

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Білобровець Ольга Матвіївна

УДК 94/477.4(438)«1914–1918»

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОЛЯКИ В УКРАЇНІ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ
АСПЕКТИ. 1914–1918 РР.

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Білобровець О. М.

Науковий консультант:

Терещенко Юрій Іларіонович,

доктор історичних наук, професор

Київ-2019

Анотація

Білобровець О. М. Поляки в Україні: суспільно-політичний та культурний аспекти. 1914–1918 рр. – Рукопис.

Дисертація на здобуття ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний лінгвістичний університет; Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2019.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню суспільно-політичного та культурного аспектів історії поляків в Україні в роки Першої світової війни. Поляки як складова етнонаціональної структури населення відігравали вагомий роль в історії України. Присутність поляків в українських землях із середньовічних часів відзначалася значним впливом на соціально-економічний і суспільно-політичний розвиток та долю України. Окреслений історично короткий період – Перша світова війна став часом кардинальних трансформацій у житті польського народу в Україні. Зовнішні і внутрішні фактори вплинули на зміну становища польського населення впродовж війни. Руїнації воєнного часу, що викликали явище біженства, демократичні перетворення після російської лютневої революції, національно-культурне самовизначення внаслідок утвердження української державності, пошук шляхів суспільного розвитку стали причинами змін у громадсько-політичному житті поляків України.

Польське населення в Україні на початку ХХ ст. було сконцентровано, головним чином, на Правобережній Україні. Завдяки протекціоністській переселенській політиці царської влади та розвитку капіталістичних відносин кількість поляків в Україні протягом ХІХ – на початку ХХ ст. зросла. Кількісно незначну, але суспільно вагомий і впливовий групу польського населення склали великі, середні й дрібні землевласники, інтелігенція та селяни. Незважаючи на русифікаторську й асиміляторську політику Росії, польське населення напередодні й під час російської революції 1905 р. було політично організованим і проявило високу громадську активність, виражену участю у виборах до Державної думи, діяльністю низки громадських організацій суспільно-політичного і культурно-

освітнього спрямування. Кількість поляків, що проживала на Лівобережній та Південній Україні складала незначний відсоток, але з початку ХХ ст. завдяки активному розвитку тут капіталістичного виробництва збільшилась за рахунок імміграції з Польщі інженерів, робітників, підприємців, інтелігенції. Великий вплив на розвиток польського суспільно-політичного життя під час Першої світової війни відіграли біженці, які активізували, демократизували та кількісно й якісно його змінили.

У громадсько-політичному житті польської спільноти в Україні напередодні Першої світової війни були представлені основні напрямки польського суспільного руху: консервативний, націоналістичний і соціалістичний. Утворені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. політичні й громадські організації легалізувалися та проводили активну діяльність в Україні під час російської революції 1905 р. Було утворено кілька політичних організацій представниками консервативного табору, переважно великими землевласниками (Зжешенє, Польська партія крайова). Найбільшою підтримкою і популярністю серед польської інтелігенції та дрібних власників України користувалася партія Національних демократів (народовців, ендеків), як виразниця націоналістичного напрямку. Польська соціалістична партія (ППС), що репрезентувала соціалістичний рух, розділилася на ППС-фракцію і ППС-лівницю. В Україні ППС-фракція мала автономний статус у своїй діяльності та рішеннях, виходячи із регіональної специфіки.

Виразником суспільних і політичних інтересів краю, засобом формування національної свідомості та політичної орієнтації, ареною для дискусій з важливих питань розвитку польської громади була польська преса, яка пережила період бурхливого розвитку й популярності в роки російської революції 1905 р. Під час Першої світової війни кількість польськомовних видань збільшилась, представляючи широкий спектр тематичних напрямків: суспільно-політичного, літературного, культурно-освітнього, жіночого, релігійного спрямування. Це було викликано, зокрема, появою в Україні значної кількості біженців, серед яких було багато видавців, журналістів, письменників, політичних діячів. Ще більш

різноманітною в ідеологічному та змістовному відношенні стала польська преса після російської лютневої революції 1917 р. Крім польськомовних видань у Києві з'явилася польська періодика в Одесі, Харкові, Житомирі, Вінниці та інших містах.

На початку війни польське населення України активно підтримало політику царської влади щодо участі у війні, що знайшло своє відображення у численних маніфестаціях, заявах, зверненнях до уряду з запевненням своєї підтримки. Загалом в Україні напередодні війни виділилось чотири групи орієнтації польського населення, найбільшою з яких була проросійська. Загальні русофільські настрої стали пануючими в польському середовищі після відозви «До поляків», виголошеної Великим князем Миколою Миколайовичем з обіцянками державного самоврядування. Незначна кількість поляків не довіряла владі і ще частина орієнтувалася на Австро-Угорщину, вважаючи Росію одвічним ворогом.

Ключовим у політичному та суспільному обговоренні в усіх розділених польських землях, в тому числі серед поляків в Україні на початку Першої світової війни стало вирішення польського питання, тобто відновлення польської державності. Політичні сили розділилися на два протилежні табори: прибічники центральних країн з партіями лівого спрямування на чолі з ППС-фракцією, або ж активісти з орієнтацією на Австрію і Німеччину і пасивісти – прихильники Росії на чолі з партією Національних демократів. Ці загальні тенденції польського руху знайшли своє відображення в діяльності польських політичних сил в Україні.

У публічному просторі України – виступах на зібраннях, відкритих лекціях, статтях і заявах у газетах обговорювались варіанти політичної автономії поляків в Росії. Однак, упродовж першого періоду війни 1914–1916 рр. обіцянки влади щодо надання полякам автономії не були вирішені, що викликало розчарування і переорієнтацію більшості польського населення на боротьбу за незалежність польської держави. Подією, яка зіграла в цьому важливу роль, було проголошення Німеччиною і Австро-Угорщиною акту 05.11.1916 р. про незалежність Королівства Польського. Новий рівень вирішення польського питання настав на початку 1917 р. у пропозиції американського президента В. Вільсона. Він вказував на необхідність

нових принципів побудови світу, прав малих народів на державність і, зокрема на створення незалежної польської держави. Російська лютнева революція 1917 р. визнала право народів на власне політичне життя, в результаті чого з'явився маніфест Тимчасового уряду до поляків з визнанням незалежності польської держави.

Важливим загальним питанням польського суспільного життя під час Першої світової війни було також створення польської армії. У Росії завдяки зверненням ендеків до влади вдалося створити два польських військових відділи в складі російської армії. Ситуація змінилася після російської буржуазної революції, коли розпочався масовий процес створення Союзів військових поляків. У ставленні до існування польської армії в Україні, як і головних центрах Росії – Петрограді і Москві серед політиків і військових сформувалося два протиборчих табори. Більшість у військовому середовищі виступала за створення Польських збройних сил і підтримувалася партією Національних демократів та реалістів. Проти формування польської армії виступили СДКПіЛ, ППС-лівиця і представники ліберально-демократичного табору. На загальному військовому з'їзді поляків було прийнято рішення про створення польського війська в Росії і утворено Головний польський військовий комітет (Начполь). З липня 1917 р. по травень 1918 р. за підтримки російської влади було сформовано Польські збройні сили з трьох Польських корпусів. Більшість з них була розташована на території України. Створення Польських збройних формувань активно підтримували польські землевласники, передусім як силу, здатну захистити їхні маєтки від нападів озброєних селян. Перебування Польських військових формувань на території України викликало також конфлікти з українськими селянами. Після підписання Брестського миру й окупації території України німецько-австрійськими військами Польські корпуси у червні 1918 р. були роззброєні за наказом німецького командування.

Справою, що об'єднала все польське населення в Україні в роки війни, стала організація надання допомоги біженцям. Під час Першої світової війни

мігрантський шлях польських біженців з Королівства Польського та Галичини проходив українськими землями. Значна кількість поляків залишилися в Україні, розраховуючи на близькість до фронту і швидше повернення додому, наявність значної польської громади на Правобережжі, на можливість працевлаштування у промислових містах Сходу і Півдня України. Масового характеру біженство набуло з середини 1915 р. після відступу російської армії з Королівства Польського і примусової евакуації дорослого чоловічого населення. Серед потоку біженців переважали жінки і діти, селяни та робітники. Меншою, але найбільш вразливою була група інтелігенція. Допомогу польським біженцям надавала держава через діяльність громадських благодійних організацій та польська спільнота. Найбільшими організаціями з надання допомоги біженцям були Центральний громадянський комітет (ЦГК) і Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), відділення яких знаходились у великих містах і провінційних містечках, де була організована польська спільнота. Біженцями з Галичини опікувався Польський Львівський комітет допомоги.

Діяльність товариств допомоги біженцям полягала в зборі коштів і наданні матеріальної допомоги, створенні дитячих притулків, організації польських шкіл, облаштуванні дешевих їдалень, проведенні благодійних акцій, зокрема концертів, тарілочних зборів, створенні бюро з пошуку праці, організації майстерень, самооподаткуванні на користь підтримки біженців тощо. Польські біженці мали значний вплив на польське населення в Україні, змінюючи соціальну структуру та демократизуючи його. Вони також сприяли зростанню політичної і суспільної активності польської громади, розвитку польської преси, шкільництва, піднесенню культурного життя, особливо після лютневої революції 1917 р. Політичні події 1918 р. в Україні, пов'язані з проголошенням незалежності УНР, боротьбою українських національних сил з більшовиками, підписанням Брестського миру, німецькою окупацією України змінили становище польської громади і польських біженців. Це позначилось на зменшенні фінансування і погіршенні матеріальних умов їх існування. Повернення біженців на батьківщину проходило у важких умовах

перебування їх у вузлових залізничних центрах, концентраційних таборах, відсутності достатньої кількості транспорту й матеріальної підтримки. Основна маса біженців до кінця 1918 р. залишила територію України.

Після російської лютневої революції, демократичних перетворень, національно-визвольних рухів, державотворчі прагнення українських політичних сил реалізувалися у створенні владних органів і проголошення незалежної держави. Це створило певні рамки, в межах яких велась боротьба польських політичних сил з врахуванням загальнонаціональних завдань і партійної політики. Відповідно до загальних напрямків польського руху в Україні визначились основні політичні табори: націоналістичний на чолі з партією Національних демократів і в союзі з консервативними силами, ліберально-демократичний і соціалістичний, в якому крім ППС-фракції значно активізувалися ліві соціалісти: ППС-лівиця і СДКПіЛ.

У березні 1917 р. на I з'їзді польських організацій у Києві було створено Польський виконавчий комітет на Русі (ПВК), який став органом репрезентації поляків в Україні з мережею регіональних виконавчих органів, підпорядкованих Комітету. Об'єднуючи представників різних політичних напрямків, ПВК знаходився під впливом Національних демократів. Внаслідок логіки розвитку політичних подій, викликаних партійною діяльністю, на III з'їзді польських організацій у червні 1917 р. у Києві стався розкол польського руху в Україні. Представники ліберально-демократичного табору, які залишили з'їзд, утворили Польську демократичну централізацію (ПДЦ). Разом з ППС-лівицею і ППС-фракцією ПДЦ розпочали співпрацю з Українською Центральною Радою і одержали 20 місць в українському парламенті. Їх представники увійшли до складу Секретаріату національних справ українського уряду, працюючи в Польському віце-секретаріаті. ПВК відсторонився від участі в політичному житті України, що було викликано відмовою йому в представництві в УЦР.

Активність лівих польських соціалістів зростає після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. СДКПіЛ і ППС-лівиця підтримали російських та українських більшовиків, маючи значний вплив серед робітників. Вони взяли участь

у встановленні радянської влади, стали членами рад робітничих і солдатських депутатів багатьох міст на Сході та Півдні України, проводили активну діяльність у створених комісаріатах польських справ. В умовах проголошення незалежності Української Народної Республіки, підписання Брестського миру, встановлення влади гетьмана П. Скоропадського співпрацю з українською владою продовжили тільки представники ПДЦ, яка припинилася влітку 1918 р. з ліквідацією Міністерства польських справ.

Справою, яка об'єднувала все польське населення була організація освітньої діяльності. Значних успіхів у роки Першої світової війни досягло польське шкільництво. Перший етап його розвитку був пов'язаний з дозволом на запровадження приватних шкіл рідною мовою на початку війни. Зі збільшенням кількості біженців держава сприяла організації шкіл для дітей-біженців. Після лютневої буржуазної революції 1917 р. розпочався масовий освітній рух. Незважаючи на партійну боротьбу й розкол політичних сил, все населення об'єднувало прагнення розвивати власну освіту й культуру. Завдяки існуючим громадським об'єднанням та ентузіазму місцевих польських громад було створено широку мережу польських початкових і середніх шкіл. Використовуючи наявність серед біженців значної кількості професорсько-викладацького складу, у Києві був організований вищий навчальний заклад – Польський університетський колегіум.

Особлива роль у розвитку духовного життя поляків у роки війни належала культурній сфері, зокрема функціонуванню польського театру та аматорським гурткам у Києві, Одесі, Харкові та менших містах і містечках України. Високого рівня розвитку в роки війни досягнув Польський театр у Києві, очолюваний Ф. Рихловським. Він був посилений біженцями, відомими акторами, режисерами та іншими працівниками сцени з варшавських, львівських, віленських театрів. З благодійною метою у Києві та інших містах влаштовувались мистецькі художні виставки картин та предметів старовини. Після лютневої буржуазної революції 1917 р. виникли громадські організації освітнього, мистецького та культурно-

професійного спрямування. Для захисту своїх інтересів об'єдналися актори, письменники, журналісти, меценати.

Таким чином, комплексне дослідження польського населення в Україні в роки Першої світової війни стало важливим доповненням до вивчення даного періоду в українській та польській історії. До позитивних сторін роботи належить залучення широкого кола джерел українських та польських архівів, мемуарної літератури, періодичних видань; критичний аналіз та узагальнення кількісних даних щодо польського населення України та його соціальної структури для визначення становища поляків співвідносно до всього суспільства в Україні. Вперше представлено цілісну картину суспільно-політичного життя та демографічну характеристику польських осередків в Україні напередодні війни.

У роботі визначено важливі питання суспільного розвитку, які викликали гострі політичні суперечки, дискусії на сторінках польської преси, публічні обговорення громадськості. Представлено позиції польських політичних сил щодо вирішення польського питання, як ключового у житті поляків та показано трансформацію цих поглядів у ході війни під впливом політики царської влади, подій лютневої та Української національної революції в контексті загальної міжнародної обстановки. Виявлено та аргументовано феномен патріотичної підтримки позиції Росії у війні, політичні настрої польського населення в Україні, об'єднання його у зовнішньо зорієнтовані групи на початку війни та їх зміни відповідно до внутрішньополітичної ситуації та міжнародної обстановки.

Проаналізовано сутність ідеологічних розходжень та базових програмних положень політичних партій стосовно питань утворення польської армії і ставлення до органів української влади та позиції щодо політики Державної ради Польщі. Дано характеристику та показано специфіку розвитку польського суспільно-політичного життя в Україні після більшовицького перевороту.

У дисертаційному дослідженні відтворено загальну картину суспільно-політичного життя поляків у великих містах та менших осередках компактного проживання поляків до початку Першої світової війни та простежено особливості їх

розвитку, напрямки діяльності, регіональну специфіку під час війни. Дисертація дала можливість сформулювати уявлення про сутність духовного життя, зокрема зміст суспільно значимої освітньої діяльності, якою було охоплено все польське населення. Розбудова польського шкільництва мала найбільші успіхи в післяреволюційний час. Розвиток польського мистецького життя знайшов своє вираження у функціонуванні та високому рівні представлення польського театру в Києві, Одесі та інших містах, діяльності численних аматорських драматичних гуртків у провінції, які займалися одночасно благодійною справою і підтримкою постраждалих у війні земляків.

Дисертаційна робота сприяє глибшому дослідженню періоду Першої світової війни та Української національної революції, дозволяє розширити уявлення про даний час, збагативши його характеристикою польського суспільного руху, як складової загальних політичних процесів революційної доби в Україні, Польщі та на міжнародній арені. Основні положення та висновки, представлені у дослідженні, можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії України, Польщі, характеристиці тенденцій в суспільно-політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини ХХ ст.

Ключові слова: поляки України, Перша світова війна, суспільно-політичне життя, Українська національна революція, польські збройні формування, біженці, польська освіта, польський театр.

Summary

Bilobrovets O. M. Poles in Ukraine: socio-political and cultural aspects. 1914–1918. – Manuscript.

Thesis for a Doctor of History degree by specialty 07.00.01. History of Ukraine. Kyiv National Linguistic University; Kyiv National Taras Shevchenko University, 2019.

The dissertation is devoted to the research of socio-political and cultural aspects of the history of Poles in Ukraine during the First World War. The Poles, as part of the ethno-national structure of the population, played a significant role in the history of Ukraine. The

presence of Poles in Ukrainian lands from medieval times was marked by a significant impact on the socio-economic and socio-political development and the fate of Ukraine.

An outline of a historically short period - The First World War was the time of radical transformations in the life of the Polish people in Ukraine. External and internal factors influenced the change of the situation of the Polish population during the war. The collapse of wartime, which caused the phenomenon of refugee, democratic transformations after the Russian February revolution, national and cultural self-determination as a result of the establishment of Ukrainian statehood, the search for ways of development of social life have become the causes of changes in the social and public life of Poles in Ukraine.

Polish population in Ukraine at the beginning of the twentieth century was concentrated mainly on the Right-Bank Ukraine. Thanks to the protectionist resettlement policy of the state power and the development of capitalist relations, the number of Poles in Ukraine during the nineteenth and early twentieth centuries has grown. A small, but socially important and influential group of the Polish population was large, middle and small landowners, intellectuals and peasants. Despite the Russification and assimilation policies of Russia, the Polish population on the eve and during the Russian Revolution of 1905 was politically organized and showed high social activity, expressed participation in elections to the State Duma, the activities of a number of public organizations of socio-political, cultural and educational orientation. The number of Poles living in the Left Bank and Southern Ukraine was insignificant, but since the beginning of the twentieth century thanks to the active development here of capitalist production increased due to immigration from Poland, engineers, workers, entrepreneurs, intellectuals.

In the socio-political life of the Polish community in Ukraine on the eve of the First World War, the main directions of the Polish social movement were presented: conservative, nationalist, and socialist. Established in the late nineteenth and early twentieth centuries political and social organizations were legalized and actively engaged in Ukraine during the Russian Revolution of 1905. Several political organizations were formed by representatives of the conservative camp, mainly large landowners (Zheshenie,

the Polish Party of Regions). The party of National Democrats, as an expression of the nationalist direction, enjoyed the greatest support and popularity among the Polish intelligentsia and small owners of Ukraine. The Polish Socialist Party, representing the socialist movement, was divided into the PPS-faction and the PPS-left. In Ukraine, the PPS-faction had autonomous status in its activities and decisions based on regional specifics.

During the years of the Russian revolution of 1905, the Polish press became an expression of the social and political interests of the region, a means of forming national consciousness and political orientation, an arena for discussions on important issues of the development of the Polish community and experienced a period of rapid development and popularity.

During the First World War the number of Polish editions increased, representing a wide range of thematic areas: socio-political, literary, cultural-educational, women's, and religious orientation. This was due, in particular, to the emergence of a significant number of refugees in Ukraine, among which there were many publishers, journalists, writers, politicians. Even more diverse in ideological and meaningful terms became the Polish press after the Russian February revolution of 1917. In addition to Polish-language publications, Polish periodicals appeared in Kyiv in Odessa, Kharkiv, Zhytomyr, Vinnytsia and other cities.

At the beginning of the war, the Polish population of Ukraine actively supported the policy of tsarist authorities in the war, which was reflected in numerous manifestations, applications, appeals to the government with the assurance of their support. In general, in Ukraine on the eve of the war, four groups of the orientation of the Polish population were distinguished, the largest of which was pro-Russian. Common Russophile feelings became dominant in the Polish environment after the appeal "To the Poles," issued by Grand Duke Nikolai Nikolayevich with promises of state self-government. A small number of Poles did not trust the authorities and another part was oriented to Austria-Hungary, considering Russia an eternal enemy.

The main issue in political and social discussion in all the divided Polish lands, including the Poles in Ukraine at the beginning of the First World War, was the solution of the Polish question, that is, the restoration of Polish statehood. The political forces were divided into two opposing camps: supporters of central countries with left-wing parties headed by the PPP faction, or activists focusing on Austria and Germany, and passivists - Russia's supporters led by the National Democrats. These general tendencies of the Polish movement were reflected in the activities of the Polish political forces in Ukraine.

In the public space of Ukraine - speeches at meetings, open lectures, articles and statements in newspapers were discussed options for political autonomy of the Poles in Russia. However, during the first period of the war of 1914-1916, the promises of power to provide the Poles with autonomy were not resolved, which caused the disappointment and reorientation of the majority of the Polish population to the struggle for the independence of the Polish state. The event, which played an important role in this, was the proclamation of Germany and the Austro-Hungarian Act of November 5, 1916, on the independence of the Kingdom of Poland. The new level of the solution of the Polish question came in the beginning of 1917 in the proposal of US President V. Wilson. He pointed to the need for new principles for building the world, the rights of small nations to statehood and, in particular, the creation of an independent Polish state. The Russian February Revolution of 1917 recognized the right of peoples to their own political life, which resulted in the manifesto of the Provisional Government to the Poles to recognize the independence of the Polish state.

An important general issue of Polish social life during the First World War was the creation of a Polish army. In Russia, thanks to the appeal of the endecks to power, it was possible to create two Polish military units within the Russian army. The situation changed after the Russian revolution, when the massive process of creating the Union of Military Poles began. In relation to the existence of the Polish Army in Ukraine, as well as the main centers of Russia - Petrograd and Moscow, two opposing camps were formed among politicians and military personnel. The majority in the military campaign favored the creation of a Polish armed force and was supported by a party of National Democrats and

Realists. Against the formation of the Polish army were the SDKPiL, PPS-left and representatives of the liberal-democratic camp. At the general military congress of the Poles, a decision was made to establish a Polish army in Russia and the Main Polish Military Committee (Nachpol) was formed. From July 1917 to May 1918, with the support of the Russian authorities, Polish armed forces from three Polish corps were formed. Most of them were located on the territory of Ukraine. The creation of Polish armed units was actively supported by Polish landowners, primarily as a force able to protect their estates from the attacks of armed peasants. The presence of Polish military formations on the territory of Ukraine also caused conflicts with Ukrainian peasants. Following the signing of the Brest Peace and occupation of the territory of Ukraine, the Polish corps were disarmed by German troops in June 1918.

Assistance to refugees has become an affair of uniting all the Polish population in Ukraine during the First World War. During the First World War, the migrant way of Polish refugees from the Kingdom of Poland and Galicia passed through Ukrainian lands. A significant number of Poles remained in Ukraine, counting on proximity to the front and faster return home, the presence of a significant Polish community on the Right Bank, on the possibility of employment in industrial cities in the east and south of Ukraine. The mass nature of refugee acquire from the middle of 1915 after the retreat of the Russian army from the Kingdom of Poland and the forced evacuation of the adult male population. Among the flow of refugees, women and children, peasants and workers prevailed. The smaller, but the most vulnerable was the intelligentsia group. The state provided assistance to Polish refugees through the activities of public charitable organizations and the Polish community. The largest refugee organizations were the Central Civic Committee (CGC) and the Polish War Victims Assistance Society (PTDWG), whose offices were located in large cities and provincial towns where the Polish community was organized. The Polish Provincial Committee for Assistance took care of the refugees from Galicia.

The activities of societies that rendered assistance to refugees consisted in the collection of funds and financial assistance, the creation of children's shelters, the organization of Polish schools, the arrangement of cheap canteens, charitable events,

including concerts, board meetings, the creation of a job search agency, the organization of workshops, self-reliance on the benefit of refugee support, etc. Polish refugees had a significant impact on the Polish population in Ukraine, changing the social structure and democratizing it. They also contributed to the growth of political and social activity of the Polish community, the development of the Polish press, schooling, and the rise of cultural life, especially after the February Revolution of 1917. Political events in 1918 in Ukraine related to the proclamation of the independence of the UPR, the struggle of the Ukrainian national forces with the Bolsheviks, the signing of the Brest Peace, the German occupation of Ukraine, changed the situation of the Polish community and Polish refugees. This affected the reduction of funding and the deterioration of material conditions for their existence. The return of refugees to their homeland took place in difficult conditions of their stay in the nodal railway centers, concentration camps, lack of sufficient transport and material support. The bulk of refugees left the territory of Ukraine by the end of 1918.

State-building aspirations of Ukrainian political forces were realized through the creation of power organs and the proclamation of an independent state after the Russian February revolution, democratic transformations, national liberation movements. This created a certain framework within which the struggle of Polish political forces was conducted, taking into account national problems and party politics. According to the general directions of the Polish movement in Ukraine, the main political camps were identified: a nationalist led by a party of National Democrats and in an alliance with the conservative forces, democratic-liberal and socialist, in which, in addition to the PPP faction, the left-wing socialists became much more active: the PPS-left and the SDKPiL. In March 1917, at the First Congress of Polish Organizations in Kyiv, a Polish Executive Committee was formed in Russia, which became the organ of representation of Poles in Ukraine with a network of regional executive bodies subordinated to the Committee. By uniting representatives of various political directions, the PEC was under the influence of the National Democrats. Due to the logic of the development of political events caused by party activities, the split of the Polish movement in Ukraine took place at the III Congress of Polish Organizations in June 1917 in Kyiv. Representatives of the Liberal Democrats

who left the congress formed the Polish Democratic Centralization (PDC). Together with PPS-left and PPS-faction of the PDC, they began cooperation with the Ukrainian Central Rada and received 20 seats in the Ukrainian parliament. Their representatives joined the Ukrainian National Secretariat, working in the Polish Vice-Secretariat. PVK has stepped down from participating in the political life of Ukraine, which was caused by the refusal of him in the representation in the UCR.

The activity of the left-wing Polish socialists grew after the Bolshevik coup in October 1917. The SDKPiL and the PPS-left supported the Russian and Ukrainian Bolsheviks, with significant influence among the workers. They took part in the establishment of Soviet power, became members of the councils of workers 'and soldiers' deputies of many cities in the east and south of Ukraine, and actively participated in the commissariats of Polish affairs. With the proclamation of the independence of the Ukrainian People's Republic, the signing of the Brest Peace, the establishment of Hetman P. Skoropadsky's power, cooperation with the Ukrainian authorities was continued only by the representatives of the PDC, which ceased in the summer of 1918 with the elimination of the Ministry of Polish Affairs.

The thing that united all the Polish population was the organization of educational activities. Significant successes during the First World War reached Polish education. The first stage of its development was associated with the permission to introduce private schools in their native language at the beginning of the war. With the increase in the number of refugees, the state contributed to the organization of schools for refugee children. After the February bourgeois revolution of 1917, a massive educational movement began. Despite the party struggle and the split of political forces, the entire population combined the desire to develop their own education and culture. Thanks to the existing community associations and the enthusiasm of local Polish communities, a broad network of Polish elementary and secondary schools was created. Using the presence of a large number of professors in the refugee community, a higher education institution, the Polish University College, was organized in Kyiv.

A special role in the development of the spiritual life of the Poles during the war was in the cultural sphere, in particular the functioning of the Polish theater and amateur circles in Kyiv, Odesa, Kharkiv and smaller towns and cities of Ukraine. A high level of development during the war years was achieved by the Polish Theater in Kiev, headed by F. Richlovsky. He was reinforced by refugees, famous actors, directors and other scene workers from the Warsaw, Lviv, and Vilna theaters. With a charitable purpose in Kiev and other cities artistic art exhibitions of paintings and antiques were arranged. After the February bourgeois revolution of 1917, there were public organizations of educational, artistic and cultural-professional orientation. To protect their interests united actors, writers, journalists, patrons.

Thus, a comprehensive study of the Polish population in Ukraine during the First World War was an important addition to the study of this period in Ukrainian and Polish history. The positive aspects of the work include the involvement of a wide range of sources of Ukrainian and Polish archives, memoirs, periodicals; critical analysis and generalization of quantitative data on the Polish population of Ukraine and its social structure to determine the position of the Poles in relation to the entire society in Ukraine. For the first time, a comprehensive picture of the socio-political life and demographic characteristics of Polish communities in Ukraine on the eve of the war is presented.

In the scientific research:

- important issues of social development were identified, which aroused sharp political disputes, discussions on the pages of the Polish press, public discussions of the public;

- the position of the Polish political forces on the solution of the Polish question - the restoration of statehood - was presented as the main issue in the life of the Poles and the transformation of these views during the war under the influence of the policies of the royal power, the events of the February and the Ukrainian national revolution in the context of the general international situation;

- the political sentiments of the Polish population in Ukraine, its unification into external oriented groups at the beginning of the war and their changes in accordance with

the internal political situation and international situation were substantiated, the essence of ideological differences and the basic programmatic provisions of political parties concerning the issues of the formation of the Polish army and the attitude towards authorities of the Ukrainian government and positions on the policy of the State Council of Poland;

- characteristics are given and features of the development of Polish socio-political life in Ukraine after the Bolshevik coup are shown.

In the dissertation study, a general picture of the socio-political life of Poles in large cities and smaller centers of compact residence of Poles before the beginning of the First World War was reproduced and the features of their development, directions of activity, regional specificity during the war were traced. The thesis gave an opportunity to form an idea about the essence of spiritual life, in particular the content of socially significant educational activity, which covered all the Polish population. The development of Polish schooling was the most successful in post-revolutionary times. The development of Polish artistic life has been reflected in the functioning and high level of the Polish theater in Kiev, Odessa, and others. cities, the activities of numerous amateur drama groups in the province, which simultaneously engaged in charitable work and support the victims of war in the country.

Thesis research contributes to a more profound study of the period of the First World War and the Ukrainian National Revolution, allows you to expand the presentation of this period, enriching its characterization of the Polish social movement as part of the general political processes of the revolutionary age in Ukraine, Poland and on the international arena. The main provisions and conclusions presented in the study can be used in writing generalizations on the history of Ukraine and Poland, describing the trends in the socio-political life of Central and Eastern Europe in the first half of the twentieth century.

Key words: Poles of Ukraine, World War I, social and political life, Polish armed forces, refugees, Polish education, Polish theater.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

Монографії – 2:

1. Білобровець О. М. Поляки в Україні: суспільство, політика, культура. 1914–1918 рр. Житомир, 2018. 508 с.
Рецензія: Ярмошик І. І. Ольга Білобровець. Поляки в Україні: суспільство, політика, культура. 1914-1918 рр.: монографія. – Житомир: ПП «Рута», 2018. – 508 с. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.* Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2019. С. 200-201.
2. Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття: [колективна монографія]. Житомир, 2017. 552 с. (Білобровець О. М. Польська спільнота регіону. С. 175-214)

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз – 24:

Публікації у фахових виданнях України – 9:

3. Білобровець О. Польська преса в суспільно-політичному житті поляків України на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць.* Житомир, 2012. Т. 9. С. 161-167 .
4. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на Правобережній Україні на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць.* Житомир, 2013. Т. 11. С. 19-25.
5. Білобровець О. Підтримка поляками Волинської губернії політики Росії в роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць.* Вип. 3(121) Серія: Історія. Київ, 2014. С. 5-8.

6. Білобровець О. Соціогуманітарний простір поляків Волині у роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 20. Київ, 2015. С. 99-105.
7. Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні в 1914–1916 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць*. Вип. 3 (126). Серія: Історія. Київ, 2015. С. 4-8.
8. Білобровець О. Польська суспільна думка і розвиток польської освіти в підросійській Україні у 1914–1916 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 21. Київ, 2016. С. 87-93.
9. Білобровець О. Ідейне та інституційне розмежування польського суспільства під впливом революційних подій 1917 р.: суспільний погляд. *Література та культура Полісся*. Випуск 87. Серія: Історичні науки. № 7. Ніжин, 2017. С. 45-55.
10. Білобровець О. Консерватизм у польському суспільному русі в Україні і територіальний патріотизм В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 22. Київ, 2017. С. 62-69.
11. Білобровець О. Розвиток польської освіти в Україні у 1917–1918 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 23. Київ, 2018. С. 105-110.

Статті у наукових фахових виданнях України,

які входять до міжнародних наукометричних баз даних – 12

12. Білобровець О. М. Польський студентський рух за відновлення незалежності Польщі на Правобережній Україні у 1913–1914 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 3 С. 71-75 (РІНЦ).

13. Білобровець О. М. Діяльність польських організацій націоналістичного спрямування на Правобережній Україні на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2014. С. 66-71 (РІНЦ).
14. Білобровець О. Суспільно-політичні впливи на орієнтацію польської суспільної думки в Україні у вирішенні національного питання (1914–1917 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 48. Запоріжжя, 2017. С. 84-87 (Index Copernicus).
15. Білобровець О. Перехід польської суспільної думки в Україні на позиції відновлення державної незалежності Польщі в роки Першої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Випуск XXV. Вінниця, 2017. С. 77-81 (Index Copernicus).
16. Білобровець О. Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXVIII. Суми, 2017. С. 80-87 (Index Copernicus, MIAR).
17. Білобровець О. Польська суспільно-політична думка в Україні щодо політики галицьких партій у вирішенні польського питання (1914–1916 рр.) *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. V. Дрогобич, 2017. С. 56-64 (Index Copernicus, Cite Factor, Google Scholar).
18. Білобровець О. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Випуск 37. Одеса, 2017. С. 21-30 (РІНЦ, Google Scholar).
19. Білобровець О. М. Відозва Тимчасового уряду до поляків 1917 р. у польській суспільній думці в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Част. 2. Тернопіль, 2017. С. 97-101 (РІНЦ).

20. Білобровець О. Життя поляків волинського прикордоння в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXIX. Суми, 2017. С. 48-54 (Index Copernicus, Cite Factor, MIAR).
21. Білобровець О. Організація опіки над дітьми польських біженців в Україні в роки Першої світової війни. *Записки історичного факультету Одеського національного університету*. Випуск 28. Одеса, 2017. С. 97-109 (Index Copernicus).
22. Білобровець О. Мігрантський шлях польського населення українськими землями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 50. Запоріжжя, 2018. С. 336-340 (Index Copernicus).
23. Білобровець О. Позиція польських політичних сил в Україні щодо співпраці з українськими органами влади (кінець 1917 – 1918 рр.) *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 5. Житомир, 2018. С. 27-35 (Index Copernicus).

Публікації в закордонних виданнях – 3:

24. Білобровець О. Развитие польского театра в Украине в 1914–1917 гг. *Perspektywy kultury*. Nr 14. Krakow, 2016. С. 113-127.
25. Bilobrovets O. Transformation of stereotypical perception of "the image of Poles" in the Russian Empire society during the World War I. *The Person and the Challenges: The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II*. Volume 7. Nr. 2. Kraków, 2017. С. 151-164 (Index Copernicus, CEJSH, CEEOL, ERIH PLUS, DOAJ).
26. Білобровець О. Польські збройні сили в Україні в умовах зміни політичної системи (1917–1918 рр.) *Evropský filozofický a historický diskurz*. Volum 4. Issue 4. Praha, 2018. S. 24-30.

Опубліковані праці апробаційного характеру – 10:

27. Білобровець О. М. Діяльність польських організацій постраждалим від воєнних дій в Наддніпрянській Україні на початку Першої світової війни. *Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*,

- присвяченої 95-річчю заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка. 7-8 листопада 2014 р. Житомир, 2014. С. 34-37.
28. Білобровець О. М. Польська преса в громадсько-політичному житті поляків України в роки Першої світової війни. *Матеріали міжнародної наукової конференції «В єдності сила. Польща-Україна: спільні шляхи до свободи»*. 20-21 червня 2014 р. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 1. Житомир, 2014. С. 173-182.
29. Білобровець О. М. Допомога польської громади Волині біженцям в роки Першої світової війни. *Матеріали конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI ст.»* 22 травня 2015 р. Житомир, 2015. С. 36-38.
30. Білобровець О. М. Участь польського населення Волинської губернії у формуванні органів влади в 1917 р. *Матеріали VIII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*. Збірник наукових праць. 20 листопада 2015 р. Житомир, 2015. С. 185-188.
31. Білобровець О. М. Суспільно-політичні орієнтації поляків України в роки Першої світової війни. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи»*. 21-22 квітня 2015 р. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 2. Житомир, 2015. С. 106-118.
32. Білобровець О. М. Польські мистецькі виставки в Києві в 1915 р.: суспільний погляд. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи»*. 4 листопада 2016 р. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 3. Житомир, 2016. С. 290-301.
33. Білобровець О. М. Суспільно-політичне життя поляків Житомира (березень-жовтень 2017 р.). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Житомир, 2017. Вип. 4. С. 180-192.
34. Білобровець О. М. Польське питання у російській ліберальній і польській суспільній думці (1914 – березень 1917 р.) *Матеріали Міжнародної наукової*

конференції. *Україна-Польща: історичне сусідство*. 20-21 травня 2017 р. Вінниця, 2017. С. 234-239.

35. Білобровець О. Східні креси в польській суспільно-політичній думці (1914–1925 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 7. Житомир-Київ-Краків, 2017. С. 261-271. (іноземне видання апробаційного характеру).
36. Білобровець О. Ставлення польського суспільства до створення національної армії в роки Першої світової війни. Матеріали Міжнародної наукової конференції: 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи. 27-29 вересня 2018 р. Харків, 2019. С. 29-39.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	с. 27
ВСТУП	с. 29
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Теорія та методологія дослідження.....	с. 38
1.2 Історіографія проблеми.....	с. 53
1.3 Джерельна база дослідження	с. 73
РОЗДІЛ 2. ПОЛЯКИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
2.1 Демографічний вимір та соціальна структура польського населення в Україні	с. 85
2.2. Польське суспільно-політичне життя в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	с. 103
РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ (СЕРПЕНЬ 1914 Р. – ЛЮТИЙ 1917 Р.)	
3.1 Політичні настрої та суспільні погляди поляків в Україні щодо війни та вирішення польського питання	с. 146
3.2 Участь поляків України в організації надання допомоги польським біженцям у 1914–1916 рр.....	с. 172
РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ УКРАЇНИ У 1917–1918 РР.	
4.1 Діяльність польських політичних партій та громадських інституцій у березні – жовтні 1917 р.....	с. 210
4.2 Польські політичні сили в умовах української державності наприкінці 1917 р. – 1918 р.	с. 244
4.3. Створення польських збройних формувань та їх перебування на території України.....	с. 269
4.4 Громадсько-політичне життя поляків в українських містах і	

провінції	с. 299
РОЗДІЛ 5. ОСВІТА ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	
5.1 Розвиток польської освіти в Україні	с. 329
5.2 Культурно-мистецьке життя поляків України.....	с. 363
ВИСНОВКИ	с. 394
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	с. 407
ДОДАТКИ	с. 479

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГЖУ – губернське жандармське управління

ГНК – Головний національний комітет (Naczelny Komitet Narodowy)

ДСПМ – Демократичний союз польської молоді (Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej)

КП(б) У – Комуністична партія більшовиків України

МПК – Міжпартійне політичне коло – (Międzypartyjne Koło Polityczne)

Начполь – Головний польський військовий комітет (Naczelny Polski Komitet Wojskowy)

НД, народовці, ендеки – Партія національної демократії (Narodowa Demokracja)

НК – Національний клуб (Klub Narodowy)

НКП - Національно-консервативна партія (Stronnictwo Narodowo-Zachowawcze)

ПВК – Польський виконавчий комітет на Русі (Polski Komitet Wykonawczy na Rusi)

ПДК – Польський демократичний комітет (Polski Komitet Demokratyczny)

ПДС – Польський демократичний союз (Polski Związek Demokratyczny)

ПДЦ – Польська демократична централізація (Polska Centrala Demokratyczna)

ПЗС – Польські збройні сили (Polska Siła Zbrojna)

ПЛТД – Польське Львівське товариство допомоги постраждалим від війни (Polskie Towarzystwo Pomocy)

ПМШ – Польська мацеж школьна (Polska Macierz Szkolna)

ПНК – Польський національний комітет (Komitet Narodowy Polski)

ПНК у Парижі – Польський національний комітет у Парижі (Naczelny Komitet Narodowy w Paryżu)

ПОВ – Польська організація військова (Polska Organizacja Wojskowa)

ППС – Польська партія соціалістична (Polska Partia Socjalistyczna) (ППС-фракція і ППС-лівиця)

ППСД – Польська партія соціалістична Галичини і Шльонська (Polską Partia Socjalistyczna Galicji i Śląska)

ПРМО – Польська рада міжпартійного об'єднання (Rada Polska Zjednoczenia Międzypartyjnego)

ПРС – Польський робітничий союз «Єдність» (Polski Związek Robotniczy «Jedność»)

ПСО (Об'єднання) – Польське соціалістичне об'єднання (Zjednoczenia Socjalistyczne Polskie)

ПТДЖВ – Польське товариство допомоги жертвам війни (Polskie Towarzystwo Pomocy ofiarom wojny)

РКБТ – Римо-католицьке благодійне товариство

РППД – Рада партій польської державності (Rada Stronnictw Państwowości Polskiej)

СДКПіЛ – Соціал-демократична партія Королівства Польського і Литви (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy)

СОНП – Союз об'єднання і незалежності Польщі (Związek Zjednoczenia a Niepodległości Polski)

УЦР – Українська Центральна Рада

УД – Українська держава

ХДС – Християнський демократичний союз (Chrześcijański Związek Demokratyczny)

ЦВК рад – Центральний виконавчий комітет рад

ЦГК – Центральний громадянський комітет (Centralny Komitet Obywatelski)

ЦНК – Центральний національний комітет (Centralny Komitet Narodowy)

ВСТУП

Актуальність дослідження. Україна в силу історичних обставин сформувалась як поліетнічна держава, в етнонаціональній структурі якої представлені поляки. Неупереджене та докладне вивчення історії народів, що проживали на її території залишається актуальним з огляду на гостроту міжетнічних і міжнаціональних конфліктів у сучасному світі.

Початок Першої світової війни вплинув на формування суспільних настроїв і зовнішньополітичних орієнтацій польського населення, створення польських політичних таборів, що значною мірою пояснюється демографічною і соціальною структурою польського населення. У цьому контексті важливим є дослідження кількісного та якісного складу польської меншини, громадського життя, релігійних та національних традицій поляків, що склалися на початок ХХ ст. та мали значний вплив на соціально-економічне та суспільно-політичне життя в Україні.

Перша світова війна згуртувала польське населення України, перетворивши значну його частину на активних учасників суспільних і політичних процесів, що відбувалися в Україні та світі. Вивчення позицій польських політичних сил та громадськості у вирішенні польської справи, як питанні відновлення польської державності, створенні польської армії, організації національного життя дозволяє прослідкувати еволюцію суспільних поглядів поляків впродовж війни. Ще однією важливою справою, що об'єднала польське населення у роки Першої світової війни, стала підтримка польських біженців. Не зважаючи на зростаючий інтерес науковців, ця тема залишається сьогодні не вповні висвітленою, оскільки відсутня цілісна картина організації допомоги польським біженцям в Україні, що включала б діяльність польських громад у великих містах та провінції.

Російська лютнева та Українська національна революції 1917 року підняли національну свідомість поляків, поставивши перед ними завдання боротьби за громадянські права та організацію національного життя в Україні. В загальній картині розвитку Української національної революції до сьогодні бракує висвітлення подій суспільно-політичного життя поляків, ставлення і позицій

польських політичних сил і громадськості до політики української влади, до її основних державотворчих актів та заходів.

Становлення української державності та налагодження співпраці польських ліберально-демократичних і соціалістичних сил (ППС-фракція і ППС-лівиця) з органами української влади є важливою складовою міжнародних соціальних, націє- і державотворчих процесів у переломний історичний період і потребує наукового висвітлення. Аналіз діяльності польських політичних сил в Україні в умовах зміни державних та ідеологічних систем, виявлення спільних поглядів і розбіжностей між ними дає можливість з'ясування причин та теоретичного підґрунтя їх ідеологічного розмежування, розуміння засад подальшої партійної та державної політики, їх ставлення до вирішення національних та територіальних питань.

Події російської та Української революцій стали зовнішніми факторами трансформації польського суспільно-політичного життя. Значущість глобальних змін, які позначилися на житті польського населення в Україні, актуалізують завдання розкриття громадської, благодійної, культурної діяльності поляків у великих містах та провінції. Аналіз розвитку освітньої сфери, концептуальних підходів до створення системи польського навчання та характеристика культурно-мистецького життя польського населення демонструють рівень їх зацікавленості та участі в суспільних процесах.

Актуальність вибраної теми визначається також відсутністю системного наукового дослідження польського населення в Наддніпрянській Україні в період Першої світової війни. Вивчення процесу трансформації польського населення в Наддніпрянській Україні дозволяє простежити впливи переломних історичних моментів на можливість об'єднання поляків, визначення напрямків польського суспільного розвитку з урахуванням умов державного і політичного життя регіону, виявлення загальної основи формування з різнорідних політичних і суспільних рухів та ідеологічних платформ спільних підходів в організації національного життя.

Дослідження суспільно-політичного і культурного життя поляків України в кризові моменти історії розширює розуміння суспільних процесів в українській історії та поглиблює уявлення про її полікультурне розмаїття.

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні суспільно-політичного та культурного життя поляків у Наддніпрянській Україні, з'ясуванні зовнішніх та внутрішніх факторів його трансформації в ході Першої світової війни.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу;
- висвітлити демографічне становище, соціальну структуру польського населення в Україні напередодні Першої світової війни та їх вплив на суспільне життя;
- охарактеризувати суспільно-політичний розвиток поляків та сутність життя польської громади в містах та польських колоніях в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.;
- простежити політичні настрої, зовнішньополітичні орієнтації польського населення, зміст публічних дискусій і позиції польських політичних сил та громадськості в Україні щодо вирішення польського питання у 1914–1917 рр.;
- розкрити зміст, характер, напрямки діяльності польських громадських організацій з надання допомоги польським біженцям в українських містах та провінції;
- з'ясувати особливості організації національного життя поляків в Україні, виявити сутність ідеологічного розмежування польських політичних сил під впливом російської лютневої та Української національної революції 1917 р. і їх ставлення до органів української влади;
- охарактеризувати позиції польських політичних партій та громадськості щодо положень Брестського миру, політики УНР та гетьманату Павла Скоропадського наприкінці 1917 р. – 1918 рр.;
- з'ясувати ставлення польських партій, військових та громадськості до створення польських збройних формувань і дати характеристику їх діяльності

на території України;

- визначити зміст польського суспільно-політичного життя у містах і польських поселеннях в Україні та окреслити його специфіку на Правобережжі, Сході та Півдні України наприкінці 1917 р. – 1918 р.;
- дослідити процес розвитку польської освіти та розкрити зміст культурного життя поляків під час Першої світової війни.

Об'єктом дослідження є поляки, як частина польського етносу і національна меншина в Україні, та трансформації їх суспільно-політичного та культурно-освітнього життя впродовж Першої світової війни.

Предмет роботи – суспільно-політичне життя польського населення в Україні, політика польських політичних партій, діяльність громадських організацій та інституцій політичного, благодійного, культурно-освітнього спрямування, преса.

Хронологічні рамки відповідно до поставленої мети та завдань охоплюють період проведення Першої світової війни – 1914–1918 рр. Нижньою хронологічною межею є початок Першої світової війни, коли Російська імперія вступила у війну. Верхня межа пов'язана із завершенням війни, виведенням німецьких військ із території України, створенням польської держави, що зумовило виїзд частини поляків з України.

Географічні межі окреслені територією Наддніпрянської України в межах дев'яти губерній Російської імперії. Це єдність трьох її складових частин, зазначених в урядових документах імперської доби – Правобережна Україна, або Південно–Західний край, в адміністративному відношенні Київське генерал-губернаторство, Схід – Малоросійське генерал-губернаторство та Південь України – Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну та концептуальну основу дослідження побудовано на загальнонаукових принципах об'єктивності, історизму, науковості, комплексного підходу та світоглядного плюралізму. В сукупності це допомогло проаналізувати, оцінити історичні події та суспільно-політичні й культурні процеси щодо польського населення достатньо об'єктивно і повно з

врахуванням інтересів і завдань різних політичних сил і суспільних груп. Розкриття теми дослідження здійснювалось при врахуванні принципу історіографічної традиції на основі результатів попередніх досліджень. Застосовані принципи історичних досліджень узгоджуються з вимогами використаних у дослідженні методів – як загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, аналогія, систематизація, логіка історичних подій), так і конкретно-історичних.

Історико-генетичний метод дозволив продемонструвати причинно-наслідкові зв'язки деяких політичних і суспільних явищ, зокрема формування консервативної та соціалістичної ідеологій. Історико-порівняльний метод застосований у дослідженні діяльності польських політичних партій, специфіці регіональних особливостей у суспільно-політичному житті поляків на Правобережній Україні, на Сході й Півдні України. Історико-типологічний метод у поєднанні з застосуванням загальнонаукових методів посприяв узагальненню діяльності окремих політичних партій, громадських організацій, державних установ, виділенню загальних тенденцій та напрямків у розвитку польського політичного руху. Цілісність і комплексність дослідження забезпечені за допомогою історико-системного методу. Для об'єктивного дослідження поляків виправданим є застосування ретроспективного і діахронного методів для показу зміни оптики суспільних процесів через аналіз наукової літератури різних історичних періодів. При описі виникнення і функціонування в Україні польських осередків, поселень, громад у різний період застосований дискрептивний метод.

Наукова новизна, теоретичне значення і особистий внесок зумовлені актуальністю та завданнями дослідження. У дисертації у вітчизняній історії:

уперше:

- ✓ здійснено аналіз суспільно-політичного і культурного життя польського населення в Україні на початку ХХ ст. і показано його трансформацію у роки Першої світової війни;
- ✓ залучено та введено до наукового обігу значну кількість нових та маловідомих архівних документів, польськомовних джерел; матеріалів регіональної та

- польськомовної періодики досліджуваного періоду;
- ✓ показано політичні настрої, зовнішньополітичні орієнтації польського населення з представленням політичної і громадської думки щодо важливих питань польського суспільного життя, зокрема вирішення польського питання, ставлення до створення польської армії;
 - ✓ охарактеризовано позиції польських політичних партій та громадськості щодо положень Брестського миру, політики УНР та гетьманату Павла Скоропадського наприкінці 1917 р. – 1918 рр.;
 - ✓ відтворено загальну картину суспільно-політичного життя польських громад у роки Першої світової війни в містах з окресленням їх регіональної специфіки в українській провінції;
 - ✓ розкрито зміст культурного життя польського населення під час Першої світової війни, зокрема показано благодійну діяльність польського театру у роки війни;
- уточнено та узагальнено:*
- ✓ кількісні дані щодо польського населення та його соціальної структури, що підтверджує значну роль поляків у суспільному житті України;
 - ✓ *поглиблено розуміння* сутності ідеологічних розбіжностей та позиції польських політичних сил у питанні ставлення до органів польської та української державної влади в 1917–1918 рр.;
 - ✓ *розширено уявлення* про участь польського населення в організації допомоги постраждалим від війни полякам, показано діяльність польських громадських організацій з надання допомоги польським біженцям та їх вплив на суспільне життя міст і польських поселень в Україні;
 - ✓ *доповнено та узагальнено* дослідження процесу розвитку польського шкільництва та концептуальних засад польської освіти в Україні.

Дослідження допомагає розширити та поглибити вивчення періоду Першої світової війни, Української революції, показати участь польського населення в ньому і розкрити зміст діяльності польських політичних сил та громадськості в

суспільно-політичному житті України.

Практичне значення результатів дослідження. Матеріали і висновки роботи можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць, підготовці лекцій, курсових і дипломних робіт, спецкурсів і спецсемініарів з історії України та Польщі першої половини ХХ ст., розробці навчально-методичної літератури з історії, етнології, політології, етнополітики, культури з польської проблематики.

Апробація матеріалів дисертації здійснена шляхом оприлюднення її основних положень і висновків на міжнародних та всеукраїнських конференціях: VII Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція, присвячена 95-річчю заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 7-8 листопада 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «В єдності сила. Польща-Україна: спільні шляхи до свободи» (ЖДУ ім. І. Франка, Житомир, 20-21 червня 2014 р.); Міжнародна наукова конференція «Перша світова війна: події, наслідки, уроки» (КНУ ім. Т. Шевченка, Київ, 25-26 вересня 2014 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі у ХХ – на початку ХХІ ст.» (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 22.05. 2015 р.); VIII Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 20 листопада 2015 р.); II Міжнародна наукова конференція «Польща-Україна: спільні шляхи до свободи». «Балто-Чорноморський регіон та Україна у сусідніх просторах та пограничних епохах» (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 24 квітня 2015 р.); ASEEEES (Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies), Carnegie Corporation of New York) – MAG (International Association for the Humanities) Summer convention «Images of the Other» (Львів, 26-28 червня 2016 р.); XVI Międzynarodowa Konferencja Rola Kościoła katolickiego w procesie integracji europejskiej «Solidarność Europejska» (Краків, 21-22 вересня 2016 р.); III Міжнародна наукова конференція «Україна-Польща: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 04 листопада 2016 р.); Міжнародна

наукова конференція: «Україна-Польща: історичне сусідство» (Вінницький національний педагогічний університет, Вінниця, 19-20 травня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Міграції в етнічних процесах України» (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 3-7 липня 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Державницький імператив В'ячеслава Липинського» (до 135-річчя від дня народження) (Луцьк-Затурці, 21–22 квітня 2017 р.); XII Міжнародна наукова конференція «Знаки питання в історії України: Революційні процеси 1917–1921 рр. в країнах Центральної і Східної Європи» (Ніжин, 28-29 вересня 2017 р.); Всеукраїнська науково-практична конференція «Національна політика іноземних держав на західноукраїнських землях (перша половина ХХ ст.): практика, досвід, уроки для сучасності» (Дрогобич, 24 листопада 2017 р.); IV Міжнародна наукова конференція «Україна – Польща: спільні шляхи до свободи. Балто-Чорноморський союз Міжмор'я: ретроспектива і перспектива» (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 7 листопада 2017 р.); International Association for the Humanities (MAG) Convention “The Image of the self” (Львів, Український католицький університет, 27-29 червня 2018 р.); X Волинська всеукраїнська історико-краєзнавча конференція (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 16-17 листопада 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «Волинь в українській, польській і світовій історіографії» (Кременецька Гуманітарно-Педагогічна Академія, Кременець, 20-21 вересня 2018 р.); Міжнародна наукова конференція «1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності» (Харківський національний університет ім. В. Каразіна, Харків, 27-28 вересня 2018 р.); V Міжнародна наукова конференція «Україна – Польща: спільні шляхи до свободи. Національні держави Центрально-Східної Європи новітньої доби: історичні аспекти, формування модерної політичної карти, криза національних держав та їх «перезавантаження» (ЖДУ імені Івана Франка, Житомир, 05 жовтня 2018 р.); ASEEEES 2019 Summer convention «Cultures Wars» (Загребський університет (Хорватія), 14-16 червня 2019 р.).

Публікації. Теоретичні узагальнення і фактичний матеріал, які містяться у дисертації, викладено в опублікованих автором 36 наукових працях, що включає індивідуальну монографію, 1 колективну монографію (автор розділу), 9 наукових статей у наукових фахових виданнях України, 12 – у наукових фахових виданнях України, що входять до наукометричних баз даних, 3 закордонних виданнях та 10, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження.

Структура дисертації. Мета і завдання дослідження зумовили логічну структуру дисертації, яка побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається з переліку умовних скорочень, вступу, п'яти розділів, дванадцяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатку. Загальний обсяг дисертації – 484 сторінки (із них 377 сторінок основного тексту, список використаних джерел та літератури нараховує 1023 найменувань (71 сторінку), додатки – 1 (5 сторінок).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Теорія та методологія дослідження

Дослідження історії поляків в Україні, як організованої *етнічної групи*, що проживала на її території з середньовіччя, була важливою суспільною складовою і впливала на розвиток і долю України, вимагає використання певних теоретичних та методологічних підходів і трактувань. Зважаючи на усталені в історіографії поняття і терміни, погляди на події, все ж існують розбіжності в дефініціях, характеристики та оцінці окремих суспільних явищ. Це викликано зокрема і новими дослідженнями, міждисциплінарними підходами до вивчення міжнаціональних відносин, появою та розвитком нових галузей знань. Теоретичні засади та понятійно-категоріальний апарат дослідження історії поляків в Україні виходять із загальної теорії пізнання та основних положень і узагальнень історії України в поєднанні з теоретичними викладками інших наук, зокрема етнології, політології, етнополітики, етнодержавознавства.

Розгляд досліджуваної проблеми проводився в кількох теоретичних площинах, що дозволило прийти до логічних висновків відповідно до поставлених завдань. Перш за все, це питання національної політики та національних відносин. Дослідження етнонаціональних груп у суспільстві на сучасному етапі вимагають критичного, цивілізаційного підходу до висвітлення їх історії. З відродженням незалежності України було прийнято низку законів, зокрема «Про національні меншини», в яких визначено поняття «національна меншина», «етнічна меншина», «етнонаціональна група». У дослідженні автор використовує поняття «національна меншина», спираючись на визначення і обґрунтування в енциклопедичних і довідкових виданнях [688, 712, 713] та напрацювання і узагальнення сучасних науковців [711, 718, 722].

Національна меншина – етнічна група, що проживає на території суверенної держави і відрізняється від національної більшості, а також від інших груп своєю мовою, культурою, звичаями та іншими самобутніми рисами.

Виходячи з цього визначення у дослідженні об'єктом і основним поняттям є *поляки в Україні* – частина польського етносу в межах дев'яти губерній Наддніпрянської України, що складала організовану спільноту внаслідок приєднання Правобережної України до Російської імперії та сприятливої переселенської політики царської влади впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. з виразними ознаками самобутньої культури, мови та віри, що проводила активну суспільно-політичну та культурну діяльність з метою забезпечення своїх національних прав.

Впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. після приєднання Правобережної України до Російської імперії поляки в українських землях були національною меншиною, підданими Російської імперії, народом, що втратив свою державність. Специфіка досліджуваного періоду полягає в тому, що з розпадом імперії, державотворчими процесами, реалізацією українського і польського проектів у 1917 р., статус поляків в Україні змінився. В умовах підтримки політичного самовизначення українського народу польське населення в Україні перетворилося на її національну меншину. Національна політика Української Центральної Ради принципово відрізнялася від асиміляторсько-русифікаторської імперської політики і передбачала забезпечення прав національних меншин.

У результаті революційних перетворень 1917 р. поляки, як національна меншина України включилися в боротьбу за свої політичні й національні права й долучилися до процесу творення органів української влади. З перших днів Української національної революції представники польських політичних партій та організацій Правобережної України в Києві створили представницький орган – *Польський виконавчий комітет на Русі*, що фактично розпочав організаційну роботу з впровадження у життя *автономії* поляків. У даному дослідженні це поняття ґрунтується на визначеннях, даних в енциклопедичних виданнях та узагальненнях науковців і з політико-правової точки зору розглядається як «особливий статус території чи організації в державі, що передбачає відносно самостійне розв'язання

внутрішніх проблем поза межами прав і повноважень держави чи організації, до складу яких входить дана самоврядна одиниця» [713, с. 10].

Частина польських політичних партій демократичного та лівого спрямування, співпрацюючи з органами української влади, підтримали створення в Україні «*національно-персональної автономії*», впроваджені у життя Законом від 22.01.1918 р. Вона надавала право на творення національного життя через власний представницький орган – Польську раду.

Другим важливим аспектом розгляду життєдіяльності поляків в Україні в період Першої світової війни є система політичних відносин, суспільних рухів та громадського життя. Одним із основних в роботі виступає поняття *суспільно-політичного життя*, що вживається у значенні – організація польського населення у рамках діяльності польських інституцій, політичних партій, громадських організацій, рухів; публічних дискусій з питань подальшого розвитку польського суспільства; проведення політичних, громадських, культурних акцій і заходів; налагодження зв'язків з державними і політичними структурами в Україні та партійними центрами за її межами.

Можна стверджувати, що до початку світової війни та російської людневої революції 1917 р. польські політичні сили в Україні були складовою загального польського руху, відображаючи ідеологію основних політичних таборів, центри яких знаходились за межами України. Початок війни порушив зв'язок, що існував в межах напрямків і течій польського суспільно-політичного руху в розділених польських землях та автономізував їх діяльність через воєнні дії. Після революційних подій 1917 р. польське політичне життя в Україні відбувалось в умовах реалізації державотворчих процесів українського та польського народів і боротьби різних ідеологій. Проголошення незалежного Королівства Польського на окупованих німецькими військами землях та проголошення автономії і згодом незалежності України знайшли підтримку польського ліберально-демократичного табору та лівих незалежницьких польських партій. Їх представники взяли участь у

формуванні Української Центральної Ради, стали членами Малої ради та організаторами Польського Віце-секретаріату польських справ.

Зміна державно-ідеологічних владних систем в Україні у 1918–1919 рр. зумовила підтримку польськими консервативними силами влади гетьмана П. Скоропадського на основі економічних інтересів та територіального патріотизму. Після встановлення радянської влади відбулось згорання діяльності більшості польських політичних сил в Україні.

Частиною суспільно-політичного життя поляків в Україні була польськомовна *преса* – друковані засоби масової інформації – газети і журнали, що виходили в Україні після російської революції 1905 р. і в роки Першої світової війни завдяки зусиллям як місцевої польської інтелігенції, так і біженців з Королівства Польського й Галичини – редакторів, журналістів, письменників. Кількість видань збільшилася у 1917–1918 рр. через необхідність створення власних партійних органів і пропагування політичних ідей. Ці видання виступають як важливе джерело з'ясування змісту суспільно-політичного життя поляків у досліджуваний період.

Основним завданням, що стояло перед польським народом в усіх розділених польських землях у ХІХ ст. і під час Першої світової війни та викликало публічні дискусії, було відновлення польської державності, або ж вирішення *польського питання*. Польські політичні сили бачили різний шлях розв'язання цієї проблеми – від політичної автономії (у складі Росії або Австрії) до повної незалежності, що зумовлювалось конкретно-історичною ситуацією. Обговорення цього питання польською громадськістю формувало настрої та зовнішньополітичні орієнтації населення. Важливим питанням суспільно-політичного життя під час Першої світової війни було ставлення поляків до створення польської армії. У даному дослідженні поняття *польські збройні сили, польські збройні формування і польська армія* тотожні між собою і означають створення під час Першої світової війни на території Росії Польських збройних формувань – двох Польських легіонів, на основі яких упродовж 1917–1918 рр. було створено три Польських корпуси, розташованих

переважно на території України. Ставлення до створення польської армії стало однією з причин розколу польських політичних сил в Україні.

Ще однією важливою площиною для розкриття зазначеної в дисертації проблематики є *територіальний або ж географічний фактор*. Його врахування та застосування компаративних студій дозволило виявити особливості та тенденції загальних польських політичних процесів і суспільних рухів в Україні на регіональному рівні. В цьому контексті треба виділити територію Правобережної України та Схід і Південь України.

Територія Правобережної України в досліджуваний період включала три губернії Російської імперії – Київську, Волинську і Подільську у складі Київського генерал-губернаторства. Належність Правобережної України до Речі Посполитої і приєднання її до Російської імперії наприкінці XVIII ст. зумовили наявність тут найбільшої кількості поляків в Україні. Висока концентрація на Правобережжі великих польських землевласників, промисловців та інтелігенції з давніми традиціями участі в політичному житті була однією з причин їх значного впливу на економічний розвиток та громадське життя в регіоні. Більшість з них належала до консервативного й націоналістичного суспільних напрямків. Їх громадська активність проявилася у роки Першої світової війни в організації надання допомоги постраждалим у війні полякам та біженцям, вони стали ініціаторами об'єднання польського населення в організації національного життя і створення *Польського виконавчого комітету на Русі* в Києві в червні 1917 р.; очолили процес розбудови польського шкільництва, підтримали створення польської армії. Ці обставини зумовили особливості суспільно-політичного життя поляків на Правобережжі.

Важливим для характеристики польського населення Правобережної України в зазначений період є розуміння вживаного в дослідженні поняття «*кресів*». В ілюстрованій енциклопедії Тшаски, Еверта і Михальського загалом визначено, що «це територія на окраїнах польської держави» [802, s. 7]. Пізніше це поняття уточнювалось, доповнювалось і прийнято вважати, що це «простір, розташований на схід від компактної етнічної польської території». Зазвичай до *східних кресів*

зараховували територію етнічної Білорусії, Литви, України, південно-східної Латвії, на яких проживало багато поляків і на яких польська культура відігравала важливу роль, як в матеріальному, так і в духовному відношенні» [798, s. 29].

Територію Правобережної України в польській літературі та в повсякденному житті також називали *Русь*, що відобразилося пізніше в назвах польських політичних партій і громадських організацій на території України. В умовах належності до Російської імперії колишні польські «східні креси» стали Південно-Західним і Західним краєм.

Тому «креси» можна вважати поняттям історико-географічним, що відповідало реаліям існування Речі Посполитої і утвердилось у повсякденному використанні як колишні польські східні окраїни, на яких проживали поляки. Назви Південно-Західний край і Русь для Правобережної України залишалися актуальними до утворення незалежної української держави на початку ХХ ст.

Правобережжя у досліджуваний період можна вважати фронтірною зоною. Теорія фронтиру, запропонована Ф. Тернером по відношенню до історії Америки й розроблена на прикладах української історії А. Каппелером, А. Кравченком, І. Чорноволом та ін. [741] Означення *фронтиру* за І. Чорноволом – це зона зіткнення різних культур й адаптації до природного середовища, в процесі якого, як наслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії, відбуваються запозичення, пристосування або асиміляція однієї культури іншою. Територія Правобережної України, зокрема Волині, Західного Поділля, Холмщини була пограничною зоною, порубіжжям між Польщею та Україною, на якій взаємодіяли різні релігійні системи, мови, традиції і культура. У досліджуваний період цей простір розглядався українськими і польськими політиками як елемент стратегічних планів і партійних концепцій щодо визначення післявоєнних кордонів і проведення внутрішньої політики. Ця тема в даний час вимагає подальшого окремого наукового дослідження.

Соціальна структура польського населення Правобережної України також мала свої особливості. При характеристиці соціальної структури треба зазначити

групи, що не були характерними для Російської імперії XIX ст. Великі польські землевласники – магнати, середні і дрібні – *шляхта* – після приєднання до Російської імперії були зараховані до класу дворян. Однак, для позначення певних категорій продовжувало використовуватись поняття шляхта, як характеристика майнового і соціального статусу. Спочатку царський уряд включив до класу дворян польських селян, які проживали на землях великих польських землевласників і сплачували їм за домовленістю податок – чинш. Ця група дістала назву *чиншова шляхта*, або ж *чиншовики*. Тому в західних губерніях утворився прошарок людей без матеріальних засобів, але зарахованих до привілейованих класів. Впродовж XIX ст. їх було розжалувано та переведено в розряд міщан або селян. Більшість з них на початку XX ст., скориставшись умовами селянської реформи, викупила землі й перетворилась на дрібних землевласників. У польській історіографії польські землевласники XIX – на початку XX ст. в Україні продовжували позначались як категорія *шляхти*.

У соціальній структурі польського суспільства також перебувала група *нобілітованої шляхти*, яка була позбавлена землі, або володіла малими маєтками. Її вихідці, як правило, здобували професійну кваліфікацію і складали групу *інтелігенції* – сільської технічної – *офіціалістів* і міської – юристів, лікарів, вчителів тощо. Польські землевласники трактували її, як шляхетського походження.

На противагу Правобережній Україні Схід і Південь України в XIX – на початку XX ст. були заселені поляками значно слабше. Центром польського життя на Східній Україні було місто Харків, на Півдні – Одеса. Оскільки це були великі промислові центри, в них зосереджувалась значна кількість польського робітничого класу. Під час війни сюди була спрямована велика кількість польських біженців та евакуйовано промислові підприємства з Королівства Польського. Це зумовило специфіку суспільно-політичного життя поляків, великий вплив серед польських робітників більшовицьких ідей, боротьбу за класові інтереси та підтримку встановлення тут радянської влади.

Окрім зазначених положень є необхідність трактування деяких питань суспільно-політичного і культурного життя поляків в Україні в період Першої світової війни, виходячи з тогочасної міжнародної та внутрішньополітичної ситуації в Україні. При розгляді демографічних характеристик польського населення в Україні вживається поняття *польська колонія*, що відповідає визначенню, даному в енциклопедичних виданнях і означає поселення поляків в Україні, що виникали внаслідок переселення з Польщі в зв'язку зі сприятливими умовами проживання і ведення господарства, які надавала держава. Під визначенням *польські осередки* треба розуміти поселення, в яких переважало польське населення або ж частина поляків, яка створювала власні інституції і проводила організовані заходи у містах.

У роки Першої світової війни польське населення України включилося у процес надання допомоги польським біженцям. Проблеми, які виникали з біженцями в різні історичні періоди мали багато спільного і особливого водночас. У науковій літературі для позначення великої маси переміщених осіб використовуються різні терміни – біженці (*uchodźcy*) вигнанці (*wygnañcy*), втікачі, переселенці (*uciekaczy*). Воєнна міграція могла бути зовнішньою, добровільною і примусовою, а також вимушеною. Вона мала перехідний характер, так як після її припинення, люди поверталися на попередні місця проживання [905, s. 23].

Термін «біженці» увійшло до нормативної бази Російської імперії 30 серпня 1915 р., оскільки було закріплене в «Положенні про забезпечення потреб біженців» і означало «осіб, які покинули територію через загрозу ворога, чи вже зайнятої ним або виселені розпорядженням військової чи цивільної влади з району воєнних дій, а також вихідці з ворожих Росії держав» [603, с. 50]. До цієї категорії не зараховувались особи, виселені з прифронтових зон в адміністративному порядку під наглядом поліції – виселенці та заручники» [603, с. 51].

У поняття *біженці* (*uchodźstwo*) дане дослідження включає всіх вигнанців: добровільних, примусових і вимушених, які в роки Першої світової війни переселилися на територію України з Королівства Польського й Галичини. У даному випадку біженці, вигнанці, переселенці й переміщені особи є синонімами і

тією категорією населення, на яку спрямовувалась допомога держави та громадських організацій.

Важливим для розуміння сутності суспільно-політичного й культурного життя є вживання польської термінології, назв польських партій, громадських організацій, періодичних видань. Враховуючи можливості різного їх прочитання, перекладу, трактування було взято за принцип подавати їх українською мовою за польським звучанням із зазначенням у дужках польської назви. У роботі використовується слово *Коло* (кою, kóľko) для позначення групи, гуртка, клубу, оскільки саме в такому позначенні воно подається більшістю українських полоністів. За усталеністю вживання в українській науковій літературі, не було змінено порядку слів у назвах – *Королівство Польське та Польська партія соціалістична (ППС)*.

Таким чином, основні поняття, терміни, які використовуються в науковому дослідженні, ґрунтуються на усталених, підтриманих більшістю науковців теоретичних визначеннях та концепціях, енциклопедично-довідковій літературі та новітніх дослідженнях проблем, піднятих у роботі. Це насамперед питання, пов'язані зі сферою національних відносин і державотворчих процесів – польська національна меншина, національно-персональна автономія, суспільно-політичне життя, явищами, притаманними періоду Першої світової війни – біженство, польські збройні формування. Важливою складовою написання наукової праці стало дотримання та використання принципів та методів наукового пізнання.

Відповідно до предмета, поставленої мети і завдань, дослідження побудовано на загальнонаукових принципах:

– *історизму*, що дозволив простежити суспільні трансформації, що відбулись з польським населенням України впродовж періоду Першої світової війни. На основі аналізу демографічного стану і умов формування польського населення в Україні напередодні війни з'ясовано, що польська спільнота в Україні була представлена усіма верствами населення, об'єднаними прагненням зберегти рідну мову, католицьку віру, національні традиції і культуру. В сприятливих умовах російської революції 1905 р. польське населення активно включилось в суспільно-політичне

життя України і Російської імперії. Воєнні дії світової війни, російська лютнева революція, більшовицький переворот та Українська національна революція 1917 р. стали зовнішніми факторами, що кардинально змінили становище і суспільно-політичне життя польського населення в Україні. Внутрішні трансформації у житті поляків стосувалися зміни соціальної структури, оформлення основних таборів польського суспільного руху, боротьби політичних партій, утворення громадських організацій, виникнення публічних дискусій щодо напрямків суспільного розвитку і зовнішньополітичних орієнтацій, вирішення контроверсійних питань шляхів відновлення польської державності й створення армії. Попри ідеологічні розбіжності відбулось об'єднання всього польського населення у розвитку польської освіти та благодійної діяльності.

– *принцип комплексного підходу* забезпечив можливість проведення характеристики складових суспільно-політичного життя – політики польських партій, діяльності громадських організацій, загальних політичних настроїв польського населення, публічних дискусій, розвитку галузі освіти й культурної сфери. З дослідження виключено економічну складову, оскільки її функціонування в умовах воєнного часу не є типовим, натомість проаналізовано явище, характерне для цієї доби – біженство, з яким було пов'язана сутність щоденного існування польського населення.

Забезпечення комплексного розгляду польської спільноти в Україні дозволило застосувати *принцип цілісності й системності*, завдяки якому польські політичні табори і партії в Україні, незважаючи на певні місцеві особливості, виражали і втілювали в практичній діяльності загальну партійну ідеологію. Більшість громадських акцій – підтримка польської освіти, самооподаткування поляків, участь у роботі організацій надання допомоги біженцям були продовженням загальних польських суспільних рухів як у російських центрах – Петрограді, Москві, Королівстві Польському, так і в українських містах. Польське населення України у сукупності всіх соціальних груп виступає як єдине ціле, незважаючи на ідеологічні розбіжності політичних сил, зовнішньополітичних орієнтацій. Основою єдності

поляків виступали польська мова, католицька віра, прагнення до забезпечення національних і державних прав.

Розкриття теми дослідження здійснювалось при врахуванні *принципу історіографічної традиції*, спираючись на критично осмислені результати попередніх досліджень з даної тематики. Дослідження спирається на випробувані часом концепції і підходи, запропоновані попередніми українськими та польськими науковцями у вивченні польського населення в Україні. Поляки як національна меншина впродовж періоду Першої світової війни внаслідок революцій 1917 р. змінили свій соціально-правовий статус. Цей принцип застосовано також при розгляді історіографії досліджуваної проблеми. Виділено три періоди в дослідженні суспільно-політичного та культурного життя поляків в Україні в роки Першої світової війни, які відповідають прийнятій в українській історіографії періодизації вивчення загальної історії України та історії нацменшин.

Основою для розуміння сутності принципів, на яких формувалася політика польських партій, діяльність громадських організацій, що утворювалися за професійною ознакою, реакції різних суспільних груп на заходи влади було використання *принципу соціального підходу*. Даний принцип дозволяє проаналізувати історіографічний доробок радянської доби та критично осмислити його зміст у тих випадках, коли головним у висвітленні подій був класовий підхід та замовчування або спотворення діяльності ідеологічно протилежних політичних і суспільних сил.

- *принцип об'єктивності* як універсальне правило для наукового дослідження сприяє неупередженому висвітленню подій історії польської спільноти в Україні, характеристиці політики польських політичних сил різних ідеологічних спрямувань, суспільних акцій і кампаній, оцінки діяльності історичних діячів. Використання принципу дає автору можливість на основі представлення різних політичних і громадських позицій з важливих питань суспільного розвитку реконструювати події та створити реалістичну модель польського суспільно-політичного життя у досліджуваний період.

Застосовані принципи історичних досліджень узгоджуються з вимогами використаних у дисертаційному дослідженні методів. Опрацювання наративних документів, архівних та інших джерел здійснювалось на основі загальнонаукових методів (аналізі, синтезі, узагальненні, аналогії, систематизації, логіці історичних подій). Широке застосування в роботі знайшли конкретно-наукові методи, зокрема історичні:

Історико-генетичний метод, тісно пов'язаний з наративним, забезпечив послідовне розкриття вирішення польського питання, як основного у публічній дискусії з часу ХІХ ст. до початку Першої світової війни і вирішення цього питання в ході війни. Спираючись на аналітично-дедуктивні методи показана реалізація програмних установок політичних партій, їх трансформація під впливом кризових моментів ходу війни, зокрема російської лютневої революції і жовтневого перевороту більшовиків 1917 р. Генетичний метод дозволив продемонструвати причинно-наслідкові зв'язки деяких політичних і суспільних явищ, зокрема формування консервативної та соціалістичної ідеологій як наслідок пристосування заможних верств суспільства в умовах проведення русифікаторської політики царської влади й соціального утиску пролетаріату. Вивчення вихідних теоретичних положень польських політичних сил дозволяє зрозуміти логіку прийняття відповідних рішень.

Історико-порівняльний метод або компаративістські студії застосований у дослідженні позиції польських політичних сил щодо співпраці з українською владою у 1917–1918 рр. Порівняння політики та практичної діяльності однієї політичної сили, зокрема Національних демократів, ППС-фракції в Україні та в інших місцях дозволяло з'ясувати їх причини і виділити особливості, пов'язані, як правило з відмінними умовами існування. Для розуміння стратегії і тактики політичних сил і громадських організацій необхідно було порівняння їх програм, форм і методів діяльності та боротьби, зміни поведінки у вирішальні історичні моменти. Цей метод застосовано при розгляді діяльності лівих соціалістичних сил у Центрі та на Сході України.

Історико-типологічний метод у поєднанні із застосуванням загальнонаукових методів одиничного, загального й особливого посприяв узагальненню діяльності окремих польських політичних партій, громадських організацій, державних установ, виділенню загальних тенденцій у розвитку польського політичного руху і визначенню його напрямків на початку ХХ ст. – консервативного, націоналістичного і соціалістичного. В умовах Першої світової війни, російської лютневої революції, більшовицького перевороту, Української національної революції відбулась зміна конфігурації політичних сил і їх політики, що дозволило зазначити наступні напрямки польського суспільно-політичного руху: консервативний, націоналістичний, ліберально-демократичний, соціалістичний з двома течіями: лівою – інтернаціоналістичною і правою – незалежницькою, націоналістичною. На основі аналізу програмних положень, поставлених завдань, форм і методів діяльності різних польських громадських організацій, товариств, союзів та інституцій, що виникли на початку війни та після буржуазної революції, було використано їх класифікацію: професійні, культурно-освітні, благодійні.

Історико-системний метод також використовуючи методи одиничного, загального і особливого, дав можливість представити польське населення в роки Першої світової війни в Україні як цілісне комплексне дослідження. Разом з тим, польські політичні сили в Україні відповідали основним тенденціям загального польського політичного руху в усіх розділених частинах. У рамках загальних польських акцій відбувалися локальні заходи в Україні – тарілочні збори благодійної допомоги постраждалим у війні полякам, підтримка освіти польської молоді та інші. Розвиток польської національної меншини в Україні пройшов разом з українським народом подібні етапи з початку ХХ ст.: національні утиски українського і польського народів в імперський період, реалізація державотворчих прагнень після лютневої революції 1917 р., боротьба за утвердження національних держав були складовими загальних процесів державотворення в Центрально-Східній Європі.

Історико-системний метод є базовим, що використовує також *структурно-функціональний і діахронно-синхронний методи*. В межах аналізу польського суспільно-політичного життя можна виділити структурні елементи – діяльність політичних партій, політичних лідерів, співпрацю з державними інституціями; *громадянське суспільство* з розгалуженою мережею громадських організацій, преси, місцевих еліт; *сферу культури* з культурними установами, товариствами, організаціями і їх діяльністю, аналіз яких дозволяє прийти до висновків щодо загального стану функціонування суспільно-політичного життя на початку війни та його трансформації під впливом обставин і логіки подій, що привела, врешті до реалізації національних прав. У цій загальній системі виділено специфіку суспільно-політичного життя поляків в різних регіонах України.

Проблемно-хронологічний метод дозволив явища і події Першої світової війни розділяти на певні логічні періоди чи проблеми для їх характеристики і висвітлення в хронологічному порядку. Наприклад явище біженства поділялось на періоди початкового спорадичного руху, масового біженства і повернення на батьківщину. В характеристиці цього явища висвітлювались локальні проблеми місця їх осідання, діяльності інституцій з надання допомоги біженцям, участь і вплив біженців на суспільно-політичне життя. Цей метод також доцільний при характеристиці попереднього історіографічного доробку. При аналізі історіографії проблеми було визначено три періоди, в рамках яких розглядалися наукові напрацювання українських, російських та польських науковців та окремі проблеми дослідження.

За допомогою *методу періодизації*, на підставі зібраного фактичного матеріалу, в представленому дослідженні виділено чотири етапи розвитку польського населення в Україні в період Першої світової війни, які відповідають загальноприйнятим періодам в українській історичній науці: 1) від початку війни до початку лютневої революції (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.; 2) лютий 1917 р. – жовтень 1917 р. 3) жовтень 1917 р. – квітень 1918 р. 4) квітень 1918 р. – грудень 1918 р.

Для об'єктивного дослідження польського населення в Україні в роки Першої світової війни виправданим є застосування *ретроспективного і діахронного методів*, на підставі яких можна показати зміну оптики суспільних процесів тієї доби через аналіз наукової літератури різних історичних періодів – 1) від початку ХХ ст. до утвердження радянської влади, 2) радянський час та 3) сучасний період. В основі досліджень науковців зазначених періодів лежали протилежні державні і партійні ідеологічні установки й підходи, що давало різні результати. Достатньо короткий період дослідження при використанні *синхронного методу* забезпечує аналіз і порівняння різних структурних елементів однієї системи, їх розвиток, зміни, взаємодію, дозволяє порівнювати політику різних за ідеологічним спрямуванням політичних напрямків і рухів.

При аналізі і відборі історичних матеріалів застосовувались історичні й соціологічні методи аналізу документів з різними підходами: *історико-документальним, порівняльно-описовим, онтологічно-орієнтованим і герменевтичним*, що дало можливість критично їх використовувати, врахувавши кількість, багатозначність прочитання, виокремлення загального (патріотичні меморандуми, донесення, звіти) і осягнення особливих випадків у діяльності (протоколи засідань організацій, повідомлення про напади на польські школи тощо). Особливий пласт документів складає мемуарна література, яка вимагає застосування *психологічного методу* з вивченням мотиваційної структури діяльності людини разом з *бібліографічним методом*, при якому стає зрозумілою логіка поведінки лідерів партій і організацій, публіцистів, методи їх діяльності й політики. Особливості характеру особистості, її ідеологічні і партійні переконання, ступінь заглиблення у політичний чи громадський процес, позиції, які вони там займали позначалися на їхніх спогадах і оцінці тогочасних подій.

Дискретивний метод застосований при описі виникнення і функціонування в Україні польських осередків, поселень, громад у містах у різний період, між собою не пов'язаних, або з умовною взаємодією. Ідеологічне розмежування польських політичних сил, що відбулось після лютневої революції в Росії, контроверсійність

позицій суспільства в ставленні до військового питання зумовили використання *синергетичного підходу* у представленні цих процесів. В роки війни можна за допомогою *феноменологічного методу* продемонструвати і пояснити таке явище, як загальне патріотичне піднесення польського населення на початку війни. Воно було притаманне для всіх розділених польських земель.

З метою представлення реальної картини становища польського населення на початку війни та змін, що відбулися після її завершенні використовувались кількісні показники чисельності польського населення, його соціальної структури, що вказувало на роль і місце польської спільноти в тогочасному суспільстві в Україні. Підрахунки кількості біженців у різні періоди війни приводили до логічних висновків про масштаби і значення явища польського біженства в Україні. При цьому застосовувався *квантитативний аналіз або ж кліометрика*. Треба зазначити, що офіційні джерела для обрахунків кількості польського населення у різний період – дані Першого загального всеросійського перепису населення, наступні переписи, календарі й пам'ятні книги в містах не можна вважати абсолютними і точними, що давали б цілком реалістичну картину. Тому відбувалась певна кореляція з іншими джерелами і обрахунками дослідників, поданими у схемах, таблицях і описах.

Таким чином, використання основних теоретичних положень, залучення наукової термінології, представлення основних понять на основі узагальнення опрацьованих джерел і наукових підходів історичної науки та пов'язаних з нею гуманітарних та соціальних галузей знань у дослідженні поляків в Україні як однієї з національних меншин дозволило створити теоретико-методологічну базу для проведення всебічного дослідження проблеми.

1.2 Історіографія проблеми

Історіографія історії поляків в Україні має впродовж останніх двох століть значний доробок, що складається з різного характеру досліджень. Поляки в Україні, складаючи відсотково незначну, але суспільно вагому етнічну групу впродовж XIX – XX ст. викликали інтерес державних статистичних і адміністративних органів,

науковців з метою проведення відповідної національної політики. Імперський період в українських землях тривав до революції 1917 р., під час якого український і польський народ зазнавали впливу русифікаторської та асиміляторської політики царської влади. Боротьба за українську державність зі зміною підходів до вирішення національного питання тривала до кінця 1919 р. З 1920-х рр. в Україні утвердилася радянська влада й настав період панування марксистської ідеології, що стало визначальним у підходах до існування та дослідження історії національних меншин. Відродження незалежності України наприкінці ХХ ст. започаткувало новий етап у правовому статусі національних меншин, в тому числі й поляків, а також неупереджених і вільних від ідеологічного тиску підходів до висвітлення їх історії.

Тому в аналізі історіографічного доробку з дослідження польського населення в Україні в зазначений період доцільним є виділення наступних періодів: 1) перші два десятиліття ХХ ст., 2) радянський час, 3) доба незалежності. Вони відповідають загальній історіографії історії України та науковим узагальненням історіографії національних меншин, проведеним в останні десятиліття українськими істориками О. Рафальським, О. Калакурою, Ю. Поліщуком та ін. В основу характеристики історіографічних напрацювань з питань дослідження історії поляків в Україні покладено хронологічний принцип. У кожному з періодів проведено аналіз наукових праць українських, російських, польських та інших зарубіжних дослідників, які зверталися до загальної історії поляків в Україні або ж до висвітлення окремих сторін їх життєдіяльності протягом ХІХ – першої половини ХХ ст.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в російській науковій літературі праці, присвячені полякам в Росії, зокрема й на Правобережній Україні, де їх кількість була значною, мали завдання виправдати політику економічних утисків і соціальних обмежень. Зокрема В. Мещерського, Н. Карєєва [668]. Активна політична і громадська діяльність поляків в роки революції 1905 р. викликала зацікавлення польським суспільним рухом, докладну характеристику якому дав російський історик А. Погодін [707]. Він виділив у ньому три напрямки: консервативний,

радикальний і націоналістичний, віддаючи перевагу консерваторам, зокрема його «угодовській» течії. У ході російської революції 1905 р. було підняте польське питання, можливість вирішення якого розглядали у своїх працях А. Кулаковський [669], керівник конституційно-демократичної партії (кадетів) П. Мілюков [556]. Вони вважали, що політичне вирішення польського питання необхідно локалізувати в межах Королівства Польського, а в західних губерніях і на Правобережній Україні треба знищувати коріння полонізму і забезпечити перевагу інтересів російської держави. Ця тенденція прослідковувалась у всіх Державних думах при вирішенні питання зняття обмежень для поляків.

Початок Першої світової війни змістив акценти у висвітленні поляків і польського питання у російській науковій літературі з існуючих протиріч на пошук спільних інтересів, викликаних зовнішньою загрозою і необхідністю підтримки поляків у війні. З новою силою необхідність вирішення польського питання і тема російсько-польського братерства на спільній слов'янській основі була піднята російськими істориками С. Рябініним [720], В. Терешковичем [734], Б. Шишковським [744].

Українські історики висловлювали інший погляд на місце та роль українців і поляків у Російській імперії. У своїх працях М. Грушевський [649] вважав що, всі хто проживає в Україні мають право вирішувати її долю. Однак вказував, що польське питання, в протизагаду українському під час революції 1905 р. стало загальноприйнятим і привабливим для російських лібералів. На початку ХХ ст. М. Лозинський [686], вивчаючи національне питання в Російській імперії передбачав, що українське питання займе поважне місце в національному житті Росії тоді, коли стане питанням свободи для всіх народів російської держави і таким актуальним, як польське. У своїй праці він дав порівняльну характеристику польському і російському революційним рухам і діяльності партії Національних демократів.

Найбільший доробок у цей період мала польська історіографія. Головною темою польських істориків, публіцистів, політиків і громадських діячів було

вирішення польського питання, характеристика польських політичних сил, представлення та аналіз їх політики. Автори у своїх працях керувалися здебільшого партійними переконаннями та ідеалами. З позицій Національних демократів шляхи вирішення польського питання розглядали Л. Бильский [770], В. Студніцький [944], які вважали необхідною боротьбу поляків за автономію. Прихильник «угодовців», що виступав за союз польських і російських політичних сил у виборах до Державної думи, К. Бужинський [766] розкрив особливості політичного життя поляків в Україні на початку ХХ ст., показуючи прийняття рішень на виборчих з'їздах, спрямованих на зміцнення земельної і промислової власності. Висвітлення позицій та діяльності польських політичних сил, зокрема народовців та соціалістів напередодні і на початку війни давали їх учасники, політичні та громадські діячі. Зокрема Е. Пілтц [904], Д. Боженець-Лешніцький [764], І. Бжечковський [765], Б. Лімановський [867]. Ці праці розкривали сутність політичного життя поляків в Україні, боротьбу суспільних напрямків за втілення своїх ідеалів.

Крім актуального суспільно-політичного напрямку у цей час з'явилися узагальнюючі праці з осмисленням долі польського народу і його місця в історії з найдавніших часів до початку ХХ ст. в усіх розділених частинах Польщі, зокрема і в Україні. Роботи А. Хойновського [775], А. Холоневського [778], Й. Грабця [808] ставили своїм завданням показати цілісну історію поляків і загальний польський рух до відновлення польської державності.

Історія і життя поляків на Правобережній Україні викликали особливу увагу польських істориків та публіцистів. Цей край був пограниччям між Польщею і Росією, в ньому проживала найбільша кількість поляків в Україні. В перші десятиліття ХХ ст. у польському середовищі існувало два основних партійних підходи до розуміння місця і ролі поляків у цьому краї та його політичного майбутнього, включно з проблемою кордонів. Представники націоналістичного і консервативного таборів вважали цей край польським на підставі історичного права його належності Польщі до 1772 р. ППС-фракція дотримувалася позицій визнання прав народів на самовизначення і виступала за федеральну його єдність з Польщею.

Наукові й публіцистичні розвідки присвячувались також питанням демографічного і соціального становища поляків у краї, висвітленню їх суспільно-політичного та культурного життя.

Однією з основних праць на цю тему стало дослідження Й. Бартошевича [755], присвячене розкриттю внеску поляків Правобережної України у соціально-економічне і політичне життя. З позицій партії Національних демократів він обґрунтовував цивілізаційну роль поляків у цьому краї та необхідність його включення у межі майбутньої польської держави. Незважаючи на партійну тенденційність, у роботі містяться відомості та обрахунки кількості і соціальної структури польського населення. Видана перед Першою світовою війною книга вплинула також на напрямок потоку біженців під час евакуації поляків з Королівства Польського і Галичини в 1915 р. Значна кількість вигнанців осідала в прикордонних землях у розрахунку на допомогу земляків. Шляхи вирішення польського питання, політичне значення українсько-польського прикордоння для польської держави й використання їх у політиці правлячої партії розкриті ним у працях після завершення і у перші роки після Першої світової війни [756, 757].

Винесення польського питання на міжнародний рівень як спосіб його вирішення доводив професор Львівського університету А. Шельонговський [950]. У післявоєнний час Національні демократи відстоювали свої позиції щодо включення Східної Галичини, частини Волині та Поділля до складу створеної після Першої світової війни польської держави на міжнародному рівні. Обґрунтовували цю точку зору М. Ролле [918], зі стратегічної точки зору М. Жегота-Янушкайтис [1010], з географічної Е. Ромер [919], К. Кульвєц [857], Я. Чекановський [785].

Особливість життя поляків на Правобережній Україні, спільність і відмінність польської і російської душі, характеристика різних етапів співжиття поляків, росіян та українців впродовж XIX – на початку XX ст. давалась у працях істориків цього періоду М. Наленч-Добровольського [884], А. Вериги-Даровського [981], М. Слюбіша [926]. Обрахунки кількості і зайнятості польського населення на Правобережній Україні, спираючись на офіційну статистику з підкресленням ролі і

значення тут поляків зроблено Е. Малішевським [875]. Позицію народовців у вирішенні польської справи після російської лютневої революції висловлювали у своїх працях С. Грабський [809], Т. Валек [965], М. Лютославський [870].

Інші підходи до вирішення питань співіснування польського й українського народів, прав національних меншин, визначення післявоєнних кордонів у своїх працях висловлювали відомі політичні та громадські діячі ППС-фракції Є. Старчевський [937, 938, 940] та Л. Василевський [976, 977, 978]. Вони базувались на демократичних засадах, визнанні політичної боротьби українців за власну державу, можливості союзу або федерації двох держав. Автори критикували русифікаторську та асиміляторську політику царського уряду, показували боротьбу консервативних та демократичних сил у польському політичному середовищі.

Після завершення Першої світової війни, утворення незалежної польської держави, встановлення в Україні радянської влади у наукових дослідженнях поступово утверджуються партійна більшовицька ідеологія та соціально-класові підходи до аналізу історичних подій та історії національних меншин. Перевага у дослідженнях надавалася боротьбі більшовиків за владу, встановленні диктатури пролетаріату та зв'язкам російських і польських революціонерів. З ідеологічних позицій російських більшовиків, але з використанням документів царського архіву генералом А. Зайончковським написана історія Першої світової війни [658].

У час панування радянської ідеології можна виділити 20-і – початок 30-х рр., як відносно вільний період для вибору тем наукових досліджень та неупереджених висновків. Політика українізації у 1920-х – на початку 30-х рр. зумовила увагу науковців до подій революційної боротьби в Україні та історії національних меншин. Наприкінці 1920-х рр. у Харкові вийшли праці М. Майорова [687], М. Яворського [749] про історію революційної боротьби в Україні в роки війни та революції.

У післявоєнний час та у 1950–60 рр. у Радянському Союзі польська тематика та історія Першої світової війни мали слабе висвітлення. У 1960-х рр. з'явилася узагальнююча праця російського історика А. Сіліна [727] і кілька досліджень на

польську тематику, в яких події Першої світової війни зображено, як трагедію народів з вини імперіалістичних держав. І. Белякевич [602] у збірнику, присвяченому подіям Першої світової війни, виклав історію утворення польських національних формувань у складі російської армії, що базувалась на території України. Демографічні дослідження, рух та соціальну структуру населення Російської імперії за 100 років, включаючи польське населення, проаналізовано у праці російського історика А. Рашина [719]. Українські історики, вивчаючи у цей час соціальне становище селянства у ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлювали економічне становище поляків, зокрема польських поміщиків. Цьому присвячена праця Р. Теплицького [732]. У дослідженні польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні Г. Марахов [689] характеризував демографічний стан і місце польського населення в загальній соціальній структурі України. Етнічний склад населення в УРСР у середині 1960-х рр. досліджував В. Наулко [690].

У 1970–80-х рр. серед радянських істориків продовжувала домінувати тема історії революційних рухів та російсько-польських зв'язків. Під редакцією В. Дьякова з'явилися нариси з історії революційних зв'язків народів Росії та Польщі, в яких незважаючи на возвеличення комуністичної партії, показана боротьба польського народу проти русифікаторської політики за відновлення польської державності [698]. Авторський колектив під керівництвом А. Орехова підготував наукові праці, присвячені суспільному рухові на польських землях з характеристикою основних ідейних течій і політичних партій з середини ХІХ ст. до початку Першої світової війни та процес становлення польського соціалістичного руху, характеристику його структури, програм, концепцій, діячів [697]. Дослідження А. Степанського [730] присвячене аналізу діяльності польської групи у Державній думі.

У радянську добу без ідеологічного диктату написані наукові праці з історії поляків в Україні науковцями в еміграції. З позицій визнання поляків загарбниками і колонізаторами українських земель М. Григоріїв у 30-х рр. видав книгу «Поляки на Україні» [646], умови формування українсько-польських стосунків у ХІХ ст.

наприкінці 1960-х рр. описані М. Демкович-Добрянським [655]. Нові погляди на історичне минуле України і місце у ній національних меншин, зокрема поляків були запропоновані у нарисах та есе істориків діаспори, зокрема І. Лисяка-Рудницького [676, 677], що набули поширення в Україні.

Польська історіографія у міжвоєнний період характеризується значною різноманітністю наукових досліджень та зацікавленістю подіями Першої світової війни, революції в Росії та питаннями відродження польської держави. У 1920–30-х рр. з'явилися наукові праці істориків, публіцистичні нариси учасників подій часів Першої світової війни та революції в Україні, які висвітлювали їх, орієнтуючись на партійні та ідеологічні установки. В Польщі в цей час кілька разів змінювалась внутрішня політика держави в залежності від владних політичних груп – соціалістів чи народовців. Загальну об'єктивну характеристику польських політичних сил різних напрямків, настроїв польського населення напередодні та під час Першої світової війни дали польські історики різних політичних орієнтацій С. Аскеназі [752] та С. Кутшеба [858]. Вони показали участь поляків у лютневій революції 1917 р., більшовицькому перевороті та боротьбу за відродження польської держави. Цій темі присвятили свої праці В. Квятковський [860], М. Літинський [869], Я. Тарновський [957], А. Холоневський [779] та інші.

Виходячи з переконань демократа і федераліста докладний опис подій часів революції та боротьби за владу 1917–1918 рр. в Україні представлено у книзі С. Камінського «Роки боротьби й розрухи в Україні» (*Lata walk i zamętu na Ukrainie*) [834]. Він описав події Першої світової війни, наслідки російської лютневої та Української національної революцій для поляків в Україні, вторгнення російських більшовиків в Україну, співпрацю польських та українських політичних сил в цих умовах.

Після Другої світової війни у Польщі утвердилася комуністична ідеологія, партійний диктат та цензура. У наукових дослідженнях переважала тематика російсько-польських революційних зв'язків, радянсько-польської дружби, спільної боротьби польських і російських пролетарських партій за класові інтереси, роль

ППС у створенні польської держави. Разом з тим, у цей час з'явилися наукові роботи, в яких незважаючи на ідеологічні установки, містилися факти суспільно-політичного життя поляків в Україні, відображалася розстановка політичних сил, їх позиції щодо вирішення питань суспільного життя. Найбільш вагомою для вивчення польського середовища доби революції 1917–1918 рр. в Україні є наукова праця Г. Яблонського «Польська національна автономія в Україні в 1917–1918 рр.» (*Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918*), в якій представлено аналіз польських суспільних і партійних груп, характеристику їх діяльності та взаємодії, участь польських соціалістів в центральних органах української влади [822]. Окреме ґрунтовне дослідження Г. Яблонського присвячене діяльності ППС у роки Першої світової війни [821], видане також і російською мовою [747]. У 1970-х і 80-х рр. вийшли ще дві його праці з аналізом подій жовтня 1917 р. і утворення незалежної польської держави [823, 824]. Позицію ППС-фракції у роки Першої світової війни та революції висвітлювали також С. Мігдал [880], З. Заремба [1001], співпрацю ППС-лівниці з лівими російськими політичними силами – Ф. Тих [962].

Важливим джерелом з досліджень історії польського населення в роки революції 1917 р. в Україні є монографія П. Калініченка «Поляки в жовтневій революції і громадянській війні в Україні. 1917–1920 рр.» (*Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917–1920*), написана наприкінці 1960-х рр. [833]. У ній показано процес радикалізації робітничого класу на сході України, створення польських соціалістичних організацій, участь партійних соціалістичних груп у виборах до місцевих органів влади. В роботі відображено програмні відмінності, ідейні прагнення і практичну діяльність різних напрямків польського соціалістичного руху. Однак, інші політичні напрямки представлені слабо і подані з негативним оціночним судженням, виходячи з класових інтересів робітників.

У другій половині 1960-х рр. з акцентом на неминучість перемоги соціалістичної революції і підкресленням в ній головної ролі російського робітничого класу з'явилися монографії, присвячені подіям жовтневої революції в Росії і участі в ній поляків В. Найдус «Поляки в революції 1917 р.» (*Polacy w*

rewolucji 1917 r.) [883], А. Манусевича «Поляки в жовтневій революції» (Polacy w Rewolucji Październikowej) [877], І. Спустек [936]. Незважаючи на ідеологічну спрямованість праць, вони містять цінний матеріал з історії розселення, кількісного складу, соціальної структури польського населення в Росії, політичного розвитку польського руху, громадського життя, в тому числі в українських землях. Більше уваги приділялося у працях східному регіону, оскільки там був сконцентрований робітничий клас, серед якого значну частину складали польські робітники. В роки революції в це середовище проникали соціалістичні ідеї і сприяли поширенню впливів СДКПіЛ і ППС-лівиці.

А. Манусевич детально проаналізував заходи і політику польських лівих партій, які виступали з позицій класової боротьби, заперечували боротьбу за національне відродження, показуючи участь поляків у лютневій і жовтневій революціях. У дослідженні В. Найдус представлено діяльність науково-дослідницьких, культурно-освітніх товариств і організацій, які існували в польських осередках у Росії і в Україні, дана характеристика центральних організацій допомоги біженцям – ЦГК і ПТДЖВ.

Виходячи з позицій підтримки поляками Росії у Першій світовій війні, на початку 1960-х рр. у своїх працях польські історики Я. Моленда і Я. Хользер [816], Л. Гросфельд [810], В. Ковальський [850], Т. Піщковський [906], М. Сокольницький [933, 934], Р. Бежанек [761] засуджували позицію центральних країн у Першій світовій війні, давали загальну характеристику польським політичним силам, вирішенню ними польського питання. Політику польських урядів відновленої польської держави стосовно території Литви, Білорусії та України, її теоретичне підґрунтя та аргументацію різних політичних сил показано у роботі історика А. Деруги [793]. Факти з діяльності партії Національних демократів в Україні з моменту її зародження, формування ідеології, зміни політики, позиції у роки Першої світової війни як складової загальної партійної історії містяться у дослідженні С. Козицького [851].

Тема більшовицької боротьби за владу в 1917 р. продовжувала бути головною у цей час у наукових працях польських істориків. Участь поляків і їх внесок у революційні завоювання нової пролетарської влади стали предметом дослідження Т. Буткевича [769], А. Чубінського [786], Я. Куляса [855], М. Ожеховського [894], Я. Собчака [932], М. Танти [954, 955]. У цій загальній темі увага приділялась висвітленню окремих питань – історії польського робітничого руху в Росії та його участі в революційних подіях, які охарактеризовані Я. Бушко [768], А. Хвальбою [780], З. Лукавським [873, 874], вирішенню польської справи під час війни і революції 1917 р. у роботах Т. Цешляка [774], Т. Деборіна [792], Я. Паєвського [897], В. Топоровіча [960]. У наукових монографіях названих авторів інформація про поляків України була фрагментарною, в контексті загальної політики лівих соціалістичних партій. Більшою насиченістю фактами і подіями стосовно поляків України відзначається книга З. Лукавського «Поляки в Росії» (*Polacy w Rosji*) [872]. У ній автор дав докладну характеристику демографічного стану, зайнятості, участі поляків у суспільному житті, акцентовано на сході України.

Серед тем, висвітлених польськими істориками цього часу, виділяється також військова тематика, зокрема створення польських збройних формувань у Росії та їх перебування на території України – Т. Радзівоновича [917], М. Вжосека [996, 999], становлення польської військової лівіці в Росії А. Заторського [1002], історія східного легіону Я. Жепецького [921]. Окрім значної уваги до історії польських робітничих партій, історики зверталися і до показу та аналізу діяльності інших політичних сил, зокрема Національних демократів – Р. Вапінським [973], політики активізму В. Сулеї [946, 948].

Новий етап в історіографії польської національної меншини в Україні, зокрема у добу Першої світової війни та революції, розпочався з проголошенням незалежності України. Зникнення цензури та ідеологічного диктату у 1990-х рр. дало можливість історикам неупереджено та об'єктивно вивчати історію українського народу та національних меншин, які проживали на території України. Теоретичною основою для дослідження національних меншин стали збірники

документів, що стосувалися їх історії, енциклопедично-довідкові видання, підготовлені авторськими колективами Інституту історії України та Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України із залученням науковців з інших наукових інституцій. Зокрема, «Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи [660], «Мала енциклопедія етнодержавознавства» [688], «Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект» [692] та інші.

Одним із перших відтворив загальну етнодемографічну картину, показав особливості розвитку національних меншин в Україні В. Наулко у монографії «Хто і відколи живе в Україні» [691]. Наукові дослідження з історії польського населення в Україні, зокрема питання розселення, чисельного складу, місце і роль поляків в культурному житті України розкрили історики І. Лісевич [683, 684, 685] та В. Палієнко [699, 700].

Новий погляд на історію Першої світової війни, лютневу революцію та переворот більшовиків у жовтні 1917 р., участь у цих процесах поляків наприкінці 1990-х рр. відображено у збірнику наукових праць російських істориків «Перша світова війна. Пролог ХХ ст.» [705]. В. Виноградов [643], С. Тютюкін [735, 736] у статтях визнавали гіпертрофоване зображення у минулому соціалістичної революції, вказали на економічну складову в еволюції політичних поглядів поляків, відзначили роль національно-патріотичного фактору у війні. В. Шелохев висвітлив співпрацю польських народовців з російськими кадетами у вирішенні польського питання під час Першої світової війни та революції [742]. Наприкінці 90-х рр. Л. Горизонтов у своїй монографії дав критичний аналіз національній імперській політиці Росії, показавши поляків, як підданих імперії та об'єкт адміністративно-правового регулювання у ХІХ – початку ХХ ст. [650].

Грунтовні дослідження польського населення на Правобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., його соціальної структури, впливу на суспільне життя, взаємовідносин різних груп польського населення, шляхів

збереження поляками національної ідентичності зроблено у 1990-х рр. французьким дослідником Д. Бовуа [638].

Польська історіографія 1990-х рр. звільнилась від ідеологічного тиску комуністичної партії в Польщі, розширила тематику досліджень, пропонуючи об'єктивний погляд на минуле, який відображав діяльність усіх політичних і суспільних сил у будівництві власної держави. З'явилися узагальнюючі праці з історії Польщі, в яких знайшли відображення події польського життя і в українських землях – С. Кеневіч [836], В. Конопчинський [842], Г. Самсонович [922], П. Вандич [966]. Увагу до поляків у світі привернув британський історик Девіс Норман, створивши загальну історію Польщі [890]. Наукова польська спільнота значну увагу приділила у цей час темі пограниччя, зокрема території Правобережної України – колишнім польським «кресам», присвячуючи їй конференції, видаючи збірники праць [800, 814, 853] та результати окремих наукових досліджень – А. Чубінського [787, 789], П. Еберхарда [798], З. Фраза [802], Д. Вояковського [990]. У них розглядалась історія цього краю, роль і місце в ній поляків і діяльність різних політичних сил, прояви культурного життя і майбутня доля поляків у незалежній Україні.

Поглиблений і об'єктивний погляд на події Першої світової війни, участь польських політичних сил у розвитку національного життя після лютневої революції 1917 р. в Росії та в Україні, значення цих подій на відновлення польської держави знайшли відображення у збірках наукових праць [889]. Автори розглядали процес створення польської держави ширше, в контексті державотворчих процесів в Центрально-Східній Європі та в порівнянні зі спробами українців утворення власної національної держави. Це наукові розвідки Я. Левандовського [865], С. Серповського [925], З. Маньковського [876], Д. Наленча [886], Т. Палушинського [900], М. Лечика [863]. Політику окремих політичних сил під час війни, зокрема прихильників Ю. Пілсудського висвітлено у працях М. Столярської [942], діяльність угодовців в Росії і в українських землях – А. Шварца [953], роль польських жінок у революційному процесі – М. Сліви [952], Т. Наленча [887].

Еволюція зміни соціально-економічного і суспільно-політичного становища поляків в Росії з 1914 р. до початку Другої світової війни представлено у монографії А. Патека [901].

Початок 2000-х рр. збагатив історіографію української полоністики новими іменами дослідників та темами наукових зацікавлень у цій галузі, появою нових локальних центрів польських досліджень в Україні – у Харкові, Одесі, Миколаєві, Житомирі, Луцьку, Вінниці, Черкасах, Ніжині тощо. О. Рафальський [718] у своїй монографії окреслив періоди та виділив напрямки історіографічних досліджень, узагальнив напрацювання науковців у дослідженнях національних меншин. Характеристика етнонаціональної політики царської Росії та представлення історії польського населення в Україні впродовж кінця XVIII – на початку XX ст. як однієї з національних меншин подані в узагальнюючій праці, присвяченій національним меншинам, Ю. Поліщука [711]. Особливості правового становища національних меншин у XX ст., в тому числі і поляків в Україні, зроблено у монографії Л. Рябошапки [722]. Комплексний та системний аналіз, політичні аспекти формування і розвитку польської національної меншини в Україні у XX ст. представлено у науковій монографії та працях О. Калакури [666, 667].

У 2000-х рр. авторські колективи наукових інституцій створили узагальнюючі праці з політичної історії України, складовою частиною якої були й національні меншини [710], енциклопедично-довідкові видання [712, 713], що допомагали в теоретичних обґрунтуваннях досліджень поляків в Україні у різні періоди історії. Написання історії Польщі українським істориком Л. Зашкільняком [659] орієнтувало в загальних польських рухах і течіях, допомагало у визначенні особливостей політичного і суспільного життя поляків в Україні.

Результатом зростання інтересу до польської історії в Україні у 2000-х рр. є проведення низки спільних українсько-польських конференцій, створення збірників наукових праць, видання журналів на польську тематику. Внаслідок проведення конференції «Поляки в Києві» у 2000 р. було продовжено видання «Паментніка Кійовського» (Pamiętnika Kijowskiego), започаткованого у 1950–60-х рр. у Лондоні

польськими емігрантами з України. Ініціатором виступив український історик Г. Стронський. У ньому були розміщені наукові розвідки Р. Пилипчук [706], присвячені польському театру в роки Першої світової війни та Г. Савченка [723] про польські військові формування у Києві в 1917 р.

Упродовж 2000-х рр. у Харкові було видано кілька збірок наукових праць, в яких висвітлювалась історія поляків Харкова та Харківщини. Організація і діяльність польських товариств, розвиток польського театру в Харкові досліджувались Л. Абраменко та М. Журом [597, 663], розвиток польського підприємництва – Е. Хряпіним [739], благодійна діяльність поляків – А. Циодзою [740], Г. Штаном [745]. Освітня діяльність, життя видатних поляків у Харкові, а також доля польських жінок стали предметом дослідження О. Ніколаєнко [693-695], польські військові формування А. Левченка [673].

У 2006–2008 рр. в Одесі та Миколаєві на базі національних університетів відбулись українсько-польські конференції, в результаті яких було видано збірки «Поляки на Півдні України». Вони збагатили дослідження історії поляків України новими науковими розвідками. Сторінки історії поляків Миколаєва описано М. Багметом, Т. Губською, В. Андреєвим [598, 651], внесок поляків у розвиток Одеси розкрито у статтях П. Барвінської [599], К. Васильєва [640], О. Дорошенка [657], І. Шепельської [743].

Представлені українськими науковцями дослідження польського населення в різних регіонах України спираються на архівні матеріали і є цінними для вивчення історії поляків, однак все ще залишаються фрагментарними і не створюють загальної картини життя поляків у різні історичні періоди.

У ХХІ ст. зацікавлення Першою світовою війною проявилось напередодні її 100-річного ювілею у всьому світі. В Україні як колективами наукових інституцій, так і окремими монографіями представлено узагальнюючі дослідження із всебічним висвітленням її військової, соціально-економічної, суспільно-політичної сторони, місця і ролі у ній інших народів. Це історичні нариси «Велика війна 1914-1918 рр. і

Україна» [641], статті С. Віднянського [642], О. Доніка [656], О. Парнети [703], А. Гуменюка [652], монографії В. Литвина [678, 679].

Окремою темою для досліджень періоду Першої світової війни є біженство. Значна кількість польських біженців осіла на українській території. Надання їм допомоги об'єднало все польське населення в Україні. Ця тема стала предметом дослідження українського історика Л. Жванко. У низці статей вона показала різні аспекти цього явища, включаючи кількість, напрямки руху, діяльність громадських організацій з надання допомоги біженцям, а також окремим виданням представлено архівні та інші матеріали [661, 662]. Своє дисертаційне дослідження і окремі статті щодо польських біженців в Росії, зокрема їх кількість, центри розташування, діяльність громадських організацій допомоги біженцям, присвятила історик Т. Лихачова [680-682, 1018]. Наукові розвідки на цю тему зроблені останнім часом дослідниками О. Бетлій [603] та О. Білобровець [604, 613, 614, 616, 628, 632, 633, 635]. У співпраці українських і польських істориків вийшов фотоальбом з інформацією про біженство у роки Першої світової війни [963].

Тісно пов'язаною з темою біженства у роки війни є суспільно-політичне життя польських громад в Україні, які змінили своє обличчя під впливом війни і напливом біженців. Однак, окремого дослідження, присвяченого темі польської провінції в роки Першої світової війни немає. На цю тему написано окремі статті О. Білобровець [627, 632].

Українська національна революція, що розпочалася після лютневих революційних подій 1917 р. у Петрограді, змінила життя як українського, так і польського народу. Український законодавчий орган УЦР запровадила політику забезпечення прав національних меншин. Цій темі присвятили свої роботи М. Лазарович [670, 671], І. Лебедева [672] та ін. Громадсько-політичне життя поляків в Україні в добу Української Центральної Ради висвітлене в дисертаційному дослідженні і наукових статтях українського історика М. Потапенка [1021]. У подальших його наукових розвідках проаналізовано діяльність польських політичних партій у період Української держави [715-717].

Реакцію на початок Першої світової війни, політичні настрої та зовнішньополітичні орієнтації польського населення в Україні, польську громадську думку щодо вирішення питань суспільного розвитку, зокрема вирішення польського питання, подано в наукових статтях О. Білобровець [617, 618, 622, 623, 625, 626, 634]. Характеристику політичного життя польської громади під час української революції представлено у статті В. Скальського [728], О. Білобровець [629, 630]. Учасності національних меншин, в тому числі поляків у діяльності УЦР присвячено дисертації та окремі статті В. Котюка [1017], Т. Макаренка [1019], Т. Щетініної [1022], О. Ядловської [1023]. Доба Української держави, зокрема діяльність польських консервативних сил змальована у працях Ю. Терещенка [599], О. Білобровець [607]. Слабко висвітленим залишається питання громадсько-політичного життя поляків у містах та провінції у роки війни та після російської лютневої та Української національної революції. Цю прогалину на даний час заповнюють статті О. Білобровець [605, 608, 610, 611, 612, 615, 627, 631].

У 2000-х рр. українські дослідники виявили також зацікавлення різними сторінками історії поляків у першій половині ХХ ст. Польські військові формування на території України в роки Першої світової війни стали предметом наукових досліджень історика А. Папакіна [701, 702], наукових розвідок А. Руккаса [721], О. Білобровець [637]. Українсько-польські етносоціальні конфлікти, що виникали впродовж ХІХ – першій половині ХХ ст. представлені у монографіях Б. Гудя [653, 819], М. Сивіцького [726]. Тема культурного життя, розвитку освіти і польського театру знайшла своє вираження у статтях Г. Самойленка [724], В. Святковської [725], О. Білобровець [609, 616, 619, 620, 621], збірках наукових праць, присвячених українсько-польським культурним взаєминам [738].

Польська історіографія ХХІ ст. відійшла не тільки від комуністичної методології і соціально-класових підходів в історичних дослідженнях, а від вузької революційної тематики. Впродовж останніх років з'явилися узагальнюючі праці з історії польського народу, інтегрованого у світову спільноту з висвітленням особливостей розвитку поляків у складі інших держав під час розділу Польщі. Це

добре ілюстрована десятитомна історія Польщі [983], історія польських земель з часу поділу Польщі до одержання незалежності після Першої світової війни представлена П. Вандичем [966, 967], історія з найдавніших часів до сьогодення А. Хвальби [782], А. Чубінського [788, 789], Є. Топольського [959]. Популярно написана і розрахована на іноземців історія Польщі в авторстві А. Замойського [1000]. У російському перекладі вийшла історія Польщі М. Тимковського [737]. Історія польського народу в контексті загальної європейської історії представлена відомим британським дослідником Норманом Дейвісом [696, 890]. Американський історик Тімоті Снайдер розглянув у своїй праці процес створення націй на території Польщі, Литви, України і Білорусії впродовж XVI–XX ст., включаючи державотворчі процеси під час Першої світової війни [930].

Переосмислення подій Першої світової війни, її роль у руйнації Російської та Австро-Угорської імперій, творенні незалежних держав, відродження Польщі знайшли відображення у монографіях французького дослідника Ж. Беккера [601], польських істориків А. Хвальби [781, 783], Т. Кіселєвського [837], Я. Паєвського [898, 899], В. Вжесінського [994, 803], В. Бальцерака [754]. Емоційна сторона війни, її сприйняття людьми різних верств і груп польського суспільства на різних територіях стало предметом дослідження польських істориків Т. Схрамма і П. Скубіша [826], Д. Міхалюка [991].

У контексті вивчення подій Першої світової війни і відродження польської держави польськими науковцями розглядалася діяльність польських політичних сил. Важливим для дослідження історії поляків в Україні і відтворення подій 1917–1918 рр. є дослідження Е. Коко [841] про діяльність ППС-фракції в Україні. У ній подана позиція партії щодо підтримки і співпраці з УЦР, відносини з керівним центром у Королівстві Польському, особливості проведення партійної політики в Україні. Позицію ППС-фракції щодо визначення східних кордонів, зокрема з Україною, після завершення Першої світової війни, захист прав нацменшин розглядали А. Чубінський [787, 916], М. Ягелло [825], З. Поранський [914]. Ранній період діяльності ППС, зокрема терористичні операції на території України після

революції 1905 р., представлені у монографії В. Ляди [862], які дають можливість прослідкувати еволюцію партійних поглядів і ставлення до українських визвольних рухів. Характеристика політики партії Національної демократії в Росії у 1917–1918 рр. у монографії Д. Тарасюка [956] на основі польських архівних документів надає важливу інформацію щодо діяльності польських націоналістичних сил в Україні, їх контактів з партійними керівниками в Петрограді, Москві, Львові, особливості політичної ситуації в Україні.

У перших десятиліттях ХХІ ст. у Польщі поглибився інтерес до вивчення питань створення польської армії. Цьому сприяли також ювілейні дати створення Польських легіонів і їх участь у воєнних діях Першої світової війни. Вийшли присвячені цій темі узагальнюючі праці [864], монографія А. Хвальби [784] та ін. Ґрунтовне дослідження діяльності польських військових союзів та створення польських збройних формувань в російській армії, які базувалися на території України представлено в монографіях А. Мьодовського [881], М. Вжосека [997, 998], статтях М. Куліка [856], Я. Снопко [931], М. Згурняка [1009], М. Бончковського [805]. Особливості створення і перебування польських військових формувань на Волині та в Одесі відображено в наукових розвідках М. Клімецького [838, 839].

У 2000-х рр. важливою темою стала проблема масового біженства, як одного з визначальних явищ Першої світової війни і польського біженства зокрема. Класифікацію біженців, напрямки руху, соціальний склад польських біженців зроблено істориком Я. Піскорським [905], Д. Плигавко [907]. Кілька монографій і статей щодо перебування польських біженців в Російській імперії, зокрема в Україні, діяльність польських громадських організацій з надання допомоги біженцям, їх вплив на суспільно-політичне життя України належить польському історикові М. Коженьовському [843, 844] та М. Мондзіку [878].

З початку ХХІ ст. в Люблінському університеті сформувалася група польських істориків, які обрали своїми науковими зацікавленнями історію поляків України у ХІХ – першій половині ХХ ст. Монографія М. Коженьовського «За золоту брамою» (*Za Złotą Bramą*) [845] стала результатом ґрунтовного дослідження

громадського і культурного життя поляків Києва у 1905–1920 рр. На підставі польських та українських архівних матеріалів показано діяльність громадських організацій у роки російської революції 1905 р. та 1917 р., роль і значення у суспільному житті польської преси, розвиток польської освіти і мистецтва, вплив біженців на політичне і культурне життя міста. Окремі статті дослідника висвітлюють життя поляків у роки Першої світової війни у Харкові, Одесі [846].

Загальна картина життя поляків на Східній Україні з 1832 р. по 1921 р. стала набутком групи істориків з Любліна – М. Коженювського, М. Мондзіка, К. Латавця, Д. Тарасюка [879]. В останні роки з'явилася їх колективна праця, присвячена дослідженню життя поляків Полтавської губернії у ХІХ–ХХ ст. [861]. Доля поляків, які викладали і навчалися у Харківському університеті з початку ХІХ ст. до 1917 р. разом з характеристикою польського середовища Харкова в цей час стали предметом досліджень А. Кіяса [835], Л. Войславського [992]. Соціальний склад поляків, їх економічну, суспільно-політичну діяльність наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Волині досліджували Т. Епштейн [801], Р. Юрковський [831], у Києві Г. Стронський [943], П. Горбатовський [648], на півдні України – Т. Цешельський [771, 772].

Таким чином, критичний аналіз історіографічних напрацювань питання громадсько-політичного та культурного життя поляків в роки Першої світової війни дав можливість з'ясувати, що на першому етапі досліджень переважали імперські підходи в дослідженнях російських істориків, прагнення польських дослідників показати вагоме місце і роль поляків в економічному і суспільному житті України, виходячи, здебільшого з партійних інтересів. У 50-80-х рр. незважаючи на панування марксистської ідеології та соціально-класового підходу в історичних дослідженнях, неможливість вивчення періоду Першої світової війни, в українській та польській історіографії з'явилися кілька цінних у фактологічному відношенні монографій, що висвітлювали події суспільного життя в Україні. Попри зникнення ідеологічного диктату та посилення зацікавленості польською тематикою на сучасному етапі загалом та поляками в Україні у період Першої світової війни і

революцій 1917 р. зокрема, виявлено низку питань, які залишають слабо або зовсім не висвітленими. Це питання політичних настроїв, зовнішньополітичної зорієнтованості поляків в Україні на початку війни, означення кола питань, які активно обговорювалися і вирішувалися польським населенням під час війни та після російської лютневої та Української національної революцій, суспільно-політичне життя поляків у містах та маленьких містечках.

1.3 Джерельна база дослідження

Разом з використанням фактичного матеріалу попередніх наукових напрацювань з історії поляків в Україні, представлене наукове дослідження значною мірою спирається на джерельну базу. Вона складається з неопублікованих матеріалів дев'яти українських і двох польських архівів, збірників опублікованих документів, мемуарної літератури із спогадів учасників подій Першої світової війни і революції, політиків, громадських діячів, польської періодики і російської преси досліджуваного періоду.

Використані джерельні документи і матеріали знаходяться у фондах: Центрального державного історичного архіву України в м. Київ (ЦДІАК України), Центрального державного архіву виконавчих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державного архіву Київської області (Держархів Київської обл.), Державного архіву Житомирської області (Держархів Житомирської обл.), Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської обл.), Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.), Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДІАЛ України), Державного архіву Львівської області (Держархів Львівської обл.) Архіву Нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w Warszawie) Національного архіву в Кракові (Archiwum Narodowe w Krakowie).

Архівні джерела, що характеризують польський суспільний рух, настрої польського населення щодо політики влади, дають оцінку різним політичним силам

і суспільним групам зосереджені у фондах ЦДІАКу. Ф. 274 (Київське жандармське управління), Ф. 275 (Київське охоронне відділення), Ф. 276 (Південно-Західне районне охоронне відділення) містять повідомлення, записки і циркуляри посадових осіб жандармського управління Києва й Київської губернії, що стосуються інформації про політичну і громадську діяльність поляків. Ф. 278 (Київське жандармське поліцейське управління залізними дорогами) і ф. 285 (Фастівське відділення Київського ЖПУ залізних доріг), ф. 442 (Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернаторства) містять справи, в яких відслідковувалась благонадійність осіб польського походження і давались дозволи на проведення благодійних акцій, зазначалась діяльність польських громадських організацій, проводився аналіз змісту матеріалів періодичних видань.

Документи фонду 268 (Південне охоронне відділення м. Одеси), ф. 301 (Жандармське управління Подільської губернії), ф. 313 (Катеринославське ГЖУ), ф. 320 (Полтавське ГЖУ), ф. 336 (Харківське ГЖУ), ф. 349 (Херсонське ГЖУ), ф. 385 (Жандармське управління м. Одеса), ф. 386 (Одеське охоронне відділення), ф. 419 (Прокурор судової палати. Політичні справи) ф. 1335 (Волинське губернське жандармське управління), ф. 1439 (Чернігівське ГЖУ), включають списки поляків, визнаних політично неблагонадійними, тих, хто займався громадською діяльністю, циркуляри щодо прийняття певних заходів, що не допускали втечі рядових-поляків із царської армії. Ф. 361 (Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни) і ф. 365 (Жандармське управління тимчасового військового генерал-губернатора Галичини) відтворюють стан суспільства після зайняття російськими військами Галичини і ставлення польських політичних сил до російської влади. Крім губернських жандармських органів, допоміжні і підпорядковані їм органи помічників в повітах – ф. 1262 (Помічник начальника Волинського ГЖУ в Острозькому й ін. повітах), ф. 1439 (Чернігівське ГЖУ) ф. 1598 (Помічник начальника Волинського ГЖУ у Володимир-Волинському та інших повітах), ф. 1599 (Помічник начальника Волинського ГЖУ в Житомирському, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах), ф. 1600

(Помічник начальника Волинського ГЖУ у Рівненському, Дубенському і Кременецькому повітах) проводили подібну роботу із з'ясування осіб, які проявляють нелояльне ставлення до влади, встановлення нагляду за такими особами на зазначених територіях. У ф. 707 (Управління опіки Київського навчального округу) містяться Циркуляри та відомості про організацію навчання польських дітей.

Матеріали фондів *ЦДАВО* допомагають з'ясувати суспільно-політичне життя поляків в період діяльності УЦР, УНР і Української держави і функціонування українських органів влади. У ф. 1063 (Рада Народних міністрів УНР), ф. 2241 (Комісар у справах України при Тимчасовому уряді) зберігаються ноти Генерального секретаріату УНР до воюючих країн, що стосуються Брест-Литовських переговорів і постанова Тимчасового уряду щодо вживання місцевих мов в органах управління). Ф. 2581 (Народне міністерство освіти УНР) розкриває освітню діяльність поляків, процес створення польських шкіл, їх участь в обговоренні питань розвитку освіти в Україні. Ф. 2592 (Народне міністерство закордонних справ УНР) містить справи про конфлікти, що виникали між польськими легіонерами та українськими селянами на Правобережжі, відомості про кількість учнів-поляків для передачі їх у міністерство польських справ. Ф. 3766 (Міністерство закордонних справ Української держави) розкриває становище, в якому перебували польські поміщики в Україні після нападів на їх маєтки озброєних загонів дезертирів і селян, реакцію міністерства на їх звернення, надає інформацію про дипломатичні відносини з Польщею, статистичні таблиці про кількість і національний склад населення України на етнографічній території, листування, повідомлення про перебування біженців в Україні та їх реєвакацію.

Більшість матеріалів з фондів *ЦДАГО* стосується революційного і суспільного руху поляків і його настроїв в Київській губернії впродовж війни – Ф. 57 (Колекція документів з історії Комуністичної партії України). Матеріали про польський революційний рух, діяльність австро-німецьких військ на сході України, сутички польських легіонерів з місцевими жителями, резолюції Всеукраїнського

національного з'їзду, що стосуються національних меншин зібрані у фондах: ф. 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України), ф. 5 (Центральний комітет Комуністичної партії (б) України), ф. 6 (Центральний комітет Комуністичної партії Західної України), ф. 17 (Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У).

Політичне становище Київської губернії, репресивні заходи щодо поляків у XIX – на початку XX ст. знайшли своє розкриття у матеріалах *Державного архіву Київської області* – ф. 2 (Канцелярія Київського губернатора). Ф. 10 (Київське губернське зі справ про спілки присутствіє) містить справи про діяльність польських громадських організацій під час Першої світової війни, листування з петроградським градоначальником про відкриття відділень польських організацій в губернії. Ф. 1787 (Колекція документальних матеріалів «Польські легіони») складається зі справ двох тематичних спрямувань – опис 1, 2, 3 – це документи Головного командування польських військ в Україні 1917–1918 рр., опис 7 – справи департаменту освіти Міністерства польських справ 1917–1918 рр.

Найбільша кількість поляків в Україні була сконцентрована історично на Правобережній Україні, у великих промислових та культурно-освітніх центрах Східної України – Києві, Житомирі, Харкові, Одесі. Їх чисельність значно зросла під час Першої світової війни, що пов'язано із збільшенням кількості польських біженців. Матеріали про життя польського населення у цих регіонах знаходяться також в обласних архівах. Опрацьовані матеріали фондів *Держархіву Житомирської області* ф. 69 (Житомирська повітова землевпорядна комісія), ф. 70 (Канцелярія Житомирського губернатора) дають в загальному огляді губернії відомості про життя польської громади, звіти і циркуляри поліцейських чиновників щодо окремих неблагонадійних поляків, про діяльність католицьких епархій. Матеріали, що стосуються збитків, завданих населенню Волинської губернії у роки війни, накази про евакуацію місцевого населення, іноземних колоністів є у справах ф. 119 (Волинський губернський розпорядчий комітет) та ф. 161 (Волинське губернське у земських та міських справах присутствіє). Створення і функціонування

польських громадських організацій висвітлено у матеріалах фондів 329 (Волинське губернське у справах про товариства та союзи присутствіє) і 405-Р (Виконавчий комітет Житомирської міської ради об'єднаних громадських організацій). Документи про діяльність організацій допомоги постраждалим у війні полякам знаходиться у справах ф. 283 (Житомирський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим та поранених воїнам).

Фонди *Державного архіву Харківської області* містять інформацію про діяльність польських громадських організацій, створених після російської революції 1905 р. і під час Першої світової війни – ф. 29 (Харківське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє), кількість та облаштування біженців у місті та в губернії – ф. 18 (Харківське губернське присутствіє), благодійну діяльність духовенства з надання допомоги постраждалим у війні полякам – ф. 965 (Канцелярія курії та Харківської римо-католицької церкви).

В Одесі, як промислово розвинутому місті й культурному центрі Півдня України, на початку ХХ ст. зосередилась значна кількість поляків. Архівні матеріали *Державного архіву Одеської області* дають уявлення про суспільно-політичне і культурне життя поляків у досліджуваний час. Значна кількість матеріалів, які виявляють особливості громадського життя поляків, створення культурно-освітніх, благодійних товариств, організацій та інституцій м. Одеса сконцентрована у ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника), ф. 10 (Одеський тимчасовий комітет у справах друку), ф. 16 (Одеська міська управа). Справи про пошук неблагонадійних осіб, серед яких значились і поляки, міститься у ф. 449 (Одеське жандармське поліцейське управління).

Важливими для характеристики діяльності політичних сил, що представляли австрофільську орієнтацію і табір активістів є матеріали фондів *ЦДАЛ України*. У ф. 858 (Головний національний комітет, НКН) знаходяться документи про функціонування Головного національного комітету (ГНК), що об'єднував політичні сили лівого спрямування, програмні установки і заяви партійних лідерів, огляд преси з характеристикою тогочасних подій, в тому числі на українських землях.

Загальна картина політичного життя доповнюється заявами, пропозиціями, що впливали на визначення партійної політики, діяльність польських депутатів австрійського парламенту, їх зв'язок з політиками в Україні, які вміщені у ф. 717 (Польський посольський клуб в австрійському парламенті).

Документи ф. 350 (Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва) *Держархіву Львівської області* відображають загальну політику, заходи з поширення свого впливу серед населення, що проводились польськими політичним партіями і громадськими організаціями, поліцейські донесення і справи щодо неблагонадійних поляків, акції ППС-фракції в українських землях, матеріали преси, тощо.

Розуміння політики польських партійних груп в Україні поглиблюється інформацією про діяльність партійних центрів, що знаходились в Галичині та Королівстві Польському. Значна частина документів і матеріалів, що стосуються політики польських партій в Королівстві Польському, Галичині, в Росії, а також в Україні знаходяться у фондах центральних польських архівів. Матеріали *Архіву Актів Нових у Варшаві* необхідні в дослідженні для розкриття теми, значною мірою представлені електронною версією оригінальних документів сайту архіву. Фонд 2 (Тимчасова державна рада – Tymczasowa Rada Stanu) містить значну кількість документів періоду Першої світової війни – відозви політичних партій, інформаційні листки польських державних і громадських установ, що описують загальне політичне становище в Королівстві Польському, в Росії, в Україні, демонструють діяльність Польського національного комітету в Парижі з вирішення польського питання на міжнародній арені.

Документи *Національного архіву у Кракові* надають можливість з'ясувати умови і обставини зміни польської політики під впливом діяльності певних політичних сил і інституцій. Ф. 29 (Головний національний комітет – Naczelny Komitet Narodowy) вміщує матеріали про діяльність польських політичних партій, внутрішню і зовнішню політику країн-учасниць Першої світової війни щодо Польщі, плани її майбутнього устрою, настрої польського населення в усіх

розділених польських землях на різних етапах її ведення, матеріали з російських, українських і західних періодичних видань, що характеризували політику різних політичних сил і суспільних груп, зокрема і в Україні.

Загалом опрацьовані близько 100 архівних фондів України і Польщі, що складають основу дисертаційного дослідження, серед яких частина документів введена в обіг вперше.

Крім неопублікованих джерельних матеріалів у дослідженні використано опубліковані у різний час збірники документів, підготовлені окремими істориками, або ж колективами науковців в Україні та Польщі. Їх можна розділити за часом створення, оскільки кожен період: до завершення Першої світової війни і встановлення радянської влади, радянський час та сучасність впливав на добір документів. Цінними для вивчення польського суспільно-політичного життя в Україні є матеріали III з'їзду польських організацій у Києві, проведеного у червні 1917 р. і видані того ж року. У 1920-х рр. більшість документів у збірниках стосувалася періоду революції 1917–1918 рр. Збірник документів з відбудови польської держави в період з 1912 р. по 1924 р. підготував польський історик К. Куманецький [540]. Об'ємне видання матеріалів у двох томах «Польща на зламі подій» (*Polska na przełomie dziejów*) включило документи періоду Першої світової війни, відібрані польським істориком, політиком та публіцистом М. Сейдою і прокоментовані ним з позицій члена Національної Ліги, прихильника російської орієнтації [548]. З 1931 р. по 1938 р. в Радянському Союзі було підготовлене і видане багатотомне видання документів царської влади і Тимчасового уряду з кінця XIX ст. Серія 3 присвячена документам з початку Першої світової війни й початку лютневої революції 1917 р. [517].

У 1960-х рр. Польська академія наук за участю групи польських істориків підготувала збірник документів, що стосувався історії польсько-радянських стосунків у 2-х томах. Перший том присвячено періоду з березня 1917 р. по листопад 1918 р. і включав значну кількість відозв, прокламацій політичних партій, переважно соціалістичних, резолюцій партійних органів, документів Тимчасового

уряду [539]. У цей час у Парижі було видано збірник фактів і документів «Біла книга» (*Biała księga*) з часу двох воєн, які частково переклав і прокоментував польський історик В. Суkenницький [538]. У ній, серед інших, містяться документи, що стосуються діяльності польських партій, що перебували в Галичині і Королівстві Польському.

Важливими для розуміння логіки розвитку подій, формування основних позицій щодо суспільного розвитку та напрямку діяльності польських політичних партій, визначення територіальних особливостей є їх програмні документи з зазначенням стратегії, тактики і завдань партії. Програми польського націоналістичного табору з промовами їх лідерів, основними напрямками діяльності відображені в збірнику документів «Програми націоналістичного руху в 1887–1939 рр.» (*Programy ruchu narodowego w latach 1887–1939*) [547]. Вони були опрацьовані Ч. Бжозою і А. Пастернаком на початку 1990-х рр. Програмні документи польської соціалістичної партії були зібрані, прокоментовані та видані у середині 1970-х рр. у Варшаві Ф. Тихом [545].

Трохи згодом був виданий збірник документів «Поляки в Україні», підготовлений Південно-Східним науковим інститутом у Перемишлі, що складається з двох томів. Перша частина першого тому під редакцією С. Стемпня – це документи про життя поляків в 1917–1939 рр. [544]. Тут представлені документи з діяльності Польського виконавчого комітету на Русі, матеріали польських з'їздів у Києві, звіти відділів польського секретаріату тощо. Значну кількість документів про діяльність політичних сил з вирішення польського питання на міжнародній арені, зокрема Польського національного комітету в Парижі містить «Політичний архів І. Падеревського» з часу 1909 р. по 1941 р., представлений у 5-му томі під науковим редагуванням М. Дроздовського [537].

В Україні у 1990-х рр. колективом науковців інституту історії НАН України, було видано збірник документів «Українська Центральна Рада: документи і матеріали» у 2 т., упорядкованих В. Верстюком [535]. Вони розкривають питання формування та реалізації політики УЦР щодо національних меншин і польської

громади зокрема. У цей час було підготовлено ще один збірник «Україна в ХХ ст.», в який увійшли документи і матеріали з 1900 р. по 1939 р. [534]. Українською дослідницею Л. Жванко підготовлено та видано документи щодо біженського руху в Україні, зокрема поляків [515].

У середині 2000-х рр. матеріали і документи, що стосуються України в роки Першої світової війни, було видано колективом інституту історії НАН України другим томом загального дослідження про війну [513]. У цей час питанням збору документів періоду Першої світової війни займався Музей незалежності у Варшаві, зусиллями якого було видано каталог зборів документів у 3-х томах, включаючи прокламації, звернення, листівки, тексти тощо [541, 542, 550].

Значну частину даного дослідження склала мемуарна література, що дозволила відтворити цілісну картину життя польського населення в Україні у зазначений період, часто за відсутністю відповідних документів. Спогади учасників польського суспільно-політичного життя в Україні в період Першої світової війни, незважаючи на їх різне соціальне походження, світоглядні установки, ідейні спрямування, оцінки подій, які вони переживали, є цінними свідченнями того часу у фактологічному та емоційному значеннях. Для розуміння загальної політичної ситуації, умов і обставин прийняття міжнародних, державних, воєнних рішень – важливе значення мають спогади відомих політиків часу Першої світової війни – Т. Масарика [555], П. Скоропадського [560], генералів В. Гурка [552], Е. Людендорфа [554], дипломатів Г. Гуммеруса [553], М. Палеолога [557, 558], О. Черніна [561], М. Галагана [551]. Цінним є збірник «Революция на Украине», складений із спогадів відомих учасників подій періоду Першої світової війни та революції – В. Винниченка, Д. Дорошенка, А. Денікіна, А. Лукомського та інших, виданий у 1930 р. під редакцією С. Алексєєва. У передмові було зазначено, що це спогади білогвардійців, які дозволяють «викрити класову і політичну природу білогвардійщини та показати її гніль і розпад» [558].

Групу представників польських землевласників, орієнтованих на націоналістичний табір, склали Ю. Анджейовський [562], С. Коссак-Щуцька [577] з

Волині, І. Потоцька [589] з Поділля, М. Чапська [563], М. Яловецький [572]. Їх спогади надають відомості й подробиці життя поляків в українській провінції у період після більшовицького перевороту, у час конфліктів між поміщиками і селянами, про перебування на Правобережжі польських легіонів і участь у громадській діяльності.

Польські політики С. Грабський [567] і С. Козіцький [578] були представниками партії Національних демократів і їх спогади розкривають логіку прийняття важливих рішень у життєдіяльності партії, що впливали на хід подій. Керівник Польської демократії в Росії А. Ледніцький розповів у спогадах про обставини прийняття значущих для всього польського населення державних документів, участь у них багатьох урядових осіб, діяльність демократичного табору [579]. Представники соціалістичного руху, спогади яких видавались у період після II світової війни, у час утвердження соціалістичних ідей у Польщі з марксистських позицій описують і оцінюють ситуацію в Росії і в Україні після російської лютневої революції і жовтневого перевороту 1917 р. Члени ППС В. Узембло [591], З. Заремба [596] і Р. Яблоновський [571] були творцями Польського соціалістичного об'єднання у Харкові, однак належали до різних частин цієї партії, що позначилося в їх різному тлумаченні подій минулого.

Члени ППС-фракції Л. Василевський, Т. Голувко в аналізі ситуації в Україні виходили з ідейних положень партії, крім спогадів вони залишили також наукові праці, в яких викладена соціалістична теорія з прикладами з життя і пропозиціями конкретного вирішення питань, зокрема тих, що стосувалися майбутнього устрою польської держави, польських збройних формувань та інших поточних питань життя [570]. Авторитетним представником ППС-фракції був Л. Василевський, який залишив свої згадки записами у щоденнику про події в Україні [594]. Спогади про участь у громадському житті у період світової війни Я. Почентовської [586], К. Яворської [573], Я. Яворської [574], Я. Лазовського [580] дають цікавий фактичний матеріал про життя польських громад Житомира, Вінниці. Докладно описані події того часу, перш за все, мистецького життя у Ю. Волошиновського

[595], який був публіцистом, письменником, журналістом і театральним критиком. Загальне уявлення про досліджуваний час і особливості тимчасового й вимушеного перебування поляків в українських землях дає збірник спогадів учасників війни і революції [985].

Важливим джерелом у дослідженні виступають матеріали польської і російської періодичної преси періоду Першої світової війни. Окремі розділи дослідження, зокрема той, що стосується суспільно-політичного життя польської провінції під час війни, побудовані значною мірою на матеріалах періодичних видань, за відсутністю або ж наявністю мінімальної інформації про них. На сторінках преси подавались передові статті, в яких висловлювалась позиція редакційних рад газет, відбувались дискусії з важливих питань політичного і громадського життя, звіти товариств і організацій різних спрямувань, оголошення, рецензії на книги, театральні вистави, життя польських провінцій тощо. Це польські видання «Дженнік Кійовські», «Клоси Українське», «Гонець Кійовські», «Пшегльонд польські», «Пшегльонд наукови і педагогічни», «Млодзеж», «Пшедсвіт», «Свят кобеци», що виходили у Києві, «Тигоднік Одеськи» друкувався у 1915–1917 рр. в Одесі, і «Тигоднік кресови», виходив у Житомирі у 1917–1918 рр. У регіональній російській пресі часу Першої світової війни та революції подавалась інформація про життя польської громади, передруки статей центральних російських і зарубіжних видань, дотичних до польської політики та життя польського населення. Зокрема, це: «Жизнь Волині», «Наша Волинь», «Волинська реч», «Трудовая Волинь».

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, опублікованими документами, мемуарною літературою та періодикою часу Першої світової війни і є достатньо широкою і змістовною для повноцінного розкриття досліджуваної теми.

Отже, теоретико-методологічна основа дослідження проблеми життєдіяльності поляків в Україні у роки Першої світової війни спирається на загальну теорію пізнання, використання теоретичних положень історичної науки та суміжних з нею галузей гуманітарного знання, зокрема політології, етнології,

етнодержавознавства, культурології, залучення понятійно-категоріального апарату, пов'язаного зі сферою національних відносин та державотворчих процесів. Дотримання базових принципів історичного пізнання у поєднанні із загальними й конкретно-історичними методами досліджень створили достатню теоретико-методологічну базу для всебічного розкриття мети і завдань проведеного дослідження.

Аналіз історіографічного доробку дозволив з'ясувати ступінь висвітлення досліджуваної проблеми загалом і окремих її сторін у попередній час. Критичне осмислення опрацьованих у минулому результатів дослідження польської національної меншини в Україні у період Першої світової війни виявило низку проблем недостатньо або зовсім не висвітлених на сучасному етапі. До них можна віднести питання політичних настроїв та зовнішньополітичної зорієнтованості польського населення на початку війни, позиції польських політичних сил та громадськості щодо напрямків розвитку та основних питань життєдіяльності поляків, зокрема вирішення польського питання, створення польської армії, з'ясування змісту суспільно-політичного життя у містах та провінції. Для дослідження було сформовано достатній джерельний комплекс, що складається з критично опрацьованих архівних матеріалів, опублікованих документів, мемуарної літератури та друкованих засобів періоду Першої світової війни. За допомогою презентабельної джерельної бази вдалося всебічно і комплексно відтворити картину суспільно-політичного і культурного життя поляків в Україні в роки Першої світової війни.

РОЗДІЛ 2. ПОЛЯКИ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1 Демографічний вимір та соціальна структура польського населення в Україні

Питання кількості польського населення, яке проживало в Україні, і зокрема на Правобережжі у XIX і в першій половині XX ст. досліджувалося українськими і зарубіжними істориками. До цього питання зверталися публіцисти, політичні і громадські діячі, оскільки етнічний чинник мав велике значення для проведення внутрішньої державної політики, а також при визначенні кордонів після Першої світової війни.

З'ясування кількісного складу польського населення спиралося, передусім, на офіційну статистику. Це Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р., який містив дані про рідну мову мешканців, віросповідання і станову належність. Перед введенням земського самоврядування на Правобережжі, з метою визначення кількості виборців, державна влада у 1909 р. провела перепис населення у губерніях Правобережної України з зазначенням, окрім існуючих у переписі 1897 р. рубрик, відомостей про земельну власність мешканців різних віросповідань у краї та їх рідну мову.

У 60-х рр. XIX ст. за даними Російського Імперського Географічного Товариства у Наддніпрянській Україні проживало 470.000 поляків, більшість з яких – 457.000, тобто 96-97 % – знаходилася на Правобережній Україні. Ця цифра уточнювалася і корегувалася дослідниками польського населення в Україні. Г. Марахов називав 485.000-500.000 осіб, П. Чубинський налічував 91.000 поляків в губерніях Південно-Західного краю. Очевидно, найбільш вірогідною є цифра 480.000 осіб польського населення [683, с. 10].

Більшість науковців, як українських, так і польських, вважали ці цифри не об'єктивними, що не відповідали дійсному стану речей, вважаючи їх значно заниженими. Показником для визначення національності були рубрики із вказівкою на рідну мову в таблицях Першого перепису населення кінця XIX ст. і в

статистичних збірниках ХІХ – на початку ХХ ст. Однак, ці дані є неточними, оскільки через репресивні соціально-політичні заходи частина поляків не володіла польською мовою вповні, або ж не вказувала її як рідну. Й. Бартошевич назвав зазначену у статистиці кількість поляків – «свідомими» [755, s. 23]. В урядову статистику, як правило, не було включено поляків інших віросповідань, зокрема греко-католиків, а також родини зі змішаних шлюбів, яких записували православними. Дослідники також визначали чисельність польського населення за категорією віросповідання, тобто за кількістю католиків. Незважаючи на те, що до католиків, окрім поляків могли належати частина німців, чехів, українців-католиків, частка поляків була домінуючою. Тому вважалася звичною тотожність, або наближеність до неї, у цифрах між поляками і католиками. Однак, на нашу думку, ставити знак рівності між католиками і поляками, не можна, оскільки різниця між ними в певних місцевостях, зокрема Волині, Херсонщині, Харкові та інших, була суттєвою.

Кількість поляків у Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. зростає. Перш за все, це пояснюється не стільки природним приростом населення, скільки міграційними процесами з Королівства Польського. Швидкий розвиток капіталістичних відносин у багатих природними копалинами районах, зокрема на Півдні та Сході України, економічне зростання міст, викликало потік переселенців: інженерів-механіків, лікарів, адміністраторів, купців, чиновників та ін. з Королівства Польського в Україну.

Проведений у 1897 р. Перший всеросійський загальний перепис населення дав докладну характеристику суспільству в Російській імперії. За ним загальна кількість поляків у дев'яти українських губерніях нараховувала 388.600 осіб, що складало 1,7 % населення [683 с. 32]. У багатьох дослідників зазначені цифри кількості поляків викликали сумнів. І. Лісевич, Й. Бартошевич, А. Верига-Даровський, В. Теньгоборський, В. Найдус, З. Лукавський вважали їх заниженими. Й. Бартошевич припускав, що реальна кількість поляків у трьох губерніях Південно-Західного краю могла би складати близько 800 тис. осіб. Він відштовхувався від

кількості землевласників у 1805 р. – 132.687 і враховуючи природний приріст населення, тобто семикратне його зростання за 100 років, вивів теоретично можливу кількість поляків, навіть з урахуванням репресивних заходів російської влади щодо поляків у XIX ст. [755, s. 23].

За Загальним переписом населення кількість поляків у трьох губерніях Правобережної України складала – 322.108 осіб або ж 3,3 %, українців – 76,9 %, євреїв – 12,4 %, росіян було – 4 %. Статистичний збірник з даними Південно-Західного краю визначав кількість населення станом на 01.01.1912 р. – 12,5 млн. осіб, з них поляків – 322 тис. осіб або 3,4 % всього населення, повторюючи статистику за Всеросійським переписом населення 1897 р. При цьому кількість католиків складала 800 тис. [514, с. 13].

А. Верига-Даровський зауважував, що ця статистика по відношенню до поляків є високо тенденційною і значно заниженою, тому вважав, що кількість поляків у краї – близько 1 млн. осіб [981, s. 41]. З. Лукавський звертав увагу на різницю між кількісними показниками поляків і католиків. Так, у Київській губернії було 68.700 поляків, а католиків – 106.700, у Волинській губернії – 184.000 поляків, а католиків – 298.000 [872, s. 74]. Е. Малішевський подав загальну цифру католиків у 1909 р. у Волинській губернії 353.597 осіб, або 10,5 %, у Подільській губернії – 305.078, або 8,9 %, у Київській губернії – 143.115 або 3,2 %. [875, s. 27-28].

Можна погодитись з українськими і польськими науковцями, які проводили дослідження чисельності польського населення у різний час щодо заниження кількості польського населення, але можна вважати його не таким значним. Впродовж XIX – на початку XX ст. на чисельність польського населення впливали асиміляційні процеси, зменшуючи його кількість. У групі католиків, раніше представлених в основному поляками, незначним чином, але все ж зросла частка чеських і німецьких селян-переселенців у другій половині XIX ст.

Представити більш докладну демографічну картину польського населення можна, аналізуючи кількісні дані щодо поляків в українських губерніях. Вона

дозволяє прослідкувати тенденції розселення і переважання поляків у географічному відношенні.

За даними Першого загального перепису населення у 1898 р. у *Волинській губернії* серед загальної кількості населення 2.939.000 осіб поляки (за мовою) склали 6,16 %, за кількістю католиків у губернії – 9,9 %, або як зазначалось у рубриці віросповідання – 298.020. [521, с. 84] Найбільша кількість поляків в губернії розміщувалась в найбільш сприятливих для ведення землеробства центральній і південній її частинах: Володимир, Луцьк, Рівне, Житомир, Новоград-Волинський, Старокостянтинів – від 10,3 % до 12,5 %; найменша кількість – у бідних північних, поліських повітах: Ковель – 5,1 %, Овруч – 5,4 %. Овруцький поміщик, громадський діяч Е. Мошинський у своїх описах Овруцької землі на початку ХХ ст. зазначав більшу кількість поляків у краї, ніж подавала офіційна статистика – біля 10 % [581, с. 224].

У *Подільській губернії* кількість поляків наприкінці ХІХ ст. за мовою складала 2,3 % або 69.156 осіб, що мало значну розбіжність із кількістю католиків, відсоток яких був 8,7 % – 262.738 осіб. Серед поляків найбільша кількість була зайнята у непромисловій сфері – 36,8 %, у землеробстві – 35,5 %, в обробній промисловості – 21,8 %. [525, с. 102]. У 1917 р. за вказівкою ПВК з метою створення польських шкіл було розіслано анкети для з'ясування кількості учнів та загалом польського населення на Поділлі. Статистичні дані було зібрано польськими громадськими організаціями, які зазначали що в Подільській губернії проживало 400.000 поляків, або 13 % всього населення, в тому числі дітей шкільного віку – 40.000 [920, с. 120].

У *Київській губернії* чисельність поляків була найменшою – 68.791 або 1,93 %, натомість католиків було – 106.733 або близько 4 %. Найбільше поляків проживало у містах губернії та в Київському (3,41 %), Бердичівському (5,78 %) повітах [523, с. 88-91].

Кількість поляків у губерніях *Лівобережної України та Півдня* була значно меншою. Харківська, Полтавська і Чернігівська губернії разом налічували 13.103 особи, які вважали польську мову рідною, що не перевищувало 0,2 % всього

населення губерній. Більшість з них була зосереджена у містах. У південно-східних губерніях Наддніпрянської України загалом проживало 53.371 поляк. Найбільша їх кількість була у Херсонській губернії – 30.894 або ж 1,13 % всього населення [529, с. 90].

Отже, кількість поляків на Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в Україні була найбільшою, що було викликано історичним обставинами перебування цієї території у складі Польщі. Необхідність освоєння вільних і незручних в сільськогосподарському відношенні земель на заході та розвиток капіталістичних відносин на сході України зумовили притік в Україну іноземців, в першу чергу поляків.

Більшість польського населення концентрувалася у містах. Вони ставали центрами суспільно-політичного і культурного життя поляків. Дані щодо міського населення і його етнічного складу дозволяють з'ясувати окрім кількісного складу сфери зайнятості поляків.

Так, у Київській губ. міське населення складало 12,7 %, у Подільській губ. – 7,3 %, у Волинській губ. – 7,7 % [514, с. 15]. У містах Київської губернії проживало 704.800, Подільської – 300.300, Волинської – 283.600 осіб [533, с. 12]. Міст було небагато: на Волині – 13, на Поділлі – 18, на Київщині – 12. У порівнянні з періодом Речі Посполитої на 25 міст і містечок менше (43 проти 68). Найбільша кількість міського населення знаходилася в Київській губернії, великою мірою завдяки Києву, в якому проживало 450.628 мешканців, і з них 44.409 поляків [755, с. 28].

Загальна кількість міського населення в Україні складала 1.479.300 мешканців. Євреїв серед них було 40 %, поляків – близько 30 %, головним чином професійна і промислова інтелігенція, решта були росіяни, українці та інші національності. У Києві, як головному місті Південно-Західного краю, була зосереджена значна кількість польського населення. За статистичними даними 1881 р. кількість поляків складала – 10.409 осіб (8 %), 1889 р. – 19.397 осіб [845, с. 23]. За Першим всеросійським переписом населення у Києві проживало 247.723 особи, з яких кількість поляків (за мовою) складала 16.579 осіб. Натомість католиків у місті

нараховувалось – 19.230 осіб [523, с.86-91]. У своїх спогадах К. Глінка зазначав кількість поляків у Києві у 1900 р. – 35.553 особи або 14 % від загальної кількості мешканців, яких було 259.711 осіб [566, с. 222]. Урядова статистика за 1907 р. вказувала наявність у Києві 45.973 католики із загальної кількості населення 431.425 осіб [519, с. 184-185]. Напередодні війни, станом на 01.01.1913 р. у Києві проживало 594.403 особи, з яких католиків було 48.301 особа [514, с. 229].

Друга за кількістю польська колонія в Україні проживала в губернському центрі Волині – *Житомирі*. За Першим всеросійським переписом його населення складало 65.895 осіб, з яких поляків (за мовою) було 7.464 особи, католиків – 8.932 особи [521, с. 84-86]. У соціальній структурі губернії значною була кількість поляків-дворян – 11 % у загальній кількості дворян, що складали 1,6 %. [518, с. 28]. Напередодні війни, у 1913 р. у Житомирі найбільшою національною групою були євреї – 38.427 осіб, на другому місці – українці – 23.889 осіб, поляків було – 15.392 особи, росіян – 11.008 осіб. [518, с. 66].

У центрі Подільської губернії – м. *Кам'янець-Подільському* за Першим загальним переписом населення 1897 р. проживало 35.934 особи, з яких поляків було 2.160, католиків – 4211 [525, с. 96-98].

Таким чином, у трьох губерніях Правобережної України проживала найбільша кількість поляків, сконцентрованих в основному у губернських центрах, а також у повітах, найбільш придатних для ведення сільського господарства.

У цей час на Сході і Півдні України поляки були представлені значно менше. Перший загальний перепис населення Російської імперії 1897 р. зазначив 5910 поляків у Харківській губернії, або 0,24 % [528, с. 100-123]. Головним чином, вони проживали у великих містах. Центр Слобідської України місто *Харків* активно заселялося поляками впродовж XIX ст. У 80–90-х рр. їх кількість у Харкові й околицях міста зростає. Польське населення збільшилось з 3078 осіб у 1881 р. до 3989 у 1898 р. За цей час у містах губернії відбулось зростання католиків майже у 2 рази. Їх кількість у 1898 р. склала 7740 осіб, у повітах – 7796 осіб. Збільшення кількості міського населення було пов'язано із швидким розвитком краю, особливо

у районах, які були сусідніми з Донецьким басейном, в якому ішов інтенсивний розвиток гірничого промислу і металургії. Разом з тим, у Харківській губернії тільки у Харкові був римо-католицький костел [992, s. 8].

Дієцезіальний календар за 1909 р. зазначав у Харкові 7960 католиків. Враховуючи, що не всі католики були поляками, все ж можна говорити, що вони склали основну їх масу і їх було більше 5000 осіб [835, s. 222]. У 1912 р. близько 1300 солдат, які перебували у Харкові, походили з Мазовії, Келицької, Гродненської губернії і Прибалтійських територій і були католиками [879, s. 19].

У *Полтаві* кількість поляків була незначною. У період 70-90-х рр. кількість католиків у губернії збільшилась з 1900 до 6000 осіб, що складало від 0,02 % до 0,05 % всього населення губернії. За Першим загальним переписом населення Російської імперії кількість католиків у губернії складала 6065 осіб, або 0,22 %, поляків – 3893 особи. Наприкінці 90-х рр. у м. Полтава налічувалось 53.703 особи. З них поляків було 1076 осіб, католиків – 1267 осіб [526, с. 98-103]. Перед початком Першої світової війни у *Полтаві* нараховувалось 15 родин польської інтелігенції, що склали основу польського культурного середовища [861, s. 23].

У Чернігівській губернії переважало українське населення. Із загальної кількості населення 2.297.854 осіб у губернії поляків було 3302 (0,15 %), католиків – 5168 осіб. Найбільша кількість поляків оселилася у Городнянському (0,34 %), у Конотопському (0,27 %), Чернігівському (0,24 %) повітах. У м. *Чернігів* із 27.716 осіб поляків проживало 374 і католиків 424 особи [530, с. 110-112].

Перший загальний всеросійський перепис населення у Катеринославській губернії вказував наявність 2.113674 осіб, з яких поляків було 12.365 осіб, або 0,59 %. Католиків у губернії нараховувалось – 32.154 особи або 1,52 %. Більшість поляків була зосереджена у містах та у Катеринославському і Бахмутському повітах. У м. *Катеринослав* із загальної кількості населення – 128.166 осіб проживало 3986 римо-католиків. Польську мову рідною вважали 3338 римо-католиків, 69 православних, 23 протестанта. Всього польською мовою розмовляло 3418 осіб. Переписом також зазначалось, що найбільша кількість поляків у місті була задіяна в

збройних силах – 730, виконувала поденну роботу – 318, обробній сфері – 255 осіб, на залізниці – 173 [522, с. 72-166].

Центр однієї з південних губерній місто *Херсон* стало губернським центром на початку XIX ст. Дані Першого всеросійського перепису населення вказують у Херсонській губернії загальну кількість жителів 2.733.612 осіб, з яких поляки склали 30.894 або 1,13 %. Найбільша кількість їх була в Херсонському, Ананьївському та Тираспольському повітах. Католиків в губернії нараховувалось 95.227 або 3,48 %. Поляки селилися переважно у містах. У Херсоні із загальної кількості населення 59.076 осіб католиків було 1203 особи [529, с. 88-92]. В останні роки XIX – початку XX ст. кількість поляків збільшилася за рахунок групи адміністративних засланих з Королівства Польського та значної кількості ремісників і робітників, які прибули на будівництво залізниці.

Порівняно значною кількістю поляків відзначався Південь України. В *Одесі* за Першим загальним переписом населення 1897 р. проживало 403.815 осіб, з яких римо- і вірмено-католиків було 24.261 або 6 %, поляків – 17.395. Подані у Переписі відомості дають можливість з'ясувати заняття поляків у місті [524, с. 36]. Найбільша їх кількість – 6166 осіб – були зайняті у непромисловій сфері, 2799 осіб – у добувній промисловості, 1888 осіб – в обробній промисловості. В галузі транспорту, зв'язку і торгівлі працювало – 1339 осіб, іншими заняттями охоплено – 2799 осіб [524, с. 134-139].

Миколаїв, другий після Одеси порт на Чорному морі, був заснований у 1789 р. і початково був місцем перебування керівника Чорноморського флоту. У середині 80-х рр. у ньому проживала 73.861 особа [771, с. 173-174]. За Першим загальним переписом населення кількість поляків у 1897 р. у м. Миколаїв складала 2.612 осіб і католиків – 3331 особа із загальної кількості населення 92.012 осіб [529, с. 88-90].

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. на Сході і Півдні України поляки проживали переважно у губернських центрах, великих містах і наближених до них повітах. Більшість з них склали інтелігенція та робітники, що було викликано інтенсивним розвитком промисловості. Найменша кількість поляків

представлена у Чернігівській та Полтавській губерніях, де переважало сільське господарство і була відсутня необхідність у додатковій робочій силі.

Після підписання Брестського миру УНР з центральними державами і під час перебування німецьких військ в Україні Міністерством внутрішніх справ Української держави було видано брошуру, в якій зазначено статистику чисельності населення на українських територіях, складену міністерством [109, арк. 38].

Губернії	Кількість населення (1897)	Поляки (%)	Кількість населення (1914)	Поляки
Волинська	2.989.482	6,2	4.189.000	257.240
Подільська	3.018.299	2,3	4.057.300	93.200
Київська	3.559.229	1,9	4.792.500	87.700
Чернігівська	1.662.541	-	2.234.700	-
Полтавська	2.778.151	-	3.792.100	-
Харківська	2.492.316	0,2	3.416.800	6.840
<i>Харківський повіт</i>		1,2		6.120
Таврійська	901.198	-	1.324.100	-
Катеринославська	113.674	0,6	3.455.500	20.730
<i>Катеринославський повіт</i>		2,2		13.210
Херсонська	2.733.612	1,1	3.774.600	41.520
<i>Одеський повіт</i>	610.042	3	894.400	26.830

Кількісні дані чисельності польського населення на початок 1914 р. підтверджують попередню статистику, за якою найбільша кількість поляків проживала на Правобережній Україні, зокрема у Волинській губернії. Відсотково кількість поляків, незважаючи на приріст населення, також майже не змінилась. Із загальної кількості населення в Україні – 31.036.600 кількість поляків склала 507.230 осіб, або 1,63 % [109, арк. 38].

Важливим показником у характеристиці польського населення в Україні є його *соціальна структура*. В Україні були представлені усі верстви польського населення. Насамперед, треба виділити духовенство, яке користувалося великим авторитетом. Костели були тим осередком, навколо якого об'єднувалася вся польська громада. Польські священики – *ксьондзи* виконували роль провідників і захисників національних інтересів поляків, гуртуючи навколо себе все населення. Зважаючи на репресивні заходи царської влади проти католицького духовенства у XIX ст., їх кількість зменшилася і кількісно вони переважали на Правобережній Україні.

На території трьох губерній Південно-Західного краю у XIX ст. було дві дієцезії римо-католицького костелу: Луцько-Житомирська і Кам'янецька. Вони були об'єднані під управлінням одного біскупа, резиденція якого знаходилась у Житомирі. Тільки у 1918 р. Кам'янецька дієцезія отримала власного ординатора з центром у Кам'янці-Подільському і ним став П. Маньковський. Згідно із церковною статистикою за 1909 р. кількість вірних у двох дієцезіях складала 801.000 або 7,2 % загальної кількості мешканців краю. Діючих костьолів і каплиць нараховувалось понад 550. Найбільшою була київська парафія, до якої належали 39.913 вірних, у Житомирі – 20.950, у Новограді-Волинському – 18.428. Підготовка духовенства, освіта і виховання проводились у духовній семінарії у Житомирі, куди приймались особи після 6 класів гімназії. Рівень загальної культури і соціальної адаптованості був значно вищий, ніж місцевих православних кіл і католицьких священиків у Білорусії та Литві. Це пояснювалося тим, що освіта і вихованці духовної семінарії у Житомирі походили в своїй більшості із родин польської місцевої інтелігенції. Багато католицьких капланів у XIX ст. брало активну участь у визвольних змаганнях і політичній конспіративній діяльності. Багато з них було ув'язнено і відправлено на заслання у Сибір після повстань, частина долучилася до творення польського шкільництва в Україні [986, s. 84]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Сході та Півдні України поляки об'єднувалися навколо існуючих костелів або ж створювали їх як центри для проведення різноманітних заходів. На їх основі

виникали благодійні товариства, школи, культурно-просвітницькі організації. Тому, незважаючи на кількісно незначну верству католицького духовенства в Україні, відзначимо її провідну роль у суспільному житті поляків, у збереженні й розвитку польської віри, мови, культури.

Наступною категорією, яка мала значний вплив на економіку та суспільне життя України, з великими протестними настроями, була група *польських землевласників*. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії вони займали тут домінуюче становище. Їх загальна кількість – 135.000 осіб (1/3 всього дворянства Росії) складала виразну меншість (близько 5%) серед місцевого населення. Кожна спроба царської влади наступити на права і привілеї польських поміщиків, так чи інакше, означала підрив головної соціальної опори кріпосницького режиму. Царський уряд змушений був іти на компроміс, визнаючи соціальні і культурні переваги польського дворянства [647, с. 19].

На Правобережжі в середині XIX ст. загалом налічувалось 4900 польських поміщиків чоловічої статі, з яких на Волині було 93 %, на Поділлі – 89 %, у Київській губернії – 87 %. Вони володіли 4.262.600 душами селян і 9/10 всієї землі. За даними А. Грабянки на Правобережній Україні було 5.534 маєтки, з них на Волині – 2.354, що належали до поляків. П. Чубинський зазначав 5.727 маєтки, з яких на Волині – 2887 [801, с. 80]. У Волинській губернії у середині XIX ст. було 52.563 родових і 19.578 особистих дворян [532, с. 18]. У той же час поляки на Лівобережній Україні склали 1 % поміщиків. [683, с. 19].

Впродовж XIX ст. через репресивну політику царської влади щодо польських землевласників, зокрема секвестрування маєтків [815, с. 276], заборону купівлі земель поляками [516, с. 365], заборону оренди маєтків на довготривалий термін [607, с. 33], обмеження тривалості орендних контрактів кількість польських землевласників значно зменшилась. У 1890 р. в Україні вже існували 3.386 польських маєтків. Незважаючи на суттєве скорочення польського землеволодіння, польські поміщики становили серйозну суспільно-економічну силу. А з них у 15 власників знаходилось 486 тис. дес. [928, s.701].

У ході російської революції 1905 р. царською владою було проведено низку демократичних заходів, які давали можливість польським землевласникам зміцнити своє соціальне становище.

01.05.1905 р. було видано царський указ, за яким дворяни і міщани польського походження, що проживали у Південно-Західному краї і особисто займалися землеробством, могли купувати землю у росіян та інших національностей. Загальна кількість землі не повинна була перевищувати 60 дес. на сім'ю. Однак, для проведення цих операцій необхідно було мати дозвіл генерал-губернатора, що значно ускладнювало ситуацію [683, с. 23].

Конкретна інформація щодо польського землеволодіння та іншої нерухомості на Правобережній Україні з'явилися в результаті збору царською владою у 1909–1911 р. статистичних даних з метою проведення у 6 губерніях Західного краю виборів до органів земського управління за указом царя від 14.03.1911 р. Й. Бартошевич опрацювавши матеріали урядової статистики, припустив якою кількістю землі володіли польські землевласники. Оскільки виборці до земств поділялися згідно з національностями на курії: польську (виборці польського походження) і непольську (виборці непольського походження), а потім згідно з рівнем земельного цензу на три категорії: 1 – повноцензові виборці, 2 – власники 1/5 повного цензу і 3 – власники 1/10 повного цензу (землі і нерухомості), стало можливим визначити якою була польська земельна власність.

Відповідно до цензового поділу перша категорія представляла *велику земельну власність* – повноцензових виборців. На Правобережній Україні вона була від 50 дес. до 250 дес. (Овруцький повіт на Волині). Друга категорія містила власників, які володіли у 5 разів меншою кількістю землі в межах від 10 десятин до 50 дес. Це *середня земельна власність*. І представниками третьої, *малої власності*, були господарі землі від 5 до 50 дес. землі.

Виходячи із статистичних даних загальний обсяг польського землеволодіння в Україні складав 2.306.059 дес., або 46 %, непольське землеволодіння складало 2.703.293.25 або ж 54 %. Зі статистикою, наведеною Й. Бартошевичем не

згоджувався А. Верига-Даровський, який вважав, що польська земельна власність складала 3.018.700 дес. Оскільки, офіційні дані за 1913 р. зазначали польське землеволодіння у розмірі – 6.555.827 дес. і його збільшення за 2 роки на 787.698 дес. землі вважав заниженням попередніх цифр [981, s. 10].

У відсотковому відношенні найбільшим співвідношення польської і непольської земельної власності було на Поділлі – 53 %:47 %, найменшим – на Київщині – 41,1 %:58,9 % і по-середньому на Волині – 45,7 %:64,3 %. Загальна кількість виборців до земств складала 27.642 осіб, з яких поляків – 6.050 осіб або ж 21,9 %. Співвідношення поляків до неполяків складало 21,9 %:78,1 %. Це означало, що розмір окремої земельної власності серед поляків вищий, ніж серед непольської. Так, на одного польського власника землі в Україні припадало 380 дес., а непольського – 129 дес. Тому середній розмір польської приватної земельної власності у два рази – на Волині і в 4 рази на Поділлі вищий від власності непольської [755, s. 47-50].

У Волинській губернії кількість великих польських власників нараховувала 1161 осіб з 1.249.684 дес. землі, середньої і дрібної власності – 7573 особи з 101.265 дес. землі. Решту складали непольські землевласники: великі – 1331 особа і середні і дрібні – 26829 з 1.669.355 дес. землі [801, s. 84]. Серед великих земельних власників виділялися кілька латифундистів: Славущка ординація князя Романа Сангушка, що займала 50.469 дес. землі, дві ординації графа Юзефа Потоцького: Антонінська – 22.236 дес. і Корецька – 21.847 дес. землі і маєток графа Фердинанда Радзивілла – 22.000 дес. землі [875, s. 27].

Земельна власність категорії *середніх земельних власників* – середніх господарів, чиншової шляхти, мазурів-переселенців складала 74.662,57 дес. землі. Найбільша кількість таких власників проживала на Волині – 33,4 %, на другому місці – Поділля (24 %) і врешті – Київщина (16,2 %). І у цій категорії польська власність переважала над непольською. Ще скромніше була представлена дрібна польська власність, яка, однак, складала 29.186,39 дес. і 2.172 дрібних власника.

Поляки, *власники нерухомості*, складали в Україні – 26,7 % і вона була менш роздроблена, ніж непольська. Зосередження більших майнових комплексів характерно було не тільки для великої, а також і для середньої і навіть малої власності. Загальна її вартість складала 556.423.617 руб. із загальної вартості 1.193.424.704 руб.

Зазначена статистика польського землеволодіння на Правобережній Україні напередодні Першої світової війни демонструє збереження тут економічної могутності польських землевласників попри репресивну політику царської влади щодо поляків і зменшення їх впливів у краї. Разом з тим, треба відзначити віддалені і слабкі стосунки між багатшими і біднішими верствами польського населення, на що вказував і Й. Бартошевич [755, s. 99].

Поруч з великими власниками перебувала так звана *нобілітована шляхта* або *інтелігенція*, яку позбавили землі, або яка володіла малими маєтками і тому змушена була здобувати освіту, щоб отримати відповідну професійну кваліфікацію. Їх було 50–60.000 осіб, як правило, технічної та міської інтелігенції – чиновників, тісно зв'язаних із сільським господарством. Так, серед офіціалістів на цукрових заводах Поділля близько 72 % були поляки, або ж 5.000-6.000 осіб. [866, s. 88] Разом з тим, серед управлінського персоналу великих польських маєтків збільшувалась частка євреїв. У другій половині ХІХ ст. найзаможніші польські поміщики звернулися до євреїв, кількість яких на Правобережжі переходила за мільйон, як посередників у земельних відносинах з орендарями. Це спричинило зростання неприязні до шляхти і до єврейського населення 330 міст і містечок, які були у власності поляків [638, с. 172].

До міської інтелігенції належали лікарі, викладачі, юристи. Вони були представлені в усіх містах України і складали активну частину польської спільноти. Польська інтелігенція з усталеними традиціями, численна і заможна концентрувалася в основному на Правобережній Україні. В цьому відношенні виділялося м. Київ, як центр Південно-Західного краю, в якому польська

інтелігенція мала значний вплив на суспільне життя, стала засновником багатьох польських організацій та інституцій.

На Сході та Півдні України група польської інтелігенції, як правило, ставала ядром, навколо якого об'єднувалися пізніші переселенці з Королівства Польського. Польське населення Харкова за фаховою освітою і професійними заняттями різнилося, однак було представлено майже в усіх суспільних верствах. Значну групу представляли адміністративні працівники, управлінці, яких у 70–90-х рр. було 140 осіб. Серед них можна виділити керівника канцелярії Харківського губернатора В. Домбровського, суддю В. Біскупського та ін. У Харківській губернії в освітній сфері налічувалось 62 вчителів, 56 осіб лікарів, адвокатів, фармацевтів, ветеринарів, 48 правників: суддів, прокурорів, адвокатів, присяжних, нотаріусів, 75 офіцерів і військових управлінців, серед яких 3 генерали, 5 полковників, 12 підполковників. 47 осіб було зайнято на залізниці [992, s. 9].

Одеса, як морський порт щораз більше притягувала маси польських емігрантів із Королівства Польського, які знаходили тут можливість займатися торгівлею, працювати на промислових підприємствах, в міському управлінні, судах, навчальних закладах і оволодівати вільними заняттями [872, s. 38-39]. Найбільша їх кількість – 6166 осіб – були зайняті у непромисловій сфері, в галузі транспорту, зв'язку і торгівлі працювало – 1339 осіб, іншими заняттями охоплено – 2799 осіб [524, с. 134-139]. В Одесі існували професійні об'єднання поляків. Наприкінці XIX ст. було створено Товариство одеських лікарів, серед його членів-засновників виділявся поляк К. Качковський, уродженець Варшави. У 1890–1893 рр. це Товариство очолив О. Мочутковський, виходець із дворян Херсонської губернії, який у 1876 р. організував в Одесі друге в Російській імперії бальнеологічне товариство [640, с. 213].

Інтелігенція Херсона на початку XX ст. була представлена 6 лікарями, 2 адвокатами, 2 помічниками адвокатів, 1 інженером, 2 нотаріусами, кількома урядовцями в земському правлінні [771, s. 163-167]. Представники польської інтелігенції у Полтавській губернії знаходили заняття в адміністративному

управлінні, судах, фінансових інституціях, навчальних установах, оскільки земля перестала бути основним засобом утримання. [861, s. 20]. На повітовому, губернському рівні і у містах їх прізвища можна було знайти серед повітових справників, відділів Полтавського губернського управління, депутатів Полтавської думи (Р. Каменський і Ю. Третьак) та органах самоврядування Золотоноші, у казначействах, службовцях місцевих структур державних органів [861, s. 20].

Протягом ХІХ – на початку ХХ ст. кількість польської інтелігенції у містах, зокрема на Сході та Півдні України, зростає. Представляючи професії, які набували щораз більшої ваги у період бурхливого промислового й економічного розвитку, вони складали впливову групу в містах. Польська інтелігенція стала організатором створення благодійних, культурно-просвітницьких організацій та радикальних рухів під час революції 1905 р.

Найбільшу верству поляків складало *польське селянство*. В Україні воно було неоднорідним і складалося з різних груп. Одна з них була представлена переселенцями з Королівства Польського з часів середньовіччя. Так, у Подільській губернії, головним чином, у західних повітах губернії, зокрема Проскурівському, разом із численною чиншовою шляхтою у ХІХ ст. були цілі села, що склалися із селян-мазурів які з'явилися тут у ХVІ ст. У цих поселеннях населення зберігало виразний національний характер, звичаї і традиції. Зокрема, це села Антонівка, Аркадіївка, Іванківці, Калинівка та ін. У мішаних селах поляки і українці проживали у своїх частинах [584, s. 16].

Значну частку селянства на початку ХХ ст. складали колишні чиншовики. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії орендарів-поляків на поміщицьких землях, які сплачували їм податок – чинш було включено до розряду землевласників. Впродовж ХІХ ст. частина з них була виселена за участь у повстаннях, решта – за указами Кабінету міністрів визначилась із соціальною належністю і була приєднана до категорії однодворців (ліквідована у 1866 р.), міщан або селян.

При цьому вони позбавились виборчих прав, були усунуті від участі в органах управління всіх рівнів, а також від вирішення питань державного і місцевого значення [854, s. 202]. Остаточні їх права визначились наприкінці XIX ст. і орендовані ними землі перейшли до них на тих самих правах, що і для решти селян. На початку XX ст. частина польських селянських господарств збирала свої землі у «волоки», утворювала хутори на купленій або орендованій землі [118, арк. 3].

Міграція польського селянства в українські землі відбувалась впродовж всього XIX ст. Значну їх кількість запрошували землевласники для роботи у власні маєтки, майстерні, заводи, де вони одержували земельні наділи. Цьому сприяли царські укази від 12.04.1804 р. і 25.08.1817 р., що заохочували переселенців на нові землі. Селяни-переселенці засновували свої колонії на визначених царською владою умовах. Організаційно вони вирішували всі питання через Міністерство внутрішніх справ. Колоністи повинні були укласти договір з поміщиками на 20 років. Вони звільнялися від військової служби, їм надавалась пільга на 10 років. Після закінчення строку договору колоністи могли переходити до іншого поміщика [119, арк.13].

У другій половині XIX – початку XX ст. в Україну прибула ще одна група переселенців-селян з Польщі. Одним із напрямків їх розселення був південь України, де було достатньо вільних земель [683, с. 19]. Значна їх кількість також осіла у Волинській губ. Найбільше селян прибуло у Волинську губернію з Привісленського краю – 44,7 %. Переважно це були вихідці з Варшавської, Калишської, Плоцької областей, які оселилися у Житомирському повіті [521, с.17]. За статистичними даними 1896 р. в Житомирському повіті бувших жителів Привіслинського краю нараховувалось 3.581 чол. [120, арк.7].

Промисловий розвиток у XIX – на початку XX ст. сприяв формуванню на території України нової соціальної категорії – робітників. Потреба в робочих руках була найбільшою у великих містах, на будівництві залізниць, фабричному і заводському виробництві. У Києві польські ремісники і робітники проживали в

основному на Шулявці – робітничій частині Києва і працювали на залізниці, фабриці з виробництва вагонів, фабриці Гретнера та ін. [943, s. 168].

Розвиток промисловості наприкінці XIX ст. на Сході і Півдні України зумовили притік сюди робочої сили, зокрема переселенців з Королівства Польського. Зручне географічне положення, достатня сировинна база, близькість до Донецько-Придніпровського басейну, добре розвинута залізнична мережа, кваліфіковані фахівці зумовили значне переселення у Харківську губернію підприємців, акціонерних товариств, робочої сили, які сприяли розвитку економіки краю. Зокрема, акціонерами «Краматорського металургійного товариства» стала кампанія із центром у Варшаві. В 1913 р. дворянин В. Пуласький і гірничий інженер Л. Рабінович заснували акціонерне товариство цементних заводів «Гранулін» і низку інших підприємств металургійної, машинобудівної та будівельної галузей. Це збільшувало присутність поляків у цьому регіоні [739, с. 86].

У 80-х рр. XIX ст. за 50 км від Катеринослава в с. *Кам'янське* сформувалася численна польська колонія, що було пов'язано із вкладенням сюди польських капіталів. У 1887 р. там було утворено *Південно-російське дніпровське металургійне товариство* із статутним капіталом у 5 млн руб. Одночасно сюди переїхали кваліфіковані робітники й інженери, близько 600 поляків разом з родинами. Полонія Кам'янського складалася з двох категорій: управлінці і технічний персонал та робітники. Весь персонал Дніпровського товариства початково складався з поляків. Директором був інженер І. Ясюкевич, головою правління – Л. Познанський, керівником великих печей – інженер Ф. Расінський. Заробітна плата складала від 70 до 280 руб., що було на 1/3 більше, ніж їх отримували робітники у Королівстві Польському. В середині 90-х рр. у Кам'янському вже перебувало близько 1000 поляків [872, s. 57].

Більшість польської громади Херсона за соціальним статусом склали робітники і ремісники. Виділялась група майстрів на фабриці Гуревича [771, s. 163-167]. В останні роки XIX – на початку XX ст. кількість поляків у Херсоні збільшилася за рахунок групи адміністративних засланих з Королівства Польського

та значної кількості ремісників і робітників, які прибули на будівництво залізниці [771, s. 163-167].

Отже, наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. більшість польського населення в Україні була сконцентрована на Правобережній Україні у трьох губерніях – Київській, Волинській та Подільській, що пояснюється історичним умовами проживання. Менше 1 % населення України проживало на Півдні та Сході України. В основному поляки зосереджувались у губернських центрах та великих містах України. У соціальній структурі польського населення найменшу, але найбільш вагомому частину складали великі земельні власники – поміщики. Впродовж другої половини XIX ст. внаслідок репресивної політики царської влади, спрямованої на скорочення польського землеволодіння, кількість земель у власності польських поміщиків як великих, так і середніх зменшилася, однак вони зберегли свій вплив на економічне життя краю. Велика група польського селянства складалася з різних категорій: селян, що з'явилися на Правобережжі ще у XVI ст., колишніх чиншовиків, селян-колоністів, переселенців із Королівства Польського у XIX – на початку XX ст. Ще однією верствою польського суспільства була інтелігенція – різного роду управлінці в панських маєтках, технічна, творча інтелігенція, вчителі, лікарі, адвокати, торговці, чиновники тощо. Переважна їх кількість знаходилася у містах. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні, більшою мірою на Півдні і Сході, почала формуватися верства польських робітників, які емігрували з Королівства Польського і працювали на промислових підприємствах та залізниці.

2.2 Польське суспільно-політичне життя в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

Польське суспільно-політичне життя в українських землях проявилось у діяльності польських політичних партій і громадських організацій благодійного, освітнього і культурного спрямувань, які легалізувалися або ж були створені після російської революції 1905 р. Більш активним, спекторально ширшим і різноманітнішим воно було у великих містах, де польська громада була

організованою і національно свідомою. На Правобережній Україні участь у діяльності польських політичних партій, громадських рухах та акціях брали переважно землевласники та інтелігенція, на сході і півдні України – інтелігенція та робітники.

У польському суспільно-політичному русі кінця XIX – початку XX ст. можна виділити три основних напрямки: консервативний, націоналістичний та соціалістичний. Кожен із них був представлений низкою політичних партій, які сформувалися наприкінці XIX ст. За соціальною базою і вираженням інтересів певних верств населення їх можна поділити на буржуазні і поміщицькі (Партія реалістів), дрібнобуржуазні (партія Національних демократів) та соціалістичні (Польська партія соціалістична і Соціал-демократія Королівства Польського і Литви), які орієнтувалися на робітничий клас. Відповідно до конкретної міжнародної і внутрішньодержавної ситуації та політичної кон'юктури, виходячи із партійної ідеології, завдань, які стояли перед політичними організаціями, вони могли на певних етапах історичного розвитку об'єднуватись у своїй діяльності для досягнення загальних цілей.

На початку XX ст. в українських землях у польському середовищі були представлені всі основні напрямки загального польського суспільно-політичного руху, який охопив великі центри Російської імперії і Королівства Польського. Завдяки легальній можливості проведення політичної і громадської діяльності після російської революції 1905 р. тут з'явилася низка організацій і товариств.

До консервативного напрямку належала значна частина політиків, аристократії і католицького кліру. Розвиток капіталізму привів до втягування польських земель у соціально-економічну структуру країн, які розділили Польщу. На перший план висунулося проведення виключно класової політики, яка б надавала польським землевласникам і буржуазії певну політичну та економічну вигоду. У цьому напрямку можна виділити течію «угодовців», які дістали свою назву через бажання скласти угоду з владними структурами. Це були аристократичні групи, близькі до владних кіл Росії, Австрії і Німеччини, метою яких

було зміцнення своїх політичних і економічних позицій. Після поразки польських повстань у ХІХ ст. вони на основі філософської доктрини «позитивізму» відмовилися від ідеї боротьби за незалежність, пропонуючи натомість ідеї «органічної праці» – досягнення успіхів поляками у всіх сферах життя, прагнення спиратись на дійсність і відмовитись від революційного романтизму [953, с. 7]. Частина прихильників консервативного напрямку, закликала до «зречення своєї віри, мови і національних традицій, до об'єднання з Росією в рамках відродженої Слов'янщини» [860, с. 9].

В Україні представники угодової течії консервативного напрямку утворили організації *Зжешенє* (*Zrzeszenie*) і *Політичне кресове товариство* (*Towarzystwo Kresowe Polityczne*). Обидва товариства були ідейно близькими і ставили своїм завданням пробудження суспільної свідомості і підтримку національної культури. Спроби поєднання двох товариств виявилися безплідними. Різниця між ними полягала більш в особистому і соціальному складі, ніж у програмних цілях [452, с. 7].

Політична організація *Зжешенє* була зареєстрована в Києві наприкінці 1904 р. і поширювала свою діяльність на Правобережну Україну. До неї входили переважно землевласники, зокрема такі відомі поміщики, промисловці, громадські діячі як граф В. Грохольський, С. Хорватт, В. Єловицький, Й. Анджейовський та інші. У 1905 р. «Зжешенє» прийняло виразно оформлену політичну програму, у якій зазначалось, що організація усіма силами буде боротись з соціалізмом, захищати клір і проводити національну політику [472, с. 2]. Особливий акцент було зроблено на посилення розвитку незалежної від влади освіти, на яку покладалося завдання формування національної свідомості і гуртування польського населення. Активна діяльність партії розпочалась під час виборів до Державної думи [587, с. 155].

У *Політичному кресовому товаристві*, що виникло на початку 1905 р. переважали представники професійної інтелігенції [437, с. 3]. Основним стало положення програми про «культурну автономію», що означало створення таких політичних умов, які б надавали польському населенню в Україні не контрольовану

владною свободою національно-культурного розвитку. Наприкінці 1905 р. більшість членів *Кресового товариства політичного* увійшли до складу існуючих політичних партій, переважно кадетів. Члени організації, представники інтелігенції Л. Кнолль, Й. Солтан-Пересвіт, М. Вільчинський та землевласники С. Хорват, Й. Крачкевич, Е. Рогозінський стали ініціаторами утворення *Польської конституційно-демократичної партії на Україні, Поділлі та Волині*. Однак програма партії не була узгоджена і не прийнята [831, s. 82].

Під час виборів до III Державної думи, у серпні 1907 р. у Києві ініціативна група у складі дворян К. Орловського, С. Шашкевича, Г. Лиховського звернулася до генерал-губернатора щодо дозволу для зібрання і обговорення питань, що стосувалися виборів у Державну думу і проекту статуту місцевої польської Партії крайової, яку передбачалося заснувати [64, арк. 1]. У проекті програми зазначалося, що партія має стати позапартійним представником і захисником інтересів польського населення [453, s. 4]. На установчому з'їзді, який відбувся наприкінці серпня 1907 р. у Києві, взяла участь значна кількість представників давніх польських родів, відомих землевласників Правобережної України: Р. Сангушко, Юзеф і Костянтин Потоцькі, гр. К. Замойський, графи Роман і Хіларі Бнінські, графи Міхал і Генрик Тишкевичі, гр. С. Чапський, гр. К. Орловський та ін. Акцент було зроблено на збереженні права земельної власності, що була основою не тільки матеріального, але і соціально-політичного життя, а також піднесення рівня добробуту працюючих верств польського населення, підтримку економічних, професійних культурних союзів і т.п. [454, s. 3].

Основні завдання партії передбачали, зокрема розвиток краю та пом'якшення національних і класових антагонізмів [57, арк. 165]. Діяльність партії одержала владну підтримку. Київський губернатор зазначав, що «в Південно-Західному краї створено особливу «Польську партію крайову», яка працює виключно в інтересах всього населення Південно-Західного краю» [58, арк. 59].

Представники угодного табору в Україні підтримували зв'язки з консерваторами за її межами. До цього табору в Росії належали З. Велопольський,

В. Спасович, Е. Пілтц, в Галичині – А. Голубовський, А. Потоцький, К. Бедені та ін. Політичне русофільство, що означало політику узгодження інтересів Польщі і Росії і творення майбутнього Польщі, шукало опори в Росії і поєднувалося з іменами родин Чарторийських, Велопольських і Романа Дмовського [849, s. 16].

Під час революції 1905 р. в Росії консервативні кола разом з правим крилом «угодовців» створили Партію реальної політики (ППП) (Stronnictwo Polityki Realnej) з метою порозуміння з царською владою. Лідерами партії були А. Красинський, Л. Гурський, С. Чапський. Завдання партії полягало не відмовляючись від автономії, прагнути досягнення реальних поступок і окремих конкретних здобутків від влади для польського населення [5, арк. 52]. Партія реалістів проводила політику підтримки уряду, сподіваючись одержати автономію. Тому із програми партії було усунуто вимоги боротьби за незалежність і залишено прагнення розширення культурних і деяких економічних прав поляків [766, s. 33].

Націоналістичний табір був представлений буржуазними партіями і групами, які виражали інтереси польських землевласників, дрібних промисловців, середнього класу, інтелігенції. Найбільш впливовою і поширеною серед населення в Росії була партія Національної демократії (Narodowej Demokracji, ендеки, народовці). Будучи найбільш репрезентативною силою всього націоналістичного напрямку, диспонуючи досить численними і різноманітними засобами впливу на суспільство, вона мала значні шанси на формування свідомості значної частини польського суспільства.

Витоки цієї партії виходять з Ліги Польської (Ligę Polska), утвореної у 1886 р. для збройного здобуття незалежності Польщі. У перший період свого існування вона називалась рухом *вшехпольським* (wszechpolskim – загальнопольським) від назви головного органу «Пшегльонд вшехпольські» (Przegląd Wszechpolski) – заснованого у Львові в 1885 р. [904, s. 21]. Під впливом Р. Дмовського, який був одним з лідерів партії і прихильником націоналістичної течії, за підтримки З. Баліцького і Я. Поплавського у 1893 р. її назва змінилася на Національну Лігу (Ligę Narodową). У 1903 р. з'явилася програма Національної Ліги, що вже виступала

як партія Національної демократії. Її основне положення полягало в тому, що народ може розвиватись тільки у власній незалежній державі [686, с. 18]. В програмі організації було записано, що її члени, як виразники загальнонаціональних інтересів мають завдання реалізації національної політики, що полягає «у боротьбі за здобуття повної незалежності» [547, s. 37].

Націоналістичні організації виникли у всіх частинах розібраних польських земель. У 1897 р. у Королівстві Польському було створено Національно-демократичну партію (Stronnictwo Narodowo-Demokratyczne) на чолі з В. Яблоновським і З. Василевським. У її програмі зазначалось, «що дійсно національна партія вважає незалежність єдиною умовою, коли вповні можливий національний розвиток» [851, s. 463]. У Галичині така партія утворена у 1903 р. на чолі з С. Глонбінським, який став першим депутатом від ендеції в австрійському парламенті. Діяльність Національної Ліги в усіх польських землях проникала в незалежницькі організації, надаючи їм націоналістичний характер і впливаючи на все польське населення без огляду на соціальні верстви [891, s. 169].

До кінця 1903 р. закінчився перший етап формування *вшехпольського руху*: була завершена організаційна підготовка до створення на польських землях легальної націонал-демократичної партії. До 1905 р. організація нараховувала 585 чоловік, в тому числі в Королівстві Польському – 282, в Галичині – 170, на західних польських землях – 65, у Вільно – 31, на українських землях – 37. З точки зору соціальної належності вони розподілялись наступним чином: викладачі університетів – 52, вчителі – 32, журналісти – 55, юристи – 81, інженери – 61, економісти – 17, лікарі – 61, представники духовенства – 21, представники заможних класів – 88 (з них поміщики – 67), представники трудящих – 14 (5 робітники і 9 селян) [697, с. 162].

В Україні основою націоналістичного табору була партія Національних демократів. Ендеки поширювали свій вплив на польське середовище в Україні, зокрема на інтелігенцію, студентство і прагнули використати місцевих землевласників. Представники Національної демократії виступали як проти угодівців, так і проти соціалістів. Під час виборів до I Державної думи ендеки

прагнули не допустити польсько-російського порозуміння, звести нанівець всі бажання поміркованих поміщицьких сил до об'єднання.

В українських землях була тільки розпорошена, незначна кількість членів *Національної Ліги*, не об'єднана в єдину організацію. Відомо, що у 1905 р. у Києві проживав член Національної Ліги інженер Ю. Тулішковський, в Умані – член Ліги з 1896 р. адвокат М. Савіцький, який навчався у Варшавському університеті і був прийнятий до Ліги завдяки К. Чишкевичу і О. Завадському [851, s. 150].

У 1905–1906 рр. за агентурними відомостями, в Київській губернії один з дрібних поміщиків Я. Сорочинський організував навколо себе націоналістичний гурток, що складався із багаточисленної родини і поставив собі завдання відокремлення Правобережної України від Росії. Після його смерті справу продовжив Бидловський [8, арк. 100]. У багатьох містах Правобережної України існували польські гуртки націоналістичного напрямку як в середовищі учнів, студентів, так і серед дорослих. Зокрема, *Польський гурток* Київського комерційного інституту, керівником якого був студент Чеслав Мадей. За участь у зібранні на квартирі Й. Бартошевича і за постановою управляючого губернією він був заарештований на два місяці [65, арк. 7-8]. За відомостями агентів жандармського управління в Подільській губернії, у Вінницькому повіті в 1910–1911 рр. функціонував гурток «польських націоналістів», засновником і організатором його був поміщик с. Кузьменниця Гайсинського повіту Е. Бенецький. Членами гуртка були Л. Любинецький, Ф. Цюнглієвський, присяжний повірений у Вінниці та ін., які збиралися для обговорення партійних справ під різними приводами [38, арк. 23].

Нелегальні патріотичні гуртки існували серед учнів середніх навчальних закладів. Зокрема, такий гурток був організований учнями старших класів реального та комерційного училищ м. Вінниця, названий іменем Конарського. Керівником гуртка був відомий у місті своєю патріотичною позицією ксьондз-законовчитель Я. Левинський. Діяльність гуртка полягала в пасивному опорі існуючому режиму [646, с. 261]. Прихильники ендеції опікувались гуртками націоналістичного

спрямування, утворених учнями київських гімназій. На чолі руху шкільної молоді стояли С. Зелінський, В. Лукашевіч, брати Берги, С. Познанський, В. Янковський. Ця група мала зв'язки і вплив за межами Києва – в гімназіях м. Житомира, Умані, Немирова. Керівниками націоналістичних гуртків були: в Житомирі – З. Гілевич, в Немирові – брати Топольницькі, в Умані – З. Зубр. Після закінчення середньої школи цей рух було перенесено в київські університети до організації *Корпорація студентів*. У ній було утворено Коло (Кою) на чолі із С. Зелінським. У 1896 р. Зелінського було арештовано, виключено з університету і вислано з Києва, що ослабило цей рух. В. Лукашевіч у 1896 р. увійшов до таємної організації *Товариство національної освіти* і був вибраний у ній секретарем. На початку ХХ ст. у Києві утворилася група членів *Національної Ліги*, яка розпочала ширшу, більш організовану і планову діяльність. Із старих місцевих діячів до неї увійшли Й. Андржейовський і В. Куліковський. У 1901 р. завдяки старанній підготовці цієї групи з'явилося таємне товариство *Полонія*, яке проіснувало до 1919 р. [9, арк. 11].

З ініціативи групи *Національної Ліги* у Києві утворилися організації *Сокул* і *Націоналістична партія* [28, арк. 6]. Проте, через репресії з боку влади, остання невдовзі була закрита. Група підтримувала також стосунки з *Товариством добродійності* у Києві. З ініціативи В. Лукашевіча виникло *Польське наукове товариство юристів*. У Президії цього товариства були члени Ліги: Б. Белявський і В. Лукашевіч, що зміцнило позиції польських адвокатів серед російських і єврейських. Значний вплив на громадськість мало видання «Дженнік Кійовські», яке почало виходити з 1 лютого 1906 р. і перебувало в руках Ліги до 1913 р. під керівництвом головного редактора Й. Бартошевича [882, s. 168].

На початку ХХ ст. партія Національної демократії по відношенню до політики уряду і організованого російського суспільства робила акцент на боротьбі з пропагандою і натиском православ'я, стояла на захисті польської культури і польського духу. Істотна різниця між Королівством Польським й іншими територіями полягала в тому, що в Литві та Україні польська міська і сільська інтелігенція була позбавлена можливості опиратися на широкі маси польського

населення. Це впливало і на спосіб мислення і на формування умов політичної і культурної діяльності. Найсильнішою верствою тут були поміщики, які були зосереджені на захисті землі, виступали проти її переходу в російські руки, жили серед непольського населення і належали в основному до «угодового» табору. Міське і сільське населення зберігало польські звичаї і віру, але великою мірою піддавалося русифікації. Виходячи з цього, партією було поставлено два основних завдання: організація інтелігенції до діяльності національного характеру і розвиток освіти серед польського населення.

Революція 1905 р. викликала заперечення методів боротьби і збройного повстання у націоналістичного табору, який обрав шлях співпраці з російським царизмом з метою встановлення автономії у межах Російської імперії. Національна демократія Королівства Польського взяла активну участь у виборах в I і II Державні Думи. Вони одержали перемогу і утворили фракцію Коло польське на чолі з Р. Дмовським [832]. Народовці одержали підтримку більшості в Королівстві Польському. Під час роботи у Державній думі Польське коло, в якому переважали ендеки, прийняло рішення про визнання першочерговим завданням поляків автономію Польщі в межах Російської держави, як етап до повної незалежності. Депутати поляки з Литви, Білорусії та Правобережної України виділились в окрему фракцію [472, с. 2]. Причиною відділення була загроза втрати впливу серед місцевого населення. Оскільки всі депутати були землевласниками і представляли угодовий і націоналістичний табір, вони не могли увійти до складу національних української, литовської чи білоруської груп. Утворивши Територіальну групу у парламенті, вони підтримували тісний контакт з Польським колом на чолі з Р. Дмовським.

Крім участі в Державній думі, поляки взяли участь і в діяльності Державної ради. Згідно з указом від 20.02.1906 р. право бути обраними в Державну раду одержали і 9 губерній Литви, Білорусії і Правобережної України. В результаті виборів всі обрані члени були поляками. Група, яку утворили поляки, була

близькою за поглядами до правих російських партій, але відмежувалася від них через їх крайню полонофобію [730, с. 362-372].

У січні 1909 р. Р. Дмовський склав повноваження депутата Думи і керівника Польського кола, а восени на зібранні ЦК Ліги Народової було підтверджено орієнтацію на Росію. На вересневому з'їзді національно-демократичних організацій у Львові у 1912 р. була узгоджена концепція: через об'єднання до незалежності й орієнтація на Антанту [697, с. 301]. Натомість ендеки Галичини зайняли тактику пасивного очікування [896, s. 201]. У липні 1914 р. націоналістичними силами в Галичині було утворено Центральний національний комітет (Центральний комітет народовий, ЦНК – Centralny Komitet Narodowy) на чолі з С. Грабським, до складу якого увійшли всі помірковані групи – народовці, автономісти, клерикали і т.п.. Вони дотримувались у своїй діяльності русофільських настроїв і підтримували зв'язки зі своїми прихильниками в українських землях [27, арк. 15].

В Україні був представлений також і соціалістичний табір. Перші конспіративні *соціалістичні організації* виникли у 70-х рр. XIX ст. у Галичині та Королівстві Польському як наслідок поширення соціалістичних ідей із Західної Європи. Головним пропагандистом соціалізму серед поляків був Б. Лімановський [867, s. 2]. Він намагався поєднати ідеї соціалізму з відбудовою польської держави. Цю концепцію заперечував Л. Варинський, який вважав, що необхідно відкинути ідею незалежності і зосередитись тільки на соціальній революції, оскільки національна боротьба перешкоджає усвідомленню робітниками знищення класової нерівності. У 1882 р. у Королівстві Польському Л. Варинським була створена перша робітничая партія «Пролетаріат», яка прагнула «соціального перевороту» [975, s. 193]. На програму і напрямки діяльності партії вплинули два відмінних між собою фактори – впливи Заходу і Росії, теорія К. Маркса і практика російської революційної партії Народної волі [545, s. 18].

За наступних десяти років польські соціалістичні групи утворили низку політичних партій у різних частинах розібраних польських земель. На Паризькому з'їзді у 1892 р. було ухвалено Програму Польської партії соціалістичної (ППС)

(Polską Partię Socjalistyczną), що стала ідеологічною основою польського робітничого руху під час боротьби з трьома державами, які розділили Польщу [531, с.76]. У ній було задекларовано, що метою партії є незалежна і демократична Річ Посполита [546, s. 194]. З 1894 р. партія підпільно видавала у Королівстві Польському газету «Роботнік» (Robotnik - Робітник) [36, арк. 16]. Невдовзі створено Польську партію соціалістичну Галичини і Шльонска (ППСД), Соціал-демократичну партію Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) (Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy). Соціалістичні організації виникли також у США. Окремі соціалістичні групи з'явилися і в Україні [811, s. 217].

На початку ХХ ст. ППС залишалась лідером у польському соціалістичному русі і виразником інтересів польських робітників. Революція 1905 р. поділила соціалістів у ППС на прихильників безпосередньої боротьби з царизмом на чолі з Ю. Пілсудським і групи, яка закликала до тісної співпраці і спільної боротьби з російськими соціалістами з метою наближення світової соціальної революції [903, s. 199]. Група ППС під керівництвом Ю. Пілсудського створила Бойову організацію, яка під час революції використовувала змовницько-бойову тактику. Але поява царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р. переорієнтувала суспільство на участь у виборах до Державної думи і законної діяльності в новостворених громадських організаціях. З метою підтримки збройної боротьби проти царської влади влітку 1906 р. ППС провела низку бойових акцій, які увійшли в історію як «кривава середа» [862, s. 9].

На ґрунті методів боротьби в лавах партії виникло протистояння, що привело до розколу в партії. У листопаді 1906 р. на черговому з'їзді ППС, прихильників Ю. Пілсудського було виключено з членів партії. Вони утворили окрему партію – *Польську партію соціалістичну – революційну фракцію (ППС-фракцію)*. До неї перейшло близько 19.000 членів. Революційна фракція менше відступила від програми попередньої ППС, тому можна вважати її спадкоємицею ППС [5, арк. 9].

В Україні *Польська партія соціалістична* поширювала свій вплив на польське середовище з кінця ХІХ ст. Початок її існування пов'язаний з діяльністю

соціалістичної групи у Києві на чолі з Генріхом Сарцевічем у 1893–1894 рр. Хоч вона була прихильною до партії, однак не підпорядковувалась їй, орієнтуючись на соціал-демократів. Невелика група соціалістів все ж поєдналася з ППС і стала її частиною. Подальша діяльність ППС була пов'язана з академічною молоддю. З часом до ППС у Києві почали долучатися інтелігентські кола і було розширено територію її діяльності [841, s. 51].

У грудні 1903 р. у Мінську конференція Центрального комітету ППС на пропозицію Й. Пілсудського прийняла рішення про створення Київського округу з завданням організувати місцеву польську інтелігенцію і робітників. У 1903 р. керівництво округу налагодило співпрацю з *Товариством кресовим політичним*. З огляду на умови функціонування округу ППС на Правобережній Україні, партія окреслила свою програму. Основний програмний постулат – незалежність Польщі – пояснювався як гасло не тільки територіальне, а й національне, що об'єднувало весь польський пролетаріат, незалежно від проживання у Королівстві чи у інших місцевостях. Програма ППС прагнула врахувати як інтереси польського населення в Україні, так і відповідати інтересам соціалізму і прагненням української національності. Політичний ідеал полягав в неприйнятті загарбницької політики Росії, незалежно від того, чи нею управляв царський уряд чи російські соціал-демократи. В умовах, коли не існувало української соціалістичної партії, яка б ставила своїм завданням незалежність України, ППС висунула положення про політичну децентралізацію російської держави і політичну автономію для України. В автономній Україні передбачались гарантовані права для вільного культурного розвитку національних меншин [841, s. 51].

Велику увагу партія приділяла випуску революційної преси і літератури, засобами якої проводилась пропаганда і агітація як у Королівстві Польському, так і на Правобережжі. Це були видання органу ППС – «Народна газета» у Лондоні, «Работнік» у Варшаві, «Борьба» – орган ППС у Литві, «Луч» – у Львові, а також велика кількість брошур антиурядового, антивоєнного, революційного спрямування [36, арк. 17]. Налагодженими каналами ця література передавалася на Правобережну

Україну, Литву, перш за все у Вільно, Київ. У 1899 р. за зберігання нелегальної літератури «Робітнича революція» і брошур польською мовою соціалістичного змісту поліцією затримано шевця І. Скоморовського, жителя м. Києва [48, арк. 15].

Після викриття жандармами таємної друкарні газети «Роботник» у Лодзі й арешту її редактора Ю. Пілсудського з дружиною Марією у лютому 1900 р. наступні номери газети стараннями О. Сулкевіча вийшли у Києві [915, s. 205-208]. У 1906 р. за зберігання нелегальної літератури до суду притягувався член ППС, житель м. Київ інженер Фукс Річард Ернест. При обшуку у його квартирі знайдено склад революційної літератури ППС. Проте, йому вдалося зникнути [50, арк. 27]. Поліцією було затримано мешканку Кам'янця-Подільського, вчительку О. Зроль за зберігання польської літератури тенденційного характеру [168, арк. 7]. Агітацію і пропаганду соціалістичних ідей серед робітників проводив солдат 167 піхотного Острозького полку, прийнятий на службу у 1902 р., уродженець Радомської губернії Мар'ян Ян Кригер [49, арк. 3].

Діяльність округу ППС вимагала врахування місцевої специфіки і внесення коректив до програмних завдань партії. Новий організаційний статут ППС, схвалений на VIII з'їзді партії (лютий 1906 р), відокремив організацію, яка діяла в Україні, що фактично означало її автономію в межах партії [841, s. 51].

Прихильники ППС були на Київщині та Волині. Відомо, що в 1908 р. у Ковелі Волинської губернії серед адміністративно засланих діяла організація ППС-фракції, яка була тісно пов'язана з Київською організацією. До неї належали адміністративно заслані П. Урбанський, А. Войтовський, В. Яшовський та ін. На чолі організації стояв Комітет, що складався з 4 осіб [81, арк. 152]. Її діяльність полягала в пропаганді соціалістичних ідей серед нижчих чинів Ковельського гарнізону [88, арк. 208]. За приналежність до Ковельської організації ППС був арештований адміністративно засланий І. Рутковський [80, арк. 377].

За агентурними відомостями поліції, організація ППС існувала в Бердичівському повіті Київської губернії. Вона нараховувала 38 членів, з них 7 – робітники Бердичівського шкіряного заводу Шленкера [19, арк. 106]. За даними

поліції в лютому 1911 р. в м. Бердичів польський рух набрав масового характеру. Учнівська молодь була організована в гуртки, яким спеціальні польські лектори читали лекції з історії, літератури і політики [7, арк. 2]. За відомостями поліції, у 1913 р. організація прихильників ППС існувала й на винокуреному заводі в с. Іванківці Кременецького повіту Волинської губернії [73. арк. 6]. За підозрою у зв'язках з ППС у Королівстві Польському було встановлено нагляд за жителями м. Вінниці присяжним повіреним Л. Длуголецьким та вчителем малювання М. Яроцьким [37, арк. 28].

У посланні Київського губернатора Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору на початку березня 1914 р. зазначалось, що «революційні польські партії, хоч і зосереджені, головним чином у Привіслинському краї, все ж проявляють значну активність і в Київській губернії» [67, арк. 22]. Ці партії знайшли тут підтримку і співчуття місцевих польських поміркованих політичних груп [18, арк. 127]. До них належали Ю. Крачкевич, Т. Войнаровський [26, арк. 28]. Поліцією проводилась перевірка осіб, які перетинали кордон і проявляла певну громадську активність на предмет благонадійності [22, арк. 143].

Представники польських партій лівого спрямування під час і після російської революції 1905 р. свою діяльність зосереджували переважно в Королівстві Польському. Основну діяльність ППС-фракція сконцентрувала у Галичині. Виходячи зі сприятливих політичних і суспільних умов, зокрема легальної можливості існування парамілітарних організацій. За повідомленнями російської поліції, наприкінці 1909 р. в Галичині виник *Союз активної боротьби*. Метою Союзу була підготовка кадрів організаторів й інструкторів, здатних керувати збройними загонами під час повстання поляків у випадку виникнення війни Росії з Австрією. Діяльність організації була зосереджена у Кракові та Львові, де функціонували школи Союзу [90, арк. 385].

Члени революційних фракцій ППС з Королівства Польського та Галичини неодноразово здійснювали свої терористичні акції на Правобережжі, використовуючи зв'язки з місцевими поляками, членами ППС або їх прихильниками

[75, арк. 12]. Так, за даними Київського ГЖУ група з Варшави в кількості 15 осіб, зокрема, Г. Собочинського, В. Вжесеня, П. Голімбіовського та ін. здійснювала вбивства поліцейських чинів, а також грабежі, розбої з метою одержання коштів [89, арк. 110]. Члени цієї ж групи у вересні 1909 р. здійснили напад на поїзд на станції Бездани Північно-Західної залізниці з метою пограбування. Серед них Г. Сорочинський, Я. Друзяк, Ч. Паєвський, М. Капрович [42, арк. 137]. У 1910 р. з Кракова до Києва прибули члени революційної фракції ППС з метою пограбування банку, казначейства, пошти або поштового відділення [44, арк. 15]. Члени цієї групи Маньковський, І. Баля, Е. Гібальський К. Боярський мали в Києві широкі зв'язки серед польської інтелігенції і розміщувались на приватних квартирах [6, арк. 11]. Поліцією Південно-Західного краю постійно велось стеження на залізниці з розшуку та виявлення осіб, які належали до нелегальних польських партій [73, арк. 18]. Напередодні війни у прикордонних районах поліцією було встановлено нагляд за австрійцями, німцями, поляками і турками, які проживали в Житомирському і Староконстантинівському повітах [91, арк. 11]

Австрофільськими настроями була перейнята і частина поляків в Росії. За даними поліції в 1909 р. на конгресі у Кракові 42 представники старовинних польських родів, що проживали у Росії, виробили петицію Австрійському імператору Францу-Йосипу, пропонуючи йому на випадок війни з Росією свої послуги. Поляками було вироблено план, за яким у великих маєтках, де службовці і населення були виключно поляки, необхідно було підготувати населення до повстання шляхом конфіденційної пропаганди з утворенням груп на зразок партизанських загонів. При цьому передана Австрією зброя повинна зберігатися в поміщицьких маєтках, а підготовкою військового характеру мали б займатися військові інструктори із запасних австрійських солдат і офіцерів, які б проживали під виглядом сільськогосподарських службовців, економів, управляючих і т. п. [42, арк. 49]. У збереженні зброї у своєму маєтку в с. Антоніни на Волині на випадок війни з Росією підозрювався граф А. Потоцький [68, арк. 5].

У Галичині організовувалися також бойові дружини, членів яких навчали стрільбі і військовому мистецтву австрійські офіцери і які були легалізовані австрійським урядом. Вони організовувались наступним чином: село давало, так звані «барташові дружини», ремісники – «дружини Кілінського», при товариствах «Соколів» існували стрілецькі роти, які комплектувалися з інтелігенції. Вони контактували з польськими організаціями Південно-Західного краю, керівним центром для яких був Київ [33, арк. 358-368].

Розвиток воєнізованого парамілітарного руху в Галичині викликав занепокоєння в Російській імперії і посилену роботу жандармських органів, перш за все на Правобережній Україні. За донесеннями в Київське ГЖУ, у 1910 р. в Галичині було заснована значна кількість харцерських дружин [945], воєнізованих стрілецьких організацій, зокрема *Стрілецький союз* на чолі з В. Сікорським, у Кракові – товариство *Стрілець* під головуванням **Соснковського**. У 1912 р. очолив *Військовий союз* головний комендант Ю. Пілсудський [12, арк. 3 зв.]. За даними поліції у Львові у будинку віце-президента С. Ротковського відбулось зібрання керівників об'єднання Польщі, на якому з Росії були присутні К. Дмуховський і Т. Баліцький [93, арк. 134].

Розраховуючи на початок світової війни організатори парамілітарного руху в Галичині розгорнули активну пропагандистську діяльність у Німеччині, Росії, Франції, США [140, арк. 2]. Його метою був збір коштів на військову підготовку Польських збройних сил. Законспіровані групи *Союзу військових стрільців* (*Związku Wojskowego Strzelieckiego*) і стрілецькі дружини діяли в Литві, Білорусії, Україні. В їх складі до березня 1914 р. перебувало близько 20.000 осіб [790, s. 56].

Особлива увага приділялась також загальнопартійним заходам за кордоном, які відслідковувала жандармерія. У серпні 1912 р. виникла Конфедерація об'єднаних партій, що боролися за незалежність (*Конфедерація стронніцтв неподагглюшчових*), в якій було утворено Тимчасову комісію (КТССН) (*Komisję Tymczasową Skonfederowanych Stronnictw Niepodległościowych*) для керівництва збройним рухом проти Росії [186, k. 24]. У грудні 1912 р. у Закопанах відбувся з'їзд

діячів польських лівих партій на чолі з ППС-фракцією, які організували Польський військовий фонд (скарб). Секретарем комісії став близький соратник Пілсудського з ППС В. Йодко-Наркевич, секретарем – В. Славек [24, арк. 16]. У 1913 р. з назви було усунуто слово Тимчасова. До її складу входили всі ліві польські партії, включаючи соціалістів, які виступали за боротьбу проти Росії [186, к. 27].

Представники польських організацій з української території брали участь у заходах, що відбувалися в Галичині. 18.01.1913 р. в м. Підкамінь в Австрії відбулося зібрання керівників польських повстанців в кількості 15-20 чоловік. В місцевому монастирі було здійснено богослужіння і освячення знамен польських загонів. З настанням весни всі стрілецькі організації мали намір вторгнутися в межі Росії [33, арк. 61-67].

За даними департаменту поліції Київського губернського жандармського управління «члени ППС-революційної фракції в Галичині у 1913 р. проводили збір коштів на 50-річчя польського повстання на національні потреби і військові цілі, спрямовані проти Росії, а також на підготовку повстання у Привісленському краї» [27, арк. 1].

Після поділу Польської партії соціалістичної, дві третини її членів, що залишились у партії після виходу Бойової групи на чолі Ю. Пілсудським, дістали назву – *ППС-лівиця*. Їх діяльність все більше узгоджувалася з політикою, яку проводили російські ліві партії. ППС-лівиця за своїм характером і за елементами, які вона об'єднувала, відповідала російським меншовикам і завжди підтримувала їх заходи, спрямовані проти більшовиків. Її представником у Думі був депутат Ягелло [894, с. 15].

Після Паризького з'їзду соціалістичних організацій у 1899 р. в результаті об'єднання двох груп було створено Соціал-демократичну партію Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) (Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy). Ця партія з'явилася як результат боротьби з польським націоналізмом, з розуміння необхідності класової єдності польського і російського пролетаріату у революційній боротьбі з царизмом і прагненням до перемоги соціалізму.

У 1903 р. мало відбутись об'єднання СДКПіЛ з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП) на чолі з Леніним і утворення однієї партії. Однак, як пише один із лідерів А. Варський, – «через конфлікт з Леніним у питанні щодо права народів на самовизначення, цього не сталося» [974, s. 8]. У програмі головною метою визначено підготовку до соціалістичного перевороту [697, с. 98].

Таким чином, у політичному житті польської спільноти в Україні на початку ХХ ст. були представлені основні напрямки польського суспільного руху: консервативний, націоналістичний і соціалістичний. Політичні і громадські організації проводили свою діяльність нелегально. Після російської революції 1905 р. відбулася активізація політичного і суспільного життя поляків, створювалися нові партії і товариства, формувалися основні програмні положення і узгоджувалися дискусійні питання. Утворені в Україні партії представників консервативного напрямку підтримували провладну політику і відстоювали інтереси краю. Національні демократи, як виразники інтересів польської інтелігенції і дрібної буржуазії, поширювали ідеї боротьби за польську автономію і виступали за загальні польські інтереси. В Україні ППС виокремилась в окрему організацію, тут активно діяли бойові групи партії. Після поразки революції в польському середовищі наступив період очікування суспільних змін, проводилась нелегальна і напівлегальна діяльність.

Крім участі у політичному житті, поляки України відстоювали свої національні права, створюючи громадські об'єднання, брали участь в різних загальнопольських і місцевих акціях, культурних заходах. Життя польської громади в Україні було сконцентровано, перш за все, у губернських містах, як економічних і культурно-освітніх центрах. У кожній із губерній виділялися повіти і поселення із значним відсотком польського населення, що було викликано історичними обставинами або ж економічною доцільністю. Завдяки значній кількості польської інтелігенції у містах і її впливові на суспільне життя було створено низку польських

організацій, товариств, клубів, в яких проходило публічне життя польської спільноти.

У Києві польська інтелігенція була заможною і впливовою верствою, яка мала високий авторитет не тільки серед своїх земляків, але рівною мірою і серед російської управлінської сфери і серед українців, про що пише у своїх спогадах К. Глінка. Описуючи атмосферу міста наприкінці XIX – початку XX ст. він відзначав, що польська мова «якщо не домінувала на вулицях міста, то, принаймні, панувала на рівні з російською» [566, с. 222].

Після 1905 р., коли тиск російської адміністрації ослаб, розпочався активний розвиток культурного життя. Одним із головних осередків національного і культурного самовираження поляків став римо-католицький костел Св. Олександра, збудований у другій половині XIX ст. у романському стилі. Його фундатором був Антоній Савицький. Близько 1900 р., на зібрані польськими мешканцями міста кошти, був збудований у готичному стилі по вул. Великій Васильківській другий костел – Св. Миколая. Очолював комітет із будівництва храму Й. Анджейовський. [566, с. 223].

Ще одним осередком зібрання поляків міста була книгарня Владислава Ідзіковського, заснована його батьком Леоном у 70-х рр. XIX ст., яка обслуговувала фактично всю територію Південно-Західного краю і аж до 1917 р. виконувала функції із захисту польської культури. При книгарні був великий прокат книжок і видавництво нот, накладу і кількості позицій яких перевищувала варшавське видавництво Гебетнера і Вольфа. Звідси розходилися друковані твори Шопена, Монюшки, Желенського, Карловіча, Носковського, Шимановського та ін. [982, s.216].

Центром польського життя у Києві було також *Римо-католицьке товариство добродійності*, на чолі якого довгі роки стояла К. Хоєцька, а навколо товариства були зібрані всі, «хто думав і почував себе поляком». Це було багате товариство, не обмежене у своїх засобах за рахунок проведення балів, пожертв землевласників і міських фінансистів або заповітів. [566, с. 224]. Брати Юзефат і Фелікс

Анджейовські, інженери В. Юзефський, К. Буковинський, професор Трапшо та ін. заснували у Києві *Польське гімнастичне товариство* під гаслом «в здоровому тілі здоровий дух». Також з ініціативи Ф. Анджейовського при участі першого тенора царської опери, професора консерваторії Ф. Волинської було створено товариство *Лютня*, які розміщувались в одному приміщенні [751, s. 230].

Крім цих організацій існували також товариства спортивного спрямування – *Польський гурток з греблі і парусного спорту*, жіночі товариства – *Товариство рівноправності польських жінок*, на чолі з Є. Пешинською, *Київський польський жіночий гурток*, яким керувала Г. А. Кнолль. Зареєстровано було також *Польське медичне товариство* і *Товариство шанувальників мистецтва* [514, с. 282-292].

У Києві виходила польська місцева література одиничними виданнями, календарями, антологіями, зокрема популярне видання «Зірка» (*Gwiazda*). Низка молодих поетів і письменників розпочинали тут свої кроки, зокрема І. Крашевський, Т. Бобровський, історик А. Яблоновський, А. Маньковський, А. Грушецький та багато інших. Крім цих легальних можливостей участі у суспільному житті, існували також таємні польські організації, починаючи від учнівських і молодіжних до політичних. У Києві наприкінці XIX ст. було 5 чоловічих, 3 жіночі гімназії, реальне училище і 5 спеціальних шкіл. На їх базі були утворені таємні організації учнівської молоді націоналістичного характеру *Пет* і *Бяла роза*. [576, s. 233-242]. Під впливом ендеції знаходилась Київська корпорація польських учнів (*Kijowska Korporacja Uczniów Polaków*) і Союз польської прогресивної шкільної молоді (*Związek Polskiej Postępowej Młodzieży Szkolnej*), які об'єднували майже всіх польських гімназистів [30, арк. 91].

З середини XIX ст. у Києві існувало *Товариство польської молоді*, до якого могли належати студенти, учні гімназій і ті, хто не навчався в школах. Між членами Товариства в 80-х рр. точилася боротьба. Спочатку в ньому переважав радикальний напрямок і частина членів брала участь або симпатизувала російському революційному руху. Для очищення товариства від радикальних елементів

консервативна опозиція вирішила виключити всіх, хто не був студентами та жінок і надала організації характер замкнутої студентської корпорації [777, s. 5-16].

Студентська молодь брала участь у двох відомих організаціях. Перша з них, «Полонія» знаходилася під впливом ендеків і ставила своїм завданням відновлення польської державності [10, арк. 11]. «Корпорація» об'єднувала радикальну молодь і включила в сферу свого впливу також польський пролетаріат і навіть робітників інших національностей [25, арк. 20]. До відомих діячів радикально-прогресивного напрямку початку ХХ ст. належали А. Слівінський, В. Свентославський, Г. Юзефський, Я. Єнджеєвський, Й. Пересвіт-Солтан, В. Ярошевич, Р. Кнолль, Тадеуш Міхальський і багато інших. У націоналістичному таборі головну роль відігравали адвокат М. Недзельський, З. Березовський, Єжи Здзеховський, Й. Бартошевич, Ю. Гласко, Е. Пашковский [566, s. 225].

У політичному житті Києва сильні позиції займав табір «угодовців» або реалістів, які будували своє майбутнє у співпраці з росіянами. До нього належали як відомі латифундисти, так і ті, хто свій власний інтерес ототожнював з національним інтересом – родини Браницьких, Потоцьких, Сангушків, Радзивіллів, Любомирських, Четвертинських, Чарторийських, Грохольських і ті, що приєднувались до них – Орловські, Ярошинські, Собаські, Ржевуські і Олізари. Але молоді у цьому таборі майже не було [566, s. 225].

Популярністю серед поляків користувався клуб *Огніво* (Ogniwo), засновником якого виступив відомий адвокат Роман Кнолль, який зібрав навколо себе заможних землевласників, фінансистів і представників інтелігенції [9, арк. 18]. Майже одночасно з ним у Києві виникло *Польське гімнастичне товариство – Сокул* (Polskie Towarzystwo Gimnastyczne – Sokół). Навколо нього групувалися демократичні, бідніші кола польського населення. Серед діячів цього товариства був відомий письменник і журналіст – Тадеуш Пудловський, діяч ППС Нарциз Герін [566, s. 226].

Таким чином, польська громада Києва, будучи не дуже чисельною, відігравала помітну роль у житті міста. Польське суспільно-політичне життя Києва після

революції 1905 р. активізувалося і проявилось у діяльності громадських організацій, товариств, клубів.

У центрі Волинської губернії м. *Житомир* у XIX – на початку XX ст. існувала достатньо численна і впливова польська громада. Після приєднання Правобережжя до Російської імперії Житомир став губернським містом. У ньому перебував біскуп для двох римо-католицьких дієцезій: Луцько-Житомирської і Кам'янецької разом з курією біскупа та єпархіальною капітулою. Значна кількість поляків була представлена у владних структурах містах. Відомими були близько – 50-60 родин поляків. Під час богослужінь у двох костьолах збиралося біля 21 тис. осіб [576, s. 233-242].

У місті існувало дві чоловічих і дві жіночих гімназії. У першій чоловічій гімназії 40 % учнів складали поляки, у другій гімназії польських учнів було менше. Однак, всі вони мали між собою дружні стосунки, намагаючись триматися разом, підтримуючи свою національність. До цього їх заохочували ксьондзи, які викладали катехизис російською мовою, але розмовляли з учнями польською.

З 1877 р. у житомирських гімназіях існувала таємна *Учнівська корпорація самоосвіти*. Корпорація володіла бібліотекою у 6.000 томів, як наукової, так і художньої літератури. Книги закуповувались на учнівські внески або ж були подаровані польською громадою Житомира [576, s. 233-242]. У місті існувало таємне *Товариство для поширення польських книг за дешевою ціною*. Розповсюджувались книги з історії Польщі, французької революції, художня література [31, арк. 8]

У 1897 р. в Житомирі виникло таємне товариство *Польський народний уряд*, що ставило своєю метою відновлення, в менш чи в більш віддаленому майбутньому, політичної незалежності Польщі. Товариство складалось із неповнолітніх вихованців Житомирської і Немирівської гімназій або їх колишніх учнів і проявило свою діяльність у видавництві та в розповсюдженні маніфесту та одного номера журналу «Незалежність». Членами Товариства були Янковський, Яницький та ін. Арешти зупинили діяльність Товариства [4, арк. 128].

Після революції 1905 р. суспільна активність польського середовища зростає. Тут виникла низка культурно-освітніх товариств. 07.12.1906 р. було затверджено Статут *Волинського товариства допомоги римо-католицькому духовенству*. Членами-засновниками організації були Луцько-Житомирський єпископ К. Недзялковський, прелат А. Баєвський, ксьондзи І. Загорський, Т. Сокальський, Ю. Мурашко [57, арк. 44]. Напередодні війни Товариство очолював Л. Шуман [518, с. 373].

Треба відзначити активність польських жінок у Житомирі, що виявилась, зокрема в створенні низки громадських організацій. Так, 11.05.1907 р. у Житомирі була зареєстровано *Християнсько-католицьке товариство трудящих жінок «Дзвигня»*, що ставило своїм завданням підвищення інтелектуального рівня своїх членів, сприяння покращенню матеріальних умов їх життя і опіку над співробітницями. Засновниками цього Товариства були житомирянки – дворянки П. Верещак, Я. Гурівіч, В. Литовська та ін. [57, арк. 44-54]. Очолювала організацію А. Матисевич-Мацієвич [518, с. 373].

03.08.1907 р. у Житомирі було дозволено реєстрацію жіночого католицького *Товариства християнської католицької прислуги в ім'я Св. Зіти*, що займалось облаштуванням безкоштовного бюро для пошуку занять і влаштування робочих місць членам товариства. Засновницями цього Товариства були роботодавці, дворянки – Г. Андзелевич, В. Бохенська, М. Таборовська та ін. [125, арк. 1-26]. У 1913 р. головою організації стала Є. Ромишевська [518, с. 373].

З появою *Правил про товариства і союзи* від 04.03.1906 р. активізувалося громадське життя, виникли різноманітні організації, владі стало важко їх контролювати. Тому 09.09.1907 р. Міністерство внутрішніх справ видало циркуляр про особливо ретельний підхід до реєстрації товариств. У своїх зауваженнях Волинський губернатор вказував, що: «найбільш широке прагнення до заснування товариств проявили існуючі нелегальні політичні організації, а також іноземні елементи, які переслідували вузьконаціональні інтереси» [125, арк. 1-26].

На цій підставі не було зареєстровано освітнє товариство *Освята*, завданням якого було підняття інтелектуального і морального рівня польського населення. Статут Товариства з формальної точки зору відповідав вимогам закону, але члени Присутствія були переконані, що Товариство не відповідає інтересам російської нації та державності. З того часу кількість відмов у реєстрації товариств збільшилась. 05.03.1912 р. група дворянок Житомира – вдова статського радника К. Домбровська, художниця М. А. Казановська, Е. Сумовська, звернулися в Присутствіє у справах про товариства і союзи з заявою про намір створення товариства – *Житомирський польський жіночий гурток*. 03.07.1912 р. Їм було відмовлено у реєстрації на тій підставі, що мета товариства веде до національної ворожнечі і не відповідає основам російської державності [126, арк. 2-33]. Відмову в реєстрації одержало також *Житомирське товариство захисту жінок*. Приводом для відмови було недотримання правил оформлення документів. [127, арк. 17]

Коло жінок як культурницький клуб невеликої групи жінок, випускниць університетів Києва, Петербурга, Лозанни, Кракова, був утворений напередодні війни в Житомирі з метою задоволення духовних потреб. Ініціаторкою організації була Яніна Соколовська, членами Софія Старорипінська (пізніше Доманевська), Хелена Доманевська, Флора Зенкевіч, Ядвіга Почентовська. На зібраннях учасниці готували виступи на питання суспільного і культурно-освітнього життя і проводили дискусії. Під час Першої світової війни і революції вони взяли активну участь у політичній і благодійній діяльності. [573, s. 290].

Крім офіційно дозволених і зареєстрованих товариств у Житомирі продовжували діяти і нелегальні організації. У 1910 р. у Житомирі серед учнів середніх навчальних закладів існували гуртки *Польської соціалістичної молоді*, які мали таємну бібліотеку. На чолі гуртків стояв учень 7 класу 2-ої чоловічої гімназії А. Канський, його заступником був А. Залеський [31, арк. 273]. При обшуках поліція також виявила 300 екземлярів таємно привезеного журналу «Млодеж», виданого у Кракові 01.01.1911 р., в якому польську молодь закликали організовуватися для боротьби за незалежність польської держави [66, арк. 3].

У Житомирі у 1913 р. свою діяльність проводила організація націоналістичного спрямування *Кулко польського сокола* (Kułko polskiego Sokoła), що ставила метою відродження незалежної Польщі. Відзнакою для членів організації були значки: білий сокіл, який тримає у дзьобі на ланцюжку таблицю з написом «KPS» на червоному полі невеликого овалу, а вгорі овалу і по бокам було написано «*Za wolność i ojczyznę*» (за волю і батьківщину). Жетон ніби був пронизаний соколиним пером. Одним із керівників організації був службовець Окружного суду Влодек [33, арк. 183]. Організація ставила завданням підготовку до збройної боротьби за незалежність Польщі. На початку 1913 р. у Житомир з Кракова приїздив поляк на прізвисько Варшавяк, який читав лекції з історії Польщі. Зібрання відбувалося в будинку Л. Соколовської [33, арк. 69].

У 1910-1911 р. Тадеуш Лівіцький і Ян Згужельський створили у Житомирі стрілецькі організації за зразком галицьких груп. Початково дівчата не брали в них участі й належали тільки до харцерських дружин, які започаткувала у місті Б. Земянська. Пізніше дві організації налагодили між собою тісні контакти. [573, s. 292].

У звітах поліцейські органи вказували на існування у Житомирі таємної організації *Польське коло прогресивних жінок*, створене ксьондзом Т. Скальським, що мало на меті виховання польських дітей в дусі націоналізму, поширення освіти і культури. Зібрання цієї організації відбувалися на квартирах присяжного повіреного С. Бжозовського, у М. Богданович, у власному будинку Б. Шпаковського. Організація цього товариства, на думку жандармерії, мала принести визнання і симпатії польської громади і митру єпископа ксьондзу Т. Скальському, що знаходився в опозиції до ксьондза Жарновецького, який вважався проросійськи налаштованим [74, арк. 59].

Діяльність римо-католицьких благодійних товариств, зокрема і Житомирського, була зареєстрованою і дозволеною. Разом з тим, поліція постійно тримала під контролем всі заходи, які проводили товариства, вбачаючи в них загрозу для існуючого ладу і підозрюючи їх в націоналістичній пропаганді [33,

арк. 62]. За твердженням начальника Волинського ГЖУ, Житомирське РКБТ «направляло всю підпільну діяльність ксьондзів-патріотів» [84, арк. 154].

Активно проявили себе римо-католицькі благодійні товариства у відзначенні ювілейних дат польської історії. Зокрема, 27 січня 1913 р. в м. Житомир за ініціативою поміщиці М. Богданович і А. Залеського в Благородному зібранні товариством був влаштований бал, на якому всі присутні під час вечері підняли бокали і хвилиною мовчання вшанували пам'ять загиблих у повстанні 1863 р. [17, арк. 110]. У м. Бердичів 23 січня 1913 р. відбувся спектакль, а потім маскарадний вечір, влаштований Бердичівським РКБТ також на честь 50-річчя повстання 1863 р. [10, арк. 110].

Отже, польська спільнота Волині зосередила свою діяльність в губернському центрі і напередодні Першої світової війни була організована в товариства і союзи. Крім того, у Житомирі діяла низка нелегальних організацій націоналістичного і культурно-освітнього характеру.

Центром і одним з найбільших міст Подільської губернії був *Кам'янець-Подільський*. У квітні 1793 р. Поділля і Волинь були приєднані до Росії разом з Кам'янцем. З цього ж року місто перестало бути центром католицького єпископату, який відновився з 1798 р., а з 1795 р. став губернським містом. У ньому проживали українці, поляки, вірмени, євреї. Кожна з цих етнічних груп мала своїх вибраних керівників зі своїм правом і правилами співжиття. Польська громада виділялася активністю у суспільному житті.

Після повстань XIX ст. були закриті всі існуючі раніше польські школи, кляштор домініканців та тринітаріїв і відкрито російську гімназію, репресії охопили вчительський персонал гімназій, який був замінений і звільнено 60 учнів. Заборонено показ театральних вистав польською мовою, ліквідовано єпископський центр у Кам'янці, консисторію і семінарію, на місці яких було засновано православне *Братство Іоанна Предтечі* і дієцезіальну школу для дочок православних священників.

Російський уряд поступово пристосував міські органи і адміністрацію до своїх методів правління. З 1893 р. міська дума складалася з 15 радних, в тому числі: 4 католиків (поляків), 1 евангеліста, 2 євреїв, 1 представника духовенства, очевидно православного і решта – росіяни і українці [920, s. 123]. На початку Першої світової війни Кам'янець зайняли австро-угорські війська, які швидко залишили його, взявши із мешканців міста велику контрибуцію.

Ще одним центром суспільно-політичного життя Подільського краю було місто *Вінниця*, в якому помітну роль відігравали поляки. В XIX ст. тут була створена реальна гімназія, в якій навчалися діти з польських родин. З 330 учнів на межі XIX і XX ст. в гімназії було 170 православних, 130 католиків і 30 євреїв. Поляки були представлені у міській раді як лавники, натомість в управлінні містом брали участь росіяни й українці. Директором промислового банку був поляк К. Падлевський. До меценатів і відомих людей міста належали представники польських родин Л. Длуголецький, Я. Олтаржевський. Знаним вчителем у місті був П. Дяковський. Сільськогосподарське товариство, яке набуло значного впливу після 1905 р., очолив А. Урбанський, Подільське промислове товариство – гр. З. Грохольський [871, s. 222-226].

Таким чином, міста-центри трьох губерній Правобережної України концентрували переважно польську інтелігенцію. У них також проживали або проводили час великі землевласники, влаштовуючи бали й інші розважальні заходи. У суспільному житті міст польська громада мала значний вплив. Основним осередком, навколо якого групувалися поляки, був костьол. Більшість польської молоді навчалася у гімназіях, однак створювала нелегальні організації для навчання рідній мові, історії літературі. Легальна можливість проводити активну суспільну діяльність з'явилася після революції 1905 р. У містах виникла низка громадських організацій різного спрямування: благодійні, культурно-освітні, професійні, в яких зосереджувалося польське громадське життя.

Суспільно-політичне життя поляків на Сході й Півдні України мало свою специфіку, що полягала, передусім, в соціально-економічному факторі. Наприкінці

XIX – на початку XX ст. кількість поляків на Сході та Півдні України почала зростати за рахунок, передусім робітників і технічного персоналу з Королівства Польського, яких потребувало промислове виробництво, що швидко розвивалося. З перетворенням міст на промислово-торговельні та культурно-освітні центри у них збільшувалася також кількість польської інтелігенції.

Центр Слобідської України місто *Харків* активно заселялося поляками впродовж XIX ст. Одними з перших поляків, які оселилися у Харкові, були професори місцевого університету – А. Дудрович і Ян Кринський, потім з'явилися студенти, які не могли навчатися у Київському університеті через встановлення квот для поляків, зокрема Е. Малевський, В. Томашевич [694, с. 88]. Пізніше стали з'являтися польські артисти, з якими пов'язано створення і діяльність польського театру, вчителі, землевласники, купці і ремісники [835, s. 217].

На місці католицької каплиці в одному із приміщень університету в 1886 р. розпочалось будівництво нового костелу, яке завершилося 26.07.1892 р. [740, с. 160]. Харків був місцем, в якому здобували освіту відомі польські діячі культури – І. Данілович, Г. Гречина, Ю. Коженьовський, А. Міцкевич (брат Адама Міцкевича), Ю. Пілсудський і багато інших [564, s. 240].

У січні 1892 р. під керівництвом біскупа Ф. А. Симона на вулиці Кокошкінській, 4 було збудовано костел. З його парафії вийшла ініціатива створення Римо-католицького товариства добротності, яке офіційно було відкрито у 1896 р. До його складу увійшло 213 осіб. Першим керівником Товариства став проф. Т. Опенховський, секретарем – Ю. Пенський. При Товаристві з січня 1897 р. діяла початкова школа під керівництвом А. Краєвського. Її першим куратором став Ф. Слоневський. У 1904 р. школа із досить тісного приміщення у провулку Рогатинському була перенесена у спеціально збудовану школу біля костелу. Початково у школі навчалось 20 дітей, а на початку XX ст. їх кількість зросла до 32. У 1906 р. головою Товариства став Ян Вільга.

Під управлінням Ради костельної знаходився притулок, заснований у 1875 р. на підставі заповіту француза Г. Бореля для бідних чужоземців римо-католицького

віросповідання російських підданих. На початку ХХ ст. у ньому перебувало близько 20 поважного віку жінок, переважно польок [835, s. 227]. Серед благодійних організацій перед війною були зареєстровані *Товариство опіки бідними римо-католицької церкви*, *Товариство ремісничого братства при Харківській римо-католицькій церкві* і *Товариство опіки притулку для бідних хлопчиків імені С. Вагнера* при Харківській римо-католицькій церкві [536, с. 6].

На початку ХХ ст. суспільно-політична ситуація змінилася під тиском виступів робітників. Революція 1905–1907 рр. зумовила демократизацію життя і активізацію польського середовища у Харкові. В 1908 р. було організовано *Польський дім*. Клопотання про заснування товариства підписали організатори: куратор Харківського римо-католицького костелу І. Чаєвський, проф. Ю. Пенський, Ф. Слоневський та ін. Діяльність *Польського дому* розпочалась у 1909 р. і його головою було обрано Я. Вільга. В 1912 р. головою правління Польського дому став Ф. Карсницький [161, арк. 13, 81]. Це було Товариство, до якого входили відомі у місті багаті польські промисловці, фінансисти, директори підприємств і шахт, адвокати, інтелігенція, які підтримували його фінансово. З ініціативи товариства було створено бібліотеку, частину книжок до якої передав *Союз польських студентів у Харкові*. В 1912 р. бібліотечний книжковий фонд налічував 7000 томів [161, арк. 88].

Одночасно докладались зусилля польської громади до заснування польської середньої школи, але справа зрушила з місця тільки на початку Першої світової війни [835, s. 237]. Харків був одним з міст на Лівобережній Україні, в якому польська громада не поступалася євреям і німцям в розвитку освіти і культури. На початку ХХ ст. у місті було 72 % освічених серед поляків [663, с. 34].

У *Полтавській губернії* за Першим загальним переписом населення кінця ХІХ ст. домінували українці. Населення краю займалося в основному землеробством. Відсоток поляків був дуже незначний. Однак, з розвитком капіталістичних відносин у ХІХ ст. кількість польського населення збільшилася, передусім у містах.

Перші поляки з'явилися на початку XIX ст., коли вони почали купувати тут маєтки. Носіями національної ідеї, які зберігали національну і релігійну ідентичність, були польські землевласники та інтелігенція. У середині XIX ст. зусиллями місцевих католиків було збудовано католицький храм, в який вкладено 10.000 руб. [879, s. 109].

Зазначимо, що громадське життя інтелігенції, в тому числі й польської спільноти, було зосереджено традиційно в клубах. У 1906 р. у правлінні Польського клубу в Полтаві були поляки Ришард і Євгеній Каменські, які працювали в Полтавському земському банку, доктор медицини Л. Ейнон, кілька років пізніше – Е. Пашковський. За кілька років перед початком Першої світової війни у місті діяв Купецький клуб, до керівництва якого входив поляк Мечислав Козубовський – начальник залізничної станції Полтава.

Поляки відзначались своєю активністю і в добродійній діяльності. В Полтаві діяло *Товариство допомоги учням навчальних закладів*. Членом правління і скарбником цього товариства був поляк Ф. Джебевський, у складі ревізійної комісії – Р. Іоделіс і Л. Королець. Значну активність у добродійній діяльності проявляли жінки. В місті функціонувало *Жіноче товариство добродійності*. Фінансові документи цієї організації вів Є. Желіховський. [861, s. 76].

Наприкінці XIX ст. активно розроблявся, розбудовувався і заселявся Донецький басейн на Сході України, багатий своїми покладами залізної руди і вугілля. Завдяки старанням одного з найбільших землевласників у Катеринославській губернії А. Поля і польського геолога Ю. Пузини розпочались пошуки корисних копалин, які привели до виявлення покладів залізної руди в районі Кривого Рогу. Після вкладення французьких капіталів у справу розробки тут покладів руди, основні роботи проводились під керівництвом польських інженерів – Конткевича і Шимановського. Після поширення відомостей про поклади і розробку залізних руд у *Кривому Розі*, кількість польських колоністів збільшилася і у 90-х рр. досягла 4000 осіб, в основному робітничого походження [872, s. 55].

У той же час, невелике до того містечко *Катеринослав* перетворилося на промисловий центр, в якому зростала і зміцнювалася польська колонія, початок якій дали колишні сибірські засланці. Польська громада *Катеринослава* гуртувалася навколо костелу, який був збудований у 1877 р. Однак, як окрема легальна римокатолицька одиниця з центром у Катеринославі, парафія почала діяти тільки в 1901 р. Пробощами у ній були Ян Шамне, В. Хартман, Р. Шефер. Поляки охоче підтримували парафію матеріально. Так, у 1899 р. М. Розвадський у своєму заповіті пожертвував на костюл суму в розмірі 21.956 руб. [879, s. 113].

Одним із центрів Півдня України було місто *Херсон*. Воно було засноване у 1778 р. і стало губернським центром у 1803 р. У місті діяв католицький костел, побудований єзуїтами, парафія якого об'єднувала 1348 вірних [771, s. 165]. У 1849 р. Херсон став місцем перебування біскупа, але в 1875 р. єпископський центр було перенесено до Тирасполя. У 1898 р. у місті було утворено *Католицьке товариство допомоги бідним* (Katolickie Towarzystwo Pomocy Biednym), яке спочатку нараховувало 116 членів і опікувалося школою при костелі. Завдяки старанням С. Вітвіцької і її чоловіка Р. Вітвіцького було збудовано і освячено приміщення школи на два поверхи. Товариством була організована бібліотека, що нараховувала 2000 томів [771, s. 163-167].

На чолі Товариства стояло правління, яке складалося з 12 осіб, і були створені секції: шкільна, бібліотечна, для організації розваг, для допомоги бідним. Правлінням було організовано хор, власну капелу, проводились лекції і аматорські вистави, налагоджено тісні стосунки із товариствами своїх земляків в Одесі, Миколаєві, польських громадах сіл Кисилівка і Цареводаровці. В 1907 р. річний бюджет Товариства склав 2100 руб. У школі в цей рік навчалося 56 учнів, яким читали лекції ксьондз А. Капчинський і пані С. Бродська. Серед католиків переважали робітники і ремісники. Бібліотекою при Товаристві опікувалося подружжя Антонія і Софії Яцкевичів. Великою популярністю користувався аматорський гурток, на чолі якого стояв нотаріус С. Чарнецький. Організацією вистав займалися А. Аугустович, Ю. Квінто, Мілашевський. Завдяки зусиллям

І. Гошкевича було створено музей старожитностей, який складався з прекрасної колекції грецьких старовинних речей, зібраних в околицях Херсона, де раніше знаходилась грецька колонія Ніконія. Місцева полонія, яка об'єднувалася навколо *Товариства допомоги бідним*, нараховувала 600 осіб. [771, s. 163-167].

У 1911 р. у правлінні Товариства було 16 почесних і 38 дійсних членів. У парафіяльній школі навчалось 85 дітей. Утримання школи відбувалось за рахунок пожертв парафіян, субсидій від міста (300 руб.) і субсидій від Товариства (200 руб.). Навчання для дітей було безкоштовним, бідніші могли одержати книжки, і навіть одяг, взуття і сніданки. Очолював Товариство кс. А. Капчинський. До складу правління входили: А. Аугустович, С. Чарнецький, А. Гжибовський [771, s. 163-167].

В околицях Херсона виникли два поселення у с. Цареводарівка і Кисилівка, утворених із польських селян-переселенців. У 1908 р. їх нараховувалось вже 200 родин. Капличку було перебудовано в невеликий костел, в який на службу приїздив ксьондз з Херсона. З 1906 р. у селі почала працювати земська школа з вчителькою С. Сенковською. При школі було закладено бібліотеку [771, s. 173-174]. Значна кількість польських ремісників з Королівства Польського оселились в районі, прозваному «польська слобідка». Мешканці слобідки мали між собою тісний зв'язок, утворили народний дім на зразок польського клубу, в якому проводили вільний час. Однак, з часом слобідка втратила свій польський характер [872, s. 40].

Одним із найбільших центрів зосередження польського населення на Півдні України була *Одеса*. Перші поляки з'явилися там з початку виникнення міста. З поляками тісно пов'язано культурне життя, зокрема перший міський театр, [872, s. 38-39]. Наприкінці ХІХ ст. у місті виникла нелегальна польська організація *Сокул*, до складу якої входили близько 20 осіб. Засновником товариства був міщанин Й. Конечко, працівник магазину Жирардовського. Товариство ставило своїм завданням підтримку патріотичного духу серед поляків, збереження рідної мови, сприяння відновленню самостійності Королівства Польського [151, арк. 8].

У серпні 1894 р. членів товариства було заарештовано. Під час обшуку у членів організації – дворянина Ю. Бромерського, дворянки Н. Дзирмек, міщанина В. Орловського знайшли 7 номерів польської газети «Пшєдсвят» (Przedświat), і революційну літературу [56, арк. 1-45]. Частину членів – Й. Конечко, М. Заруського, К. Яблонського та ін. відправлено в Архангельську область, іншу частину, серед яких Ю. Бромерський, К. Мянєвський та ін. було ув'язнено на два чи три місяці за місцем їх проживання [55, арк. 9-10]. Після відбування покарання заслані не мали права поселятися у Привіслєнському, Північно-Південно-Західному краї, а також у місті Одеса [63, арк. 1].

Після революції 1905 р. життя польської громади в Одесі легалізувалось і зосередилось навколо товариств *Огніско* (Ognisko) та *Польського дому*. До організації *Огніско* належали представники багатих привілейованих верств населення, інтелігенція, які прагнули утверджувати і розвивати польську культуру. На чолі товариства *Огніско* стояла Рада старійшин, яку в 1911 р. очолював Ч. Хєнцицький. Почесними членами були: Р. Аудеський, О. Коханєвський, І. Длуський. Організація проводила освітню діяльність та культурно-просвітницькі заходи [2, арк. 10]. Товариство мало бібліотеку, що нараховувала 7.000 томів польською мовою і 200 томів підручників іноземною мовою [1, арк. 438]. Як філіал товариства-клубу *Огніско* виник музичний гурток *Ліра*, який проводив освітню діяльність шляхом організації загальнодоступних спектаклів кращих творів польської і перекладної літератури [9, арк. 451]. Головою товариства був С. Грекк, його заступником – А. Киршт, секретарем – Р. Коссаковський [2, арк. 124].

У противагу зазначеним товариствам *Польський дїм* представляв собою народно-демократичне товариство, що об'єднало навколо себе радикально налаштовану частину польського населення, переважно робітників та ремісників. Він був заснований влітку 1906 р., до його складу у перший рік входило 709 осіб, з них 527 чоловіків і 182 жінки. Більшість склали ремісники і фабричні робітники – 150 осіб. На організаційному засіданні, яке відбулось 09.07.1906 р. було обрано Раду, до складу якої увійшло 11 членів і 3 кандидати. Головою обрано

А. Каленкевича, заступником Ф. Богацького, скарбником – І. Гілевича, секретарем Л. Оквіцинського. 17.10.1906 р. відбулось освячення приміщення і відкриття *Польського дому*, на яке були запрошені представники різних товариств, зокрема польських *Огнісько*, *Ліра*, *Римо-католицького благодійного товариства*, *Кредитно-ощадної спілки*, української *Просвіти*, литовської *Руги* та ін. [149, арк. 35].

У 1910 р. діяльність *Польського дому* була припинена за невідповідність державній політиці. Однак, у 1911 р. товариство легалізувалось під назвою: *Одеський Польський дім* (Odeski Dom Polski) [53, арк. 29]. Організація складалася з 5 секцій-товариств.

1) Кредитно-ощадне товариство на паях. Засновником організації та його головою до 1911 р. був інженер С. Лукоцієвський, заступником – І. Лібек. У травні 1911 р. товариство очолив М. Аудерський. До складу Ради увійшли Й. Сутковський, А. Судаков. Товариство щорічно збільшувало фінансовий обіг. Так, за 1910–1912 рр. грошовий обіг збільшився на 150 тис. крб. [2, арк. 28]; 2) Товариство *Бережливість* ставило ціллю допомогу полякам-робітникам. З цією метою було відкрито продуктовий магазин. До Правління входили Ф. Білек, А. Горська, В. Гоштовт, М. Мончевський та ін. [150, арк. 8]; 3) Товариство допомоги самоосвіті робітників; 4) музично-драматичний гурток; 5) бібліотека, що складалася з 3400 томів белетристики і 500 томів різної учбової літератури. Завідувала бібліотекою А. Хмелевська. З загального фінансового обігу *Дому Польського* в 30.000 руб. на рік, витрати на бібліотеку складали – 5600 руб. На чолі *Польському дому в Одесі* стояла П. Кмечковська, скарбником був Е. Захарієвський, секретарем – А. Чеховіч [2, арк. 28].

Польське гімнастичне товариство «Сокул» офіційно було зареєстрованим у 1911 р. клопотання про його відкриття і статут подали член Державної думи А. Гіжицький, нотаріус С. Андрієвич, дворянин М. Доманський, П. Чаловніков. У заяві було зазначено, що політична агітація ні в якому вигляді не буде допускатися [151, арк. 1-2].

У громадському житті Одеси звертає на себе увагу діяльність польських жінок, яка завжди мала значний суспільний резонанс. У 1911 р. було засновано товариство *Рівноправ'я польських жінок*, як відділення Варшавського товариства [153, арк. 4]. Засновницями одеського відділення стали 10 дворянок. Серед них О. Іванівська, Я. Туліжковська-Наркевич, С. Новіцька, С. Грецька та ін. Товариство займалося культурно-просвітницькою діяльністю [2, арк. 106]. Жіноча організація, що відстоювала рівні права жінок викликала у влади підозру. Її організатори неодноразово піддавалися перевірці органами поліції і їм було відмовлено в ініціативі відкриття інформаційного бюро, де б бідним надавалася інформація щодо безкоштовного обслуговування їх адвокатами, лікарями та заборонено відкрити курси рукоділля для навчання ремеслам дівчат і жінок [599, с. 68]. У 1913 р. зареєструвалося *Товариство взаємодопомоги католицької жіночої прислуги св. Зіти*, що пропагувало християнські цінності, надавало допомогу жінкам у влаштуванні на роботу, у пошуку житла [152, арк. 7].

Окрім діяльності польських організацій і товариств, у суспільному житті Одеси виділялися своєю активністю на користь польської громади і певні визначні особистості. Зокрема, Марія Држевецька, яка утримувала в Одесі школу-притулок для дівчат-польок у віці від 12 до 16 років. Поліція називала її найбільшою політичною одиницею не тільки в Одесі, а й на всьому півдні Росії [2, арк. 11].

У програму школи-притулку входило навчання польській мові та рукоділлю. Частина учениць з числа незаможних сімей і тих, хто навчався коштом М. Држевецької, одержували кваліфікацію бонни, няні, куховарки, покоївки. Дівчата приймалися вже вмюючи читати і писати. Її помічником у цій справі став ксьондз нової римо-католицької церкви в Одесі А. Дубішевський. Організувати школи в інших губерніях Држевецькій допомагали О. Длуський, К. Орнатовський та ін. У 1912 р. М. Држевецька відвідала Закопане, Львів, Краків, Париж. За деякими відомостями вона брала участь в конгресі польських національних діячів у Закопане, на якому розглядалося питання об'єднання поляків Росії та Австрії [2, арк. 11].

Свій внесок у культуру і формування зовнішнього середовища і вигляду Одеси XIX – початку XX ст. внесли польські архітектори. Одним із перших розпочав роботу в місті Ф. Гонсіоровський, який приїхав сюди з Волині. У своїх перших будівлях він втілював романтичний стиль, який найкраще проявився у так званому «Шахському палаці» (будинку Бжозовських). Головним архітектором Новоросійського університету працював М. Толвінський, який побудував низку приміщень університету. Переїхавши до Варшави, він став автором першого у Польщі підручника архітектури. З 1894 р. в Одесі працював архітектор Лев Влодек, уродженець Житомира. Захоплюючись промисловим будівництвом, він збудував корпуси кількох фабрик та заводів. Вдалим поєднання стилів класицизм і модерн відзначилася творчість ще одного польського архітектора в Одесі – В. Домбровського, який розпочав свою професійну діяльність з 1890 р. Приватним архітектором з гарним смаком, виразним індивідуальним стилем у місті був поляк В. Кабіольський, якому належить створення приватних будинків у центральній частині міста [743, с. 53-59].

У соціально-економічний розвиток Південної України зробила свій внесок польська родина Скаржинських. Петро Михайлович мав у власності 64.000 дес. землі, на яких займався рільництвом, вівчарством, садівництвом та лісівництвом. Його синові Віктору, що продовжив землеробську справу, в 1872 р. в Одеському міському саду було встановлено пам'ятник за розведення 400 дес. лісу хвойних і листових порід. Один із внуків, Йосип Петрович, заснував у 1890 р. Ольгінсько-Скаржинську сільськогосподарську школу, яку в 1913 р. було перетворено на училище з додатковим педагогічним класом, що існувало до 1920 р. Після революції 1917 р. сім'я емігрувала до Італії [657, с. 137-142].

Другий після Одеси в той час російський порт на Чорному морі *Миколаїв* був заснований у 1789 р. Вже на початку XIX ст. громада католиків тут організувала костел [651, с. 69]. У 1891 р. на місці старого костелу почалось будівництво нового приміщення. Великі суми пожертвувань на будівництво внесли купці Лаузевиц, брати Мауери та ін. Проект храму був створений безкоштовно одеським

архітектором В. Домбровським, який протягом 6 років керував будівництвом. У 1896 р. відбулось урочисте відкриття храму [598, с. 88]. Багато зусиль до його відкриття додав також багаторічний місцевий пробощ Н. Черняховіч. Із загального кошторису 200.000 руб. перший внесок – 3000 руб. зробив біскуп В. Ліпський, вікарний єпископ Тираспольської дієцезії. У різний час урядом надавалася фінансова допомога, загалом 17.000 руб., решту склали добровільні пожертви місцевих католиків. Костел був збудований за проектом академіка архітектури з Одеси В. Домбровського в романському стилі, з двома вежами і гарним стильним фронтоном. Каплиця і пресвітерія оздоблені фресками відомого художника А. Стжалецького.

При костелі, у приміщенні притулку, що знаходився поруч, містилася парафіяльна школа для дітей-католиків. Друга школа для дітей знаходилася у передмісті на Польській слобідці у приватному будинку. В обох школах навчалось 136 учнів, переважно дітей місцевих ремісників. До парафії, як філіали входили також два костели – у с. Ларівці Херсонського повіту та с. Гейківці Олександрійського повіту.

У 1896 р. у Миколаєві з ініціативи прелата Н. Черняховіча було організовано *Римо-католицьке товариство добродійності*, яке налічувало 39 почесних (одноразовий внесок – 100 руб.) і 59 дійсних членів. Головою Товариства було обрано Черняховіча, скарбником – І. Пелчевського. Польська інтелігенція була достатньо численна, складалася в основному із осіб, які прибули з Королівства Польського і були відомими у місті людьми – лікарями, адвокатами, нотаріусами, вчителями, інженерами, членами міського правління. Загалом польська інтелігенція у Миколаєві нараховувала близько 30 сімей. Зазвичай, 2-3 рази на рік відбувалися польські бали на користь *Товариства добродійності*. Кілька разів на рік проводились вистави аматорських театральних гуртків у найбільшій залі. Перший аматорський гурток складався з представників інтелігенції і ставив п'єси Фредри, Балущького та ін. До другої групи входили переважно ремісники, учасники костельного хору під керівництвом К. Страсенбурга [771, с. 173-174].

Польська колонія володіла також бібліотекою, заснованою Філіповичем. Кожна інтелігентська родина передплачувала пресу, зокрема «Тигоднік ілюстровани» (Tygodnik Ilustrowany) «Кур'єр польський» (Kurier Polski) і петербурзький «Край» (Kraj).

Таким чином, у містах Східної і Південної України кількість поляків була відсотково незначна. Однак, у великих промислово-торгівельних і культурних центрах – Харкові, Одесі, Херсоні, Миколаєві польська громада відігравала значну роль. Окрім певної кількості впливових інтелігентських родин тут значною була кількість польських мігрантів з Королівства Польського, переважно робітників. Об'єднуючись навколо костелу, поляки організовували школи і благодійні товариства, влаштовували спільні заходи і свята. У багатьох містах з поляками був пов'язаний розвиток театрального життя і виникнення драматичних гуртків. Після буржуазної революції 1905 р. виникли різні культурно-освітні організації, Польські доми, навколо яких гуртувалася польська громада.

Важливою складовою польського суспільно-політичного життя в Україні на початку ХХ ст. стала *польська преса*. Вона була виразником інтересів польських політичних сил та громадськості і мала завдання поширення свого впливу на польське середовище. Можливість появи легальних видань з'явилася в результаті одержаних внаслідок революції 1905 р. свобод. В Україні виникла низка польських періодичних видань різного спрямування. Найбільша їх кількість була сконцентрована у Києві. Частина з них проіснувала 1-3 роки.

Починаючи з 1905 р. вуличний, роздрібний продаж газет, почав переважати над передплатними виданнями [799, s. 100]. Найбільш серйозним, тривалим і популярним виданням у Києві був «Дженнік Кійовські», заснований у грудні 1905 р. за підтримки поміщиків з Київської, Подільської і Волинської губернії. Ідеологічно газета була наближена до програмних положень ендеції і трохи тонувала програмний націоналізм стосовно українських справ і приховувала певною мірою його угодовську політику з царатом [20, арк. 13].

Організацією газети займався, головним чином, В. Куліковський і, не належний до організації, поміщик В. Грохольський. Редактором газети став В. Левіцький зі Львова. Через кілька місяців на цій посаді його змінив Йоахим Бартошевич, який займав її до 1913 р. Після цього редакцію очолив С. Зелінський. До складу редакції у 1906–1914 рр. входили члени *Національної Ліги* – Й. Бартошевич, В. Куліковський, С. Єзерський, З. Скаржинський і З. Рачковський. Завдяки своїй публіцистичній та інформаційній цінності газета набула значного поширення не тільки в Південно-Західному краї, а й інших територіях, заселених поляками [882, s. 168].

Громадська і професійна діяльність головного редактора газети Й. Бартошевича була проникнута розумінням необхідності об'єднання польського населення в українських землях [760, s. 344]. Й. Бартошевич, будучи редактором газети, одночасно перебував членом багатьох легальних і таємних польських організацій, які підтримував своїм авторитетом, а також фінансово [759, s. 157].

На сторінках газети була присутня певна стриманість у відношенні до гасел угоди з царизмом. Уникаючи демонстративних образ націоналістичних прагнень українців, навіть включаючись до деяких народних свят, як наприклад 100-річчя з дня народження Т. Шевченка, видання ніде не відмовлялося від «своїх прав на українсько-литовські землі». Конкретні форми впровадження тих прав крилися в нечітких фразах, недомовках і загальних виразах. Головним девізом діяльності газети була підтримка польської власності в Україні.

Редактори та співробітники газети неодноразово притягувалися царською владою до відповідальності за політичну діяльність. Зокрема, редактор газети С. Зелінський був оштрафований в адміністративному порядку на 300 крб. за фельетон «Без маски», «Новий удар», а за надруковану в тій же газеті «Відозву польського парламентського клубу у Відні» – на 400 руб. Такі наради проходили і на квартирі у співробітниці газети Н. Тарашкевіч [3, арк. 317].

Через місяць після появи «Дженнік Кійовські» почала виходити ідейно протилежна їй газета «Глос Кійовські» (Glos Kijowski), під керівництвом

Д. Шажинського і А. Слівінського, які були тісно пов'язані з *Польським кресовим товариством*. Після чотиримісячного існування «Глос» завершив свою роботу і його ідейну програму продовжив щотижневик «Свят» (*Świat*), який виходив з грудня 1906 р. до 1908 р. Редакторами видання були активні діячі *Корпорації* Ян Кнотий, Р. Нейман і Р. Новінський. Видання, яке мало «суспільно-економічно-політично-літературне» спрямування, об'єднувало навколо себе представників різних лівих угруповань від лібералів до соціал-демократів. Найбільший вплив на його політику мали члени ППС, частина з яких в роки революції критично ставилася до політики власної партії [988, s. 126].

На сторінках газети з'являлися матеріали відомих політичних і громадських діячів, журналістів – С. Брозовського, Яна Будуїна де Корте, А. Дрогошевського, Я. Корчака, В. Свентославського, В. Заблоцького, а з найбільш відомих українських – І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка. Це була також спроба укладення союзу між польськими і українськими групами соціалістичної інтелігенції в ім'я спільного виступу проти політичної реакції, шовінізму і клерикалізму. Видання у своїх статтях критикувало національний сепаратизм ППС, висловлювало симпатію та підтримку соціал-демократії. Визнавалися права українців до самостійного державного життя, підтримка прогресивних українських сил та співпраця з ними в подальшій долі польської меншини в Україні.

З утворенням *Партії крайової в Київській, Волинській і Подільській губерніях* як виразник інтересів консервативних кіл, започатковано видання «Креси» (*Kresy*) (1907–1908), редаговане адвокатом Ігнацієм Ліховським [57, арк. 165]. Ще до утворення партії редакція газети вмістила її програму і подала вступну статтю про політику «угодовців», про наміри і завдання нової партії [453, s. 2].

Після занепаду журналу його спадкоємцем став суспільно-літературний місячник «Наша Пшишлосьць» (*Nasza Przyszłość*) (1908–1909), який відрізнявся від «Кресів» тим, що відступив від крайньої угодовості щодо царату і шукав прихильників поміж місцевої інтелігенції [455, s. 4]. Засновником і керівником цього видання був О. Глінка, який залучив до редакційної праці Ю. Ноді-

Токажевича. Поміщики, які регулярно передплачували краківський «Час» і варшавське «Слово» не надто підтримували обидва періодичні видання [951, s. 56].

В Одесі, під час російської революції, в 1906 р. почав виходити тижневик «Жиче польське» (*Życie polskie*), який було переіменовано на «Новіни польське» (*Nowiny Polskie*). Видання, яке не зазнало за два з половиною роки адміністративних зауважень і штрафів занепало внаслідок невдалого конкурентного починання. Видавцем і редактором «Новін» був адвокат Ян Міодушевський. Довір'я йому виражали письменниці М. Конопніцька і Е. Ожешкова, але місцеве польське середовище не підтримувало його належним чином. Щотижневик був пов'язаний з прогресивною демократичною частиною польської спільноти.

У 1909 р. у Києві почала видаватися ще одна щоденна газета «Гонец Кійовські» (*Goniec Kijowski*), на чолі якого стояв відомий громадський діяч, прихильник польсько-української федерації В. Липинський. Навколо видання об'єдналися прогресивні польські діячі, сільськогосподарські офіціалісти, дрібні управлінці і радикальна інтелігенція.

Таким чином, польська преса, започаткована під час революції 1905 р. виконувала окрім інформативної, організуючу та об'єднуючу роль та стала виразником ідей різних політичних угруповань і громадських об'єднань, ареною публічних дискусій з важливих питань польського суспільно-політичного життя.

Отже, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. польське населення було суспільною складовою і однією з національних меншин в українських землях, що входили до Російської імперії. Найбільша кількість поляків проживала на Правобережній Україні у трьох губерніях – Волинській, Подільській, Київській, що зумовлено умовами історичного розвитку. Незважаючи на незначну їх кількість – 3,3 % у загальній масі населення, русифікаторську і асиміляторську політику царської влади щодо поляків впродовж ХІХ ст., поляки зберігали свій вплив на суспільне і культурне життя краю. На Лівобережній і Південній Україні чисельність поляків була меншою – близько 1 % всього населення. Соціальна структура поляків України була представлена усіма верствами населення. Кількісно незначну групу

займало духовенство, сконцентроване в основному на Правобережній Україні. Однак, костели стали осередками, навколо яких гуртувалося все польське населення, які за допомогою католицької віри, польської мови, народних традицій зберігало польський характер і національну ідентичність. Нечисленною, але економічно потужною і соціально значимою була група польських землевласників, які відігравали важливу роль у громадському і культурному житті поляків. Польське селянство було представлене переселенцями XVI ст., колишніми чиншовиками-орендарями та селянами з Королівства Польського завдяки сприятливій політиці царської влади у XIX ст., сконцентрованими, в основному на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії. Наприкінці XIX – на початку XX ст. суттєву роль у суспільно-політичному житті поляків почала відігравати інтелігенція, яка проживала, в основному у великих містах, зокрема Півдня і Сходу України. З розвитком промисловості тут також збільшилась кількість польських робітників та технічної інтелігенції.

У політичному житті поляків України були представлені усі суспільно-політичні напрямки – консервативний, націоналістичний та соціалістичний. Сформовані наприкінці XIX – на початку XX ст. польські політичні партії були тісно пов'язані з польськими політичними організаціями в Україні або мали там свої відділення. Після революції 1905 р. польське політичне життя в Україні активізувалось, представники консервативного та націоналістичного табору взяли участь у виборах до місцевих і державних органів влади, було легалізовано та засновано нові політичні організації різних ідеологічних напрямків.

Суспільно-політичне життя поляків було зосереджено, головним чином, у губернських центрах і великих містах. Зусиллями, передусім, інтелігенції створювалась низка благодійних і культурних організацій, товариств і клубів. Однак, лише після революції 1905 р. значна кількість таємно існуючих польських товариств освітнього та національного спрямування легалізувалися та виникла значна кількість нових професійних, жіночих, молодіжних, культурно-мистецьких організацій та об'єднань. В умовах демократичних свобод з'явилася польська преса,

яка стала виразником всього різноманіття польської суспільно-політичної думки, засобом для висвітлення життя польської громади у містах та провінції, ареною для публічних дискусій з важливих питань суспільного життя.

РОЗДІЛ 3. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ В УКРАЇНІ (СЕРПЕНЬ 1914 Р. – ЛЮТИЙ 1917 Р.)

3.1 Політичні настрої та суспільні погляди поляків в Україні щодо війни та вирішення польського питання

Після втрати державної незалежності поляки в Україні взяли участь у двох польських повстаннях за її відновлення. Незважаючи на поразку повстань і політику русифікації та асиміляції царської влади щодо поляків, вони зберігали надію на відродження польської держави. Польське питання залишалося актуальним і на початку ХХ ст. Шляхи його розв'язання хвилювали не тільки політиків, а також всю польську громадськість. У війні, до якої готувалися країни Європи, вони бачили шанс вирішення цього питання. Будучи розділеними і належними до різних держав, поляки мали відмінну зовнішньополітичну орієнтацію. Довгий час серед поляків в українських землях панували антиросійські настрої, однак з кінця ХІХ ст. вони почали переходити з антиросійської на антинімецьку орієнтацію, яка здобувала все більше прихильників. Такі настрої були сформовані політикою позитивізму і «органічної праці» і поширювались, перш за все, прихильниками угодовського та націоналістичного напрямку.

Напередодні Першої світової війни глибинні почуття польського населення до відновлення державного життя були використані усіма воюючими країнами, частиною населення яких були поляки. Влітку 1914 р. напруженість у суспільстві почала зростати зі збільшенням публікацій про можливі конфлікти у світі, а з початком війни населення країн-учасниць війни одностайно підтримало свої уряди. Російська влада після проведення мобілізації у Королівстві Польському підписала відозву «До поляків», яку виголосив Верховний головнокомандуючий, великий князь Микола Миколайович. Відозва була спрямована до поляків усіх розділених частин Польщі із закликом «об'єднання території і польського населення, вільного у своїй вірі, мові і самоуправлінні під владою російського царя» [538, s. 12].

Публічно і масово поляки в Україні, як і у всій Російській імперії підтримали владу у сподіванні на швидку перемогу, а також на можливість об'єднання усіх

поляків і відродження державності. Вирішення польського питання, прагнення державного відродження стали актуальними і очікуваними під час Першої світової війни. Поляки проросійської орієнтації, натхненні відозвою «До поляків», обґрунтовували єдність польського і російського народів спільним слов'янським походженням.

Друком вийшла низка брошур, присвячених російсько-польським відносинам, зокрема В. Терешковича [734], Б. Шишковського [744]. В російській і польській пресі з'явилася низка статей, яка оспівувала братський союз. У «Клосах Українських» була розміщена стаття публіциста Т. Гаржа «Нехай живе слов'янщина», в якій цитувалися слова великого князя Миколи Миколайовича: «Вибила година, в якій мають ожити надії ваших батьків» [446, s. 6]. Центральні і місцеві російські газети у перші дні війни друкували багато матеріалів, присвячених Польщі, в яких стверджувалось зокрема, що «треба подолати вікову ворожнечу між росіянами і поляками на приєднаних до Росії територіях» [446, s. 5-6].

Разом з тим, частина польських політиків і публіцистів, орієнтуючись на блок центральних країн – Німеччину і Австро-Угорщину у Першій світовій війні, робили акцент на відмінностях російської і польської душі, приналежності їх до візантійської і римської культур, різних мов і релігій, які найбільше проявилися на «східних кресах» [926, s. 12]. На різниці між росіянами і поляками наголошував відомий польський публіцист і громадський діяч в Україні Є. Старчевський. Він писав, що російська душа – це «слов'янсько-татарсько-візантійський витвір, а поляки – слов'янсько-західноєвропейський [937, s. 31].

В Україні, як і по всій Росії майбутнє становище Польщі обговорювалось у професійних колах інтелігенції, землевласників. Очікувальні настрої охопили все польське населення, поділене на групи у своїх політичних уподобаннях. Для однієї частини невдача Росії була святом, для іншої – подією, що прискорювала розв'язку [117, арк. 17].

Політичні настрої населення в Російській імперії відслідковувалися владою і фіксувалися у Міністерстві внутрішніх справ, зокрема на підставі звітів, які

періодично робилися губернськими жандармськими управліннями. Особлива увага приділялася діяльності революційних організацій, політичних партій, настроїв серед певних соціальних і національних груп, зокрема польського, єврейського і українського населення, інтелігенції, селян.

Жандармськими управліннями давалася характеристика змістові і спрямованості періодичних видань [20, арк. 28]. Збиралися відомості про суспільні настрої в кожній губернії, особливо після резонансних подій, таких як успіхи і поразки російської армії, урядові розпорядження щодо економічного і політичного становища населення і його окремих груп [39, арк. 120]. З'ясовувалася політична ситуація також і по повітах, зокрема реакції польського населення і польських організацій в стосунку до гострих суспільних питань [40, арк. 121].

У квітні 1914 р. у доповіді начальника Київського ГЖУ повідомлялось, що у Південно-Західному краї у 1911–1912 рр. у суспільному житті домінувало російське населення з девізом «Росія для росіян». Проти такої позиції виступала опозиційна партія кадетів на чолі з газетою «Кієвская мысль» (Киевская мысль). У ній відзначалось, що кадетів у питанні запровадження земств підтримали поляки. Наголошувалось, що свою роботу польські політики зосередили у сфері культурних інтересів і на розвитку «шовіністичного націоналізму» серед «мирно налаштованого польського простого люду і польської інтелігенції» [16, арк. 14].

За текстом доповіді зрозуміло, що у владних структур виникла занепокоєність станом суспільного життя, яке перебувало під впливом опозиційних сил. Польське населення у цій ситуації виявляло помірковану, стриману опозиційність владі.

Напередодні війни серед поляків існували ідеологічні протиріччя. Найбільші дискусії виникали між молоддю, яка перейнялася соціалістичними ідеями і тими, хто виступав на захист національних ідеалів [83, арк. 16]. Серед польського населення чітко виділились три державних орієнтації щодо вирішення польського питання: російська, німецька і австрійська. Спроби щодо зближення позицій і вироблення єдиної завжди зазнавали поразки через прихильність партійним інтересам з одного боку та відсутністю ясно виражених прагнень і шляхів їх

досягнення, з другого. Початок війни об'єднав, згладив тертя і, навіть, антагонізм та заставив польське населення прислухатися до думки протилежного ідеологічного табору [21, арк. 73].

Політика польських політичних партій і настрої населення усіх розділених частин Польщі мали взаємний вплив один на одного і коригувалися внаслідок ходу воєнних дій і зовнішніх політичних обставин. Даючи характеристику польській спільноті у Київській губернії та у всьому Південно-Західному краї на початку серпня 1914 р. начальник Київського ГЖУ полковник А. Шредель писав, що серед поляків визначились чотири головні течії, які демонстрували ставлення польського суспільства до поточних подій:

1) найбільш численна група поляків, прихильників російської влади, вважала себе щасливою, тому що майбутнє об'єднання і могутність купувалися не кров'ю її синів, які гинули у повстаннях, а лояльністю до російського уряду;

2) досить значна група «російської орієнтації» вважала, що зможе добитися самостійності лише спираючись на якусь сильну державу, якою до цього була Австрія, а при новій спрямованості російської внутрішньої політики такою державою стала Росія. Ця група вважала, що звернення до поляків Верховного головнокомандуючого є першим результатом силової позиції, яку треба тримати і надалі, щоб Росія рахувалась із силою поляків і виконала свої обіцянки. Для цього необхідно всередині імперії організувати з відповідного дозволу загони міліції і направляти їх у Королівство Польське під виглядом захисту населення від мародерів і бандитизму. Така міліція, у випадку якихось ускладнень могла виступити на захист прав поляків, а до того ж часу займалась би пропагандою серед селян і взагалі всього польського населення;

3) незначна група осіб вважала, що російському уряду у важку для нього хвилину доводиться використовувати всі засоби для свого посилення і ослаблення суперника і тому звернення до поляків — це пуста обіцянка, в реальному виконанні якої немає ніяких гарантій. Названа група рекомендувала на відозву Верховного

головнокомандуючого відповісти мовчанням, щоб своєю занадто поспішною вдячністю і жертвами не накликати потім на себе насмішок ворога;

4) існувала група поляків австрійської орієнтації, яка вважала перехід поляків на сторону Росії зрадою, і на думку цієї незначної групи, русофільські симпатії можуть привести до братовбивчої війни, яка послабить націю, і тому обов'язок кожного поляка – боротися за незалежність Польщі разом із закордонними поляками в рядах австрійців, так як вони першими пообіцяли полякам свободу [69, арк. 300-301].

Питання об'єднання не викликало сумніву у поляків всіх країн, що воювали між собою. Але зовнішньополітична орієнтація не була визначеною і однозначною. У газеті «Тигоднік Одеські» автор зазначав, що «політична орієнтація поляків втратила точку опори, як труна Магомета, зависла у повітрі, не досягаючи неба і не торкаючись землі [488, s. 4] У редакційній статті наголошувалось на необхідності польських еліт бути справжніми політиками, у яких мета залишалася незмінною, а засоби використовувалися різні, відповідно часу і потребам [489, s. 3].

Все ж, в Україні, як і у решти території Росії, серед поляків найбільшою була група русофільської орієнтації, визначена у жандармських звітах. Це були прихильники ендеків, які сподівалися об'єднати всі частини Польщі і одержати автономію під зверхністю Росії. З початку війни почався активний рух російського ліберального і польського населення назустріч одне одному.

Першими публічно про єдність інтересів і братерський зв'язок двох народів заявили депутати Державної думи. На засіданні Думи 26.07.1914 р. М. Родзянко заявив, що «ніяка ворожнеча нас не роз'єднає, всі народи Русі об'єдналися в одну братську сім'ю» [225, с. 1]. Від Польського кола у Думі виступив його голова В. Яронський, який запевнив, що «попри весь трагізм польського народу, роз'єданого і позбавленого самостійності, поляки відчувають єдність всього слов'янства» [540, s. 29].

По всій Російській імперії поляки включилися в загальну патріотичну хвилю підтримки російського уряду у війні. Це виражалось у загальних настроях,

маніфестаціях різних груп населення, в тому числі і польського, публічних виступах відомих політичних і громадських діячів, різноманітних акціях і заходах [15, арк. 12]. Маніфестації на підтримку «великої європейської війни, за священну боротьбу всього слов'янського світу з германською навалою» пройшли у Петербурзі, Москві, Києві, Варшаві. Ш. Аскеназі пізніше зауважував, що «у цього покоління треба пробудити застиглу у ній відвагу і завжди присутню висоту польоту» [752, с. 16].

Патріотичний запал поляків у Варшаві передано в газеті «Глос Москви», в якій відзначалось, що «Варшава зараз більше Москви, більше ніж сама Москва» і в передруках статі в місцевій пресі [228, с. 3]. На сторінках центральної і місцевої преси з'явилися матеріали з патріотичними гаслами спільної боротьби поляків і росіян проти німців на основі слов'янської єдності, зокрема у волинській газеті наголошувалось, що «поляки відчують себе братами росіян, і про це нагадує слов'янська кров» [225, с. 2]. Цією тематикою позначені статті відомого журналіста А. Столипіна в газеті «Новое время» [281, с. 3], «Славянская кров» у варшавській газеті «Муха» [280, с. 2], «Письмо поляка к полякам» у газеті «Киевлянин» [277, с. 3], «Обращение к душе поляка» автора Скринченко [229, с. 3]. Торжество слов'янської ідеї прослідковувалось автором у статті «Из истории русско-польских отношений» в газеті «Наша Волинь». Автор із Володимир-Волинського наводить приклади єднання російських офіцерів, польських поміщиків і ксьондза, що їх благословляє [278, с. 2].

Звернення Верховного головнокомандуючого посилило ці почуття і викликало величезний ентузіазм серед поляків. Відбулись маніфестації на підтримку Росії у війні у великих містах – Москві, Варшаві, Києві. Слова відозви повторювались політиками, письменниками, громадськими діячами: «Нехай зітнуться кордони, що розірвали на частини польський народ і з'єднається він в єдино під скіпетром російського царя» [230, с. 2]. Росія прагнула показати, що бореться не для реалізації загарбницьких егоїстичних інтересів, а з метою захисту ідеалів свободи та

звільнення населення Східної Галичини, а тому сподівається «побачити закордонних російських братів вільно з'єднаними з великою Руссю» [186, к. 18].

Листи із висловленням вірнопідданих почуттів писали окремі групи поляків з різних міст Російської імперії [82, арк.169]. Адреси-звернення до Верховного головнокомандуючого із підтримкою російської влади у війні і можливість одержання єдності і самоврядності польського народу направили жителі Варшави. Польська громада Києва підготувала подяку із запевненням у підтримці влади [275, с. 1]. Польські землевласники Волині написали адресу на ім'я великого князя за підписом 250 осіб та заявили про долучення до всіх заходів з відстоювання інтересів держави [277, с. 2]. Такі ж телеграми було направлено від депутатів губернського земства Поділля, поляків Київщини, Рівного, окремих повітів з інших українських земель. Вони були опубліковані в пресі, зокрема в «Клосах Українських» [443, с. 10-11].

Активно підтримало необхідність ведення війни духовенство. За перемогу російської зброї по всій імперії відбулись урочисті богослужіння. До цього долучилися і католицькі священики. 03.08.1914 р. у Житомирі у переповненому кафедральному костелі, за участю великої кількості інтелігенції після меси відбувся урочистий молебен за здоров'я всього царського дому, Верховного головнокомандуючого і за перемогу російської зброї у війні [228, с. 3]. Керуючий Луцько-житомирською єпархією прелат А. Баєвський та кафедральний канонік І. Загурський звернулися до духовенства з циркуляром, в якому закликали священиків спільно з народом до молитви, до послання Богом перемоги Росії і союзним з нею державам, про відвернення усіх лих і про найшвидше відновлення миру [226, с. 3]. Подібний циркуляр було видано Могилівським архієпископом римо-католицької церкви до приходського духовенства про здійснення в церквах урочистих богослужінь на користь перемоги російської зброї [167, арк. 11].

Відразу після оголошення мобілізації до лав російської армії активно почали записуватись поляки. Так, у Варшаві, за один день подали заяв 400 добровольців. Вночі вони влаштували маніфестацію, до якої приєднався багатотисячний натовп.

Про це написали газети в Україні, які спонукали місцевих поляків до вступу в російську армію [226, с. 3]. Через газету став відомий випадок, коли хлопчак 15-16 років вирішив таємно перейти в Галичину і попередити польських товаришів-соколів про те, що повстання Польщі – це вигадка, що інтереси Польщі пов'язані з Росією. Двоє з них були спіймані і повішені. Доля решти – невідома [232, с. 2].

До учасників війни, які поверталися з фронту була посилена увага. Зокрема, у Житомирі став відомим 19-річний поляк П. Нактеніс, який працював на рукавичній фабриці Трібеля і добровольцем пішов на війну. Повернувся у місто пораненим і нагородженим двома орденами «Георгія» за проявлені хоробрість і сміливість у боях з австрійцями [288, с. 3]. Загиблих під час воєнних дій поляків урочисто ховали на кладовищах. Зокрема, на римо-католицькому кладовищі у Житомирі як герой був похований капітан К. Кочаровський [237, с. 3].

Ентузіазм польського населення у підтримці Росії у війні був підтриманий політичними силами, передусім націоналістичним та консервативним табором. У Варшаві було утворено Польський національний комітет (ПНК) на чолі з З. Велопольським, який підтримав відозву Верховного головнокомандуючого [758, s. 14]. Незважаючи на те, що відозва була фактично лише декларацією, вона все ж стала вагомим аргументом для підтримки Росії у війні [600].

На цьому тлі наступила з блискавичною швидкістю консолідація політичної думки – принаймні на поверхні – повна і повсюдна одностайність. Всі групи і партії, які могли явно виступати, засвідчили свою прихильність програмі Комітету. Його позиція щодо війни була викладена у відозві від 25.11.1914 р. і поширена в пресі. Місцеві прихильники ендеції в Україні могли ознайомитись з нею, зокрема через київське видання «Клоси Українське».

У ній зазначалось, що польський народ не підтримав інтриги австрійського уряду на створення польської армії і залишився вірним російській владі [443, s. 18]. Вони виступили з ініціативою формування польських військових відділів у російській армії і створення громадських організацій допомоги постраждалим у війні [914, s. 100].

Заяви інших політичних партій, які підтримали відозву до поляків, були поширені у польськомовних і місцевих виданнях в Україні. Зокрема, під зверненням до Верховного головнокомандуючого зі словами вдячності, вірою в спільну перемогу і надією на здійснення даних польському народу обіцянок підписались партії національно-демократичного напрямку – *Польська прогресивна партія*, *Партія реальної політики* та *Польське прогресивне об'єднання*. [231, с. 2]. Для зміцнення свого впливу ендеки заснували взимку 1915 р. польське інформаційне бюро в Петрограді, Парижі, видавництво політичної енциклопедії, польські Комітети у Швейцарії, Італії [440, с. 1].

Ліві незалежницькі соціалістичні партії на чолі з ППС-фракцією, сконцентровані в основному в Галичині, виступили за підтримку Австрії. Вони утворили в Кракові Головний національний комітет (ГНК) (*Naczelny Komitet Narodowy*) під керівництвом Ю. Лео [176, с. 1]. ГНК виступив за створення польських легіонів у складі австрійської армії, командування якими було доручено Ю. Пілсудському та Ю. Галлеру [178, с. 7]. Польські ліві сили поширювали листівки серед населення Галичини щодо вступу до польських легіонів [53, с. 15], а також до об'єднання всіх поляків на боці Австро-Угорщини. Ці листівки поширювались також на територію України [70, арк. 26]. Заклик до підтримки Австрії мотивувався давньою асиміляторською і недалекоглядною політикою Росії [588, с. 47]. Рішення галицьких політиків викликало рішучий протест партій націоналістичного спрямування, поширюваний у пресі [52, арк. 61].

Загалом в Україні така політика ППС-фракції засуджувалась польським населенням. Однак впродовж війни правоохоронними органами велось спостереження за поляками, що проживали у прифронтових районах або ж мали попередні контакти з політичними і громадськими діячами з Галичини, зафіксовані жандармськими управліннями.

Незважаючи на загальний позитивний настрій поляків до воєнних подій, органами ГЖУ видавались циркуляри про нагляд за неблагонадійними особами [43, арк. 2]. Так, у 1916 р. було складено перелік поляків, які проживали у

Проскурівському повіті і негативно висловлювались проти влади [45, арк. 100]. Під підозру потрапила кн. М. Чарторийська, власниця с. Сутківці через часті зібрання у неї польських поміщиків [41, арк. 18]. У перші роки війни поліцією була заведена справа щодо перевірки коваля К. Шпаковського с. Шнуровець Ізяславського повіту Волинської губернії, який поширював чутки про захоплення села поляками і небажанням царя відновлювати єдність Польщі [77, арк. 2-40].

Після проголошення відозви Верховного головнокомандуючого польські політики та громадськість розпочали обговорення варіантів вирішення польського питання. З перших днів польська справа стала предметом обговорення на сторінках польської преси в Україні. Після патріотичного ентузіазму поляків і підтримки Росії у війні в газетах з'явилася низка статей про хід вирішення польського питання. Основою загальної єдності польського населення у підтримці Росії на початку війни була спільна боротьба слов'янства з германізмом [950, с. 97].

Найбільш активно вирішенням польського питання в перші роки війни в Росії займалась партія Національних демократів. Ще під час легальної діяльності у І Державній думі ендеки знайшли спільність інтересів з партією конституційних демократів (кадетів), які підкреслювали необхідність надання певного самоврядування окремим народам, до яких належали і поляки [742, с. 128]. Ліберали Росії, зокрема, кадети, були готові розглядати питання надання національних свобод народам, що входили до її складу.

Для Королівства Польського програмою кадетів передбачалось надання автономії і створення сейму, що мав обиратися на основі загальнодержавного представництва. Визначення кордонів Королівства Польського мало відповідати етнографічному принципу [745, с. 187].

На сторінках київської преси польськими політиками і публіцистами активно обговорювалась позиція російських лібералів і кадетів щодо вирішення польської справи, часто демонструючи їх гостру реакцію. Зокрема, питання польсько-єврейських відносин викликало незадоволення російських лібералів, які звинувачували поляків в антисемітизмі, натомість поляки апелювали до підтримки

росіянами «єврейської справи» за рахунок польської [332, s. 1]. Автор статті «Дженніка Кійовського» зазначав, що «для деяких прихильників ліберального табору польська справа мала поважне значення тільки на словах» [341, s. 1].

Навесні 1915 р. стало виразним охолодження симпатій поляків до Росії через сумнів у можливості Росії виконати взяті обіцянки, а також внаслідок затяжного характеру війни, яка всією руйнівною силою проявилася на польській землі. До того ж серед польського населення поширювались чутки про майбутнє благоденство для поляків від німців. Вони не знаходили фактичного підтвердження, однак приводили до тріщини у ставленні поляків до Росії. Польське населення знаходилось у стані очікування.

В очікуванні практичної реалізації положень відозви Верховного головнокомандуючого у березні 1915 року Київські студентські організації *Полонія*, *Філареція* і *Незалежний прогрес* налагодили стосунки з Варшавою з метою отримання інформації про настрої і течії, які там існували. Ця інформація одразу ж передавалась до старшого польського покоління, яке було в тісному контакті з молоддю через інститут «патронатів» [21, арк. 73]. Більш активно всі сторони почали працювати над вирішенням польського питання і проектами автономії, коли надії на швидке закінчення війни розвіялися. Влітку 1915 р. австрійські війська відкинули російську армію за Буг і на території 1/3 частини польських земель було створено австрійське воєнне генерал-губернаторство з центром у Любліні, підпорядковане головному командуванню армії. У червні 1915 р. німецькі війська зайшли у Варшаву і окупували більшу частину Королівства Польського. На 2/3 польських земель з'явилося генерал-губернаторство на чолі з генералом Г. фон Безелером, який пообіцяв полякам свободу в організації національного життя, а у Варшаві було відкрито польський університет і політехнічний інститут [782, s. 576].

В умовах німецької окупації Варшави ПНК і відомі польські політики з Королівства – Р. Дмовський і З. Велопольський залишили місто і переїхали до Петрограду [858, s. 42]. Керівництво національних демократів у Галичині на чолі з

С. Грабським і їх прихильники виїхали з Кракова і поселилися у Києві. Як зауважив С. Грабський, вони «не були біженцями, а добровільними політичними емігрантами». В Києві була налагоджена співпраця з місцевими прихильниками ендеції. Кожної другої суботи у будинку Й. Бартошевича відбувалися товариські зустрічі з поляками Києва і околиць [956, s. 19].

Відступ російської армії і здача Варшави викликали великий потік біженців, зокрема через українські землі в Російську імперію. Поляки-біженці із Галичини вносили розлад у суспільство тим, що віддавали перевагу австрійській державності. Багатьом були незрозумілі дії союзників Росії і відсутність пояснень у пресі [17, арк. 115].

Загальні настрої поляків залишались очікувальними. Вони не втрачали надії на здійснення урочистої декларації російського уряду про відновлення автономної Польщі. Проте відзначалось значне охолодження симпатій до російської влади, викликаних сумнівом у можливості виконати обіцянки, дані у відозві до поляків, а також внаслідок затяжного характеру війни.

З метою пом'якшити розчарування і біль поляків від втрати частини польської території російська влада активізувала свою діяльність з вирішення польського питання. У червні 1915 р. була створена російсько-польська комісія для напрацювання проекту облаштування польської автономії. Це викликало значний ентузіазм серед поляків і схвалення польської преси [241, с. 3]. Наприкінці липня 1915 р. вже був напрацьований проект і переданий гр. С. Велопольським на розгляд кабінету міністрів [297, с. 2]. Жоден із розглянутих на засіданні проектів щодо вирішення польського питання не був прийнятий. У серпні 1915 р. у Державній думі, у виступі голови Ради міністрів І. Горемікіна прозвучало, що польське питання повністю може бути вирішено тільки після завершення війни [548, s. 35]. Його підтримав у своєму виступі польський депутат Я. Гарусевич, який відзначив, що перший рік війни для поляків був важким через величезні жертви, принесені для спільної справи [296, с. 2].

Донесення київської жандармерії про настрої поляків зафіксували, що восени 1915 р. очікувальний настрій поляків змінився на негативний у ставленні до російського уряду. В обіцяну автономію поляки більше не вірили, бо вважали, що за дані їм пільги доведеться розплачуватись занадто високою ціною у збиток собі і на російську користь. Вони готові були примиритися з німцями через те, що ті дали у Королівстві Польському місцеве самоуправління, народну школу і польську мову.

Незважаючи на песимістичні настрої поляків щодо можливості вирішення польського питання, представники Національної демократії, більшість членів Державної думи на початку 1916 р. продовжувала підтримувати ідею автономії. Депутати Державної думи Я. Гарусевич та Ф. Рачковський виступали від імені Польського кола у Думі за зняття всіх обмежень для поляків. Його підтримав депутат І. Шебеко [250, с. 2]. Проте, більшість російських думських фракцій, як правих, так і лівих, визнали незручним надавати полякам у західному краї право очолювати дворянські зібрання і набувати землі в необмеженій кількості. Ще більші заперечення викликала пропозиція надання католицькій духовній владі права безпосереднього єднання з римською курією [251, с. 3]. У пресі з'явилася заява 6 міністрів, які виступили проти зняття обмежень. Їх точку зору сформулював міністр юстиції А. Хвостов [252, с. 3].

Польські публіцисти підключилися до дискусії щодо автономії, висловлюючи свою позицію в газеті «Дженнік Кійовські». Стаття в газеті «Новое время» стверджувала неможливість встановлення рівноправності для «кресових» поляків, тому що меншість з них складала польська шляхта, а більшість російські селяни й інтелігенція [384, с. 1]. У відповідь стаття у київському виданні зазначала, що «польський народ чекає того моменту, коли двадцятимільйонний народ з тисячолітньою історією побачать в Європі й у світі» [259, с. 3].

Прихильники надання Польщі самоврядності серед російських офіційних і демократичних кіл зверталися до царя з цього приводу. Так, група російських діячів – міністр закордонних справ С. Сазонов, з польської сторони Е. Пілц і

3. Велопольський та інші у зверненні до царя просили публічно надати Польщі широку автономію [842, s. 48].

Настрої польського населення в Україні поступово змінювалися. Патріотичні почуття, якими у 1914 р. здавалось було охоплене усе суспільство, швидко зникали під впливом невдалих спроб вирішення польського питання на державному рівні.

Наприкінці 1915 р. поляки України знову поділилися на групи у своєму ставленні до польського питання. Значна частина польських груп і організацій вважала необхідним одержання самостійності Польщі. Більш праві помірковані групи приймали автономію у межах Росії і ліві групи вважали необхідним боротися за відновлення польської республіки – Речі Посполитої. Поляки були також впевнені, що позитивне вирішення польського питання, а саме створення самостійної держави, буде залежати від англійців, французів та італійців на мирній конференції після війни [20, арк. 71].

Польське населення в Україні з великою увагою прислухались що робиться у світі і боялося, щоб їхні земляки не відхилились від позиції, яку визначила відозва Верховного головнокомандуючого. Але деякі факти, як наприклад відкриття польського університету і політтехнікуму у Варшаві, визнання за польською мовою рівних прав з німецькою у діловодстві урядових закладів, введення міського самоуправління спонукали задуматись навіть найбільш відданих Росії поляків [85, арк. 37].

Треба зазначити, що ці факти не збільшували симпатії до Німеччини, але викликали охолодження доброго, лояльного ставлення до Росії. Початок 1916 р. позначився тим, що у польській пресі все чіткіше почало звучати слово «самостійність і незалежність». У розмовах поляки заявляли, що якби Росія дала все це вчасно, а не з запізненням, як завжди, то всі зусилля німців відірвати поляків від Росії були б марними.

Поляки були незадоволені також тим, що у новорічному призначенні членів Державної ради, до неї не було включено жодного поляка. На запитання якою

бачить майбутню Польщу член Державної думи Любомир Димша відповів : «Тільки не автономною. Росія завжди запізнюється» [29, арк. 19].

У польському середовищі в Україні у цей час значну активність почали проявляти прихильники австрофільського напрямку. Така тенденція була відзначена у донесеннях департаменту поліції Київського жандармського управління. Зокрема, йшла мова про те, що у січні 1916 р. зі згоди австрійського і німецького урядів, у Кракові відбулась загальна конференція представників усіх трьох частин розділеної Польщі [27, арк. 15].

Царська влада слідкувала за польським суспільним життям, відзначала зміни у настроях поляків у Російській імперії. У Південно-Західному краї зросла кількість зібрань поляків у клубах і приватно, які обговорювали ситуацію. За донесеннями жандармів «в польських колах панувало скептичне ставлення до відозви великого князя і до всього російського» [39, арк. 126]. У Волинській губернії, зокрема, в костелах Житомира навесні 1916 р. почали виконувати після богослужінь гімн «Боже, спаси Польщу», що піднімало національний дух поляків і викликало тривогу у влади [86, арк. 86]. У звітах поліції зазначалось, що у листопаді 1916 р. у с. Великий Чернятин Бутовецької волості Ізяславського повіту на Волині селяни-поляки співали пісень і раділи з того, що проголошено незалежну польську державу і «скоро настане визволення для всіх поляків» [79, арк. 36].

Суперечливими можна вважати підозри царської влади щодо реальної опозиції поляків державній політиці у 1916 р. Однак, не можна заперечувати сумнівів, що виникали у польському середовищі стосовно намірів влади надати полякам самоврядування і дискусій, що виникали на зібраннях поляків. Всі такі зустрічі відслідковувалися і контролювалися владою.

Київські жандарми пов'язали контракти, що відбувалися взимку 1916 р. у Києві зі з'їздом поляків, які також обговорювали ситуацію, пов'язану з вирішенням польського питання. Постійно відбувалися засідання польського клубу *Огниво* у Києві, на які збиралася польська інтелігенція. Відзначалось, що загальний настрій у поляків очікувальний, більше стало виявлятися скептицизму щодо обіцянок

автономії [29, арк. 10]. Начальник Волинського ГЖУ видав розпорядження, яким посилювався нагляд за поляками у зв'язку із передбачуваним з'їздом у Києві [92, арк. 138]. У жандармерії розглядалася низка справ щодо благонадійності польських дворян, раніше підозрюваних у нелояльному ставленні до влади. Зокрема поміщиці Уварової, [76, арк. 5], дворянина С. Зайончковського [78, арк. 47], княгині Чарторийської [41, арк. 58]. Циркулярами Департаменту поліції встановлювався нагляд над неблагодійними особами польського походження у Подільській губернії [43, арк. 18]. У Проскурівському повіті складено списки поляків із зазначенням політичної благонадійності [45, арк. 100]. Було визначено перелік осіб, проживання яких у Київській губернії було визнано небажаним через їх політичну діяльність. До цього списку потрапили і поляки, які раніше фігурували у справах за належністю до буржуазно-націоналістичних партій [34, арк. 150].

Затягування і позиційна війна у 1916 р., вичерпання матеріальних і людських ресурсів, невирішеність гострих питань суспільного життя і невиконання обіцянок царською владою створювало в польському середовищі тривожний настрій, що виливалося на сторінки преси. Польська громада в Україні активно обговорювала політичну ситуацію і шукала вихід у вирішенні польського питання.

Стаття відомого публіциста, доктора Ю. Фляха у газеті «Дженнік Кійовські» була присвячена питанню відродження і напрямку тяжіння майбутньої Польщі. У вирішенні цього питання автор відштовхувався від минулого, коли Польща тяжіла до Заходу, прийнявши християнство від Риму, але більше до англійського і романського [358, s. 2]. Ця стаття орієнтувала польське населення на союз із країнами Антанти.

Серед польського населення велике незадоволення викликала та обставина, що польське питання слабо представлене на міжнародному рівні. Тому вони вважали за необхідне надати польському питанню більшої уваги і послати у союзні країни для його популяризації особливих представників – емісарів. Низка політиків і публіцистів орієнтувала поляків на співпрацю з союзницькими країнами, інша вбачала вихід у співпраці з центральними країнами.

Тяжкі умови воєнного життя, невиконання російським урядом обіцянок про надання автономії полякам в етнографічних межах, політика німців із забезпечення польських національних прав на окупованих територіях викликала у польської громади в Україні очікувальні настрої, симпатії до політики центральних країн і роздуми щодо подальших дій у напрямку державного облаштування. Така ситуація готувала російських поляків до можливого прийняття інших, окрім російської орієнтацій.

На початку 1916 р. нового імпульсу у вирішенні польського питання надала партія Національних демократів, спрямувавши свої зусилля на встановлення контактів з країнами Антанти. Р. Дмовський представив світові першу ідею *Національної Ліги* – відродження незалежної і об'єднаної Польщі і розпочав активну роботу з популяризації польського питання, налагодження контактів з відомими поляками у Європі й США і створення інституції, яка б представляла поляків за кордоном.

Перше організаційне, установче засідання Польського національного комітету відбулося в Лозанні 9-10.08.1917 р. На ньому було ухвалено рішення про прагнення до створення польської армії під опікою держав коаліції, як це записано в декреті президента республіканської Франції і обрано головою Р. Дмовського. Головним завданням утвореного Комітету стала політична репрезентація Польщі і її інтересів стосовно західних держав союзників. Центром Комітету став Париж [176, к. 1]. З метою підвищення репрезентативності і надання більшого авторитету створеному Комітету Р. Дмовський звернувся до І. Падеревського з запрошенням до співпраці [537, s. 11].

Натомість, у Росії вирішення польського питання не просувалось далі публічних обговорень. «Дженнік Кійовські» з кожним роком війни ставав все більш критичнішим до позиції російської влади у польському питанні. Головний редактор «Дженніка Кійовського» Е. Пашковський у передовій статті влітку 1916 р. писав, що у вирішенні польського питання «російська преса відкриває у дзеркалі своє втомлене обличчя, карикатурно звужуючись, або ж розширюючись не там, де треба»

[341, s. 1]. У газеті «Новое время» зазначалось, що прихильність поляків до орієнтації на Німеччину і Австрію проявлялася все більше, однак спільна боротьба з германізмом та спорідненість раси дозволяли створювати і утримувати довіру поляків до Росії [356, s. 1]. При цьому російська преса вважала, що те, що поляків і росіян об'єднує сильніше, ніж те, що їх роз'єднує [360, s. 1].

У другу річницю відозви до поляків великого князя Миколи Миколайовича з'явилася низка статей у польській пресі. Своім матеріалом серед інших відзначилася і газета ліберального спрямування «Кієвская мысль», в якій простежувалася історія вирішення польського питання після прийняття відозви великого князя [341, s. 1].

Все частіше у польському суспільстві з'являлися заклики до необхідності відновлення незалежності Польщі. Кадети, розуміючи складність ситуації, послідовно виступали за вирішення польського питання шляхом надання їм автономії та чітко заявляли про неприйняття незалежності. Про це йшлося у тезах з польського питання, прийнятих на засіданні ЦК партії [741, с. 357]. Про це заявляв неодноразово лідер кадетів П. Мілюков, який відстоював позицію, що незалежність поляків є несвоєчасна [556, s. 425]. Після Віденського конгресу у російських політиків укорінилося переконання, що польські землі є частиною Росії і що незалежна Польща буде для Росії поразкою [184, s. 8].

У «Дженніку Кійовському» було надруковано іронічний коментар на статтю відомого російського публіциста В. Бурцева, присвячену вирішенню польського питання і надруковану на сторінках кадетської газети «Рєч» [346, s. 1]. Гостру критику польські публіцисти спрямовували проти правих російських політичних сил, зокрема «Союзу руського народу», які вважали, що прагнення поляків до автономії – це «вузький польський націоналізм, який використовує тяжке становище Росії для реалізації своїх прагнень до самостійності» [361, s. 3].

У кійвських виданнях з'являлися передруки як російської, так і закордонної преси, на яких піднімалося польське питання. Зокрема, про протиріччя у цьому питанні між німцями і австрійцями повідомляла швейцарська преса [255, с. 4].

Однак, у коментарях київської газети позиція самоврядності в межах російської держави залишалася стійкою [258, с. 2].

Нерезультативність роботи владних російських структур з вирішення польського питання наприкінці 1915–1916 рр. та політика Австрії і Німеччини на польських землях з надання обмеженого самоврядування викликали широкий резонанс у суспільстві і привели до зміни настроїв польського суспільства. Через дискусії у пресі, виступи депутатів, обговорення цього питання у різних громадських групах більшість польського населення в Україні розчарувалася у політиці російської влади щодо надання автономії і почала переходити на позиції необхідності виборювання незалежності Польщі.

Каталізатором перетворення суспільної думки у переході на незалежницькі позиції став акт від 05 листопада 1916 р., яким Варшавським і Люблінським генерал-губернаторами від імені двох імператорів оголошувалось створення Королівства Польського як самостійної держави із спадковою монархією і конституційним ладом на землях, відібраних від Росії [171, с. 4].

Реакція на факт проголошення незалежної польської держави на міжнародному рівні, серед польських політичних сил і громадськості була різною. Офіційну позицію центральних країн підтримала німецька преса, яка загалом схвалювала створення Королівства Польського, а прогресивна франкфуртська газета вважала необхідним надати полякам більшої свободи [200, с. 2].

Російські державні кола не надали широкого розголосу і не зробили офіційного висновку на урядових і думських засіданнях про акт центральних країн. Російській пресі було дозволено надрукувати акт лише 07.11.1916 р. Політичні сили Росії негативно сприйняли факт проголошення польської держави.

Праві російські політичні сили почали говорити «про польську зраду» і «віроломних поляків, які власними руками роздерли прокламацію великого князя Миколи Миколайовича» [898, с. 128]. Кадети вважали, що польське населення Росії повинно засудити акт центральних держав і очікувати вирішення Росією польського питання після війни.

Негативну позицію російських урядових і політичних кіл щодо видання акту центральних країн про незалежність Королівства Польського на окупованих територіях підтримала і польська преса в Росії, орієнтована на націоналістичний табір. Поляки з величезним обуренням вказували на нове порушення міжнародного права [262, с. 2]. Публічну негативну реакцію на акт 5 листопада висловили газети «Газета польська», зокрема її головний редактор Ю. Гласко [363, s. 1], Польський центральний комітет допомоги в Чикаго, протестуючи проти того, щоб «польська молодь була змушена боротися без мети, іти на смерть без честі» [543, s. 104].

Аналіз відозв з приводу проголошення незалежності Королівства Польського різних політичних організацій і партій визначав їх протилежні позиції. Позитивні відгуки містили відозви незалежницьких лівих партій – *Ліги польської державності* (*Liga Państwowości Polskiej*), *Центрального національного комітету*, *ППС* із застереженнями *Польської прогресивної партії*. Вони вважали необхідним швидке створення польської армії, конституційного сейму, Тимчасового уряду і суспільних реформ і називали цю дату історичною в діях Польщі [898, s. 116].

Націоналістичний табір виступив із заявами про несприйняття акту центральних держав. Народовці вважали, що виконання головної умови для відновлення незалежності – об'єднання усіх польських земель – не відбулося. До того ж, вони вказували на розрахунок Німеччини і Австро-Угорщини збільшити свої збройні сили за рахунок добровільного вступу поляків у польську армію.

Позицію націоналістичного табору й *партії СДКПіЛ*, які негативно поставились до маніфесту було надруковано у «Дженніку Кійовському». 11.11.1916 р. з'явилась декларація, яку підписали 200 поляків, знаних у світі діячів в західних союзних державах і Швейцарії. Вона базувалася на положенні, що «польські прагнення можуть бути задоволені тільки в об'єднаній Польщі» [795, s. 242]. У заяві вказувалось, що польська нація нероздільна і прагне до створення польської держави із трьох частин роз'єднаної Польщі. Від цієї війни, яка проголосила гасло «свобода і незалежність націй» Польща очікує об'єднання» [264, с. 4]. Таку ж позицію зайняло і Міжпартійне політичне коло, створене

націоналістичними силами у Варшаві у червні 1915 р., яке видало заяву, що акт 5 листопада 1916 р. не відповідає прагненням польського народу і відродженню польської державності [95, арк. 21].

В Україні польські газети друкували позицію різних політичних сил. Несвоєчасна і не гучна реакція російських офіційних кіл на акт викликала критику цієї урядовій позиції, висловлену у передовій статті газети «Дженнік Кійовські» головним редактором Е. Пашковським [364, s. 1]. До обговорення проголошення польської держави центральними країнами долучилися і громадські діячі. На сторінках газети друкувалися представники демократичного табору. Проти політики мовчання виступив відомий польський публіцист, ліберальний громадський діяч на теренах України Є. Старчевський. У розлогій статті в газеті «Дженнік Кійовські» він зробив акцент на важливості політичного моменту після прокламації незалежності Польщі Німеччиною і Австро-Угорщиною, коли кожен фальшивий крок міг стати для поляків трагічним і констатував, що час взаємної боротьби «державних орієнтацій» минув безповоротно після листопада 1916 р. Публіцист наголошував, що польський народ має право прагнути не автономії, а незалежності етнографічної Польщі й сподівався, що цей постулат буде прийнятий в найближчому часі усім російським народом [365, с. 1].

Двотижневик «Клоси Українське», виражаючи думку демократичного табору, після проголошення актів надрукував низку статей, присвячених цьому питанню. В одній з них автор за підписом «Крокус» стверджував, що в «єдиній душі народу наступив великий впевнений тріумф ідеї незалежності Польщі», яка з початку 1916 р. почала захоплювати ширші кола і нарешті стала повселюдною [448, s. 26].

Факт проголошення незалежної польської держави не обійшла увагою і місцева провінційна преса. Кореспондент житомирської газети провів опитування місцевої польської громади з метою з'ясування їх думки щодо акту 05.11.1916 р. Всі опитані поляки сходились на тому, що акт було прийнято виключно для нового набору війська і посилення німецької армії. До того ж, вони вважали смішним, що польським королем має бути Леопольд Баварський [263, с. 2].

Після акту 05.11.1916 р. більш виразною стала тенденція польських політичних сил, попри розбіжність поглядів на майбутнє Польщі, до усвідомлення необхідності боротьби за незалежність. Про це зазначив на сторінках «Дженніка Кійовського» Е. Пашковський [362, s. 1-2].

Після проголошення акту і створення органу влади в окупованій Варшаві – Тимчасової державної ради – на сторінках газет розпочалось обговорення її діяльності. Е. Пашковський у редакційній статті «Дженніка Кійовського» закликав усю публіцистику бути відповідальною, залишатися справедливою і об'єктивною у висвітленні подій, інформуючи російське і західне суспільство про дійсний стан речей [367, s. 1]. З подальшим ходом війни і початком діяльності Державної ради обережно, але досить ствердно наголошувалось, що члени державного органу у Польщі «пронизані громадянським сумлінням і взяли на себе страшний тягар відповідальності» [373, s. 1].

Наслідком появи і реалізації акту проголошення польської держави центральними країнами стала активізація державної діяльності з вирішення польського питання у Росії. У грудні 1916 – січні 1917 р. у Петрограді розпочала роботу Особлива нарада, що мала розглянути питання польського самоврядування в Росії. До її складу не було введено представників від поляків. Партія кадетів в особі П. Мілюкова, І. Горемікіна, М. Щеглова презентувала свій варіант надання полякам автономії, виходячи із засад неподільності і єдності Російської держави.

Після початку роботи наради стало зрозуміло, що російські ліберальні кола не були готові визнати і обговорювати питання незалежності поляків [376, s. 1]. Разом з тим, в статті газети «День» наголошувалось на незаперечному факті, з яким не можна рахуватися – «поляки у Варшаві, і в Петрограді, і у Москві думають тільки про одне розв'язання польського питання – незалежність Польщі» [380, s. 2].

Проголошення автономної держави Королівства Польського на землях, відібраних у Росії Німеччиною і Австро-Угорщиною, оформлене актом 05.11.1916 р. стало подією, яка розпочала новий етап вирішення польського питання як в Росії, так і на міжнародній арені.

На початку 1917 року вирішення польського питання на міжнародній арені вийшло на новий рівень. Пропозиції американського президента В. Вільсона щодо нових принципів побудови світу викликали хвилю піднесення серед поляків [366, s. 1]. Польські газети писали про виступ Вільсона із захопленням, зазначаючи, що «Польща завжди буде згадувати той день» [265, с. 2]. Відношення російської преси і висловлювання російських політиків були досить стриманими. Так, П. Мілюков висловив припущення, що «Вільсон бажає, щоб результат війни був нічийним. А така позиція є вигідною нашим ворогам» [267, с. 3].

Постановка польського питання американським президентом зміцнила позиції польських політиків, зробивши необхідним підтримувати все, що цим цілям сприяло [367, s. 1]. Вони розуміли, що будучи на межі двох світів, які намагалися знищити одне одного, треба було зберігати власний інтерес і використовувати надані історичним моментом можливості [369, s. 2]. Польське населення все критичніше ставилося до здатності російських політиків вирішити польське питання. Російські ліберали керувались теорією «про завойований край і бачення історичних завдань Росії в ньому, не розуміючи при цьому нового розкладу політичних сил в Європі» [375, s. 1].

На засіданнях Особливої наради під керівництвом голови Ради міністрів продовжували розглядатися варіанти проектів майбутнього державного устрою Польщі після завершення війни. [268, s. 3]. У польській пресі відзначалась відсутність поляків у складі Особливої комісії і припускалось, що ігнорування польського голосу у такій справі може привести до чергових непорозумінь [378, s. 1].

Польські політичні сили для загострення уваги на польській справі винесли на обговорення депутатів Державної думи питання зняття обмежень з поляків. Ці гострі питання суспільного розвитку, особливо у складний економічний і політичний момент притягували увагу польської громадськості, викликали обговорення і дискусії у пресі, формували суспільну думку.

У житомирських газетах були надруковані виступи польських депутатів у Державній думі, які виступали за відміну обмежень і подавалася дискусія з цього питання. Проте дискусія завжди зупинялась на пересторогах представників влади про небезпеку надання полякам повної свободи [269, s. 2]. Думський депутат А. Ягелло відзначав, що «у разі зняття обмежень Західна Русь повністю переходить під владу польської меншини» [271, s. 2].

Польська публіцистика в Києві критикувала позицію російських депутатів, наголошуючи на необхідності перенесення польського питання на міжнародний рівень. Польща повинна була увійти в коло вільних народів після війни. «Час, коли для миру в Європі Польща мала бути розділена – безповоротно пройшов» [377, s. 1]. Напрацьований кадетами проект автономії Польщі вступав у суперечку з прагненнями польського суспільства, вважаючи незалежність Польщі неможливою і не вигідною полякам [380, s. 2]. Проти таких тверджень виступили польські політики і публіцисти в Україні. Е. Пашковський критикував ідеологію кадетів, яка полягала в ідеології «розділення», в тому що Польща є власністю того, хто нею володів, що на території світу Польщі немає, а є польський народ, долю якого треба гуманно впорядкувати [381, s. 2].

Все ж польське питання залишалось внутрішнім питанням Росії. Реагуючи на створення Королівства Польського на окупованих територіях, цар Микола II звертаючись до армії з прокламацією, зазначав, що «наміри російського царя щодо польської справи ясні і передбачають створення вільної Польщі з території трьох розірваних частин». Коаліція нічого не заперечила щодо цих слів, і надалі вважаючи це внутрішнім питанням Росії [374, s. 1].

Новий період у вирішенні польського питання настав після лютневої революції 1917 р. Польська преса в Україні активно обговорювала революційні події, визначаючи їх епохальну значимість. Газета «Дженнік Кійовські» друкувала матеріали польських політичних і громадських діячів в Україні, які давали характеристику подіям у Петрограді, розміщувала на своїх сторінках передруки статей з центральних видань.

Так, Ю. Волошиновський у своїй статті назвав три причини винятково лагідного перевороту: слабкість колишнього уряду, який сам підготував своє падіння, поразки на фронті і участь армії у перевороті [385, s. 1]. Наростання кризових явищ виразно проявилось в Росії. У 1914 р. один день війни обходився для Росії – 16,3 млн. руб., наступ і битви А. Брусилова у 1916 р. виявилися для Росії «пірровою» перемогою, ослабляючи і остаточно дестабілізуючи державу» [783, s. 245]. Відмова царя від реформаторських пропозицій російської ліберальної буржуазії привела до його зречення, появи Тимчасового уряду і Ради робітничих і солдатських депутатів, демократизації суспільного життя [100, арк. 97].

Звістка про переворот в Росії викликала сенсацію у Варшаві. Політичні кола відзначали, що події в Росії не можуть не позначитись на польській політиці. Оскільки відпадали головні підстави для проавстрійської політики [390, s.1].

На хвилі революційного піднесення Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів видала відозву про право поляків на незалежність, в якій наголошувалось на знищенні царської влади робітниками і солдатами та завоюванні свободи для усіх поневолених народів. Напередодні прийняття цієї відозви відбулась зустріч керівника демократичного табору А. Ледніцького з О. Керенським, П. Мілюковим, Кокошкіним, на якому було узгоджено текст маніфесту [753].

Під тиском демократичних елементів і революційних подій, поширення ідей свободи народів і їх права на самовизначення Тимчасовий уряд 17.03.1917 р. звернувся до польського народу з маніфестом, в якому оголошувалось право польського народу на незалежність, об'єднання усіх польських земель і виконання цього завдання у подальшому ході війни. Російські Установчі збори мали підтвердити новий союз. Польські політичні сили усіх напрямків і громадськість сприйняли відозву уряду позитивно.

Лідер народовців Р. Дмовський вітав і обґрунтував правильність рішення Тимчасового уряду визнати право поляків на незалежність. Однак, зваживши на слабкість Тимчасового уряду, народовці почали шукати підтримки у союзників.

Уряди союзників повідомили міністра закордонних справ П. Мілюкова, що підтримують рішення Тимчасового уряду надати полякам свободу [180, s. 63]. Газета «Дженнік Кійовські» акцентувала на тому, що значення відозви полягало у визнанні Росією міжнародного характеру польської справи [393, s. 1].

Декларація Міжпартійного кола також вітала падіння колишнього царського правління, утиски якого відчувалися і в Польщі [410, s. 1]. У травні 1917 р. Сеймове коло в Галичині заявило про необхідність об'єднання польських земель і боротьби за незалежність польської держави [94, арк. 48].

Газети в Україні надрукували оцінку на маніфест Тимчасового уряду, яку дали центральні країни та Державна рада у Польщі. Вона викликала дискусію у політичному середовищі України та знайшла відображення у пресі. Реакція німецької влади на маніфест, подана у газеті «Дженнік Кійовські», була скептичною і містила сумнів у виконанні російським урядом своїх обіцянок [396, s. 2]. Резолюція Державної ради у Варшаві полягала у тому, що «російський Тимчасовий уряд визнав, що відновлення Польщі є неминучою історичною необхідністю» [300, с. 3]. Незадоволення резолюцією висловили українські політичні сили, які побачили в ній небезпеку проголошення історичних прав Польщі на їх етнічні території. У відповідь «Дженнік Кійовські» став на захист позиції Ради, пояснюючи, що вона не є Установчим сеймом, який вирішує справу спірних кордонів і визначає історичні права на території [403, s. 1]. Зі свого боку газета «Києвлянин» трактувала резолюцію Державної Ради тим, що Німеччина і Австрія намагалися використати її як інституцію у боротьбі з Росією і коаліцією і тому її рішення не виражають волю всього польського народу [402, s. 2]. Резолюція Державної ради у Варшаві розглядалась на засіданні Польського виконавчого комітету у Києві й було визнано, що вона не суперечить інтересам і позиції польського населення в Україні [402, s. 1].

Таким чином, на початку Першої світової війни поляки проявили почуття патріотизму до російської держави та підтримали політику російської влади у війні. Такий феномен підтримки населенням урядів своїх країн спостерігався у всіх воюючих країн. В Україні сформувались чотири групи у своєму ставленні до війни.

Дві найбільші з них підтримували Росію у сподіванні одержати автономію, одна група не довіряла їй і найменша орієнтувалася на Австрію, вважаючи Росію ворогом поляків. Націоналістичний табір з консерваторами підтримував Росію, а польські ліві незалежницькі сили стали на сторону центральних країн.

З перших днів війни головною темою для обговорення польськими політичними силами і громадськістю України стало вирішення польського питання, яке вилилось на сторінки польської преси. Більшість поляків в Україні розраховувала на одержання автономії і сподівалася від царської влади конкретних кроків. Однак впродовж 1914–1916 рр. жодних рішень державними структурами не було прийнято. Після проголошення центральними державами незалежного Королівства Польського на окупованій німецькими військами території у більшості поляків України відбулась зміна політичної установки на одержання незалежності, що було вираженням загальної тенденції у польському русі. Ця орієнтація була закріплена політикою і пропозиціями американського президента В. Вільсона. Практичне втілення вона одержала під час російської лютневої революції, коли Тимчасовий уряд визнав право поляків на незалежне політичне життя.

3.2 Участь польського населення України в організації надання допомоги польським біженцям у 1914–1916 рр.

Перша світова війна зумовила переміщення великих груп населення, викликаних воєнними діями і руйнуванням життєвого простору. Українські землі були прикордонними з воєнним фронтом і ними пройшли великі маси польських переселенців з Королівства Польського і Галичини.

Еміграція у східному напрямку у Першій світовій війні була кількісно більшою, різностановою з перевагою трудящого народу, в той час, як на захід вирушила переважно інтелігенція [979, s. 2].

Значний потік біженців в Російську імперію пройшовся українськими землями. В перші місяці війни з території Галичини, охопленої боями, почалася масова міграція євреїв, які побоювались за можливі погроми, а також поміщиків,

чиновників з родинами, родин офіцерів і підофіцерів, інтелігенції і міщан. Натомість кількість селян серед біженців була невеликою. За офіційною статистикою, що передбачала надання допомоги біженцям – євреїв було 82.000, поляків – 44.000 і 7.000 українців. Вона не відображала реальної картини, оскільки серед біженців була велика група заможних людей, які користувалися власними коштами і тих, хто знайшли роботу на фабриках і осінніх роботах. Масові переміщення населення розпочались у листопаді 1914 р. після другого наступу російських військ. Серед 1 мільйона біженців близько 600 тис. одержувало допомогу від держави. Решта 400 тис. були заможними людьми [843, s. 105].

Масовий, і разом з тим, примусовий характер міграція населення набрала у червні 1915 р. Вона стала наслідком успішного наступу військ центральних країн і відступом російської армії з Галичини. Примусова евакуація відбувалась за наказом командуючого Південно-Західним фронтом генерала М. Іванова від 03.06.1915 р. До переселення вглиб Росії змушувались галицькі селяни, що підлягали мобілізації і одночасно їм було наказано знищувати всі запаси продовольства: зерна, худоби, овець. Керівництвом російської армії використовувалась тактика «випаленої землі». За підрахунками різних інституцій, зокрема ЦГК, Ради з'їздів, Комісаріату польських справ, близько 1 млн. біженців переселилось до Російської імперії [843, s. 107]. Одними з перших евакуювалось також російське населення Королівства Польського і Галичини, що викликало занепокоєння уряду, оскільки вони були у краї основною підтримкою царської влади [650, s. 151].

Кількість переміщених осіб влітку й восени 1915 р. збільшилась також через примусову евакуацію західних губерній Волині. Загальний потік залізниці був перевантажений, що створювало труднощі у пересуванні біженців. Основним напрямком руху переселенців із станції Житомир був південно-східний. Більшість з них спрямовувалися до Маріуполя, Херсона, Курська, Саратова, Смоленська, Харкова [243, с. 3]. Особливий уповноважений з облаштування біженців Південно-Західного фронту від Волинської губернії скеровував біженців у Катеринослав [245, с. 3]. Циркулярно волинський губернатор запропонував підпорядкованим

структурам надавати сприяння представнику Міністерства торгівлі і промисловості Г. Добровольському для влаштування біженців на підприємства Сходу України [244, с. 3]. Саме в Катеринославській губернії була зосереджена найбільша кількість біженців, оскільки сюди евакуювались підприємства і можна було легше знайти роботу. Разом з тим, серед біженців все ж переважали селяни, частка яких у загальній масі склала – 75 % [515, с. 41].

Найчисленніші групи польських біженців оселялися на територіях, через які проходили міграційні шляхи або лінія фронту з 1915 р., або у великих містах європейської частини Російської імперії. Тут утворювалися організації допомоги біженцям. Вони прагнули, зокрема Центральний громадянський комітет, уникнути розпорошення мігрантів по величезній території і намагались розташуватися близько лінії фронту, з тим, щоб легше було здійснювати процес рееміграції.

Більшість переселенців прагнула оселитися в білоруських і українських губерніях, в чому їх переконувала наявність промислових виробництв, поміщицьких маєтків, польської громади і інституцій, які мали вагомий вплив на суспільно-політичне життя краю, можливість надання допомоги земляками [843, s. 107]. Велика група поляків-біженців була спрямована владою в Полтавську губернію [51, арк. 12]. Селитися біженцям у прифронтових областях, зокрема Чернігівській, було заборонено. Однак, робилися виключення для певних категорій біженців, наприклад, залізничників, для сімей біженців, мобілізованих на війну і деяких інших категорій [87, арк. 58]. Для польських біженців важливо було також те, що в Білорусії та Україні була достатня кількість місцевих поляків, серед яких вони могли знайти підтримку [844, s. 39].

Преса поточно публікувала дані про біженців, опрацьовані, як центральними, так і місцевими органами влади. На кінець грудня 1915 р. кількість біженців в Російській імперії досягла 2.706.309 осіб, більшість з яких перебувала у Катеринославській, Московській і прифронтових губерніях [251, с. 4]. У середині березня 1916 р. у Волинській губернії серед 150.000 біженців 3.000 було поляків і 1.000 євреїв [254, с. 3].

Статистичні дані по кількості біженців в Російській імперії, і зокрема в Україні, обраховувались різними науковцями, починаючи відразу по завершенні війни і до останнього часу. Основою для початкових підрахунків була книга В. Слодковського, видана у 1916 р. [927]. Основними джерелами підрахунку стали також дані організацій, які займалися біженцями в Росії. Однак, вважати їх остаточними і повними і на сьогодні не можна. Спеціальний відділ Тетянівського комітету в міру надходження біженців публікував часткові результати. Останні дані, надані Комітетом 15.02.1917 р. зазначали 3.113.400 біженців в Росії, в тому числі 483.400 поляків, або 15,5 % всього загалу. Однак, вони були неповні через відсутність реєстрації біженців у столиці, і в деяких інших районах. Особлива нарада, що існувала при Міністерстві внутрішніх справ Росії, яка також займалася обліком біженців, в грудні 1916 р. назвала цифру польських біженців – 576.800 осіб [883, s. 45-46].

Результати реєстрації біженців на початок 1916 р., підготовлені Союзом земств і міст, зазначали загальну кількість біженців – 2.267.274 особи, з яких 328.819 осіб осіло в губернських містах і 1.938.455 у повітах. Найбільша кількість біженців зареєстрована була в Катеринославській губернії – 250.000, що складало 6,7 % до місцевого населення, у м. Катеринослав – 30.000 особи [493, s. 5].

Біженці з Королівства Польського у великих кількостях (більше 10 тис.) знаходились у столиці – в Москві і Московській губернії (39002), прикордонних губерніях: Мінській (46.277), Могилівській (37.558), Смоленській (12.196), а також в українських губерніях – Чернігівській (12.818), Київській (27.665), Катеринославській (13.632), Харківській (19.824) і Полтавській (10.312). У прикордонних губерніях розміщувались переважно переселенці-селяни, у промислових центрах і столиці – польські чиновники, робітники, залізничники, інтелігенція [844, s. 39].

Реєстрацією польських біженців здійснювали польські організації допомоги біженцям. На початку 1918 р. ЦГК опублікував дані, що свідчили про 743.000 польських біженців в Росії, а Рада з'їздів назвала 807.796 осіб, включаючи сюди і

групу демобілізованих польських солдат – близько 300.000 осіб. За даними Народного комісаріату польських справ на початок 1918 р., враховуючи різні групи населення, в Росії знаходилось близько 1,5 млн. польських біженців [883, s. 45-46].

Серед потоку біженців були ті, хто втратив своє житло і маєтність, примусово евакуйовані та військовополонені. У соціальному відношенні переважали селяни і робітники. Дані про кількість, соціальний склад біженців польські організації допомоги друкували у пресі, орієнтуючи польську громадськість та закликаючи його до надання допомоги. У вузлових залізничних станціях, губернських центрах таких як Житомир, Фастів, Київ та ін. діяли організовані владою та громадськістю пункти, які надавали першу допомогу та інформацію.

В червні 1915 р. на обліку Комітету з надання допомоги польським біженцям у Житомирі перебувало 59 осіб. Більшість з них була працевлаштована на роботи з будівництва залізниці та в інші місця. Інтелігенція, що складала меншість, знайшла притулок в церковно-приходських школах і одержувала безкоштовні обіди [242, с. 3].

На початку війни вся інтелігенція у загальній масі біженців виявилася однією з найбільш незахищених і непристосованих до умов війни соціальних груп, яка розпочала мігрантський шлях. В цю групу входили наймані розумові працівники, за якими не визнавалось жодних особливих привілеїв і прав [872, s. 215]. У новому суспільстві вони мали виконувати особливі функції побудови нової якості життя [776, s. 28]. Часто пошук роботи для інтелігенції ускладнювався через незнання російської мови, культурних і господарських традицій. У великих містах, зокрема, Харкові, завдяки значній кількості банків, фабрик, учбових закладів, вивезених сюди з Королівства Польського під час евакуації 1915 р., було легше знайти роботу 13 тис. біженцям-полякам, серед яких вагомою була кількість службовців, представників вільних професій [681, с. 85].

Переважну більшість біженців складали жінки і діти. За даними Ради з'їздів з 808.000 зареєстрованих біженців дітей було – 41 %, жінок – 32 %, чоловіків – 27 % [843, s. 107]. У газеті «Гонець Київський» автор передової статті (П-ло)

наголошував на відповідальності періодичних видань при висвітленні питань біженців, зокрема, групи інтелігенції, які стали бездомними і потребували уваги [439, s. 1].

Біженці, як категорія населення, яка найбільше потерпала від війни, втративши житло, засоби до існування і змушена шукати інших місць для проживання. Поява біженців в українських землях викликала зміни в усталеному способі життя і звичаях польських громад міст і містечок. Загалом вони викликали співчутливе до себе ставлення місцевого населення, як поляків, так і українців, особливо на перших етапах переселення.

Це знаходило підтвердження і у спогадах самих біженців і в документах державних органів опіки біженцями. Зокрема, позитивні настрої серед селян Київської і Чернігівської губерній були відзначені органами жандармського управління [29, арк. 28]. Однак, були випадки, коли фіксувалось прохолодне, або ж і вороже ставлення до польських біженців. У 1915 р. Київське жандармське управління зазначало, що селяни Київської губернії висловлюють співчуття біженцям з Волинської і Подільської губерній, надають їм допомогу продуктами, одягом, житлом. Разом з тим, вони вороже сприйняли біженців з Галичини, вважаючи їх іноземцями, що можуть тут залишитися на шкоду місцевим селянам [20, арк. 1].

Біженці також впливали і на громадське життя місцевих польських громад, зробивши його більш жвавим і демократичнішим. Численна група інтелігенції з Королівства Польського і Галичини великою мірою включилася в культурну, освітню, громадську, господарську, політичну діяльність в Росії в 1915–1918 рр. Значно зросла видавнича діяльність і новий імпульс одержала польська преса [847, s. 113].

Окремо можна виділити роль і значення польської преси у роки війни, що значно зросла та активізувалася. Преса стала одним з основних чинників у діяльності з надання допомоги біженцям. Разом з потоком біженців у 1915 р. з'явилися групи польської інтелігенції, зокрема письменники, редактори,

журналісти з Варшави, Львова та інших міст Королівства Польського. Вони започаткували або ж продовжили видання польських газет і журналів. Після формування політичних таборів і виникнення нових громадсько-політичних, професійних та культурно-освітніх організацій з'явилася потреба в представленні своєї позиції і заснуванні власного друкованого органу. Польська преса в Україні, висвітлюючи життя польської громади в провінції у роки війни, стала вагомим фактором в об'єднанні польського населення.

На початку війни в Росії видавались 4 польські щоденні газети і 4 тижневики – по два у Петрограді, і по одному в Москві та Києві [182, s. 2]. У цей час у Києві продовжувала видаватися щоденна газета «Дженнік Кійовські». У червні 1914 р. в редакції газети сталися важливі зміни. Пішли з редакції Й. Бартошевич, В. Куліковський і С. Зелінський, а головним редактором залишився Е. Пашковський, співробітник варшавського «Глосу» (Glosu). Причиною цих змін став розкол серед діячів ендеції в Україні в стосунку до Росії. Ще в жовтні 1908 р. партія Національних демократів розкололася на праве крило на чолі з Р. Дмовським і ліве, яким керував О. Завадський. Розходження полягали у засобах досягнення поставленої мети. Праві виступали за пасивний опір, а ліве було прихильником активних виступів в поєднанні з пасивними [5, арк. 24].

Становище народовців з часу переходу цієї партії на позиції співпраці з царизмом ставало все більш хитким. Вони змушені були заплатити за співпрацю з царизмом зреченням власних політичних устремлінь. Представники лівого крила, не розриваючи офіційно з ендецією, опанували «Дженніком Кійовським» і виступили з гаслом: «довіряємо енденції, не віримо Росії». Початок війни поглибив ці протиріччя [951, s. 49].

Монополістичні позиції «Дженніка Кійовського» у цей час викликані тим, що газета якісно видавалася з високою інформаційною насиченістю, місцевими і закордонними новинами, фаховою публіцистикою та цікавою культурологічною тематикою. Редакцією фактично керував Е. Пашковський, а співпрацювали з нею

під час війни і були тісно пов'язані Є. Бандровський, В. Донбровський, В. Гюнтер, З. Мостовський, К. Макушинський, З. Рачковський, Ю. Волошиновський.

Політична програма «Дженніка Кійовського» відповідала поглядам більшості польських поміщиків на Україні, які надавали йому повну підтримку. Газета зберігала значну стриманість по відношенню до ендеції і неодноразово суперечила її проросійській орієнтації, що знайшло відображення у певній обережності щодо серпневої відозви великого князя. Коли царський уряд у 1916 р. відкинув проект знищення обмежень на польську поміщицьку власність у так званих західних губерніях, то її антипатія змінилася на ворожість. Відсутність проведення однієї політичної лінії і властива їй компромісність зумовили те, що читачі з обох ідеологічних буржуазних напрямків завжди знаходили у газеті якусь інформацію, що відповідала їх поглядам. Значну роль в утвердженні позиції «Дженніка» відігравали його багаторічні традиції і потужне входження у справи і зв'язки з українською полонією [988, s. 128].

Влітку 1915 р. З. Василевський, С. Грабський, І. Вежинський та інші працівники львівського «Слова польського» (Słowa Polskiego) прибули до Києва і спробували розпочати видання конкуруючої газети «Новіни» (Nowiny) і одержали навіть дозвіл на це генерал-губернатора В. Бобринського. Намір, однак, не реалізувався, так як З. Василевський швидко виїхав до Петербурга, а його співтоваришам не вдалося це зробити. Про те, що київська дійсність не сприяла ендецьким видавничим ініціативам свідчить також невдала спроба С. Грабського створити політичний двотижневик «З'єдноченє» (Zjednoczenie).

У березні 1914 р. з'явився новий двотижневик «Клоси Українське», який очолив відомий журналіст Ян Урсин-Замараєв, співробітник кількох правих газет. Його професійні якості та знання особливостей місцевого життя були відомі ще з часу роботи кореспондентом петербурзької газети «Край». Ініціатива утворення журналу вийшла з кіл прогресивної інтелігенції, а саме з тієї її частини, яка в листопаді 1914 р. утворила Польську демократично-незалежну групу на Україні. Спочатку журнал мав більш літературне спрямування. Пізніше на сторінках видання

значна увага почала приділятися політиці. До журналу писали А. Дрогошевський, М. Грошек, Л. Грохольський, Л. Кноль та ін. [450, s. 21].

У вступній статті редакції у першого номеру було зазначено завдання видання, що «майбутнє цього краю не може формуватися без зусиль польського населення, яке повинно долучитися до його розквіту [442, s. 1]. Відзначалось, що «польський дух вольності, свободи людини і громади повністю зберігся, незважаючи на варварський розділ Польщі сусідами» [884, s. 8]. Польські письменники закликали любити і берегти цей край [918, s. 3].

Під час війни «Клоси Українське» виходили нерегулярно і зберегли графічну пишність, ілюстраційність та літературно-культурний характер текстів. У більшій мірі, ніж раніше, вони враховували суспільну і політичну проблематику, дотримуючись при цьому антиєндецьких позицій, хоч це й не означало якоїсь глибшої радикалізації «Клосів». Суспільна програма і надалі містила розлогу прогресивно-демократичну фразеологію з посиленням уваги на постулатах незалежності [951, s. 99]. Впродовж війни поліцейські органи спостерігали за діяльністю головного редактора і цензурували матеріали журналу. Київським ГЖУ велись негласні спостереження за головним редактором журналу Яном Урсином-Замараєвим, якого підозрювали в германофільській орієнтації [29, арк. 33].

Такими ж зусиллями як «Клоси Українське», видавався ілюстрований двотижневик «Свят кобеци» (*Świat Kobiecy*), заснований у Львові ще у 1898 р. і весною 1914 р. перенесений до Варшави. Перші номери виходили під редакцією М. Охоровіч-Монатової, а з кінця 1915 р. він почав виходити у Києві, куди переїхала його редакторка Є. Жмієвська. Видання друкувало матеріали на культурну і суспільну тематику, інформацію з життя жінок і проголошувало феміністичні погляди. Факт приїзду до Києва польської письменниці Є. Жмієвської і її намір видавати журнал був зафіксований політичним управлінням Київського ГЖУ [20, арк. 71]. Основною тематикою видання була роль жінки в суспільстві – в усіх сферах життя, зокрема її освітня, культурна, творча, благодійна, громадська, політична участь у житті. В журналі друкувалися літературні твори редакторки і й

інших авторів видання. Присутніми були матеріали, що стосувалися жіночої моди й інших побутових речей [465-471].

У вересні 1916 р. тижневик змінив назву на «Пшедсвіт» (Przedświt), пояснивши ці зміни читачам як «дієвий перелом», що полягає у місії жінки, яка вповні мала стати вільною. На її сторінках з'являлося багато вартісних літературних нарисів, статей про театр, мистецтво, виховання, звичаї, книжкові рецензії, бібліографічні огляди і т.п. Феміністичний характер «Пшедсвіту» трохи ослаб після зміни редактора, яким став Дунін-Карвінський і спочатку разом з К. Стадніцькою виступав як співвидавець. Секретарем редакції був Г. Олеховський, а співпрацівниками Юзеф Флях, А. Грудніцька, В. Донбровський, В. Гюнтер, Т. Яворський, Ян Корнецький, С. Коссак-Щуцька, та ін. [951, s. 100].

Місячник «Млодеж» (Młodzież) виник у березні 1916 р. і був зорієнтований на учнів середніх шкіл. Редагували його С. Грималовська і Т. Ухма. З самого початку видання знаходилось під впливом керівництва ЗЕТ *Zw'язek młodzieży polskiej* (Związek Młodzieży Polskiej), головний осередок якого знаходився у Києві, і який опікувався харцерським рухом у Росії [66, арк. 7]. Харцерські матеріали, як організаційні, так і ідеологічні почали переважати у газеті остаточно у листопаді 1917 р. Газета стала власністю керівництва ЗЕТу, а редактором став С. Седлячек.

До групи найважливіших польських періодичних фахових видань належали «Пшегльонд наукови і педагогічни» (Przegląd Naukowy i Pedagogiczny), а також «Польськи месенчнік лікарські» (Polski Miesięcznik Lekarski). Обидва виходили в Києві з другої половини 1916 р. до весни 1917 р. Перший, присвячений шкільним і освітнім питанням, був редагований формально В. Перетяткович, а фактично С. Калиновським. «Польський месенчнік лікарські» вийшов під керівництвом В. Шумовського і В. Тжебінського. Третім цінним київським періодичним виданням були «Вядомості бібліографічне» (Wiadomości Bibliograficzne), що видавалися Ф. Шнарбаховським, каноніком з Бердичева і керувалися А. Дрогошевським, засновником спеціальної бібліографічної інституції «Скарбец друкув польських» (Skarbiec druków polskich). Місячник прагнув до хронікального охоплення всього

польського духовного життя в Росії. Після видання третього номера у березні 1917 р., на зміну йому прийшов «Музеум Польські» (Muzeum Polski), репрезентуючи досить високий науковий рівень [66, арк 101].

Після переїзду Ф. Шнарбаховського з Києва на постійне проживання у Бердичів, новим видавцем «Вядомостей бібліографічних» і потім «Музеуму польського» став Л. Грохольський. Тяжкі видавничі умови, дороговизна матеріалів, зокрема паперу, не лякали нового видавця, який став головним редактором, і прагнув створити новий майданчик для представлення польської діяльності на Правобережжі [416, s. 3].

Під час війни існування більшості зі згаданих видань значною мірою спиралося на допомогу Київської окружної ради – координаційного органу організації допомоги жертвам війни. Рада передплачувала зазвичай певну кількість екземплярів газет і організувала доставку їх передплатникам. Так, наприклад, у 1916 р. викупила 300 екземплярів «Люду Божего», 250 екз. «Святу Кобеци», 60 екз. «Наш свят» і т.д. Інколи, як у випадку з «Вядомості бібліографічне» вдавалося віднайти мецената серед місцевих польських поміщиків. Багато ілюстровані двотижневики «Клоси Українське» або «Пшедсвіт», в яких віддавали перевагу літературній тематиці, були виразно орієнтовані на заможних читачів. Однак, багато газет мусили долати значні фінансові труднощі, що в свою чергу позначалось на матеріальній ситуації журналістів. Тому діяльність кілька десятків осіб з кола польських літераторів і журналістів у Києві мала більш професіональний, ніж творчий характер.

Біженці змінили раніше існуючу соціальну структуру польського населення в українських землях. Неактуальним стало твердження про тотожність поляків із землевласниками. Серед вигнанців переважали селяни і робітники – представники нижчої соціальної верстви. Значною також була група інтелігенції. З'явилися люди, які представляли вищий культурний рівень і національну свідомість. Часто вони були прикладом патріотизму для місцевих поляків [844, s. 190]. Одночасно з хвилею біженців йшла хвиля демократичних настроїв. Біженці були, найчастіше, бідними

людьми, які прагнули демократичних змін, схильними до громадської діяльності і відстоювання своїх поглядів. Особливо на початку еміграції відчувалась різниця між ними і місцевими елітами, які були налаштовані до переселенців патерналістично. Тим часом у Польщі участь у суспільному житті брали всі верстви населення [844, s. 191].

Потік біженців з Королівства Польського і Галичини вимагав належної організації надання йому допомоги. Першими у Російській імперії почали надавати допомогу постраждалим міста і земства. Це була так звана ініціатива «знизу». В липні 1914 р. у Москві відбулись два з'їзди, на яких представники з губерній заснували Всеросійський земський союз (ВЗС) і Всеросійський союз міст (ВСМ). Вони утворили вертикаль у містах і губерніях Росії [656, с. 157]. Громадські організації значною мірою взяли на себе опіку над хворими і пораненими військовослужбовцями, родинами мобілізованих і біженцями.

Відомі громадські діячі – член Державної думи А. Коновалов, князь С. Трубецькой, і відомий благодійник П. Шахов звернулися до російського народу із закликом надати невідкладну допомогу Польщі, яка постраждала від воєнних дій. У відозві зазначалось про необхідність створення фонду для надання допомоги [283, с. 3]. Під почесним керівництвом великої княжни Тетяни Миколаївни за наказом імператриці Олександри Федорівни був утворений Комітет для надання тимчасової допомоги постраждалим від військових дій (Тетянівський комітет) [287, с. 4]. До організації допомоги населенню Польщі також долучився і Всеросійський земський союз [284, с. 3].

Першу допомогу полякам-біженцям у прикордонних губерніях почали надавати польські громади і благодійні товариства. На початку війни держава надала дозвіл на створення і діяльність різних добродійних етнічних організацій. У серпні 1914 р. польська колонія з ініціативи Г. Свінціцького, Б. Ольшановського і Р. Квятковського створила у Петрограді Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ) (Polskie Towarzystwo Pomocy ofiarom wojny). По всій території Російської імперії, в тому числі і в українських землях, з'явилися відділення цього

товариства. З вересня 1914 р. до початку 1917 р. на території Росії завдяки ініціативі членів старої еміграції, місцевого польського населення, а з середини 1915 р. і серед біженців виникло 247 автономних відділів Товариства, які формально визнавали владу існуючого у Петрограді Комітету. В Москві статут ПТДЖВ було затверджено у липні 1915 р. і його діяльність очолив А. Ледніцький [847, s. 113]. Активну діяльність у напрямку всебічної допомоги біженцям розгорнули відділення цих товариств у великих українських містах і провінціях. За підрахунками польських істориків у всіх українських губерніях існувало 115 відділень ПТДЖВ. Найбільша кількість їх була у Подільській губернії (26), Волинській (22), Київській (20) [656, с. 158].

Ще однією численною організацією з розгалуженою мережею відділень, яка опікувалась польськими біженцями, був *Центральний громадянський комітет* (Centralny Komitet Obywatelski) (ЦГК). У серпні 1914 р. у більшості міст Королівства Польського виникло кількасот громадянських комітетів для організації життя суспільства в нових умовах. Ідею об'єднання і координації таких комітетів в одній організації висловив голова Центрального земельного товариства князь С. Четвертинський. Таким чином, 11.09.1914 р. у Варшаві було утворено ЦГК [907, s. 90]. З червня 1915 р. після залишення російськими військами Варшави, разом з масами біженців керівництво організації емігрувало в Російську імперію. Там продовжилась робота організації під такою ж назвою, що вирішувала питання польських біженців у Росії. Діяльність цих організацій була визнана на офіційному рівні [878, s. 113].

У Петрограді ЦГК було утворено у серпні 1915 р. і головним ініціатором його заснування став В. Грабський, якому разом зі С. Войцеховським і князем С. Святополк-Четвертинським варшавською владою була доручена організація опіки над біженцями губерній Королівства Польського всередині Росії. Вищим органом організації вважалось Загальне зібрання членів ЦГК. Реальне керівництво було сконцентровано в руках Головного правління (Zarządu Głównego) [847, s. 112].

27.10.1915 р. Загальне зібрання ЦГК затвердило проект М. Лютославського про засади організації ЦГК, в якому пропонувався поділ Росії на 7 районів. Українські губернії входили до складу трьох районів: Чернігівська – до Західного (керівник Ю. Дангель), Київська, Подільська, Волинська, Херсонська – до Південно-Західного (керівник П. Гурський), Харківська, Полтавська, Катеринославська – до Південного (керівник В. Гутовський). Загалом у різний час у штаті співробітників ЦГК було 43–53 уповноважених, 302–445 інструкторів різних рівнів, 2205 провідників, 70 ксьондзів [662, с. 42].

Політичні партії націоналістичного табору проводили активну агітацію і поширювали свій вплив через організації допомоги біженцям. Діяльність у них, зокрема у ЦГК і ПТДЖВ давала можливість політичного впливу на біженські маси, і була також джерелом матеріального забезпечення в еміграції. Відділення ЦГК були розміщені у більшості міст, де було велике скупчення польських біженців.

З метою налагодження ефективної роботи у березні 1915 р. було затверджено проект внутрішньої реорганізації ЦГК. Створювалось 7 відділів: загальний, фінансовий, місцевих комітетів, доброчинності, праці і громадських робіт та громадського здоров'я [314, с. 1]. Приміщення і допомогу відділенням ЦГК часто надавали місцеві польські поміщики. Так, Подільське відділення ЦГК розташовувалось у Вінниці у будинку гр. З. Грохольського [592, с. 152].

ЦГК, перш за все, опікувався селянами, які одержували від нього матеріальну допомогу. У Сквирському повіті Київської губернії склалася ситуація, коли польські біженці у с. Самгородка і Буки одержували допомогу від кількох інстанцій. Окрім ЦГК, їм видавалась допомога від Святоволодимирського братства і відділу Всеросійського товариства допомоги біженцям. До того ж, вони працювали у місцевого поміщика Абрамовича, який платив їм кошти, як і місцевим селянам. Після розслідування справи чиновниками Київського ГЖУ, представники ЦГК звернулися з проханням до інших інституцій припинити виплати. Ситуація була залагоджена. Загалом ставлення до польських біженців місцевого населення було позитивним [29, арк. 28].

Надавав підтримку біженцям також Польський Львівський комітет допомоги (ПЛКД) (Polski Lwowski Komitet Ratunkowy), який залишив Львів у лютому 1915 р. разом з російськими військами і прибув до Києва. Більшу частину львів'ян склали політичні біженці. Вони були не знайомі з російською дійсністю, мовою, мали статус іноземних підданих, в більшості позбавлені засобів на існування і тому Комітет припинив свою діяльність [847, s. 114]. Однак, у 1915 р. голова Комітету С. Грабський звернувся до київської влади і одержав дозвіл на проведення діяльності. Комітет поставив своїм завданням розширення діяльності на всю територію України, і тим, які оселилися у Києві і в околицях Харкова, в Сумах і Одесі [567, s. 281]. Комітет цілковито знаходився під впливами націоналістичного табору [956, s. 23].

Між організаціями, які займалися опікою біженцями пройшов на основі добровільної угоди такий поділ праці: ЦГК займався біженцями, які перебували в селах і малих містечках, а ПТДЖВ відповідало за інтелігенцію і загалом за біженців у містах. Польськими біженцями з Галичини займався Львівський комітет допомоги біженцям [457, s. 10].

У 1915 р. у Києві з делегатів ЦГК і ПТДЖВ було створено Київську окружну раду ПТДЖВ у співпраці з ЦГК на чолі з Й. Бартошевичем, яка входила до Ради з'їздів польських організацій допомоги біженцям. Її очолив О. Ледніцький, віце-секретарем став Є. Здоховський. У правлінні також працювали В. Грабський і Ян Мрозовський [956, s. 23]. Рада координувала діяльність організацій, узгоджувала бюджети і т.п. Рада з'їздів збирала загальні з'їзди і розміщувалася у Москві [457, s. 10]. Ініціатива виходила від А. Ледніцького. Причини її виникнення полягали у тому, що між ЦГК і ПТДЖВ існувала конкуренція. Існуюча між ними організаційна різниця і політична орієнтація окремих діячів унеможливили порозуміння щодо утворення єдиної організації з надання допомоги біженцям. Москва стала центром нової інституції і спочатку місцем перебування Виконавчого комітету, який потім перемістився у Петроград [843, s. 115].

В Україні діяли також інші польські інституції, що надавали допомогу постраждалому польському населенню. У Київській губернії у грудні 1914 р. було засновано *Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і постраждалим від воєнних дій полякам*. Ініціаторами створення виступили відомі у Києві польські діячі – Й. Пересвіт-Солтан, М. Буковинський, Ф. Мостовський [129, арк. 1]. Впродовж 1915–1917 рр. у багатьох містах Київської губернії було відкрито відділення цього товариства. Зокрема, у Радомишлі його очолив Ц. Крижановський, у Козятині – Я. Жуковський [130, арк. 2-3]. Регулярно проводив збори пожертв на користь постраждалому населенню Королівства Польського *Київський комітет допомоги населенню Царства Польського* [35, арк. 28].

У червні 1915 р. *Комітет допомоги бідним сімействам поляків* було відкрито у Харкові, до складу якого увійшли І. Вільга, М. Вільга, І. Тайлер, Й. Кареницький, З. Щавинський, Р. Щавинська, С. Вершило, Ю. Дворжанчик і О. Дворжанчик [162, арк. 2]. Відділення цього товариства виникли у містах Харківської губ. У липні 1915 р. засновано відділення товариства у м. Краматорск, до складу якого увійшло 10 осіб на чолі з І. Кобилинським [163, арк. 1]. У вересні цього ж року місцевий відділ *Товариства* на чолі з Я. Покловським-Козелом з'явився у м. Славянськ [164, арк. 2].

Підтримку постраждалим від війни полякам надавала і католицька церква. Циркулярним приписом управляючого Могильовською римо-католицькою єпархією єпископа І. Цепляка приходське духовенство закликалось до збору в усіх церквах пожертв на користь постраждалих у війні поляків [167, арк. 1]. В Одесі на початку війни було створено *Польський комітет для надання допомоги пораненим солдатам* [154, арк. 12], а також *Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідному польському населенню, яке постраждало від воєнних дій* [155, арк. 9].

Привернення уваги до постраждалих у війні поляків здійснювалося також міжнародними організаціями, створеними зусиллями відомих поляків у світі. Так, у Швейцарії, Франції, США існували комітети, які координували діяльність по збору

допомоги для поляків у світі, зокрема під керівництвом відомого польського письменника Г. Сенкевича, знаного у світі композитора І. Падеревського [142, арк. 2].

Влітку 1915 р. після відступу російської армії кількість біженців збільшилась і царська влада змушена була прийняти спеціальний закон, за яким допомога біженцям не могла покладатися тільки на громадські благодійні організації, а оголошувалась обов'язком держави, яка залучала до цієї справи і суспільні сили [669, с. 240]. З метою налагодження комунікації між біженцями і ознайомлення їх із загальною інформацією, що стосувалася біженців, для них розпочався друк газет. Зокрема, організація з облаштування біженців Південно-Західного фронту випускала газету «Югобіженець», в якій безкоштовно друкувалися оголошення про розшук членів сімей, які загубилися, або відстали під час переїздів. Ця газета через земських начальників поширювалась серед біженців [159, арк. 9].

Розуміючи необхідність вирішення питання опіки над біженцями, у серпні 1915 р. при Міністерстві внутрішніх справ була утворена *Особлива нарада зі справ біженців*. Вона повинна була не тільки розподіляти державні кошти на діяльність інституцій, що надавали допомогу жертвам війни, але також створити правові рамки їх функціонування і координацію діяльності [843, с. 112].

Враховуючи існування значної кількості різних організацій з надання допомоги біженцям, царська влада виступила координатором в організації цієї діяльності. В січні 1916 р. у Петрограді відбулось засідання Особливої комісії з облаштування біженців під керівництвом заступника міністра внутрішніх справ М. Плеве, яка прийняла рішення про об'єднання у губерніях діяльності усіх громадських і національних організацій з опіки над біженцями шляхом утворення губернських нарад з представників усіх організацій [247, с. 4].

Однак, вже восени 1916 р. економічна ситуація в державі та матеріальне забезпечення біженців погіршилися. У вересні 1916 р. Рада міністрів рекомендувала міністрові внутрішніх справ О. Хвостову опрацювати проект поступової і планової ліквідації акції допомоги біженцям [351, с. 2]. Вважалось, що гострота ситуації з

біженцями знята, так як значна її частина забезпечила власний побут своєю працею і тому продовольчий пайок зменшено на 10 % у селах, і на 15 % – у містах. Більшість біженців дійсно знайшла роботу. Як показувала статистика Київського ПТДЖВ, середньомісячна влаштованість на роботу склала 456 осіб. Разом з тим, Товариство відзначало, що крім сотень працюючих були тисячі нездатних до праці інвалідів, жінок і дітей, які вимагали окремої допомоги. Від імені Київського ПТДЖВ С. Єзерський закликав поляків у такий важкий час вважати своїм невід'ємним обов'язком честі і національного сумління надавати допомогу жертвам війни. Він пропонував систему поголовного добровільного оподаткування польського населення на користь постраждалих у війні поляків [343, s. 1].

Подібна ситуація відчувалася у всіх місцевостях України. Польський комітет Одеси також звернувся до польського населення з проханням допомоги біженцям. Каса Комітету через зменшення державних видатків і матеріальної допомоги виявилася порожньою. Створені нею інституції – школи, притулки, інтернати, робочі майстерні, їдальні вимагали значних коштів для підтримки діяльності [505, s. 9].

Мережа польських громадських організацій, які надавали допомогу біженцям, діяла впродовж всього періоду війни, виходячи з конкретної ситуації на місцях та політики держави. Опікунські організації формально закінчили свою діяльність в Росії у 1918 р. Допомогою цих організацій у 1915–1918 рр. скористалося велика кількість людей. За статистикою ЦГК – 333 794 особи, ПТДЖВ – 198 715 осіб, ПЛКД – 9 тис. біженців з Галичини [843, s. 115].

Владні структури розглядали ці організації як альтернативні опозиційним Всеросійському земському союзу і Всеросійському союзу міст, а польські організації мали можливість одержати фінансування з державного бюджету. Разом з наданням матеріальної допомоги (забезпечення продуктами, житлом, одягом) ці інституції забезпечували фінансову, санітарну, юридичну, релігійну, культурну, освітню підтримку і сприяння у пошуку праці. Фінанси надходили від російських влад. Польські організації отримували їх за посередництвом Особливої наради у справах

біженців, а також від російських громадських і опікунських організацій (напр. Комітет Великої княжни Тетяни), місцевих влад і земств. Після падіння царату кошти надходили від Тимчасового уряду.

Під час Першої світової війни через вплив великої кількості біженців значно активізувалася діяльність польських громад у містах та українській провінції. У багатьох місцевостях були створені відділення польських організацій з надання допомоги біженцям, проводились благодійні акції, збори коштів для матеріальної допомоги постраждалим, освітня і культурна діяльність.

Складне біженське життя знайшло своє відображення у польській пресі. У газеті «Дженнік Кійовський», «Клоси Українське», «Тигоднік Одеський» існували рубрики «Життя провінції», в яких надавалась інформація про суспільне життя поляків в різних частинах України, висвітлювалась діяльність громадських організацій, подавалась позиція місцевих польських лідерів на гострі дискусійні питання. Таким чином, реконструйована пресою загальна картина життя біженців, відтворювала загальні тенденції у цьому русі, показувала його особливості і специфіку в різних регіонах.

Перша світова війна чи не найбільші страждання і біди принесла населенню прикордонних територій, до яких належали *Волинь і Волинське прикордоння*. Безпосередньо на території України воєнні дії вів Південно-Західний фронт, що розтягнувся на 400 км, яким на початку війни командував генерал М. Іванов. У результаті нападу на ці землі навесні 1915 р. австрійських військ виявилися великі руйнівні наслідки. У травні 1915 р. рішенням російського військового командування населення прифронтових районів Волинської губернії в обов'язковому порядку евакуйовувалось, матеріальні цінності організовано вивозились, планово відходили владні структури. В серпні 1915 р. генерал М. Іванов видав наказ, яким зобов'язувалось проведення низки заходів з відходом російських військ. Зокрема, евакуйовувалось чоловіче населення віком від 17 до 45 років, решта населення відходила при наближенні ворога. Необхідно було вивезти всі мідні предмети, станки, вироби заводів з міді, дзвони [123, арк. 26].

При цьому постраждали польські землевласники і підприємці, які займалися виробництвом цукру. Окреме розпорядження губернатора стосувалося негайного вивезення мідних кабелів близько тисячі пудів з електричної станції у м. Рівне, що належала княгині Любомирській, а також мідних апаратів вагою до тисячі пудів на винокурному заводі с. Колоденки і м. Рівне, що належали князю Любомирському. Всі мідні частини, які знімалися з машин упаковувались із зазначенням з якого вони місця, щоб в майбутньому відновити виробництво цукру й інших продуктів [123, арк. 133]. За час евакуації із Рівного виїхало більше 40 тис. жителів, не враховуючи приватних і громадських закладів. Через центральне губернське місто Житомир пройшло 15 тис. біженців із місць, що знаходились у зоні воєнних дій Рівненського і Дубенського повітів [245, с. 3].

Як писала місцева преса, на початку серпня 1915 р. Володимир-Волинський повіт уже був евакуйований і мав вигляд пустелі [298, с. 2]. На окупованій австро-німецькими військами території всі здорові і здатні до праці сільські жінки залучалися до обслуговування хлібопекарень, пральних і шевських майстерень [253, с. 2]. У травні 1916 р. прикордонні території західної Волині вчергове зазнали руйнації і спустошення. На початку серпня 1916 р. газета «Дженнік Київські» описувала враження кореспондента газети «Біржевіє ведомості» А. Масарінов від прогулянки околицями Луцька біля станції Олика, від якої залишився тільки фундамент і купа осколків. Станція у Луцьку знищена. При зміні влади на місці австрійських вивісок з'являлися російські, в магазинах місце віденських товарів займали київські [342, с. 3].

Після переходу цієї території під владу Росії за наказом військової влади були створені порайонні комісії для визначення збитків, зумовлених воєнними діями на Західному фронті [121, арк. 21]. У висновках зазначалось, що третина від усіх господарств у Волинській губернії – 3812 були зруйновані, пошкодженими виявились 2422 і вціліло трохи менше третини. Значні втрати понесли польські поміщики [349, с. 2]. Оцінивши збитки, земство закупило велику партію будівельних інструментів, рам для вікон, дверей та інших дрібних речей на суму 4,5 млн. руб. [342, с. 3].

Матеріальні втрати, потік біженців та примусова евакуація населення змінювали національний склад території. У Володимирському повіті на Волині, який перед війною нараховував близько 400.000 населення, за урядовою статистикою, 70 % складали українці, 14-15 % – поляки, решта – євреї, чехи і маленький відсоток німців. За законом від 02.02.1915 р. місцевою владою у колишніх німецьких підданих було вилучено нерухомість на орендованій ними землі та значну їх кількість виселено [122, арк. 1]. Евакуація, що проводилася влітку 1915 р., змінила становище у повіті. Близько 2/3 населення залишило повіт, емігруючи на схід. Серед поляків виїхала лише незначна частина великих землевласників та офіціалістів, з росіян – урядовці і поміщики. Коли територія повіту перейшла під владу Австрії, масово емігрувало до Пруссії німецьке населення [388, с. 2].

У Волинській губернії, як прифронтовій, польські біженці з'явилися найперше. Частина з них, одержавши першу допомогу від місцевого населення або від громадських організацій, продовжувалася рухатися вглиб Російської імперії, частина залишалася. За даними канцелярії волинського губернатора на початку березня 1916 р. у Волинській губернії перебувало 3.000 поляків-біженців [254, с. 3]. У травні 1916 р. їх кількість збільшилася і на губернському засіданні з питань надання допомоги біженцям було зазначено, що під опікою волинського відділу ПТДЖВ знаходилось 2345 осіб, під опікою волинського відділу ЦГК – 4470 осіб [336, с. 3].

Організацією надання допомоги польським біженцям займалися в основному місцеві відділення Петроградського ПТДЖВ і ЦГК. В діяльності відділів ПТДЖВ на Волині можна розрізнити дві фази, межею в яких були воєнні дії літа 1915 р., що викликали великий наплив біженців вглиб Росії і на Волинь, до повітів, які знаходилися на лінії фронту. У перший період діяльності польськими організаціями допомоги постраждалим у війні реалізовувались завдання, окреслені Петроградським ПТДЖВ. Першочергово, всі матеріальні засоби, в тому числі кошти й зібрані речі направлялись до Варшави, в ЦГК. В другу чергу відділи надавали

допомогу біженцям, організовуючи для них притулки, пункти харчування, пошук роботи. Друга фаза діяльності товариств надання допомоги постраждалим розпочалась восени 1915 р. [878, s. 116].

В цих умовах плідною виявилася робота місцевих відділів ПТДЖВ, які були створені у містах і містечках, де була сконсолідована польська громада. Зокрема, в Кременці, Острозі, Володимирі-Волинському, Ковелі і Житомирі. В березні 1915 р. на організаційному засіданні в Ковельському ПТДЖВ головою було обрано М. Гіжинського, створено секції: фінансову, нагальної допомоги та допомоги Галичині [325, s. 3]. На початку березня 1915 р. у Володимирі-Волинському відбулось організаційне зібрання місцевого відділу ПТДЖВ, на якому було прийнято рішення про введення загального оподаткування на користь земляків жертв війни із встановленням мінімальних норм. Такою нормою для власників земель стали 10 % від оплачених земських і урядових податків, для урядовців – половина цієї суми. Представники всіх інших сфер суспільства зобов'язувалися жертвувати 2-3 % чистого доходу [316, s. 3]. У повіті відділення Комітету відкрило 13 власних магазинів в різних частинах повіту, переважно у віддалених селах. Крім того, взимку 1916 р. польська громада організувала кілька польських шкіл на Волині. Ця робота розширилася взимку-навесні 1917 р., коли було створено ще кілька початкових польських шкіл [388, s. 2].

У м. *Базалія* у вересні 1915 р. відділення ПТДЖВ очолив І. Кнолль. Через базилійський відділ проходили евакуйовані, для яких було відкрито їдальні в Базилії та Волочиську, де їжу одержали 243 особи, серед яких вигнанці з Королівства Польського, околиць Крем'янця, Почаєва і Дубно для дітей організовано 3 притулки: один – в селі Чучелі, два – в с. Лазучині, в яких знаходилась 194 дитини [355, s. 3]. Активною була польська громада у м. *Корець*, яка у квітні 1915 р. відкрила притулок для бездомних дітей з Королівства Польського за ініціативи Ч. Доманської [325, s. 3]. У *Заславі* допомогу біженцям надавало Римо-католицьке товариство добротності, створене у 1906 р., і яке було першою і єдиною

польською інституцією у повіті. Воно займалось збором матеріальної допомоги речами, дешевими послугами біженцям, коштами [310, s. 2].

Наприкінці 1915 р. акції допомоги біженцям на Волині розпочали також відділення ЦГК. У Волинській губернії його комітети діяли в Житомирі, Луцьку, Сарнах та ін. містах [878, s. 120].

Житомир, як губернський центр був одним із перших, в якому польська громада вже з осені 1914 р. організовано надавала допомогу постраждалому польському населенню, проводила різноманітні акції допомоги, створювала громадські організації для вирішення питань біженців.

З ходом воєнних дій кількість поранених зростала, тому громада волинських поляків на зібрані кошти в жовтні 1914 р. відкрила і утримувала лазарет на 20 ліжок [236, с. 3]. Правління лазарету постійно через місцеві газети оприлюднювало надану допомогу як коштами, так і речами і приносило вдячність жертводавцям [282, с. 3]. Окремі поляки почали організовувати лазарети на власні кошти. Так, граф М. Тишкевич віддав свій палац із 150 кімнатами під лазарет [226, с. 1]. В Острозькому повіті М. Тишкевичем облаштовано лазарет у с. Плужному на 15 ліжок, князем С. Четвертинським в с. Плоскому – на 8 ліжок [233, с. 4]. Власник чайного магазину у Житомирі В. Годзелінський звернувся в Житомирський комітет *Союзу російських міст з надання допомоги пораненим на війні* з проханням утримувати на власні кошти одного пораненого із селян чи міщан Волинської губернії [124, арк. 97 зв.].

Восени 1914 р. з'явилися перші біженці в Житомирі. Як писала місцева преса, серед біженців, які були колись заможними людьми, панували нужда і злидні, так як їх майно було знищене, а вони тікали в одному одязі. Польська громада почала збір добровільних пожертв для своїх земляків. Римо-католицьке благодійне товариство звернулося до всіх з проханням про допомогу. Першими їх підтримали М. Свінціцька у розмірі 100 руб. і П. Свінціцький – 25 руб. [235, с. 3]. За постановою Житомирського РКБТ була виділена допомога, яка склала 2.000 руб. [236, с. 2].

Включилося у роботу з підтримки біженців і Житомирське римо-католицьке благодійне товариство (РКБТ), яке запропонувало у скрутний військовий час допомогу житомирянам через вигідні послуги та надання пожертв. Товариство звернулося у міську управу з пропозицією закупівлі дров у державному лісі [276, с. 3]. Ним було також запропоновано послуги з виготовлення меблів зі знижкою 10% для хірургічного відділення на 200 ліжок [124, арк. 9].

У вересні 1914 р. Житомирське РКБТ надало матеріальну допомогу у розмірі 100 руб. Комітету допомоги пораненим воїнам і Житомирському комітету з надання швидкої допомоги бідним сім'ям запасних – 50 руб. [279, с. 3]. Польські поміщики намагалися допомогти і військам російської армії. Один з них запропонував, наприклад, командиру армії свої послуги в якості посередника із закупки хліба і фуражу безпосередньо від виробника і за цінами нижче встановлених на біржі, про що було написано у місцевій пресі [234, с. 4].

У жовтні-грудні 1914 р. у Житомирі та в інших містах губернії була проведена низка акцій з надання допомоги постраждалим від війни полякам. 25.10.1914 р. відбулось зібрання городян м. Житомир, на якому зібрано пожертвувань в розмірі 697 руб. Барон де-Шодуар заявив про пожертвування ним Комітету 4% ренти та 200 руб. [285, с. 2].

Наступне засідання правління Комітету відбулось 02.11.1914 р. На ньому було вирішено влаштовувати один раз у місяць тарілочні збори коштів у церквах і костелах. Безкоштовний друк різних бланків, відозв і т.п. взяв на себе власник «типографії спадкоємців М. Дененмана» Найдіс. На засіданні також відвітували про зібрані теплі речі на 600 руб. [286, с. 3]. Участь у зборі пожертв для постраждалого польського населення взяли також учні старших класів гімназій м. Житомир за клопотанням княгині Шаховської [72, арк. 4].

За рішенням Комітету у Житомирі було проведено кінематографічні сеанси у Малому театрі Мянговського, які пройшли з великим успіхом і дали валового збору 747 руб., з яких на користь постраждалим залишилось чистого прибутку – 627 руб. [238, с. 3]. 23.11.1914 р. вийшов номер газети «Наша Волинь», в якому одна

сторінка була присвячена Польщі [290, с. 2]. Газети продавалися під час вуличного збору. Рукава активістів були прикрашені біло-малиною пов'язкою [239, с. 3]. Загальний збір у цей день склав 3710 руб. [291, с. 3]. Для округлення суми до 4.000 руб. Доманевський пожертвував 150 руб. [240, с. 3]. Також за планом Комітету 27.11.1914 р. відбувся концерт Йосипа Турчинського, присвячений творам Шопена. Весь чистий прибуток у сумі 650 руб. був внесений в місцевий комітет допомоги постраждалому населенню Королівства Польського і переданий у Варшаву [294, с. 2]. З гастролями у грудні 1914 р. у Житомирі виступали також відомий скрипаль М. Ерденко і піаніст А. Штосс-Петров, дохід від концерту також був перерахований на користь населення Польщі [295, с. 3].

На черговому засіданні місцевого комітету постраждалим Королівства Польського обговорювалось питання організаційної допомоги з влаштування вуличного збору у містечках Новоград-Волинський та Ізяслав Волинської губернії [292, с. 2].

У червні 1915 р. в Житомирі було відкрито відділення ПТДЖВ. Головою правління обрано громадського діяча С. Саліса, його заступником – М. Лібровича, членами – кс. І. Дубовського, кс. Шумана, В. Бжостовського, А. Лашинського та ін., утворено декілька секцій. Під опікою товариства перебувало 700 осіб. Зокрема, секція невідкладної допомоги до жовтня 1916 р. виділила грошову допомогу для 2.000 осіб. Дешева їдальня товариства щоденно відпускала більш, ніж 150 обідів. Особлива увага приділялась дитячим притулком, в яких перебувало близько 100 дітей, та займалась пошуком роботи для біженців. Крім того, при товаристві діяли секції медичної та юридичної допомоги. Кошти житомирського відділу склалися із членських внесків (230 членів, річний внесок – 6 руб.), приватних пожертв, доходів від влаштованих «базарів», лотарей і ін. заходів. Значна частина витрат покривалась центральним петроградським правлінням – 60.000 руб. (50 %), 6.000 руб. надійшли від Тетянівського комітету [260, с. 5].

У вересні 1915 р. у Житомирі, під опікою житомирського відділення Комітету ПТДЖВ знаходилось близько 450 осіб поляків. Більшість з них перебувала у

відкритих пунктах харчування, а інші, дякуючи зусиллям комітету, були влаштовані в державні й громадські заклади м. Житомира. За рішенням Комітету було організовано збір і виготовлення теплого одягу для біженців-поляків [246, с. 3].

У січні 1916 р. на засіданні Волинської губернської комісії з влаштування біженців під керівництвом П. Скаржинського було затверджено розподіл сфер діяльності між організаціями. Національні товариства відповідали за забезпечення одягом, взуттям, пошук праці, вирішення питань освіти і організацію дитячих притулків [248, с. 3]. На засіданні губернської комісії з питань облаштування біженців у травні 1916 р. прозвітували, що під опікою волинського губернського комітету знаходяться 146.000 біженців, з них – 2.345 біженців координувалися ПТДЖВ [256, с. 3].

Київ був головним осередком, який координував діяльність відділень допомоги жертвам війни в Україні. Київському Комітету ПТДЖВ підпорядковувалось близько 50 відділень [331, с. 1].

У лютому 1915 р. члени Київського ПТДЖВ визначили напрямки діяльності і прийняли рішення, за якими праця мала базуватися не тільки на громадянському обов'язку і християнській покорі, але з «ясним і тривалим сердечним вогнем жертвних сердець до самого кінця» [310, с. 1].

На початку березня 1915 р. відділення ПТДЖВ у Києві провело загальне зібрання, на якому було підведено підсумки діяльності товариства за півроку. Загальний звіт про діяльність усіх 10 секцій зробив заступник голови Товариства Й. Бартошевич. З осені 1914 р. секція невідкладної допомоги видала 20.000 обідів, виділила 1000 особам грошову допомогу, було влаштовано 8.000 осіб на робочі місця. До Королівства Польського відправлено 400 пудів одягу і білизни і стільки ж видано на місці. У розпорядженні секції забезпечення житлом було 7 вільних приміщень, надано притулок для 800 осіб, проведено 1.000 консультацій, порад, роз'яснень і листів біженцям з різних питань. Сільськогосподарська секція отримала 60.000 пудів збіжжя й інших продуктів. За перший рік на рахунок Товариства надійшло 69.288 руб. 93 коп. [312, с. 1].

Й. Бартошевич у газеті «Дженнік Кійовські» прозвітував про значну роботу з надання допомоги найбільш вразливій групі постраждалих – дітям. Група жінок звернулася до Київського товариства з ініціативою утворення Товариства опіки над бездомними дітьми під егідою Комітету і одержала підтримку. Товариство виникло як підсекція житлової секції на умовах цілковитого утримання за рахунок внесків своїх членів. Її головою і скарбником стала В. Перетяткович, членами правління: М. Волошиновська, П. Сидорович, Н. Зелінська. Ними була поставлена мета якнайширшого збору бездомних дітей з польських земель, спустошених війною і розселення їх на воєнний час по маєтках Київщини, Поділля і Волині. Місцеві мешканці допомагали грошима і продуктами, жертвуючи приміщення для прийняття дітей під свою опіку.

У Києві подружжя лікарів Обніських пожертвувало на цю мету шість кімнат у власному будинку по вул. Михайлівській на певний період. Головні засоби на утримання підсекції надходили від учениць гімназії В. Перетяткович, які відмовляли собі в жодній розвазі, даючи щедрі пожертви на добру мету. Підтримка цієї справи надавалась і через газету «Дженнік Кійовські», в якій друкувалися спеціальні листи-звернення щодо допомоги для бездомних. Також були перераховані кошти від організованих аматорським Товариством с. Ставищ і Любчі вистави і концерту у розмірі 130 руб. [310, s. 1].

За побажаннями ЦГК у Варшаві розміщення дітей відбувалося, як правило, за колективними пропозиціями, винятково допускаючи пропозиції одиничного влаштування, коли з того була необхідна користь (догляд за слабкими). Діти, яких розміщували групами, залишалися під опікою спеціальних доглядачок, привезених переважно з Варшави за побажаннями як ЦГК, так і більшості жертводавців. Групу в 35 дітей було розміщено в м. Лавров під Луцьком під опікою князя Любомирського, 22 дітей розташовано у Володимирі-Волинському на відповідальність пана Гутовського, 30 дітей знаходилось у притулку в Бершаді під опікою подружжя Рогальських і в Сатанові знаходилось 10 дітей під наглядом панів Тишкевичів. Поодиночно була розміщена 21 дитина [310, s. 1]. Впродовж березня

надійшли пропозиції від пана Якубовського з Любинців на 16 дітей, пана Кульчицького з Чарноміна на 22 дітей та ін. В самому Києві було облаштовано зразковий притулок на 11 дівчат з ініціативи міщанок Добровольської, Дорожинської, Гулянської, утримуваний за їх кошт [311, s. 1]. У квітні 1915 р. у Києві з'явилося ще одне товариство опіки над покинутими дітьми і сиротами під назвою «Притулочок». Ініціаторкою створення і головою товариства стала В. Порчинська [324, s. 2].

Влітку 1916 р. у зв'язку зі складною економічною ситуацією державна допомога біженцям зменшилась. У вересні 1916 р. в Київській окружній раді відбулась нарада представників польських організацій, які надавали допомогу жертвам війни у п'яти губерніях Київського району (Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській). Бюджети громадських організацій передавалися губернським нарадам для затвердження і направлялися далі до вищих інстанцій. Відбулося 16 таких нарад, але Петроградською радою і Міністерством внутрішніх справ затверджено було всього три бюджети для району. Єдиним виходом із ситуації було визнано необхідність збору пожертв суспільства [353, s. 2].

У цій ситуації в найгіршому становищі виявилися ті, хто був нездатний працювати – інваліди, жінки з дітьми, які вимагали окремої допомоги, щоб залишитися живими і на що звернув увагу відомий публіцист і громадський діяч С. Єзерський. При нових урядових нормах на щоденне виживання одного біженця на селі виділялося 10 коп. замість 15 коп., у місті – 15 коп. замість 20 коп. Київською окружною радою було визнано право залишати на місцях 50 % загальних зборів коштів, а решту відправляти на вигнанців, що були вглибині Росії [344, s. 1].

Відзначимо, що Київський комітет ПТДЖВ оперував найбільшими коштами, враховуючи державну допомогу, значну польську громаду міста, велику кількість польських біженців, серед яких був достатній відсоток заможних поляків. Незважаючи на скромніші можливості, польські громади у менших містечках, також проявляли суспільну активність, спираючись на ентузіазм та національну свідомість населення.

Значну діяльність на Київщині проводила польська громада м. *Умань*. Місцеве відділення ПТДЖВ у травні 1915 р. організувало концерт відомого скрипаля П. Кохановського і відомого польського композитора К. Шимановського разом з артистами Ю. Ярошинським та А. Іванським з метою збору коштів на підтримку біженців. Того ж вечора у жіночій гімназії відбувся ярмарок, а 11 травня – велика прогулянка у парку «Софіївка» [333, s. 3]. До Уманського відділу ПТДЖВ належала і польська колонія у с. Цукровня Верхнячка. В лютому 1915 р. у селі було організовано приватний музично-декламаційний вечір, а 29 березня відбулась аматорська вистава, що дала дохід у сумі 225 руб. чистого прибутку [319, s. 3]. Ще кілька аматорських вистав було поставлено с. *Зеленків-Майданецьке* на Київщині, які принесли 489 руб. прибутку [332, s. 3].

З початку війни у містах і містечках на *Поділлі* також засновувались відділення Петроградського ПТДЖВ. На звітних зборах відділення ПТДЖВ у *Кам'яниці-Подільському* було заслухано звіт діяльності за 1916 р. Загальний прибуток склав 12.272 руб. Найважливіші статті видатків склали: допомога – 798 руб., допомога іноземним підданам – 1.146 руб., допомога в'язням – 3.835 руб., пораненим солдатам – 803 руб., на польську парафіяльну школу – 365 руб., на утримання притулку – 1.935 руб. [425, s. 2].

У *Вінниці* відбулось засідання відділення ПТДЖВ, на якому зі звітом з діяльності Товариства виступив його голова гр. З. Грохольський. У 1916 р. відділ утримував 3 притулки для дітей, один з яких денний. Створена їдальня і швейна майстерня, яка давала роботу і опіку дівчатам в інтернаті. Плідною була робота з надання допомоги іноземним підданам м. *Вінниця*. У своїй діяльності відділ користувався коштами, виділеними Комітетом кн. Тетяни і урядовими коштами, що складала 37.000 руб. Зросли пожертвування польського населення з 6.700 руб. у 1915 р. до 14.700 у 1917 р. Загалом сума балансу збільшилась у 6 разів і склала на початок 1917 р. – 62.673 руб. На засіданні обрано новий Комітет, до якого увійшли – З. Грохольський, Л. Єловицький, Я. Олтаржевський. Незалежно від пожертв грошима і продуктами, Комітет одержував продукти від селян: картоплю, крупи,

борошно, фрукти з маєтків М. Регульського, Е. Зелінського, С. Корецького, молоко і паливо з с. Якушинці А. Руссановського. Вінницький відділ за посередництвом Окружної ради користувався також коштами американського консульату [387, s. 2].

Після відкриття такого відділення у *Проскурові* почалась реалізація його завдань, що полягали, передусім у наданні допомоги польським біженцям із Галичини. 9 лютого 1915 р. у місті було влаштовано концерт, дозвіл на проведення якого дав голова Сибірського банку Ф. Канінговський. На концерті виступали піаніст В. Кохановський, співачка Вільчевська і фортепіано – Р. Фриман. Чистий дохід концерту склав 1000 руб. [310, s. 2].

Відділ ПТДЖВ було також створено у *м. Бершаді*. У містечку було організовано два госпіталі для поранених: земський госпіталь утримувався коштом місцевих мешканців, переважно поляків, таких як Міцинські, Полебські, Грушевські та ін. Другий створено у будинку, що належав до місцевої цукроварні. Половина коштів на його утримання надходила від правління заводу, друга половина від власників Бершади – панів Херонімових і Собанських із с. Сумовки. Було організовано притулок для дітей з Королівства Польського, в якому перебувало 30 дітей. Будинок для притулку пожертвувала дружина директора цукроварні пані Рогальська. В її будинку була також влаштована шевська і кравецька майстерня. Також вона організовувала аматорські вистави [313, s. 2].

В Ольгопольському повіті, у с. *Жабокричі* в березні 1915 р. рішенням загального зібрання відділу ПТДЖВ було ухвалено 1000 руб. спрямувати на утримання і опіку над бездомними дітьми із Королівства Польського і Галичини, а решту суми залишили на рішення комітету. Також було вирішено організувати пошиття білизни і одягу [315, s. 2]. Утворене у грудні 1914 р. відділення ПТДЖВ у *Гайсині* налічувало 88 членів. За два місяці було зібрано 216 одиниць одягу й 3125 руб., з яких 1000 руб. надіслана до ЦГК у Варшаві, 1000 руб. – у Комітет допомоги в Галичині, 1000 руб. – доктору Рутковському для Львова. Відбулось загальне оподаткування населення згідно норм, прийнятих київським зібранням,

тобто 30 коп. від десятини власної землі, 15 коп. від орендної десятини і 2 % від доходу і зарплати [316, s. 3].

Численна польська громада м. *Пікове* утворила відділення ПТДЖВ, до складу якого увійшло 230 осіб. За п'ять місяців роботи відділення надало юридичну допомогу 5 особам іноземцям. У касі Товариства було зібрано 1943 руб., з яких 200 руб. було відправлено до Петроградського ПТДЖВ, 300 руб. до ЦГК у Варшаві, 500 руб. – до Комітету допомоги у Львові і військовополоненим, решта видатків склали кошти на створення притулку для дітей [322, s. 3].

Незважаючи на незначну кількість поляків і переселенців з Польщі на *Чернігівщині*, вони також долучилися до організації допомоги постраждалим від війни полякам. Нечисленна польська колонія у *Ніжині* у грудні 1914 р. утворила відділення ПТДЖВ у складі 60 осіб під головуванням професора інституту князя Безбородька В. Новодворського. Зібрані 660 руб. і 75 пудів одягу було відправлено у Варшаву. Пошуком роботи для біженців займалось бюро, опікою поранених солдат-поляків – С. Соколовська, В. Жулцінська, Я. Хененберг. Від благодійних концертів за участю відомого піаніста Ю. Турчинського до каси відділу надійшло 600 руб. [334, s. 2].

У центральному місті Півдня України – *Одесі* сконцентрувалася значна кількість польських біженців. На початку війни польська колонія тут налічувала близько 30.000 і була добре організованою. Незважаючи на циркуляри, що обмежували діяльність населення у сфері друку і суворої перевірки нових видань на предмет лояльності до влади у воєнних умовах, в Одесі почала виходити нова польська газета [156, арк. 7]. Заснована у 1915 р. газета «Тигоднік Одеський» за висловлюваннями її головного редактора А. Седлецького мала стати «вогнищем для біженців» [485, s. 5]. Дразливі питання ставлення до біженців, до найбільш вразливих верств, до інтелігенції, до підозр щодо зловживань допомогою для біженців, піднімав знаний журналіст Я. Белціковський та ін. [487, s. 4].

Серед переселенців значний відсоток складала інтелігенція, управлінці і промисловці. Однак, найбільшою групою були селяни, головним чином з

Люблінщини. Велика частина втікачів приїхала з Варшави. Загалом в Одесі поляки домінували у вільних професіях, були власниками підприємств і магазинів [846, s. 84]. Першою інституцією, що почала надавати системну допомогу біженцям став Комітет з надання допомоги пораненим. Ініціативна група поляків-адвокатів на чолі з проф. Ч. Хенцінським в Одесі восени 1914 р. підготувала подання на реєстрацію відділення Польського товариства допомоги жертвам війни й дістала дозвіл на збір пожертв на користь Королівства Польського. В той же час Комітет реформувався під назвою *Польський комітет м. Одеси*. На чолі Комітету, що складався із 30 осіб, став Ч. Хенцінський. До складу правління входили В. Мацеєвський, А. Вонсік, С. Космальський.

За короткий час було вислано до Варшави 700 пудів одягу, зібрано 60 тис. руб., з яких 57 тис. руб. було переказано в ЦГК у Варшаві, відкрито тимчасовий притулок для бездомних у будинку Товариства добродійності. Під керівництвом відомого діяча Яна Малашевського було організовано одноденну квесту на користь Польщі, яка принесла 22.000 руб., що були повністю передані ЦГК у Варшаві.

Після затвердження Одеського відділу Петроградського ПТДЖВ, його керівником став проф. Б. Гриневецький. Для того, щоб забезпечити матеріальну підтримку діяльності Товариства було вирішено ввести добровільне самооподаткування членів одеської колонії, що дозволило щомісячно розпоряджатися сумою у 6000 руб. Пошуком житла для бездомних зайнялася секція під керівництвом К. Рутковського. Ними було взято у найм 9 будинків у різних частинах міста (два з них призначено для інтелігенції) для тих, хто з різних причин не міг розташовуватися у притулках. Послугами секції скористалися 25.000 осіб. Для задоволення матеріальних потреб Комітет спільно з Товариством добродійності провів лотарею, з якої було одержано 30.000 руб. доходу. Тут була організована безплатна їдальня на 200 осіб і бюро з посередництва праці. Одеський відділ ПТДЖВ налагодив тісні зв'язки з іншими товариствами, його представники були на з'їзді у Києві та Москві [485, s. 5]. Інтелігенцію залучали на різні тимчасові роботи,

зокрема на виготовлення новорічних іграшок, пошиття одягу для військових [485, s. 4].

31.10.1915 р. на загальному зібранні членів Одеського відділу ПТДЖВ і Польського Комітету Одеси було прийнято рішення про об'єднання організацій і сплату щомісячних внесків її членів щонайменше – 50 коп. До президії нової організації увійшли Ч. Хенцінський (голова), проф. Б. Гриневецький та інженер С. Свенціцький (заступники) [846, s. 91]. Комітет поділявся на 15 секцій за напрямками діяльності. У 1916 р. на завдання Ради з'їздів було зібрано статистичний матеріал про біженців та надану їм допомогу. Сума виділеної допомоги в квітні склала 10.000 руб. У передмісті було утворено п'ять притулків для бідного населення, один з них для інтелігенції. Також виділялась допомога на утримання житла, щоденно видавалось 350 обідів для біженців. З липня 1915 р. до квітня 1916 р. на роботу влаштовано 659 осіб, серед яких 256 робітників і 204 службовців, 40 – інтелігенції [846, s. 92]. У лютому 1916 р. було обрано нового голову ПТДЖВ в Одесі Яна Машевського, який змінив Ч. Хенціцького на його прохання у зв'язку зі станом здоров'я [495, s. 9].

У роки Першої світової війни Польський дім був осередком, навколо якого гуртувалися бідніші верстви населення. Під керівництвом проф. Б. Гриневецького Польський дім у 1915 р. став «справжнім домом для біженців і молоді» [846, s. 86].

З метою задоволення духовних потреб біженців, які знаходились під опікою ПТДЖВ у березні 1916 р. було утворено культурно-освітню секцію. Керівником обрано М. Мілевського, секретарем – К. Зеленецького. Діяльність секції полягала в наданні можливості одержувати доступ до книжок, газет, організації лекцій, наукових заходів, проведенні культурних акцій. Для цього було організовано підсекції: бібліотечну (керівник М. Малецька), лекційну (керівник Я. Мрочковська), акційну (керівник К. Кірст), кінематографічну (керівник Чарторійський) [500, s. 9]. 24.07.1916 р. у Польському домі культурно-освітня секція влаштувала безплатну виставу, програма якої містила «Історичні картини», які демонстрував з поясненнями пан Пуласький [502, s. 10].

Широку благодійну і культурно-просвітницьку діяльність проводили й інші польські громадські організації. У січні 1916 р. на звітному засіданні Товариства добродійності відбулись вибори правління, до складу якого увійшли С. Островський, К. Гурський, Р. Аудерський, головою Товариства залишився А. Гаєвський [492, s. 8]. Перший жіночий осередок в Одесі було утворено з ініціативи відділу посередництва праці ПТДЖВ на чолі з З. Греком на базі Польського дому 02.02.1916 р.. Інституція об'єднувала 37 кваліфікованих працівниць [494, s. 10]. 28.12.1916 р. на засіданні Ради *Польського дому в Одесі* на пропозицію віце-голови С. Позовського було проведено літературний конкурс на створення драматичної п'єси, присвячений пам'яті Г. Сенкевіча. Необхідну суму – 600 руб. на нагороду переможцю було відразу зібрано. Умови конкурсу розіслало до газет міст Петрограда, Москви і Києва [510, s. 12].

У грудні 1916 р. ПТДЖВ організувало заходи, присвячені пам'яті Г. Сенкевіча. Гроші, зібрані комітетом, у розмірі 2000 руб. були направлені до Ради з'їздів у фонд Г. Сенкевіча. В початковій школі на честь М. Конопницької відбувся ранок для дітей. Дохід заходу, що склав 1010 руб. був призначений на відділ ПТДЖВ для дітей [510, s. 13]. У лютому 1917 р. в Одесі було організовано *Товариство взаємної допомоги польських працівників* для надання різного роду допомоги і взаємодії польських працівників у пошуку роботи й заробітку. Виконавчий відділ створеної організаційної комісії очолили Ф. Мазуркевіч, К. Руссоцький і З. Кміта [510, s. 9].

На початку січня 1917 р. до польського населення міста було доведено рішення Ради з'їздів про загальне оподаткування польського населення Росії для створення фонду повернення в Польщу, за яким кожен поляк мав вносити 30 коп. одноразово як моральний обов'язок без різниці віку, за винятком осіб, які користуючись громадською добродійністю, мали найскромніше утримання. Сталу річну пожертву платили відповідно до класу заможності від I – 6 руб. до 7 класу – понад 600 руб. щорічно. Збирання внесків взяв на себе журнал М. Таліковського [510, s. 13].

Значна кількість польських біженців перебувала на Сході України, так як сюди було евакуйовано велику кількість промислових підприємств та освітньо-культурних закладів. У роки війни у *Харківській губернії* знаходилось близько 40.000 польських біженців, 12 евакуйованих заводів разом із робітниками, кілька фабрик, 2 банки. У *Харкові* було близько 15.000 польських біженців, тобто 3 % населення міста та губернії [680, с. 136-137].

Ще до 1914 р. у місті знаходились філії відомих польських фабрик з Варшави та Лодзя (срібних, бронзових і платинових виробів Юзефа Фрагета), Акціонерне товариство фабрик металу Норбліна, Братів Бух, Жирардовське товариство, заклади Кароля Щейблера. У 1915 р. у Харків разом з частиною персоналу було евакуйовано відомі варшавські фабрики: металевих виробів «Конрад, Ярнушкевич і Спілка», Віденські залізничні заводи та ін. [835, с. 239]. Акціонерне товариство фабрик машин Герліх і Пульст, вивезене з Варшави у Харківську губернію, працювало на оборону і тому його робітники – 74 особи, вихідці переважно з Варшавської губернії, були звільнені від служби в рядах діючої армії [166, арк. 125 зв.].

У місті працювали евакуйовані навчальні заклади: Пулавський сільськогосподарський інститут, чоловіча № 8 і жіноча № 7 Варшавські гімназії. Переважну кількість біженців – 82 % складала селяни, які працювали у сільському господарстві [680, с. 136-137]. Восени після богослужінь у костелах польські селяни стали виконувати пісню «Боже бережи Польщу», дозвіл на яку надав Харківський губернатор [166, арк. 205]. З відомих осіб у Харкові перебували поетеса Б. Островська, її чоловік, художник-графік С. Островський, поет Л. Стафф, історик мистецтва М. Третер, а також соціалісти різних орієнтацій: Владислав і Вацлав Люге, Р. Яблоновський, Т. Дурач і З. Заремба. Загалом на межі 1915–1916 рр. у Харківській губернії знаходилось 19.824 біженців з Королівства Польського, найбільше яких було з Варшавської губернії – 4.082 осіб або 24,6 %, натомість із самої Варшави – 3.752 особи або 18,9 % [835, с. 240].

Зважаючи на значну кількість польських біженців, в губернії та місті діяла значна кількість польських організацій надання допомоги постраждалим у війні

полякам. Однією з найбільших інституцій, що опікувалася біженцями, в тому числі і польськими, був Тетянівський комітет. У жовтні 1914 р. у Харкові було відкрито його відділення на чолі з харківським губернатором М. К. Катериничем. Одним з головних завдань Комітету було надання грошової допомоги біженцям, матеріальне їх забезпечення [681, с. 89]. У Харківській губернії функціонувало вісім повітових комітетів ЦГК. При цьому в Ізюмському повіті, де тимчасовий притулок знайшли 1060 біженців, було створено два відділення ЦГК – у містечках Слов'янську та Краматорську, які очолили, відповідно, Б.Свинарський і Л.Гужевський. До Сум, де проживало 1839 поляків, для організації допомоги їм із Петрограда прибув представник ЦГК Я. Домбровський [662, с. 42].

Відділенням ПТДЖВ у Харкові у 1915 р. надано допомогу 8000 вигнанцям, зареєстрованим у бюро праці, організовано 7 притулків для бездомних, 5 тимчасових притулків, функціонував продуктовий пункт, який щоденно видавав 4000 обідів. Керував діяльністю польського Комітету Держанчук, заступниками були С. Вершилло, Ю. Карсінський, секретарем – Ф. Карсиніцький, скарбником – К. Голян. ПТДЖВ розміщувався у Польському домі, де знаходилась також бібліотека [485, с. 14]. У роки війни зростає роль *Польського дому*. У ньому знайшли своє місце перебування багато організацій, зокрема *Студентський союз*. Допомагала в роботі існуюча тут бібліотека і читальний зал. Там же було організовано їдальню з недорогими обідами [835, с. 241].

Після скорочення витрат на потреби біженців становище відділення ПТДЖВ у Харкові значно погіршилося, частина секцій була ліквідована. Передусім, згорнула діяльність продуктова секція, оскільки не було коштів на видачу безплатних обідів. Продовжила роботу власна амбулаторія, проте без забезпечення ліками. Житлова секція припинила видачу коштів на житло, залишивши на утриманні тільки притулки. На повному забезпеченні залишалися відділи для солдат, які видужували і хворих, які були не здатні до праці. Близько 100 осіб знаходилися на повному утриманні Комітету в одній із підміських гмін [350, с. 3].

Отже, через прикордонні території не припинявся потік біженців з Королівства Польського і Галичини, який у 1915 р. досяг максимуму. В Україні діяли польські громадські організації допомоги постраждалим у війні полякам. Однією з важливих ділянок роботи була опіка над бездомними дітьми, дітьми-сиротами, їх навчання, пошук рідних і близьких. Організацією дитячих притулків, пошуком для них приміщень, налагодженням навчання і забезпеченням усім необхідним займалися окремі секції ПТДЖВ і товариства у м. Києві, Харкові, містах і селах Поділля і Волині. Велику допомогу у матеріальній підтримці надавали приватні особи, які жертвували власні приміщення і кошти на утримання притулків і шкіл для дітей.

Таким чином, початок Першої світової війни викликав загальне патріотичне піднесення польського населення України в підтримці царської влади у війні. Більшість поляків орієнтувалася на Росію, як на сильну державу, що внаслідок переможної війни вирішить польське питання і забезпечить об'єднання польських земель та політичне самоврядування. Незначна кількість поляків України дотримувалася австрофільської орієнтації, вважаючи Росію ворогом. У публічному просторі, на сторінках преси відбувалась політична дискусія з питань вирішення польського питання. У ході війни через поразки російської армії, невиконання даних російським урядом обіцянок щодо автономії, відбулась еволюція поглядів більшості поляків в Україні з позицій відстоювання автономії до боротьби за незалежність. Поворотним моментом у цих трансформаціях виступив акт 05 листопада 1916 р. Німеччини та Австро-Угорщини про створення на окупованих польських землях незалежного Королівства Польського. Демократичні зміни після лютневої революції 1917 р. передбачали надання свободи поневоленим Росією народам, що знайшло відображення у маніфесті Тимчасового уряду про визнання права польського народу на незалежність.

Справою, що об'єднала польське населення в Україні в роки війни, стала організація допомоги біженцям з Королівства Польського та Галичини. Створені в Україні відділення Польського товариства допомоги жертвам війни та Центрального

громадянського комітету надавали полякам-біженцям матеріальну допомогу, займалися організацією лазаретів, інтернатів-притулків та шкіл для дітей, їдалень, влаштуванням бюро з працевлаштування тощо. На Правобережжі польські біженці оселялися у губернських центрах і містечках у сподіванні бути ближче до Польщі, створюючи тут культурні центри. В благодійну діяльність втягнулося польське населення у маленьких містах та селищах України, влаштовуючи вистави зусиллями аматорських гуртків, утримуючи школи і притулки для дітей-біженців, проводячи самооподаткування на користь постраждалих поляків. Значна кількість польської інтелігенції та робітників осідала у великих містах Сходу і Півдня України з розрахунку на одержання роботи, демократизуючи польське середовище, поширюючи революційні ідеї.

РОЗДІЛ 4. ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ УКРАЇНИ У 1917-1918 РР.

4.1 Діяльність польських політичних партій та громадських інституцій у березні – жовтні 1917 р.

Події лютневої революції в Росії, утворення нових органів влади та демократизація суспільного життя позитивно позначилися на розвитку національних рухів в Україні. Декларація Тимчасовим урядом прав націй і народів до вільного розвитку, спонукала поляків в Україні до проведення активної політичної діяльності та утворення низки громадсько-політичних організацій. У цей період відбулось ідеологічне розмежування польських політичних сил, оновлення програмних положень партій, об'єднання у політичні табори відповідно до поставлених завдань. Політичне майбутнє поляків в Україні пов'язувалось з розвитком подій у Королівстві Польському. У зв'язку з чим коригувались завдання політичних партій і польська суспільна думка. Окрім традиційного націоналістично-консервативного та соціалістичного, у польському суспільному русі сформувався ліберально-демократичний табір. Прихильники соціалістичних перетворень виразно поділилися на незалежницький та інтернаціоналістичний напрямки. Польське політичне життя в Україні орієнтувалося на центри у Петрограді й Москві.

В Україні *націоналістично-консервативний табір* був представлений консерваторами, ендеками, реалістами. З початку революції, в умовах політичної свободи розпочалось організаційне об'єднання націоналістичних кіл і створення різноманітних клубів і організацій. 25.03.1917 р. у Києві, у приміщенні *Польського гімнастичного товариства* за участю кількох осіб відбулось організаційне засідання і утворення *Національного клубу*, як об'єднання поляків без різниці політичних переконань. Метою клубу стало вироблення єдиної політики в національних справах [395, s. 3].

На другому зібранні польського *Національного клубу* було визначено його засадничі положення і програму діяльності. Метою усіх поляків оголошувалась

відбудова незалежної Польської держави з виходом до моря, що мало б вирішитись на міжнародному конгресі за участю польського представництва. Внутрішній устрій майбутньої держави повинен був визначатись виключно Конституційним сеймом, утвореним на засадах демократичних виборів. У новій польській державі необхідно було провести широкі реформи з урахуванням інтересів усіх суспільних верств і забезпеченням прав національних меншин.

Визнавалось, що український народ – господар краю, який мав право вільно будувати своє державне життя. Підкреслювалось, що поляки проживали в Україні як громадяни з найдавніших часів, але склали меншість населення. Вони повинні були дбати про її політичне, суспільне і культурне процвітання. Основу співжиття з іншими народами визначали засади вільного становлення кожної нації. З приязню поляками сприймалися зусилля українського народу до власного політичного, національного і культурного відродження. Користуючись правами громадян України, поляки мали докладати усіх зусиль для зміцнення і розвитку польської культури.

Головним керівним органом поляків в Україні було визнано Польський виконавчий комітет (ПВК). Членами Клубу стали 220 осіб, до Ради клубу були обрані Е. Хожановський, Ю. Фрич, Б. Удаловський, З. Янушевський, С. Єзерський, В. Куліковський, Ц. Невядомська, Ф. Пуласький Х. Вержинський та ін. [398, s. 2]. До складу правління увійшли Й. Френч, Б. Фудаковський, С. Єзерський, А. Садовський, С. Васілевський, Р. Заремба [399, s. 3].

На засіданні Клубу проголошувались лекції, відбувались дискусії з важливих питань політичного і суспільного життя. Представники націоналістичного табору розходилися з лібералами у ставленні до Державної ради у Варшаві, яку вважали несамотійним органом, через те, що була створена центральними країнами і проводила їхню політику. Тому її рішення не вважали волею всього польського народу. Проте вони визнавали заслуги цього органу, що проявив відвагу, видавши резолюцію щодо подій російської революції і зробивши заяву про прагнення добросусідських відносин з Росією.

Відомі громадські діячі, керівники польських громадських інституцій та організацій висловлювали свої позиції, виступаючи на засіданнях клубів, вечорах, зустрічах, у пресі. Львівський професор С. Грабський у своїй доповіді на дискусійному вечорі у НК у Києві значну увагу приділив поточному моменту і значенню проголошеної відозви Тимчасового уряду, що оголосила незалежність усієї Польщі, а метою війни зазначала об'єднання усіх польських земель. [404, s. 2].

На початку травня на вечорі в НК Й. Бартошевич запропонував переглянути політичні засади і відповідно польську практику в Україні. У виступі він звернув увагу на те, що коли буде створена польська держава, частина поляків зможе повернутися до неї. Та частина, яка залишиться, повинна зберегти своє національне обличчя і водночас працювати на благо краю, представляючи «польську систему». Як наслідок треба було створити один великий польський табір, в середині якого могли бути різного роду суперечності, однак, у зовнішній політиці він мав стати єдиним. Підсумовуючи засідання, голова НК Ф. Пуласький стверджував, що засадничим положенням Клубу стало об'єднання польського населення, серед якого відсутні розбіжності між польською ідеєю і служінням інтересам розвитку України [411, s. 1].

У Києві до націоналістичного табору належав також *Християнський демократичний союз*, який спирався у своїй діяльності на польських землевласників і емігрантів зі Львова, які залишили Галичину через співпрацю з царською окупаційною владою. Організації і товариства націоналістичного характеру виникали також і в інших містах України.

У Харкові 06.06.1917 р. була створена польська політична організація *Союз об'єднання незалежної Польщі (СОНП) (Zwiazek Zjednoczenia Niepodległej Polski)*. На організаційному засіданні виступив один з організаторів З. Оплустіл. Він познайомив присутніх з програмою, що передбачала створення самостійної, незалежної і об'єднаної Польщі в етнографічних межах з демократичним устроєм і з вільним доступом до моря, яка була одностайно прийнята. До правління було обрано: Л. Тайлора, З. Оплустіла, Б. Беліцького, В. Захаржевського [432, s. 2].

Утворений у Харкові СОНП був відділенням однієї з найбільших партійних структур, що виникла в еміграції в Росії, була пов'язана з Національною демократією. На чолі *Союзу об'єднання і незалежності Польщі* у Петрограді був Ю. Кожуховський, з квітня 1917 р. С. Войцеховський. 26.04.1917 р. у Москві відбулась чергова конференція організації *Союзу незалежності нації і держави* (Związku Niezależności Narodu i Państwa), яка одержала нову назву *Союз незалежності Польщі* (Związek Niezawisłości Polski) [956, s. 33].

Партії націоналістичного спрямування в Україні орієнтувалися на політику, яку проводив Польський національний комітет (ПНК) у Петрограді, що переїхав у 1915 р. з Варшави. Єдиного органу, який би об'єднував і презентував поляків у Петрограді і Москві в перші революційні дні не склалося, попри ініціативу на це кількох організацій.

Нові політичні умови післяреволюційного часу вимагали аналізу обстановки і необхідності коригування мети діяльності ПНК та визначення політичного майбутнього польського народу. Завдання Комітету полягали тепер у боротьбі за незалежну об'єднану Польщу. Важливим для націоналістичного табору було збереження лідерства у польському політичному русі та представлення інтересів усіх поляків на просторі колишньої Російської імперії. Більшість в ПНК склали представники партії Національних демократів.

З паузою після вітальних промов демократів на честь перемоги революції народовці висловили сподівання, що поляки зможуть скористатися з цих подій. У пресі ендеки декларували розуміння необхідності існування незалежної Польщі, на перешкоді якої більше не буде стояти «чорне марення минулого» [386, s. 1]. Найважливішими союзниками ендеків були консерватори – реалісти, діячі Партії реальної політики (Stronnictwo Pracy realnej). На початку 1917 р. їх представники входили до складу ПНК у Петрограді – З. Велопольський, І. Шебеко, П. Гурський і Ю. Веловецький. Важливе місце в суспільному житті Петрограда і Москви почали відігравали політичні клуби. Перше організаційне засідання *Національного клубу* у

Петрограді відбулось 18.03.1917 р. До обраної Ради клубу увійшли С. Бжезінський, проф. Дежговський, В. Грабський, Б. Яловецький, Є. Гощіцький [394, s. 2].

У середині березня 1917 р. з'явилася відозва ПНК до поляків, в якій віталосся визнання російським народом права польського народу на об'єднання і незалежність. Підготовлений Національним комітетом меморіал, який вітав Тимчасовий уряд був вручений князю Львову депутатами Є. Гощіцьким, Я. Гарусевичем і В. Яронським [578, s. 318].

Можна вважати, що офіційні заяви про підтримку нової влади стали результатом усвідомлення ПНК і всього націоналістичного табору змінених історичних обставин і вироблення нових політичних завдань на майбутнє.

Навколо націоналістичних політичних сил об'єдналася більшість представників нової еміграції у Москві [391, s. 1]. Спроби ендеків представляти весь польський народ викликали протести буржуазно-демократичних і ліберальних кіл, зокрема народного руху (*ruch ludowego*), які об'єднували інтелігенцію, пов'язану із селом і почали утворювати свої організації в Росії [877, s. 66].

З метою збереження передових позицій у польському русі на початку липня *Польський національний комітет* під керівництвом З. Велопольського зніціював скликання політичного з'їзду і запрошення на нього представників різних політичних спрямувань. Була видана відозва із закликом до всієї польської еміграції в Росії об'єднатися.

З'їзд розпочав свою роботу 27.07. 1917 р. у Москві і тривав впродовж трьох днів [844, s. 203]. На його засідання прибули також делегації з України, зокрема від *Партії національної праці на Русі, Польського виконавчого комітету в Києві*. Загалом на з'їзді було представлено 360 делегатів із 116 політичних і громадських організацій. Разом із запрошеними їх було понад 500 осіб [885]. З доповідями на з'їзді виступили члени *Національно-демократичної партії* Я. Гарусевич, С. Грабський, Ф. Новодворський та ін. Керівник ПЛТД з України С. Грабський, виражаючи інтереси націоналістичного табору, привітав революцію в Росії і наголосив на необхідності «стати учасниками мирного післявоєнного конгресу»

[567, s. 2-3]. На з'їзді делегати висловились за створення незалежної польської армії [202, s. 2]. Було прийнято ухвали, за якими створювалась *Польська рада міжпартійного об'єднання* (ПРМО) як постійний представницький орган організацій, що взяли участь у московському з'їзді. До компетенції Ради належали формування політики щодо Росії, західних і нейтральних держав, розпорядження фінансовими справами і діяльність, пов'язана з організацією польської армії [885]. Також зазначалось, що завданням поляків було «стати поруч із вільною Росією в боротьбі з германізмом за своє існування» [203, s. 3]. До складу Ради увійшли 75 представників національного руху, в більшості примусові біженці. 27.07. 1917 р. на першому засіданні ПРМО вибрано її голову – С. Войцеховського [844, s. 204].

Бажаного об'єднання двох напрямків польського суспільно-політичного руху в Росії влітку 1917 р. не відбулось. Із спеціальними відозвами відмовились від участі в з'їзді польські демократичні організації, зокрема *Центральний комітет польських демократичних союзів в Україні*. [204, с. 3].

Сподівання націоналістів на об'єднання всіх політичних сил та лідерство у польському русі в Росії не виправдалися. Відмова демократів від участі у політичному з'їзді в Москві на заклик Національних демократів і їх намір згуртувати демократичні сили ідеологічно розділили польське населення.

Ендеки намагалися також поширити свій вплив на польських робітників, які перебували в еміграції в Росії. Національні демократи уникали загострення уваги на класових суперечностях. Створені з їх ініціативи робітничі союзи носили назви «Єдність» (*Jedność*). Найбільші успіхи в поширенні впливів на робітниче середовище народовці мали в Україні, де знаходилась значна кількість зайнятих у промисловості польських робітників. Під впливом ендеків вже на початку березня 1917 р. у Києві відбувся поділ польських робітників на два напрямки: націоналістичний і соціалістичний.

Загальне віче 19.03.1917 р. у Києві підтвердило розкол робітничого руху. Робітники, які визнавали пріоритетність національних гасел над класовими, створили у Києві *Польський робітничий союз «Єдність»* (ПРС) (*Polski Związek*

Robotyczny «Jedność»), головою якого став Г. Багінський. За ним виникла низка груп ПРС, головним чином на сході України, зокрема в Дебальцево та Єнакієво [956, s. 39].

07.05.1917 р. у Єнакієво на організаційному зібранні ПРС «Єдність» І. Пачинським було представлено статут організації, який був одногосно прийнятий. Головою організації став С. Александрович, віце-головою – К. Жулинський, його заступником Пачинський, секретарем – Е. Малішевський, скарбником – В. Стажинський. У жовтні 1917 р. відділ у Єнакієво нараховував 215 членів [419, s. 3]. Перший з'їзд цих організацій відбувся тільки після жовтневого повстання – 06-08.11.1917 р. На ньому було вибрано виконавчу раду *Об'єднання польських робітничих союзів*, яку очолив Ю. Хоцінський з Києва. Було також підтримано діяльність ПВК на Русі [956, s. 39].

ПРС поширював серед робітників національно-демократичні цінності. Решта робітничих угруповань звинувачували їх у зраді класових ідеалів. Соціалістичний напрямок, що зміцнювався з осені 1917 р. здійснював натиск на союз і проводив агітаційну роботу з метою поширення своїх впливів на робітників. Незважаючи на ці проблеми, ПРС мав значну підтримку серед біженців селянського походження, які працювали в промислових закладах.

В Росії активна діяльність націоналістичного табору тривала до більшовицького перевороту. З листопада 1917 р. після встановлення більшовицької влади та соціалістичних перетворень у соціально-економічній сфері та суспільному житті націоналістичний рух почав слабнути. У квітні 1918 р. ПРМО визнала, що її подальша діяльність в більшовицькій Росії стала неможлива і попросила Національний комітет у Парижі допомогти з організацією виїзду її членам у США. В Україні націоналістичний табір разом з консерваторами продовжив свою діяльність після підписання Брестського миру, надавши підтримку гетьманату Павла Скоропадського.

Як наслідок лютневих революційних подій у загальному польському суспільному русі сформувався *ліберально-демократичний напрямок*. Його склали

представники буржуазних і дрібнобуржуазних кіл, інтелігенція ліберального спрямування. Це були активні учасники суспільно-політичного життя, відомі своїми виступами проти політики царської влади, прихильники демократичних перетворень, відродження польської держави, які створили кілька нелегальних організацій на початку війни.

У березні 1917 р. у Києві було утворено низку організацій демократичного спрямування майже одночасно з *Національним клубом*. 26.03.1917 р. відбулось організаційне засідання *Польського демократичного союзу* (ПДС) (Polski Związek Demokratyczny). До правління Союзу увійшли Ю. Бромінський, П. Хойновський, Р. Кноль, М. Міцкевич, Й. Пересвіт-Солтан, Ю. Печентовський, Г. Росінський, Є. Старчевський, Д. Шаржинський, Л. Третьак, А. Турський, К. Валігурський [395, s. 3].

У статуті зазначалось, що до Союзу могли належати особи різних політичних і суспільних переконань, які визнавали наступні засади: прагнення до отримання і зміцнення незалежності польської держави; проведення різних акцій на території, де поляки складали етнографічну меншість; підпорядкування класових чи територіальних інтересів цілям утвореної польської держави; підпорядкування діяльності польського населення в Україні, як і всієї еміграції в Росії, політиці, яку проводила польська влада в Польщі [399, s. 3].

Також визнавалось право кожного народу на самовизначення, аж до повної самостійності на своїй етнографічній території з виключним правом вирішення форм свого політичного життя. Національні меншини могли користувалися усіма правами в державі відповідно до їх кількості, економічного та культурного значення. Український народ визнавався господарем України. Передбачались широкі демократичні перетворення із забезпеченням прав польського населення.

Польський демократичний союз не дав згоду на об'єднання з *Національним клубом* у Києві і на своєму засіданні прийняв ухвалу, спрямовану проти націоналістичного табору. У ній *Польський національний комітет* було визнано винним в узурпації національної влади і присвоєнні собі прав представляти

польський народ. Зазначалось, що у своїй діяльності до революції він проводив політику крайнього угодовства і спільно з депутатами з Королівства Польського до Державної думи, підпорядкувавши пресу. Діяльність депутатів Думи була спрямована на те, щоб паралізувати незалежницькі прагнення польського народу. В результаті вони одержали тільки добрі стосунки з урядом.

На думку лібералів, вина за таку політику лежала на партії Національних демократів, зокрема на її еміграційних відділах у Петрограді й Москві, які опанували ПНК і самі видали собі патент на виключне представлення усіх польських політичних течій уособлюючи їх з відсталістю, угодовством і шовінізмом [403, s. 2].

Тому ПДС в Україні, засвідчуючи, що стоїть на ґрунті національної незалежності і свободи вважав, що: 1) ПНК у Петрограді не мав права репрезентувати політичні партії, які його заснували; 2) пов'язані з ПНК газети «Справа Польська», «Дженнік Польськи», «Газета Польська» не могли бути органами національної польської політики; 3) особи, які будучи в Польському колі як депутати, виступали проти незалежності і пов'язували свою діяльність з політикою царського уряду, повинні відійти від політики, принаймні до мирного конгресу; 4) визначати і здійснювати загальну польську політику уповноважене тільки Королівство Польське і більшість його населення, а не еміграція. Обов'язком поляків, які перебували в Росії було проведення політики, що не суперечила політиці цього краю; 5) всі політичні партії і напрямки в Україні повинні підпорядковуватись Польському виконавчому комітету на Русі [403, s. 2]. Передбачались широкі демократичні перетворення з ліквідацією станової різниці і зміцненням становища працюючих верств населення у новій польській державі [399, s. 3].

Демократичні настрої польського народу сприяли створенню інших організацій цього напрямку в Україні. В квітні 1917 р. в Києві з'явилася організація *Польська демократична спілка на Русі* (Polskie Zrzeszenie Demokratyczne na Rusi). Товариство задекларувало низку постулатів, які відповідали вимогам

демократичного табору. Співка прагнула до об'єднання всіх демократичних сил, розпорошених по окремих організаціях, у зв'язку з чим не виключала для своїх членів належності до різних політичних угруповань краю демократичного спрямування [405, s. 3].

У середовищі студентської молоді виник *Демократичний союз польської молоді* (ДСПМ) (*Związek Demokratyczny Młodzieży Polskiej*) як ідейне товариство національно-прогресивного спрямування, що зайняло центристську позицію між двома існуючими віддавна студентськими ідейними групами – націоналістичною та демократичною. У статуті Союзу відзначалось національне й соціальне спрямування їхньої ідеології.

Метою організації стало поширення своїх засад серед академічної молоді, визнання гасла найширшої свободи для всіх народів, їх прав на творення власної долі, тобто створення національних держав в етнографічних межах і їх розширення за згодою місцевого населення. Передбачались також широкі демократичні перетворення: впровадження загального громадянського рівноправ'я незалежно від національності й віросповідання, забезпечення культурних прав національних меншин, стирання всіх станових пережитків. Союз відмежувався з одного боку від усіх реакційних течій, незважаючи на їх національну чи демократичну назву, і з другого боку, від крайніх космополітично-соціалістичних рухів [393, s. 3]. Очолив організацію Ч. Мадей, студент Київського комерційного інституту [654, с. 139].

Конкретизація завдань і визначення ставлення демократів до головних питань політичного життя відбулось на загальних зборах союзу 15.04.1917 р. Доповідь про розселення поляків на загарбаних імперіями польських територіях, зробив В. Старчевський. Було прийнято резолюцію, що стосувалася діяльності Державної ради у Варшаві, в якій вона визнавалася органом, що «свідомий своїх цілей і спирається на польський народ». Тому еміграція і поляки в Україні повинні дослухатися до її політики і відповідно коригувати свої рішення. Заявлено також, що форма державного устрою – конституційна монархія, запропонована Державною радою не є остаточним рішенням і буде визначатися Установчим сеймом. Союз

пропонував встановлення республіканського устрою майбутньої польської держави. Згідно з рішенням Державної ради ДСПМ вважав, що творити армію в Росії означало б займатися чужою справою. Натомість необхідно було підтримувати військових поляків [406, s. 3].

У травні легалізувалась ще одна демократична організація – *Демократична незалежницька група* (ДНГ) (Grupa Demokratyczno-Niepodległościowa). У своїй заяві група демократів-патріотів зазначила, що конспіративно існувала з листопада 1914 р. і ставила своїм завданням реалізацію головних положень: боротьбу з царизмом, незалежність Польщі і демократизацію польського суспільства. В нових умовах група визначила основні програмні завдання в Україні: 1) повна незалежність польського народу і всіх інших народів, зокрема українців, білорусів і литовців; 2) об'єднання цих народів на підставах рівності і свободи; 3) визнання Державної ради у Варшаві як тимчасового національного уряду, що єдино визначав польську політику й вирішував питання армії, внутрішнього і зовнішнього представництва; 4) забезпечення найширшого зв'язку з російськими демократичними силами, що здійснили революцію; 5) прагнення до створення Польської центральної репрезентації в російській державі, що мала об'єднувати усі польські політичні сили.

Визнавалось також, що в Україні, Білорусії та Литві повинні утворитися самостійні польські політичні демократичні організації, які повинні порозумітися з представниками національної більшості цих країв з метою налагодження умов суспільного співжиття, забезпечення громадянських прав і обов'язків. У царині соціальних відносин передбачалось скасування існуючих раніше каст і забезпечення свободи працюючим верствам населення. До групи належали: редактор видання «Клоси Українське» Ян Урсин-Замараєв, К. Валігурський, доктор Ю. Флях, Т. Гаржтецький [430, s. 3].

Польські демократичні сили в Україні орієнтувалися у своїй діяльності на утворені в Москві й Петербурзі інституції демократів. Організаційне оформлення *ліберально-демократичного табору* в Петрограді і Москві відбулось відразу після

зречення влади царем. Очолив цей рух відомий польський політичний і демократичний діяч, голова Ради з'їздів А. Ледніцький. З перших днів вони намагався об'єднати всі демократичні сили в Росії, видавши відозву до всіх земляків у Росії, в якій вітали революційні зміни і початок нового життя під гаслом свободи. Навесні 1917 р. у багатьох містах Росії почали виникати польські демократичні клуби, які об'єднували ліберально-буржуазних діячів і деяких членів ППС-фракції і ППС-лівиці.

26-27.04.1917 р. під час проведення I з'їзду польської демократії у Москві було обрано Польський демократичний комітет (ПДК), як головний орган, що координував політичну діяльність усіх окружних і міських демократичних організацій [195, с. 3]. ПДК за основу своєї діяльності взяв відношення до російського суспільства. А. Ледніцький вважав, що із загальної еміграції у Росії залишиться $\frac{3}{4}$ усіх вигнанців, тому було поставлено завдання взяти участь в Установчих зборах і російському уряді для захисту інтересів польських емігрантів [391, с. 1].

11.03.1917 р. внаслідок зустрічей Керенського, Г. Львова і П. Мілюкова з А. Ледніцьким було утворено Ліквідаційну комісію у справах Королівства Польського – органу, що повинен був зайнятися урегулюванням польських проблем [877, с. 65]. На засіданні Демократичного клубу в Москві А. Ледніцького було обрано почесним головою клубу [396, с. 2]. Він також виступив з ініціативою проведення політичного з'їзду з метою об'єднання усіх польських демократичних груп у Росії для вироблення єдиної політики [204, с. 3].

Польський ліберально-демократичний табір в Росії, маючи підтримку російської влади і задекларувавши відповідні часові демократичні завдання, прагнув замінити лідерство народовців і стати на чолі польського політичного руху, репрезентуючи інтереси усіх поляків в Росії. Вони відмовились від участі у Польському політичному з'їзді, організованому Польським Національним Комітетом, і розпочали об'єднання усіх польських ліберально-демократичних сил.

З метою зміцнення демократичного руху діячами Демократичного комітету 19-25 жовтня 1917 р. було скликано II з'їзд польської демократії в Росії. На ньому було вибрано *Головний національний комітет* (Naczelny Komitet Narodowy), віталася державність українців і сподівання на співпрацю між польським і українським народом. 27.12.1917 р. була створена *Рада партій польської державності* (РППД) (Rada Stronnictw Państwowości Polskiej), до складу якої увійшли представники 10 організацій.

Після більшовицького перевороту РППД змушена була переїхати до Києва. Від участі у сесії РППД, яка відбулась у Києві 10 січня 1918 р., відмовились представники *Партії національної праці* (Stronnictwa Pracy Narodowej), *Християнської демократії на Русі* (Demokracji Chreścijańskiej na Rusi), *Польського патріотичного товариства* (Polskiego Towarzystwa Patriotycznego). До її складу було прийнято представників *Польської ради в Інфантах* (Rady Polskiej w Infantach) і *Польського Виконавчого Комітету на Русі* [844, s. 205].

Але ці зміни вже не мали значення після того, як німецькі війська зайняли Київ. Виконавчий комітет РППД поділився на дві групи. Одна з них залишилась на окупованих територіях і продовжила діяльність. Тут Комітетом видавалися газети «Пшегльонд Польськи» (Przegląd Polski), «Роботнік Польськи» (Robotnik Polski), «Служба Ойчизне» (Służba Ojczyźnie). Частина діячів переїхала до Москви і там розгорнула діяльність з метою підтримувати зв'язок з Королівством, окупованими землями, Головним національним комітетом у Парижі (Naczelny Komitet Narodowy w Paryżu) і Національним відділом у Чикаго (Wydziałem Narodowym w Chikago) [844, s. 205].

Отже, демократичний табір в Україні складався з дрібнобуржуазних та інтелігентських кіл і був представлений низкою партій та організацій, які легалізувалися або виникли після лютневої революції 1917 р. У визначенні політичних засад і партійних принципів демократи орієнтувалися на центри в Москві і Петрограді, брали участь у загальноросійських з'їздах демократів. В

Україні підтримали діяльність українських органів влади, налагодивши з ними тісну співпрацю.

Після лютневої революції 1917 р. значно активізувався *соціалістичний рух*, який мав найбільше поширення серед робітників. Він був представлений ППС-фракцією, ППС-лівицею та СДКПіЛ, найбільші осередки яких знаходились у великих промислових містах, зокрема на сході України – Києві, Харкові, Одесі, Кам'янському, Олександрівську. У багатьох місцях, де були скупчення польських біженців-робітників, почали формуватися об'єднання на основі національної ознаки і відстоювання класових інтересів для зміцнення пролетарської єдності. Робітники на численних зборах і віче вітали демократичні перетворення, що настали після лютневої революції 1917 р. в Росії і висловлювали солідарність з російськими робітниками.

У Харкові 16.03.1917 р. було скликано робітниче віче, на якому прийнято резолюцію, що вітала падіння царату, підтримувала російських робітників у прагненні завоювання своїх прав і стверджувала необхідність об'єднання в одній соціалістичній організації. У березні 1917 р. у Києві на віче робітників була прийнята резолюція із зазначенням, що польські робітники на основі загальної солідарності всіх працюючих класів виступають за участь у робітничому житті на рівні з іншими національностями. Було схвалено створення робітничих клубів і польської робітничої преси. До Ради робітничих і солдатських депутатів у Петроград вислали телеграму із словами підтримки російської революції і вдячності за захист прав польського народу [403, s. 2].

Серед польських соціалістичних партій на інтернаціоналістських позиціях перебувала соціал-демократія Королівства Польського і Литви. Програмні положення СДКПіЛ базувалися на позиціях класової солідарності, міжнародного інтернаціоналізму, запереченні боротьби за національну державу і підтримці більшовиків Росії. Після лютневої революції *СДКПіЛ* розпочала легальну діяльність. У порівнянні з іншими районами Росії сили польських соціал-демократів

в Україні були слабшими, що пояснювалось тим, що керівництво знаходилось у Петрограді й Москві.

Треба зазначити, що російські більшовики мали тісні контакти з польськими соціалістичними силами ще на початку ХХ ст. Початково Ленін у своїй революційній діяльності орієнтувався на ППС, як на сильну і впливову на той час робітничу партію і шукав з нею контактів, однак критично ставився до націоналістичної позиції ППС. Після розколу в ППС під час російської лютневої революції 1905 р., розвитку міжнародного соціалістичного руху й поширенні ідей інтернаціоналізму почалось зближення більшовиків на чолі з Леніним з партіями СДКПіЛ та ППС-лівиця.

СДКПіЛ і ППС-лівиця не бачили можливості для існування низки суверенних соціалістичних держав, вважаючи, що народ в межах соціалістичної системи вже не буде складати самостійної економічно-політичної одиниці, але буде зберігати окрему культурну і мовну самостійність [768, s. 108]. ППС-лівиця у своїй програмі вбачала можливість падіння царизму і утворення демократичної республіки, яка б мала автономію. На початку Першої світової війни Ленін засуджував будь-які компроміси між соціалістичними партіями і урядами країн, які воювали, вважаючи їх імперіалістичними, що борються за переділ світу під гаслами «патріотизму чи захисту вітчизни». Це стосувалося, передусім ППС-фракції і ППСД [824, s. 24]. На початок жовтневого повстання партія більшовиків нараховувала понад 300.000 осіб, серед яких 1,5 % складали члени груп СДКПіЛ [874, s. 30].

Після лютневої революції розпочалась активна агітаторська робота, яку проводили більшовики і СДКПіЛ на численних віче та зборах. Партійні групи СДКПіЛ почали створюватись в Україні в 1917 р. з ініціативи старих кадрів.

Перша виникла у Краматорську зусиллями І. Двожняка, який очолив групу. Під її впливом 22.04.1917 р. була організована група в Сартані, поблизу Маріуполя. Її членами були переважно робітники з заводів Нікопольсько-Маріупольського гірничого товариства. Ще одна група на Донбасі утворилася в Любимівці із робітників фабрики соди і скла у кількості 13 осіб [833, s. 32].

У Києві перше зібрання прихильників СДКПіЛ відбулося 20.05.1917 р. Органом київського комітету СДКПіЛ став «Глос соціал-демократа» (Głos Socjal-Demokrata). До київської групи належали робітники фабрики «Арсенал» І. Філяк, К. Слєдовський та ін. У середині липня 1917 р. відбулась міська конференція СДКПіЛ. У Харкові перше зібрання було проведено 04.07.1917 р. у приміщенні редакції більшовицької газети «Пролетаріат». Керівником став К. Томашевський. Майже одночасно, 07.07.1917 р. була утворена організація у Катеринославі. З часом вона утворила відділення на багатьох фабриках, де працювали польські робітники та в поселенні Кам'янському. В Миколаєві, де знаходилось близько 1000 польських робітників, у травні утворилась група СДКПіЛ, яку очолив Ян Копчинський. Улітку виникла група в Чугуєві. В другій половині жовтня 1917 р. з'явилися організації в Луганську й Одесі. Таким чином, з лютого по жовтень 1917 р. в Україні було створено 14 груп СДКПіЛ [833, s. 30-41].

Значну роль у житті польських біженців відігравала разом з СДКПіЛ також ППС-лівиця. Вона прагнула до тісного зв'язку з масами, до формування свідомості робітничого класу та її союзників згідно з засадами інтернаціоналізму і патріотизму, об'єднання робітничого руху. Радикалізація партії поглибилася після лютневої революції, особливо після жовтневого перевороту.

Секції ППС-лівиці в Росії виникли навесні й влітку 1917 р., а восени їх було вже 46 і об'єднували вони кілька тисяч членів. В Україні знаходилось 11 секцій. У Києві секція ППС-лівиці була створена у травні 1917 р. і її керівником став Б. Івінський. До секції входили робітники К. Грохульський, Я. Бялогородський, інженер В. Матушевський і С. Баіл. Наприкінці літа була утворена секція ППС-лівиці у Харкові. Її керівником до приїзду Ф. Кона був Р. Яблоновський. У секції працювали А. Островський, Б. Скарбек, В. Люге, вчителька з Ченстохова, Т. Дурач, адвокат з «Продамету» Л. Гжегожевський. Секція розгорнула свою діяльність у деяких промислових закладах, евакуйованих з Королівства, зокрема на фабриці Герляха і Пульста [571, s. 173].

Секції ППС-лівиці були також у Катеринославі, Одесі, Бердянську, Олександрівську, Єлисаветграді, Юзівці, Луганську, Кременчуку, Рівному. Їх діяльність висвітлювалася в газеті «Роботник на Україні», що почав виходити у Харкові в період німецько-австрійської окупації, у липні 1918 р. Характерною рисою лівиці було її вагання між меншовиками і більшовиками, заперечення перемоги соціалізму в конкретних російських умовах і критика встановлення диктатури пролетаріату і селянства. Виходячи з цих позицій 7 членів партії взяли участь у діяльності УЦР, що викликало внутрішні суперечки.

Прагнення до створення національної держави серед мас біженців підтримувала і використовувала *ППС-фракція*, яка в Україні навесні 1917 р. мала великі впливи в робітничому середовищі. Партійні групи ППС-фракції виникали з ініціативи колишніх її членів, які повернулися із заслань. Центральне керівництво партії знаходилося у Галичині й зв'язок з ним відбувався через контакти окремих осіб, як правило на конференціях за кордоном. Тому не завжди ППС-фракція в Росії дотримувалась у своїх діях генеральної лінії партії.

У спеціальному зверненні керівництва ППС-фракції до російських соціалістів від 05.04.1917 р. прозвучало, що «вони вітають велику справу повалення царату і виражають надію, що російська республіка покінчить із загарбаннями царату і викреслить польські і литовські землі» [1004, s. 7]. В червні 1917 р. XIII з'їзд ППС у Пьотркові зробив ухвалу, в якій остаточно порвав з австрійською орієнтацією і оголосив курс на створення незалежної демократичної Польщі з трьох частин розділеної Польщі. ППС-фракція стала у своїх симпатіях на сторону есерів і меншовиків у Росії і вороже поставилась до більшовиків [1004, s. 29].

Керівний центр ППС-фракції на чолі з Ю. Пілсудським знаходився у Варшаві і тісні стосунки з партійними організаціями ППС-фракції в Україні не були налагоджені. Однак, Ю. Пілсудський слідкував за політикою російської влади і ситуацією на міжнародній арені. Він брав участь у діяльності Державної ради у Варшаві, утвореної на засадах акту від 05.11.1916 р. і у своїй діяльності орієнтувався на центральні країни.

В умовах перемоги російської лютневої революції 1917 р. і прагненні німців підпорядкувати собі польське військо підтримка цієї лінії загрожувала йому політичною смертю і перетворенням на ворога № 1 незалежності Польщі. В цій ситуації він почав поступово дистанціюватися від співпраці з німцями, а на початку липня 1917 р. Пілсудський і його прихильники вийшли з Державної ради, маніфестуючи у такий спосіб розрив з активізмом [199, с. 3].

Влітку 1917 р. в Росії було 64 секції ППС-фракції, 19 серед яких знаходилося в Україні, зокрема на Правобережжі [833, с. 54]. З весни 1917 р. у партії йшла боротьба між правим і лівим крилом, пов'язана також з питання незалежності Польщі. Ліве крило партії схилилося до союзу з більшовиками, праве – виступало за співпрацю з місцевою владою в Україні та підтримкою Державної Ради. В Києві ліве крило презентувала А. Соколич, у Харкові Т. Жарський. Представники правих з ППС-фракції делегували 4 своїх представників до УЦР, брали участь у з'їзді польських організацій у Києві, на якому було утворено ПВК, визнавали можливим участь у діяльності Рад робітничих і солдатських депутатів.

У червні 1917 р. відбулася конференція ППС у Петербурзі під керівництвом А. Пристора, Я. Лібкінда і Ф. Маковського. На ній були представники Польського Соціалістичного Об'єднання з Харкова – З. Заремба і Т. Радванський. Рішення першої конференції були досить хаотичними, що зумовлювалось дезорієнтацією у розумінні справ у Королівстві Польському й бажанням координації політики груп ПСО на місцях з політикою російської революції.

На конференції було утворено Центральний виконавчий комітет, до складу якого увійшли Ян Лібкінд, К. Пужак, Б. Сівік і вибрані конференцією: К. Домославський, С. Плавський. Вищою владою визнано Центральний Комітет у Королівстві. Вирішено видавати власний орган «Глос робітника і жовнежа» (Głos Robotnika i żołnierza) під редакторством Б. Сівіка [840].

Окрім зазначених соціалістичних партій, відразу після подій лютневої революції 1917 р. у робітничому середовищі, передусім на Півдні і Сході України, почали виникати Польські соціалістичні об'єднання, до складу яких входили

прихильники соціалістичних ідей з різних польських соціалістичних партій – ППС-фракції, ППС-лівиці і СДКПіЛ або ж ті, хто не належав до жодної партії.

У Харкові *Польське соціалістичне об'єднання* (Zjednoczenie Socjalistyczne Polskie) було створено 20.03.1917 р. Організаторами Об'єднання були З. Заремба і Т. Жарський (ППС-фракція), Р. Яблоновський, А. Островський, Б. Скарбек (ППС-лівиця), Ян Дурко, Ю. Бриль і К. Томашевський (СДКПіЛ). Організація спиралася в основному на польських робітників, зосереджених у залізничних майстернях, фабриці Герлаха і Пульста й фабриці Електричного товариства [596, s. 232]. Об'єднання почало випускати газету «Єдність робітніча» (Jedność robotnicza). До редакційного комітету входили: В. Люге, А. Островський, З. Заремба [591, s. 151].

Дуже швидко Соціалістичні об'єднання виникли в інших містах України. На початку літа вони вже існували в кількох районах Харкова, в Катеринославі, Кременчуку, Олександрівську, Луганську, Константинівці, Рівному, Чугуєві, Слав'янську, Ізюмі, Кам'янському, Сартані та ін. містах. Найчисленнішою серед них була харківська організація, що налічувала 500 членів, кам'янська – 417, олександрівська – 381 [833, s. 57].

На першій конференції ПСО, що відбулась у Харкові 08.04.1917 р. було прийнято статут, в якому зазначалось, що організація об'єднує все соціалістичне польське середовище еміграції в Росії для захисту інтересів польського міського і сільського пролетаріату. Було виказано підтримку російській робітничій демократії, що визнавала незалежність польської держави. Успішною акцією, яку проводило Об'єднання, був збір коштів на підтримку голодуючих робітників у Королівстві Польському. На II Конгрес Об'єднань польських соціалістів, який відбувся 04-07.06.1917 р., прибули представники 16 груп, що презентували 5.000 її членів [596, s. 246].

Польські робітники в Одесі з часів російської революції 1905 р. були втягнуті в революційний рух і мали низку організацій. В Одесі була сконцентрована значна група польських робітників, які працювали на евакуйованих заводах і були тим середовищем, на яке спрямовували свій вплив ліві соціалістичні партії.

Разом з ПСО в Одесі існував *Польський робітничий союз* (Polski Związek Robotniczy), утворений у березні 1917 р., який початково налічував 600 осіб [158, арк. 2]. Його метою був захист інтересів робітничого класу, відродження незалежної польської держави, співпраця з російськими революційними партіями, що визнавали свободу народів. До складу організації входили люди різних політичних поглядів і орієнтацій. У червні 1917 р. в організації відбувся розкол і виникли дві організації: *Польський соціалістичний робітничий союз* (Polski Socjalistyczny Związek Robotniczy), в якому переважали впливи ППС-лівиці і *Польський національний соціалістичний робітничий союз «Спуйня»* (Polski Narodowy Socjalistyczny Związek Robotniczy «Sprójnia»), що визнавав політичну платформу ППС-фракції. Керівником першої організації був А. Вонсік [833, s. 62].

Однак, з червня 1917 р. впливи ПСО починають слабшати. На III Конференції ПСО, що відбулась наприкінці серпня 1917 р., прихильники СДКПіЛ і ППС-лівиці вийшли із організації і більшість її членів надалі складала ППС-фракція.

З ходом революції у польському соціалістичному таборі наростали протиріччя. СДКПіЛ і ППС-лівиця тісно співпрацювали з російськими соціалістами: СДКПіЛ складала фактично частину партії більшовиків, а ППС-лівиця співпрацювала через своїх керівників – Ф. Кона і П. Левінсона-Лапінського з меншовиками. ППС-фракція почала налагоджувати тісніші зв'язки з керівним центром партії.

Польські політичні й громадські діячі в Україні постійно дослухалися до подій, що відбувалися в Королівстві Польському і до політики, яку проводила Державна рада, як головна державна структура. Представники польського ліберально-демократичного табору й ліві незалежницькі соціалістичні партії вважали Державну раду у Варшаві головним органом державної влади для всіх поляків, включаючи еміграцію. Навесні і влітку 1917 р. Державна рада стала більш самостійною і наполегливішою, висунула німецькій владі вимоги щодо утворення міністерств, призначення регента і визнання польської держави, як незалежного суб'єкта в міжнародній політиці.

До цього додалось рішення віденського Польського кола і сенату Ягелонського університету про «відновлення вільної і об'єднаної Польщі» [413, s. 1]. Державна рада у Варшаві з моменту утворення мала завданням відбудову польської держави з власною національною армією, основу якої складали б легіони. На першому засіданні було вибрано військову комісію, прийнято заяви всіх полків легіонів і ПОВ [172, к. 27]. Державна рада створювалась на основі виборчого права і мала складатись з 205 членів, які б виражали прагнення й інтереси польського народу [171, к. 13-15]. Після Акта від 05.11.1916 р. стала необхідністю ліквідація ГНК. Тому 29.01.1917 р. Виконавча комісія ГНК, в якій знаходились репрезентанти усіх політичних партій прийняла рішення про своє закриття [179, к. 7]. З метою припинення діяльності була вибрана Ліквідаційна комісія для подання пропозицій усіх департаментів та інституцій ГНК [410, s.1].

Революційні події 1917 р. в Росії вплинули на політику, яку проводила Державна рада у Варшаві. Відтак почала змінюватись конфігурація польських політичних сил. Зв'язок польських політичних партій в Україні з керівними центрами в Королівстві Польському став тісніший.

З проголошенням Тимчасовим урядом у травні 1917 р. Маніфесту про право поляків на незалежність у Варшаві відбувся розлам в таборі активістів [96, арк. 11]. Втративши віру в силу і дієвість Акта центральних країн від 05.11.1916 р. ЦНК почав зближуватись із табором пасивістів, представленим Міжпартійним колом [174, к. 17]. Політичні сили, що залишилися прихильниками політики активізму утворили *Національний центр* (Centr Narodowy), який знайшов підтримку у *Національного робітничого союзу* (Narodowy Związek Robotniczy) [426, s. 1]. У вересні 1917 р. на вимоги, висунуті Державною радою від 05.07.1917 р. і на підставі дозволу німецького й австрійського монархів було створено Регентську раду [173, к. 2].

Ці події у Королівстві Польському вплинули на політику ліберально-демократичного табору та ППС-фракції. Лідер лібералів А. Ледніцький підтримав створення Регентської ради. ППС-фракція переорієнтувалася з підтримки

Німеччини на Росію і почала спроби налагодження контактів з більшовиками та групами ППС-фракції в Росії і в Україні зокрема.

Отже, польський соціалістичний рух був поширеним на сході і півдні України, в районах найбільшої концентрації робітників. Тут виникло Польське соціалістичне об'єднання, до складу якого входили представники різних соціалістичних партій і груп. Окремо діяли і створювали свої організації СДКПіЛ, які співпрацювали з більшовиками, ППС-лівця, що орієнтувалася у своїй діяльності на меншовиків та ППС-фракція, центр якої знаходився у Галичині та Королівстві Польському.

Польське політичне середовище в Україні відразу відреагувало на події лютневої революції в Росії і на ситуацію в Україні, пов'язану з українським національним рухом і творенням його державно-політичних органів. Незважаючи на ідеологічні розмежування польських політичних сил в Україні, тут виявились сильними об'єднавчі тенденції у творенні спільного громадського життя. Вже на початку березня 1917 р. у Києві було утворено польський представницький орган для Правобережної України – *Польський виконавчий комітет на Русі* (ПВК) (Polski Komitet Wykonawczy na Rusi).

06.03.1917 р. у Києві відбулось зібрання представників близько 50 польських громадських організацій, товариств, інституцій, громадськості, преси і політичних угруповань Києва та провінцій, в якому взяло участь 150 осіб. На ньому було прийнято низку постанов, що мали значний вплив на польське населення в Україні. Рішенням зборів було надіслано вітальну телеграму М. Родзянку і кн. М. Львову, як керівникам нового уряду і міністру юстиції А. Керенському з подякою за виступ у Державній думі і підтримку в питаннях незалежності Польщі. Це зібрання дістало назву Першого польського з'їзду, на якому було утворено польський центральний орган влади в Україні – *Польський виконавчий комітет на Русі*. Він об'єднав представників різних політичних напрямків і презентував інтереси польського населення в Україні [387, s. 3]. Головою ПВК було обрано Й. Бартошевича, заступниками: С. Каліновського, К. Валігурського, А. Міцкевича. До складу ПВК увійшли: М. Баранецький, З. Березовський, Р. Бнінський (скарбник), Вінцентій і

Зигмунт Хоєцькі, В. Дзедушинський, К. Домославський, С. Єзерський, Р. Кнолль, Ф. Кжижановський, Й. Пересвет-Солтан, Б. Порро, М. Вільчинський і С. Зелінський (секретар) [569, s. 39].

Після проголошення Тимчасовим урядом відозви до поляків про право на незалежність делегація ПВК на чолі з Й. Бартошевичем і головою представництва Центрального громадянського комітету (ЦГК) у Києві М. Коссаковським, відвідали Київську міську раду, як представників Тимчасового уряду в Україні з тим, щоб привітати новий уряд Росії [390, s. 2]. Також делегація ПВК разом з представниками інших польських організацій відвідали голову Ради міністрів кн. Г. Львова й інших міністрів з вираженням почуття вдячності за прийняття відозви. Делегацію ПВК очолював Е. Пашковський [731]. Влітку 1917 р. на державній нараді в Москві делегація ПВК висловила побажання щодо надання національним меншинам прав самоуправління в галузі культури [208, с. 1].

З часом до Комітету було кооптовано представників духовенства та інших організацій, що не брали участі в першому зібранні. ПВК почав видавати циркуляри (*okólniki*), обов'язкові для виконання усіма поляками. Одним із перших було розпорядження про оподаткування всього польського населення в Україні для забезпечення потреб розвитку польської громади.

Відразу почалась розбудова структури Комітету. В кожній губернії призначались один або декілька комісарів і їх заступників та створювалась міська або повітова Рада у складі 3-5 осіб, вибраних на загальних зборах, що виконувала дорадчі функції при комісарові в сфері виконання загальних завдань ПВК. До складу ПВК увійшли представники різних політичних спрямувань, але переважаючими, зокрема у керівництві, були ендеки. Представники ПВК взяли активну участь у формуванні нової як центральної, так і регіональної влади. Наприкінці березня Київський губернський комітет визнав ПВК в Україні головним органом представництва поляків у краї. Одночасно почали утворюватися різноманітні польські громадські організації і політичні клуби, представники яких входили до складу ПВК.

На засіданнях ПВК розглядалися як питання внутрішнього розвитку суспільно-політичного життя поляків в Україні, так і питання зовнішньої політики. Визначались основи життєдіяльності поляків в Україні, їх ставлення до української влади в умовах розгортання національних революцій в Росії і боротьби народів за політичні права і національне самовизначення.

Внаслідок подій лютневої революції в Україні 04.03.1917 р. була утворена Українська Центральна рада (УЦР), що з ходом подій перетворилася на орган представництва українського народу і стала виразником його прагнень до автономного політичного життя. До її складу увійшли українські, переважно соціалістичні партії. Найчисленнішою серед них була партія соціалістів-революціонерів (есерів), яку очолював М. Грушевський і яка мала тісні контакти у польському середовищі з ППС-фракцією.

Базуючись на ідеї забезпечення прав національних меншин, на Всеукраїнському національному з'їзді у квітні 1917 р. було прийнято рішення про схему виборів до УЦР: 60 представників від територій України, частина – від партій і організацій, 15% – від представників інших національностей, що будуть іти з українцями солідарно. Повний склад мав дати кількість — 100-150 чол. [113, арк. 10].

Резолюція всеукраїнського національного з'їзду в квітні 1917 р. визнавала також право всіх націй на самовизначення і зазначала, що кордони між державами повинні встановлюватись згідно з волею населення прикордонних територій. Виконання цих положень могло бути реалізованим за умови допущення на конференцію представників воюючих держав і тих народів, на території яких відбувалася війна, в тому числі й Україну [113, арк. 14].

Засадничим положенням у діяльності ПВК стало визнання прав українського народу до творення власного політичного життя на власній етнічній території, де він був господарем. У квітні 1917 р. ПВК надіслав до УЦР лист, в якому засвідчувався вияв дружніх почуттів до українського народу та його прав в умовах вільного розвитку народів. Було запропоновано підтримку і допомогу в творенні нового

політичного життя і сподівання на співпрацю з метою забезпечення загального блага для обох народів.

У відповідь УЦР вітала вияви братерської допомоги польського народу і визнавала громадянські і політичні права усіх народів, які проживали в Україні і вважали український народ господарем у краї. Також було висловлено сподівання на підтвердження прав українців, які проживають на польській території [403, s. 2]. У газеті «Дженнік Кійовський» з березня 1917 р. постійними стали відомості про діяльність УЦР. Відомий публіцист Й. Волошиновський, виражаючи інтереси демократичних кіл, висловив повагу і розуміння прагнень українського народу до побудови самостійного політичного життя – автономії у складі вільної Росії [398, s. 1].

В утворених впродовж березня-квітня 1917 р. політичних клубах проходили дискусії як серед однопартійців, так і з представниками інших суспільних напрямків, в яких викристалізовувалась політична думка, обговорювались важливі питання громадського і політичного життя, пропонувались варіанти вирішення суспільних проблем.

Дискусійне віче відбулось у Житомирі 30.04.1917 р., на якому були присутні представники *націоналістичного і демократичного напрямків* польського руху з Житомира й Києва. Віче розпочалось із доповіді відомого громадського діяча, демократа Є. Старчевського про польську політику поточного моменту. У виступі він звинуватив партію Національних демократів у тому, що під час війни вони представляли російсько-коаліційну орієнтацію, знаходились в тилу, а не йшли разом з народом і не пропагували незалежницьких настроїв. На його думку поляки дозріли до такого політичного життя, в якому б були класичні політичні напрямки: консервативний, демократичний і соціалістичний. Тому не повинні народовці представляти всі напрямки і бути національною партією, швидше націоналістичною. Неприпустимим вважав Старчевський легковажити Державною радою і її рішеннями. Наступний виступаючий Р. Кноль з Києва солідаризувався з

доповідачем і застеріг присутніх від небезпеки залежності польської справи від перемоги того чи іншого протиборчого табору.

Протилежну позицію зайняли представники ендеції: з Києва К. Карлічек, і з Житомира – В. Верчак. Вони пояснювали позицію Національного комітету в Петрограді, який з початку війни ставив питання об'єднання польських земель перед центральними державами, так як без Шльонська і Гданська не могло бути незалежної Польщі. Врешті, вони вважали, що *Національна демократія* є потужною організацією і *Демократичні союзи*, що виникли останнім часом і борються з нею, можуть тільки зміцнити народівців [412, s. 1].

Боротьба політичних партій та угруповань щораз ставала гострішою і відбувалась як у формі дискусій на вечорах та зборах, так і на сторінках польської преси. Е. Пашковський у передовій статті «Дженніка Кійовського» аналізуючи політичну ситуацію того часу писав, що «польські міжпартійні чвари, зокрема на московському і петроградському ґрунті набрали небувалої напруги, а все населення в еміграції розділилось на два табори, які нещадно між собою борються» [413, s. 1]. Партійну боротьбу, що на тлі навіть гарних намірів, викликала нервовий стан польського населення, виділив громадський діяч М. Ярошинський [407, s. 2].

Польський виконавчий комітет на Русі, якому вдалося в перші дні після революції об'єднати більшість польських організацій та партій в Україні, провів 18-24.06.1917 р. у Києві *III з'їзд польських організацій*. Перед початком з'їзду відбулось урочисте богослужіння в костелі Св. Александра, яке відправив прелат Теофіл Скальський [192, с. 3]. У перший день було видано 500 вхідних карток делегатам, які представляли 300 польських союзів і об'єднань в Україні. Серед присутніх були представники усіх суспільних груп і станів [433, s. 2]. Мандатна комісія із 571 делегата дійсними визнала 555, решта вважались гостями [194, s. 4].

Засідання з'їзду промовою відкрив голова ПВК Й. Бартошевич. Він наголосив, що в умовах свободи польське населення повинно об'єднатись і створити один загальний польський табір, виробити єдину політику, що представляла б його назовні. Завданням з'їзду було вироблення і узгодження раціонального

функціонування польської законодавчої (Загальні польські збори) і виконавчої (Польський виконавчий комітет і комісаріати) влад в Україні, щоб вони відповідали умовам краю і вимогам тогочасного моменту.

Головою зборів обрано гр. З. Грохольського. До Президії з'їзду увійшли: заступники – ксьондз-прелат Т. Скальський і К. Томашевський, представники від селян – С. Пфаффус, від робітників – К. Волінський, ген. Радовський, В. Скібневський, секретарі – Б. Домославський, С. Соколовський, Т. Валіцький, Й. Верочкевіч. На порядок денний винесено основні питання політичного і суспільного життя в Україні, Росії і світі, які розглядалися впродовж семи днів.

Першим було заслухано звіт відділу зовнішніх справ, який представив Й. Бартошевич. В його доповіді було окреслено основні положення, якими керувався відділ під час своєї діяльності. Базовою позицією було визнання поляків корінним народом, тісно пов'язаним з Україною. Разом з іншими національностями поляки мали право вирішувати долю України. Поляки підтримали Тимчасовий уряд Росії і ті реформи в Україні, які забезпечували загальний добробут без втрат для інтересів польського народу через своїх представників у всі органи й рівні влади.

Зазначалось, що до міських органів влади було делеговано польських представників: Й. Пересвіт-Солтана, Ч. Янушевського, Д. Шаржинського і С. Смульського – до зібрання представників громадських організацій; А. Дрогошевського, доктора М. Петкевича – до Київської міської ради; Вінцентія і Зигмунта Хоєцьких, М. Вільчинського – до Київського губернського комітету; К. Боярського і С. Поплавського – до Київського повітового земства. По відношенню до українців засадничо було вирішено підтримувати право українського народу на самостійне політичне життя і національний розвиток. 19.03.1917 р. поляки взяли участь в українському національному поході до пам'ятника Б. Хмельницькому, де виступив голова ПВК – Й. Бартошевич. На з'їзд українців у квітні 1917 р. від імені ПВК було делеговано Ю. Волошиновського, В. Дзедушинського і С. Єзерського [549, s. 9].

На з'їзді було визначено засади у зовнішніх стосунках, що полягали у наступному: 1) Польське населення в Україні повинно прагнути до консолідації з метою необхідної уніфікації політичної платформи і вироблення єдиної політики з російської сторони кордону; 2) Польські збори повинні прагнути до забезпечення належної репрезентації польського населення у всіх державних і крайових представницьких, виконавчих, судових та ін. органах і інших адміністративних і самоврядних організаціях; 3) польська спільнота мала стояти на позиціях мирного співжиття з усіма народами в Україні при врахуванні засад національної рівноправності і політичного визнання громадянських прав національних меншостей [433, s. 2].

Керівник внутрішніх справ С. Єзерський запропонував присутнім для обговорення проект «Статуту польського населення на Русі». Його основні положення передбачали визначення прав польського народу в Україні, повноважень Польського зібрання, організацію виборчих округів, означення сфер діяльності Польського зібрання, його виконавчих органів.

За характером цього документу, можна говорити про проголошення внутрішньої автономії польського населення в Україні, оскільки проект передбачав діяльність в Україні польських органів влади – як законодавчих (Загальні збори), так і виконавчих (Польський виконавчий комітет). Діяла мережа підпорядкованих їм місцевих структур (губернських, повітових, волосних комісаріатів), мала забезпечуватись рівноправність польської мови як однієї з регіональних в органах управління, школах, судах, запроваджувався загальний податок польського населення на діяльність ПВК.

Однак, на четвертий день засідань група учасників з'їзду демократичного спрямування не згодилася із запропонованою резолюцією з питання щодо визнання діяльності Державної ради і Міжпартійного Кола у Варшаві на одному рівні. Відбулася бурхлива дискусія. Демократичний табір не підтримував діяльність Міжпартійного кола, яке об'єднувало представників партії реалістів і народовців у Королівстві Польському і не вважав їх діяльність рівноцінною з роботою Державної

ради. При голосуванні резолюція набрала більшість (за – 250, проти – 125, утримались – 10). Тому на знак протесту К. Валігурський від імені депутатів Демократичного блоку зачитав декларацію, в якій вони висловили незгоду з прийнятого рішення і покинули зал. З'ясувалося, що на засіданні залишилось 332 представники, залишили – 53. До них додалась група білоцерківської, подільської, київської секцій ППС, які також залишили зал.

Сецесія демократів розколола польське населення в Україні. Впродовж п'ятого дня роботи йшли переговори президії з представниками демократичного табору, які залишили зал, розглядалися їхні вимоги і проходило голосування. Вимоги полягали в заміні головуючого з'їздом З. Грохольського, керівника зовнішнього відділу Й. Бартошевича, усунення з порядку денного резолюції, що вітала рішення з'їзду військових поляків про утворення польської армії в Росії. Умови демократичного табору підписали С. Стемповський, К. Валігурський, Р. Кнолль.

При голосуванні більшість присутніх у залі відкинула ці умови (проти – 6, утримались – 26). Спроби президії із залагодження конфлікту і розгляд з'їздом висунутих демократами вимог зазнав поразки [434, s. 2].

Демократичний табір висловив своє незадоволення з'їздом, вважаючи, що партія *Національних демократів*, яка опанувала ПВК, прагнула зміцнити своє становище і остаточно взяти в руки всю виконавчу владу. В наступні дні роботу з'їзду було продовжено і розглянуто питання створення польської армії, розвитку освіти, заслухано звіт аграрної підкомісії, прийнято Статут польського населення в Україні, резолюцію про ставлення до українців.

Ідеологічний розкол в польському суспільному русі викликав хвилю обговорення. Е. Пашковський відзначав, що «розлам піде в глибину польського населення і буде плутати поступ в переломний момент, коли треба вирішувати своє майбутнє». Аналізуючи причини розколу він назвав передусім, непередумане керівництво з'їздом, на якому були представлені найрізноманітніші напрямки

політичної думки і прихильники різних систем тактики, тому не можна було пропонувати політичні платформи з суперечливими позиціями [435, s. 1].

Після ідеологічного розколу, який відбувся на III з'їзді польських громадських організацій в Україні в червні 1917 р., демократичні сили об'єдналися. 06.07.1917 р. на зібранні в театрі «Студіо» опозиціонери за винятком соціалістів створили *Польську демократичну централізацію* (ПДЦ) (Polska Centrala Demokratyczna). До її правління увійшли С. Стемповський (голова), адвокат М. Міцкевич (заступник), Р. Кнолль (заступник), М. Баранецький, Ф. Цьонглінський, д-р Ю. Флях, Ч. Янушевський (скарбник), С. Корицький, М. Недзельський (секретар), адвокат В. Рудніцький, К. Рожневич, Л. Смульський, К. Валігурський і Ян Урсин-Замараєв. Почесним головою Централізації обрано Є. Старчевського. Органом преси ПДЦ стала «Газета Народова» (Gazeta Narodowa), потім «Глос народови» (Głos Narodowy) і «Демократа Польські» (Demokrata Polski). Польська демократична централізація, була ініційована і керована людьми з *Польського політичного союзу* [822. S. 38].

Ідеологію новоорганізованого табору можна прослідкувати за поглядами, виступами, науковими працями її духовного вождя Є. Старчевського. Він був одним з найвідоміших інтелектуалів польського демократичного середовища, що прагнула до власної державності і духовного зв'язку з західноєвропейським радикалізмом. У соціальних справах він допускав помірковані реформи, які хотів би бачити в галузі суспільної моралі і поміркованого впливу держави в економічні справи. Виступав також за визнання прав малих народів на власне політичне життя і забезпечення прав нацменшин.

Національна демократія, яка прагнула бути єдиною демократичною і національною партією, назвала *Централізацію* не гідною своєї назви. З. Василевський назвав її подібно, як і ППС «чужоземною партією в Польщі», яка тільки для інтересу «присівши на українському стільчику прагне говорити від імені всього народу» [822, s. 39].

Згідно з рішеннями III з'їзду щодо представлення польського населення в українських органах влади ПВК після узгодження з Тимчасовим урядом звернувся

до УЦР з метою спільного обговорення участі поляків у державній роботі, будучи представниками всього польського народу в Україні. Делегати повідомили представнику Генерального секретаріату наступні побажання поляків: мати в УЦР і її комітеті представництво рівне 5-6 % загального складу ради і комітету, а в Генеральному секретаріаті особливого секретаря у польських справах, обраного польським населенням.

Однак, побажання поляків не були взяті до уваги. Розподіл мандатів для національних меншин було доручено Київському міському виконавчому комітету як представнику партійних, класових міських елементів. Комітет розподілив мандати національних меншин між українськими партіями і виконавчими комітетами солдатських, робітничих і студентських депутатів. Таким чином, ПВК залишився без свого представника в органі УЦР.

Ситуація була обговорена на засіданні ПВК 07.07.1917 р. і прийнята постанова, в якій висловлено протест проти порушення прав польського народу, який прийняв свою внутрішню автономію на з'їзді у червні 1917 р., ПВК заявив про намір захищати свої права усіма силами і засобами [205, с. 2].

28.06.1917 р. Мала Рада прийняла рішення про перетворення УЦР в Тимчасовий український парламент і політичний центр в Україні. УЦР визнала, що найбільш відповідним способом доповнення складу Ради є пропорційне національне представництво. Було вирішено, що більшість репрезентацій неукраїнського населення повинна походити від «організованої революційної демократії», від рад робітничих і солдатських депутатів або соціалістичних партій. Натомість ті нацменшини, що не створили соціалістичних партій, мали віддати свої мандати організаціям загальнонаціональним. Відсотково кількість делегатів меншин повинна була складати 25 % складу Ради, тобто 197-200 делегатів при загальній кількості 800 [822, с. 46].

У липні УЦР оголосила рішення, яким рекомендувала порозумітися усім національностям і разом опрацювати формулу нового життя. Польські організації по-різному поставилися до цієї пропозиції. ПВК, вважаючи себе репрезентантом

поляків в Україні не захотів співпрацювати з іншими польськими організаціями і з українським урядом. У середовищі *Польської демократичної централізації* спочатку не було єдності думок у питанні участі в УЦР. ППС-фракція і ППС-лівиця відразу згодилися на співпрацю.

З метою розподілу мандатів до Малої Ради було скликано конференцію представників організацій нацменшин. У зв'язку з цим виник конфлікт між поляками. Польським партіям надано два мандати, на які претендували три партії. Представляв справу голова «Бунду» Рафес, коли безпосередньо зацікавлені представники ППС-фракції (К. Домославський і Каменський) і ППС-лівиці (Руткевіч і В. Матушевський) не могли домовитись. Рафес, оперуючи кількістю і відсотками, довів, що одне місце належить буржуазії, тобто Демократичній централізації (ПДЦ), а друге пролетаріатові – ППС-лівиці, дрібноміщанська ППС-фракція залишилась без мандату. У такий спосіб, ще до остаточного розгляду справи мандатів серед меншин в УЦР, до Малої Ради увійшли поляки: інженер В. Матушевський (заступник Б. Івінський) як представник ППС-лівиці і адвокат В. Рудницький (заступник Ю. Почентовський) як делегат Централізації [822, s. 49].

Перше засідання Малої Ради за участю нацменшин відбулось 24.07.1917 р. в залі Педагогічного музею. У піднесеному тоні газети говорили про цю подію, в якій взяло участь близько 50 представників нацменшин. Український уряд ухвалив створити спеціальний Секретаріат національних справ з підсекретарями і віцесекретарями для окремих національностей з метою організації їх автономії і захисту прав. І знову, надавши собі єдине право до презентації польського населення, ПВК залишився в цій справі без голосу [822, s. 50].

На зборах 27.07.1917 р. дійшли згоди ДЦ, ППС-фракція і ППС-лівиця, які висунули єдиного кандидата на підсекретаря – В. Редліха, одного з керівників *Польського політичного союзу*, в той час поручика і голову комітету 4 запасного полку в Житомирі. Коли з'ясувалося, що він не може прийняти цей вибір, висунуто кандидатуру його партійного колеги, адвоката М. Міцкевича, якого УЦР затвердила. Генеральним секретарем став А. Шульгін.

ПВК був незадоволений цим фактом, оскільки вважав себе єдиною владою в Україні для поляків. Інші польські партії вважали ПВК тільки звичайною партією. Виходячи з цієї позиції, представник ПДЦ домагався, щоб при роздачі мандатів в УЦР було також представлено місце і ПВК. Частково ідучи на зустріч цьому прагненню, полякам остаточно було виділено 20 місць в УЦР.

Ці мандати були розподілені таким чином: ППС-лівиця – 7, ППС-фракція – 4, ПДЦ – 9 місць, з яких 4 ПДЦ мала віддати найбільш радикальним елементам ПВК. Однак, ПВК відкинув цю пропозицію і видав відозву, в якій протестував проти такого становища. Роман Кнолль піддав гострій критиці цю позицію ПВК, виразивши віру в те, що польський загаль не дасть ввести себе в оману туманною фразеологією ендеції. ПВК не обмежився тільки протестом і вислав до Керенського депешу, в якій вказував, що М. Міцкевич не презентує поляків, тому що вибраний від *Демократичної централізації*, яка є нечисленною. Це відбувалось у той час, коли в Петрограді йшли переговори про автономію України і у складі делегації був М. Міцкевич, який мав від польського населення підтримувати українську делегацію [822, s. 53].

В. Рудницький вважав, що таку антиукраїнську позицію в ПВК приніс із собою із Галичини С. Грабський, намагаючись перенести українсько-польські протиріччя в Наддніпрянську Україну. Спочатку виступи керівників ПВК – Й. Бартошевича, С. Єзерського й інших були прихильними до українського руху. Однак, маси все більше радикалізувалися, інтересам яких більше відповідала УЦР, в тому числі польські демократи. Порозумінню між ПВК і віце-секретаріатом сприяв проф. Г. Улашин [822, s. 53]. Однак, незважаючи на спільні наради, сторони не могли зійти зі своїх позицій. Українська політична влада вибрала шлях культурно-національної автономії, а не гарантії демократичних свобод нацменшинам.

У жовтні 1917 р. відбулись урочистості на честь Т. Костюшка, організовані *Демократичною централізацією*. На них були присутні представники УЦР, Генерального секретаріату і представники інших національностей, які у такий

спосіб виказали повагу до героя польського народу, визнаючи тим самим *Демократичну централізацію* та ігноруючи ПВК [822, s. 57].

Віце-секретар М. Міцкевич після свого затвердження розпочав організацію віце-секретаріату, хоч його повноваження і політика до кінця ще не були визначеними. Головним помічником М. Міцкевича у той період став Р. Кнолль, який зайняв посаду керівника загальної канцелярії і заступника віце-секретаря. Керівниками відділів стали: загальних справ – Ян Старчевський, син Є. Старчевського, освіти – проф. С. Калиновський, економічних справ і кооперації – З. Петкевіч. Організація віце-секретаріату тривала досить довго – до вересня 1917 р., а реальна робота розпочалась у жовтні. Діяльність віце-секретаріату, а пізніше Міністерства, не можна було відділяти від діяльності ПДЦ, так як всі наради відбувалися у їх приміщенні. Участь в них регулярно брав Є. Старчевський, хоч при цьому офіційно не був членом польських організацій та інституцій.

Раніше за інших було організовано відділ освіти, що мав стати головною базою утвердження польської культури на Правобережжі. Найближчим співпрацівником С. Калиновського був Г. Улашин. Відділ культури і мистецтва очолив віце-голова *Польського товариства опіки над пам'ятками минулого* граф Л. Грохольський. Його співробітниками були: К. Юзевський (пластичні мистецтва), д-р В.Гюнтер (театр), Б. Івінський (бібліотеки). Незабаром створено Бібліотечну раду, до якої увійшли: Г. Улашин, А. Дрогошевський та ін. [822, s. 57]. Секретаріат національних справ разом з віце-секретаріатами опрацьовував проект культурно-національної автономії, але до кінця 1917 р. тривав стан невизначеності.

Таким чином, після російської лютневої революції було утворено низку нових польських політичних, громадських, культурно-освітніх організацій. Відбулась активізація усіх напрямків польського суспільного руху в Україні. Поруч з націоналістичним та консервативним з'явився ліберально-демократичний табір, утворений з представників польської буржуазії та інтелігенції, які виступали за демократичні зміни в суспільстві. Соціалістичний рух, представлений СДКПІЛ, ППС-лівицею і ППС-фракцією, мав значний вплив на робітників, найбільша

кількість яких була сконцентрована у великих містах, зокрема на Півдні і Сході України. Соціал-демократи активно підтримали російських більшовиків, ППС-лівиця налагодила тісні контакти з російськими меншовиками, ППС-фракція почала розбудову своїх структур.

Польські політичні сили в Україні після російської лютневої революції 1917 р. продемонстрували єдність, утворивши на з'їзді польських громадських організацій у Києві керівний представницький орган польського населення в Україні – *Польський виконавчий комітет на Русі*. В ньому переважали представники націоналістичного табору. На III з'їзді польських організацій у Києві в червні 1917 р. відбувся розкол у польському політичному середовищі. Учасники з'їзду від ліберально-демократичних кіл, які не згодилися з позицією більшості у питанні створення польської армії і ролі Державної ради у Варшаві, залишили з'їзд. Вони утворили *Польську демократичну централізацію (ПДЦ)*. Разом з ППС-фракцією та ППС-лівицею їх представники увійшли до українських органів влади – УЦР та утворили Польський віце-секретаріат з метою сприяння організації суспільно-політичного життя поляків в Україні. Натомість ПВК відмовився від співпраці з органами влади в Україні, оскільки її вимоги визнання Комітету єдиним репрезентативним органом в Україні не були прийняті українською владою.

4.2 Польські політичні сили в умовах української державності наприкінці 1917 р. – 1918 рр.

Втрата Тимчасовим урядом своїх позицій влітку 1917 р. зумовила проведення 25.10.1917 р. збройного повстання більшовиків та лівих есерів. Відразу після перемоги вони провели в Смольному засідання II з'їзду Рад делегатів робітничих і селянських депутатів. Серед його делегатів були 20 поляків, 13 з яких представляло СДКПіЛ і 7 – ППС-лівицю. Вони підтримали прийняті з'їздом декрети про мир і про землю. Деякі з них – Ф. Держинський, Ю. Лещинський, Я. Гжешляк і А. Слуцький були вибрані членами ЦВК рад [954, s. 158]. Делегатом з'їзду Рад був також

робітник київської фабрики «Арсенал», поляк І. Фіялек. Члени групи СДКПіЛ у Катеринославі надіслали з'їзду привітальну телеграму [833, s. 71].

Буржуазна преса засудила захоплення влади більшовиками. «Біржевіє ведомості», «Русская воля», «День», Народное слово» назвали владу більшовиків катастрофою, «черговою авантюрою», що відбувалася в умовах повної господарської розрухи [308, с. 1]. Негативну позицію стосовно більшовицького перевороту висловив представник консервативного табору і католицької церкви доктор М. Лютославський, який назвав гасла і засади, з якими виступали більшовики, фальшивими [870, s. 10].

В Україні після більшовицького перевороту політична ситуація загострилась. Це підтвердилось на третьому військовому з'їзді, який розпочався 02.11.1917 р. З'їзд проходив під впливом двох протиборчих орієнтацій – УЦР і більшовицької Ради. Перемогу отримали прихильники УЦР. Але більшовицькі сили почали збиратися навколо Військово-революційного комітету, якому стали підпорядковуватись нові революціонізуючі відділи українського війська. Цьому процесу не перешкодили численні арешти, які проводив Генеральний секретаріат.

Більшовиків у Києві підтримали польські соціал-демократи. 10.11.1917 р. відбулись загальні збори київської організації СДКПіЛ, на якому було підтверджено негативне ставлення до Польських легіонів і прийнято рішення приступити до створення серед польських солдат груп СДКПіЛ у тісному зв'язку з військовими організаціями більшовиків. На зібранні було утворено виборчу комісію в українські Установчі збори, в яку увійшли І. Фіялек, С. Гутвінська і С. Марціняк. Комісія повинна була тісно співпрацювати з більшовиками. Київська група підтримувала тісні контакти з польськими соціал-демократами у Житомирі, Вінниці, Козятині, Бердичеві. Вона мала також свої осередки в трьох фабриках у Києві [833, s. 88].

З 07 по 10.11.1917 р. у Києві відбулась II конференція партії ППС-фракції, на якій були репрезентовані київська, харківська, катеринославська, одеська, вінницька, миколаївська, козятинська, севастопольська і низка інших організацій, що виступили за повне прийняття влади УЦР. Конференція проходила в умовах

боротьби більшовиків за опанування Києвом. У відношенні до більшовицького перевороту конференція прийняла позицію рішучої боротьби з контрреволюцією [596, s. 258].

Керували конференцією К. Домославський, Я. Лібкінд і Т. Жарський. Ухвали конференції були прийняті під впливом здійсненого більшовицького перевороту. Було обрано новий ЦВК, до якого увійшли Т. Ястжембський, Я. Лібкінд, Т. Жарський, К. Пужак і А. Пристор [840]. У той самий час 18.11.1917 р. ППС-фракція у Києві взяла участь разом з СДКПіЛ і ППС-лівицею у похоронах жертв більшовицького повстання.

У грудні 1917 р. у Вінниці ППС-фракція утворила Український крайовий комітет ППС-фракції на землях Київщини, Волині, Поділля і Чернігівщини [833, s. 100]. III конференція ППС відбулася у Москві, коли намітилась чітка лінія, що розмежовувала політичні сили в умовах нападу більшовиків в Україну. ППС підтримала прагнення України до самостійного політичного життя [840].

07 (20).11.1917 р. на засіданні Малої Ради було прийнято III Універсал, який проголошував Українську Народну Республіку (УНР). У ньому зазначалось, що «не відриваючись від Росії, зберігаючи з нею єдність, будемо допомагати, щоб вона стала федерацією рівних і вільних народів» [535, с. 39]. В УНР мали бути забезпечені всі здобуті всеросійською революцією свободи, в тому числі «право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами». Також оповіщалося, що «народам: великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні надавалася національно-персональна автономія для забезпечення права і свободи самоуправління у справах їх національного життя» [535, s. 40].

Внутрішній устрій української республіки мав спиратися на соціалістичні засади, що означало також скасування приватної земельної власності і вилучення її без викупу. За проголосували 42 члени Малої Ради, проти не було, утримались – 5, з них четверо росіян і від поляків – В. Рудницький. Після голосування він склав свій мандат, вбачаючи в скасуванні приватної земельної власності кривду проти

польського народу. З гострою критикою позиції Рудніцького виступив Б. Івінський, член ППС-лівиці, вважаючи його реакціонером і вітаючи Універсал.

Положення III Універсалу УЦР викликали в польському політичному середовищі розбіжності. Більшість польських політичних партій підтримувала позицію надання полякам культурно-національної автономії, однак ліквідація приватної власності стосувалася значної частини польського населення. В пресі почали з'являтися протести різних польських організацій проти такого рішення.

22.11.1917 р. з'явився протест проти Універсалу, підписаний *ПВК, ПДЦ, Партією реальної політики, Національно-Демократичною Партією в Україні, Національно-консервативною партією, Робітничим союзом «Єдність»* та низкою інших організацій. Свій протест проти Універсалу висловило духовенство Луцької, Житомирської і Кам'янець-Подільської дієцезії. У Житомирі відбулось польське віче під головуванням С. Бжостовського, на якому заслухано доповідь К. Верчака про анархію в Україні, знищення побуту і культури польського «кресового» середовища. Присутні одногolosно приєдналися до протесту польських організацій в Житомирі у справі скасування поміщицького землеволодіння [474, s. 7].

У тих умовах польські угруповання оголосили, що не визнають законності Універсалу в питанні земельної реформи, а віце-секретар польських справ М. Міцкевич 21.11.1917 р. зробив подання про відставку, попросивши проф. С. Калиновського взяти на себе його функції. Одночасно до Петрограду виїхав Р. Кнолль. Його виїзд був пов'язаний не тільки з конфліктом з УЦР, а також із загальною політикою демократів. Вони не були задоволені діяльністю Ліквідаційної комісії і за пропозицією Є. Старчевського вислали Р. Кнолля, щоб він спонукав А. Ледніцького до дії. Таким чином, відійшов від М. Міцкевича його найближчий співпрацівник [822, s.71].

24.07.17 р. в приміщенні Генерального секретаріату відбулася нарада під керівництвом В. Винниченка за участю представників економічних кіл, присвячена розгляду нових умов, створених Універсалом. Як наслідок, 26.11.1917 р. на засіданні Генерального секретаріату було ухвалено «коментар до земельного права». На його

підставі скасування права власності відкладалося до часу скликання Установчих зборів.

Одночасно виявилось, що польські угруповання, які протестували проти Універсалу, не мали між собою згоди. На засіданні правління ПДЦ 24.11.1917 р. було визнано необхідність співпраці з українським урядом, незважаючи на відмінну позицію польської спільноти і наказало М. Міцкевичу скасувати свою заяву про відставку, яку В. Винниченко і не прийняв. 26.11.1917 р. Міцкевич заявив, що з огляду на необхідність захисту прав польського населення в Україні, не наполягає на своїй відставці. 27.11.1917 р. на засіданні Малої ради було ухвалено додатково дати одне місце у ній ППС-фракції, яку до цього часу репрезентували тільки представники ППС-лівиці і ПДЦ. [822, s.72].

Після прийняття III Універсалу УЦР замість колишнього Секретаріату національних справ було створено три нові секретаріати для кожної національності окремі. Очолив Польський секретаріат М. Міцкевич, віце-секретарем став колишній репрезентант ПДЦ у Малій Раді адвокат В. Рудницький. Незважаючи на опозиційне ставлення до революції, демократи прагнули керувати в межах створеного УЦР устрою і організовувати польське населення. Незалежно від цієї офіційної польської репрезентації існував і діяв ПВК, визнаний українською правницею.

Після оголошення виборів до Установчих зборів УНР українські політики закликали поляків до участі в них разом з іншими нацменшинами. ПВК прийняв рішення брати участь у виборах, щоб мати можливість захистити польські права в українському парламенті. Було створено виборчий комітет з метою підготовки списку кандидатів. Однак через більшовицько-українську боротьбу вибори до Установчих зборів не відбулися.

Події в Україні в грудні 1917 р. швидко змінювались і мали історичне переломне значення. Військово-революційний комітет у Києві зміцнювався і більшовики мали великий вплив в провінційних радах робітничих, селянських і солдатських депутатів, військових відділах, що визнавали владу Комітету і робітників Києва. Натомість впливи УЦР щодня зменшувались. Після невдалого

більшовицького повстання у Києві вночі 12.12.1917 р., проведення Всеукраїнського з'їзду рад, на якому більшовики виявилися у меншості, вони утворили Головний комітет, що підпорядковувався ЦК партії і переїхали до Харкова. Там оголосили «продовження» з'їзду і створення ЦВК рад України, який оголосив себе верховною владою в Україні і яку визнала російська РНК.

Наприкінці грудня 1917 р. розпочався етап збройної боротьби радянської Росії, що підтримувала українських більшовиків, проти УНР. Російська Червона армія захопила Лівобережну Україну. У цій ситуації польські ліві сили – СДКПіЛ, ППС-лівиця і частина ППС-фракції підтримали більшовиків в Україні. ППС-фракція і ППС-лівиця оголосили про вихід з УЦР після арешту в її стінах депутатів від партії українських соціал-революціонерів, які готували замах на Генеральний секретаріат. Вірними УЦР залишилися тільки представники ПДЦ.

На початку січня 1918 р. відбулась перша конференція груп СДКПіЛ в Росії, в якій взяли участь представники із 11 українських міст. Було прийнято кілька важливих рішень щодо польської справи, ставлення до пролетарської революції, справи біженців. Було вибрано ЦВК польських соціал-демократичних груп в Росії.

У січні 1918 р. більшовики у Києві організували повстання з центром на заводі «Арсенал» з метою встановлення радянської влади, яке зазнало поразки. Одним із активних керівників збройного повстання більшовиків у січні 1918 р. у Києві був член СДКПіЛ І. Фіялек. Разом з А. Івановим, А. Горовіцем вони були членами революційного комітету, утвореного на заводі «Арсенал» відразу після жовтневого перевороту. Активним учасником повстання також були члени СДКПіЛ І. Півонь, К. Следовський і Ю. Ольшанський [873, s. 972].

Встановлення радянської влади в Україні мало значний успіх у містах на Сході України, враховуючи переважаюче там робітниче середовище і значний вплив на нього більшовицьких ідей. У ході просування російської армії вглиб України за допомогою українських більшовиків відбувалось встановлення радянської влади.

Для вирішення національних питань у жовтні 1917 р. більшовиками у Петрограді було створено Комісаріат національних справ. У рамках цієї структури

було утворено Комісаріат у польських справах. До нього увійшли діячі СДКПіЛ. Рішення приєднатися до діяльності Комісаріату прийняли на своїх зібраннях ППС-лівиця і ППС-фракція. 11.12.1917 р. головою Польського комісаріату став відомий діяч СДКПіЛ Ю. Лещинський, його заступниками – К. Ціховський і С. Бобінський. Комісаріат видавав свою газету «Відомості комісаріату». При Комісаріаті було створено Раду революційно-демократичних організацій, до якої увійшли представники СДКПіЛ, ППС-лівиці, ППС-фракції, Клубу «Промінь», Союзу евакуйованих залізничників, Союзу військових поляків та деякі інші [833, s. 101].

В Україні також почали створюватись Ради революційно-демократичних організацій. У січні 1918 р. в Одесі виникла польська Рада революційно-демократичних організацій. До її складу увійшли представники СДКПіЛ, ППС-лівиці, ППС-фракції, Польського соціалістичного робітничого союзу, Польського національного соціалістичного робітничого союзу «Спуйня», по одному представнику Союзу евакуйованих залізничників і Союзу військових поляків. Крім того, 2 місця отримав Союз евакуйованих солдатів, три – Союз біженців і по одному місцю кожна революційна солдатська секція.

У Луганську із загальної кількості 147 членів СДКПіЛ у склад Ради увійшло 10 осіб, 1 особа презентувала біженців і 1 виступала від імені польської колонії. Комісаром став Ф. Крестеняк (СДКПіЛ), його заступником – Ф. Ракочи (ППС-лівиця), секретарем – В. Траутман (СДКПіЛ), керівником шкільного відділу – Ян Стжеблицький (ППС-лівиця). У Кам'янському відповідно до кількості місцевих організацій СДКПіЛ – 122 особи і ППС-лівиці 20-30 осіб у склад Ради увійшло 15 соціал-демократів, 1 член ППС-лівиці і 9 біженців. Комісаром обрано К. Бенєка, його заступником – В. Кіселя, секретарем – А. Оконеvську. Всі троє були членами СДКПіЛ [833, s. 109].

Найбільш дієвими і активними були Ради в Одесі, Луганську, Катеринославі. Як члени Рад поляки активно сприяли впровадженню у життя революційних рішень щодо класових супротивників. Так, 04.12.1917 р. на засіданні Виконавчого комітету Київської ради П. Яруга запропонував зайняти міські аптеки, так як більшість з них

належала польській буржуазії і реквізувати польські буржуазні клуби. Активна організація СДКПіЛ у Катеринославі на загальному зібранні 24.02.1918 р. ухвалила рішення, за яким необхідно було зареєструвати і мобілізувати всю польську буржуазію в місті і зобов'язати її до виконання необхідних для захисту революції робіт [833, s. 109].

У місцях концентрації польського населення свою діяльність розпочали Комісаріати польських справ. Їх завданням був захист національно-культурних прав польського населення в Росії, соціально-державна підтримка мас біженців, полонених солдат і підтримка діяльності демократичних інституцій. Роль головного комісаріату польських справ в Україні початково виконував Харківський губернський комісаріат. Він входив до складу Народного комісаріату національних справ Росії.

Очолював Народний секретаріат спочатку С. Бакінський, пізніше – В. Затонський, заступник – І. Кулік. Співпрацівниками Польського комісаріату були: К. Томашевський (комісар), Ф. Матушевський (заступник), Р. Яблоновський (керівник загального відділу), В. Узембло (керівник відділу біженців), М. Білек (керівник відділу військових і цивільних полонених), Ш. Вейжеховський (керівник статистично-економічного відділу). У Комісаріаті також працювали вчителька В. Люге, лікарка М. Куницька, юрист Т. Дурач та ін. У лютому 1918 р. утворено відділ військових поляків [833, s. 103].

Спеціальною ухвалою Комісаріат всі прийняті раніше документи, видані різними громадськими інституціями чи приватними особами, що стосувалися польських справ, вважав недійсними. Право видання правомочних документів єдино залишалось у Польському комісаріаті. Всі інші приватні особи чи громадські інституції, що видавали якісь газети, журнали, брошури і відозви польською мовою зобов'язані були висилати їх в Комісаріат у двох екземплярах. Спеціальний декрет встановив, що всі інституції, що видають інструкції або розпорядження, які стосуються польського населення, повинні попередньо погоджуватись з Комісаріатом.

Ще в середині грудня було піднято питання створення Комісаріату польських справ у Києві. 16.12.1917 р. відбулось засідання, на якому були присутні представники СДКПіЛ (І. Фіялек, Е. Бобовська, С. Гутвінська, П. Яруга, Я. Кавецький і Прушинська), ППС-лівиця (Б. Івінський, К. Грохульський, Піцман), ППС-фракції (В. Корсак, Пельцер, С. Ставінський), як делегати з Петрограду (М. Дронговський, В. Граєк, Ян Копчинський, І. Гіртлер, Левіцький, Висота та ін.) Після виступу В. Граєка, який інформував про утворення у Петрограді Комісаріату польських справ і Ради революційно-демократичних організацій зібрання ухвалило, що у Києві його організацією повинні були зайнятись СДКПіЛ, ППС-лівиця, ППС-фракція. Після надходження з Петрограда докладних директив, планувалось скликати з'їзд всіх громадських організацій, які остаточно мали вирішити справу утворення комісаріату. На цьому зібранні відбулась дискусія щодо відношення до УЦР. Б. Івінський підтвердив, що політика УЦР спрямована на забезпечення інтересів поміщиків і багатих селян і нічого не зробила для працюючих мас [833, s. 107].

Незабаром завдяки активній допомозі місцевих органів влади виникли комісаріати в інших містах. Їх діяльність проводилась через відділи: праці, біженців, військовий, військових полонених, культурно-освітній, демобілізації та евакуйованих залізничників. Згідно з інструкцією, опрацьованою центральним Комісаріатом польських справ, місцеві комісаріати організовувались Радами революційно-демократичних організацій і затверджувались виконавчими комітетами місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів. Якщо у такий спосіб не можна було організувати якийсь комісаріат, то за згодою місцевої Ради РСД призначали тимчасового комісара польських справ. Інша інструкція стосувалась взаємних відносин між комісаріатом і Радою революційно-демократичних організацій. За нею Рада контролювала діяльність комісаріату, затверджувала керівників відділів і давала загальні вказівки до діяльності. Комісар і керівники відділів мали відповідати перед Радою морально.

Широку діяльність місцеві комісаріати розгорнули у напрямку демократизації польських благодійних організацій, що надавали допомогу біженцям. Їх завданням був також пошук коштів на утримання дитячих будинків, шкіл і т.п. Комісаріат у Кам'янському розпустив місцевий відділ ПТДЖВ, а з його рахунку зняв 3.500 руб. і переказав на допомогу біженцям і на плату для робітників кравецьких фабрик. Працівники комісаріату дістали від ПТДЖВ 2.000 руб, наклали на місцеву буржуазію контрибуцію у розмірі 75.000 руб, однак одержали від них тільки 2.400 руб. Всі ці кошти були переказані на утримання дитячих будинків і на зарплати вчителям. У Харкові відділ освіти і культури комісаріату 28.03.1918 р. опублікував декларацію, в якій йшлося про впровадження безплатної освіти для найширших мас, відокремлення школи від костела, встановлення державного і громадського контролю над шкільництвом. Було утворено комісію з охорони пам'яток культури, в яку увійшли графік С. Островський, член відділу освіти і культури комісаріату Р. Хлінецький [833, s. 111].

Важливе місце в діяльності комісаріатів зайняло утворення робітничих клубів. Деякі з них утворилися ще до початку діяльності комісаріатів. Так, у Харкові 28.11.1917 р. ППС-фракція за допомогою Білгородського полку усунула буржуазні організації з Польського дому, заснованого в 1909 р. і зайняла його приміщення. Місцева група СДКПіЛ визнала цей крок слушним і делегувала трьох своїх членів до правління клубу, в який увійшли представники ППС-лівиці і ППС-фракції. СДКПіЛ за кілька днів відізваля своїх представників, мотивуючи це угодовською політикою ППС-фракції по відношенню до буржуазії. Через деякий час у польському робітничому клубі, якому дали назву за прикладом петербурзького «Промінь» (Promień), була організована бібліотека і читальний зал, дитячий садок і їдальня. Коли керівництво клубом зайняв Польський комісаріат, при ньому було утворено тримісячні курси, завданням яких було приготування техніків-механіків, архітекторів і електротехніків. Курси мали три ступені: початковий (підготовчий), середній (загальний) і вищий (спеціальний). Робітничий клуб було також організовано у Катеринославі. Він зайняв приміщення польського клубу. Для

агітаційно-пропагандистської роботи в клуб губернський комітет РСДРП(б) скерував комуністів: Яна Паяка, токаря А. Вендловського, робітника дніпровської фабрики у Кам'янському І. Гонгулевича, працівника дирекції залізниці К. Городинського з Варшави і токаря С. Ясінського [833, s. 113].

До боротьби за встановлення радянської влади в Україні активно долучилася ППС-лівиця. Після дискусії з військового питання було ухвалено резолюцію, внесену більшовиками і доповнену ППС-лівицею щодо необхідності утворення Червоної робітничо-селянської армії. Польські робітники взяли активну участь у формуванні відділів Червоної гвардії. У Кам'янському із загальної кількості 700 членів –150 було поляків [873, s. 972].

Таким чином, після більшовицького перевороту у Петрограді й створення нових радянських органів влади ліві польські політичні сили в Україні підтримали збройну боротьбу більшовиків і встановлення радянської влади в Україні. Найбільшу активність вони розгорнули у Києві та у містах на Сході і Півдні України. Представники СДКПіЛ, ППС-лівиці увійшли до складу місцевих Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, взяли участь у створенні та діяльності Комісаріатів польських справ.

Після проголошення Декрету про мир російські більшовики звернулися до воюючих країн з пропозицією миру. 03.12.1917 р. у Бресті розпочались переговори радянської Росії з Німеччиною, на яких було підписано перемир'я, що мало тривати 28 днів. Головнокомандувач румунським фронтом генерал М. Щербатов звернувся до УЦР з проханням прислати своїх представників на переговори у Брест. У роботі делегації УЦР, висланої у штаб фронту, взяли участь і поляки. Після оголошення перемир'я військовий відділ Польського віце-секретаріату Генерального секретаріату став ініціатором вирішення питання реєвакуації заручників, цивільних полонених, біженців з території України до Австро-Угорщини та Королівства. Ці пропозиції були переслані секретаріатові з міжнародних справ і стали предметом переговорів у штабі.

УЦР, продовжуючи стояти на федеративних позиціях належності до російської держави, заявила про самостійність у зовнішній політиці до часу створення федеративного уряду в Росії і визначення компетенцій у ній республік. Це спровокувало конфлікт між УЦР і Раднаркомом, який був підтриманий країнами Антанти. Франція почала переговори з Україною про позичку, яку могла їй надати. Однак, коли УНР вислала делегацію на переговори з центральними країнами, Антанта перервала свої стосунки з Україною [99, арк. 4].

Логічною необхідністю для ведення переговорів стало проголошення самостійності України. На засіданні Малої ради 22.01.1918 р. IV Універсалом було ухвалено незалежність України. Із 49 членів «за» проголосували 39, «проти» – 4 (3 меншовики і 1 «бундовець»), «утримались» – 6 (2 есери, 3 євреїв і представник ПДЦ – Ю. Почентовський). Із польських представників за прийняття IV Універсалу проголосував член ППС-фракції В. Корсак [748, с. 264]. Разом з IV Універсалом було ухвалено «Право про національно-персональну автономію». Представляв цей проект д-р Шац. 24.01.1918 р. проект прийнято остаточно без змін. Прийняття Закону логічно завершувало дискусію і утверджувало політику УЦР у національному питанні.

У законі стверджувалось, що кожна національність, яка проживає в Україні, мала право на національно-персональну автономію, на самостійну організацію свого життя через Національний союз, який мав владу над усіма його членами незалежно від місця проживання в УНР. Силою оголошеного права автономію отримали три національності: російська, єврейська і польська. Інші національності могли б з неї скористатися, якби написали прохання до Головного суду за підписом 10.000 осіб, жителів УНР, які визнавали належність до тієї національності [535, с. 48].

Після видання IV Універсалу польські організації, що представляли націоналістичний напрямок та консерваторів і входили до ПВК, опублікували чергові протести проти ліквідації приватної власності. Окружний комітет ПРМО на той момент не мав жодних контактів з українською владою. Прописане IV

Універсалом Міністерство польських справ продовжило діяльність колишнього Секретаріату польських справ, пристосовуючись до запропонованих змін.

Разом з колишніми департаментами, тобто загальної канцелярії і освіти, утворено департамент національного самоуправління. Офіційно він був утворений 13.01.1918 р., коли справа ухвалення УЦР права на автономію уже була визначена. Його завданням мало бути впровадження у життя наданих полякам привілеїв, зокрема зробити все, щоб зібрати польські Установчі збори і розпочати діяльність вибраної ними Національної ради.

Спочатку обов'язки директора департаменту виконував керівник загальної канцелярії, адвокат Л. Тжечак. У департаменті утворено два відділи: організаційний під керівництвом К. Ружневіча, до того секретаря ПДЦ і статистично-економічний відділ, перенесений із загальної канцелярії з попереднім керівником З. Петкевічем. Але організаційна робота була короткою, тільки до початку походу більшовиків на Київ [822, s. 95].

ПДЦ, яка була представлена у Міністерстві й інших українських владних структурах, не проявляла у цей час своєї активності. Видавши 96 номерів «Газети Народнової», вона припинила її випуск і не мала свого інформаційного впливу на польське населення. ПДЦ зменшила свою активність в українсько-польській співпраці через відомості, що доходили з Брестських переговорів і посилення антипольських акцій галицьких українців. ППС-лівиця перебувала цілком на стороні комуністів за винятком кількох осіб, які вже давно не брали участі у партійному житті, наприклад В. Матушевського. В ППС-фракції виразно визначились два напрямки. Одним керували В. Домославський і В. Корсак, які не підтримували УЦР, але були налаштовані антикомуністично і вже допомагали УЦР тим, що не давали польським робітникам втягуватися в більшовицький рух. Другий напрямок – робітничий, був на стороні боротьби разом з більшовиками. Комітет ППС-фракції, побоюючись прийняття пробільшовицької ухвали, не збирав загального зібрання і не виступав за жодну із протиборчих сторін. У такий спосіб жодна із польських політичних партій офіційно не відповідала за співпрацю з українським урядом.

Польські військові формування були налаштовані проти більшовиків, але і до УЦР були неприхильними. Тому могли стати або на сторону УЦР або могли зберігати нейтральність.

У тій складній ситуації УЦР почала радикалізуватися, проголошувати революційні гасла, спираючись на ліві українські партії, що викликало в ній внутрішню боротьбу. Ліва частина есерів вимагала відставки існуючого уряду і утворення нового, підписання миру з більшовиками і початку організації в Україні радянських форм влади. Інша частина вимагала боротьби з більшовиками. В середині партії знайшли компроміс і 30.01.1918 р. кабінет Винниченка подав у відставку. Утворення уряду доручено лідеру лівих есерів – В. Голубовичу. Крім есерів, до складу нового уряду увійшли кілька соціал-демократів. Уряд енергійно приступив до оборони Києва.

У ніч з 28 на 29 січня 1918 р. у Києві розпочалось більшовицьке повстання, яке в першу чергу оволоділо арсеналом. Боротьба з невеликими силами з обох сторін тривала кілька днів. Частина молодих поляків, зокрема А. Соколич брали участь в організації оборони Києва разом з більшовиками. На стороні більшовиків виступила значна група польських робітників. На сторону УЦР стали окремі відділи польських збройних формувань [213, с. 2]. Однак, 06.02.1918 р. Головна рада Польських збройних сил видала «нагадування» усім польським солдатам про необхідність збереження нейтральності у боротьбі двох сторін в Україні [1006, s. 145].

У цій ситуації Міністерство польських справ призупинило свою діяльність. У подіях захисту столиці від більшовиків активну участь брав тільки віце-міністр В. Рудницький. Він був разом з В. Голубовичем і М. Поршем на переговорах з більшовиками. 08-09.02.1918 р. війська УЦР почали відступ на Житомир. Напередодні були евакуйовані урядові структури. В Києві залишилось, однак Міністерство польських справ разом з керівниками – М. Міцкевичем, С. Калиновським, В. Рудницьким [822, s. 101].

Під час захоплення Києва більшовиками було зруйновано приміщення Міністерства польських справ і знищена частина його документів. Потерпіли головним чином військовий і статистично-економічний відділ. Значні репресії більшовики проводили проти шкільної молоді, яка вважалась реакційним елементом, що скомпроментувала себе участю у боротьбі з більшовиками.

Разом з тим, нова більшовицька влада відразу приступила до організації Комісаріату польських справ, на чолі якого став відомий з часів УЦР, голова ППС-лівиці Б. Івнський. Комісаріат не був рівний з іншими комісаріатами і не входив до складу уряду, а був створений з метою опіки над поляками, що перебували в Україні, виконуючи тим самим роль колишнього міністерства.

Тому Б. Івнський звернувся до керівників колишнього відомства з проханням про співпрацю. Однак, загалом члени Міністерства відмовили йому у співпраці, за деякими винятками. Натомість, до співпраці з ППС-лівицею стали члени ППС-фракції, зокрема, з лівого крила А. Соколич, з правого – В. Корсак [822, s. 103].

Діяльність Комісаріату польських справ не була продовженням діяльності попередніх польських структур в урядах, оскільки базувалася не на національно-культурній автономії, а на іншій теоретичній основі. Однак, виходячи із засад забезпечення прав національних меншин, Івнський розпоряджався значними сумами на підтримку польського шкільництва і соціальний захист. Проте, він не зміг їх використати через короткий термін свого існування. Коли через місяць повернулася УЦР і Міністерство польських справ, коштів воно уже не одержало.

Тим часом, переговори, що проходили у Бресті стосувалися Східної Галичини, Буковини, Холмщини. Ці території були спірними і викликали інтерес усіх воюючих країн. Права на Східну Галичину заявила Росія, зайнявши її восени 1914 р. У зверненні до населення Верховного головнокомандуючого російською армією, великого князя Миколи Миколайовича зазначалось, що Росія «завжди пам'ятала про збереження батьківської віри, мови і братерської єдності» з народами, що тут проживали [180, к. 14].

Одночасно, за Брестським трактатом населення Східної Галичини залишалось під владою Австрії і за домовленостями з нею, мало відійти до майбутньої польської держави. Це викликало протест українського населення, що виразився у написанні відозв, публічних виступів, протестів. У них зазначалось, що «Східна Галичина є історичною частиною України, що входила до староруської київської держави, творила Галицько-Володимирське королівство і потім складала окрему державно-правову одиницю – руське воєводство» [146, арк. 4].

Приєднання Холмщини до УНР за Брестським договором викликало загальне незадоволення польського населення [144, арк. 71]. Переговори у Бресті стосувалися державної належності не тільки Галичини і Буковини, а також і Волині, що відійшла Україні. У Польщі це зумовило хвилю протестів [217, с. 1]. По всій країні відбулися мітинги, маніфестації, виступи різних груп населення. Відразу після підписання Брестського миру президія Польського кола у Відні ухвалила рішення про перехід до опозиції, аналогічне рішення прийняло Сеймове коло у Львові. Вони заявили, що «весь польський народ, від останнього пролетаріата до депутата парламенту об'єдналися в рішучому протесті проти нового розбору Польщі» [175, к. 21].

14.02.1918 р. Регентська рада звернулася до польського народу з відозвою, в якому засуджувала дії німецької і австрійської влади, яка уклала Брестський мир з Росією, не запросивши Польщу на переговори і не враховуючи її територіальні інтереси. Вона вважала приєднані до УНР землі своїм краєм, від якого не відмовлялася і «не визнавала територіальне зменшення батьківщини» [480, s. 8]. Жодна політична сила в Польщі не виступила на підтримку центральних країн, тому уряд Я. Кухажевського подав у відставку [216, с. 1]. У цій ситуації II Бригада легіонів під керівництвом Ю. Галлера перестала підпорядковуватись командуванню центральних країн і перейшла на територію України [768, s. 123].

У нових умовах польські демократи вирішили не брати участі в діяльності УЦР на знак протесту проти Брестського трактату, однак продовжили діяльність Міністерства польських справ в ім'я добра польського народу.

03.03.1918 р. Міністерство поновило свою роботу. Змін в структурі Міністерства не відбулося, міністром залишався М. Міцкевич, віце-міністром – адвокат В. Рудніцький, департамент загальної канцелярії, який продовжував очолювати Л. Тжечак, ділився на відділи: особового складу (керівник К. Домославський), господарський (бухгалтер К. Єловицький, касир Б. Розвадовський), загальний (Ян Старчевський), юридичний (юрист-консул П. Хойновський), юридичний (Ю. Флях) і військовий (в.о. С. Грабянський). Новоутворений департамент національного самоуправління поділявся на відділи: організаційний (кер. К. Рожневіч, заст. З. Мількевіч) і статистично-економічний (кер. З. Петкевіч). Керівником департаменту був спочатку Л.Тжечак, пізніше К. Рожневіч. У Міністерстві було задіяно 80 осіб і його бюджет складав 41.100 кар. на місяць [664, с. 235]. Як і у першому періоді діяльності, головними завданнями департаменту були допомога польським поміщикам, залагодження питань земельної реформи, посередництво між земельними комітетами, місцевими владами і власниками. Другою проблемою була справа військових біженців [483, s. 5].

Незалежно від цього, загальний відділ увійшов у тісний контакт з департаментом біженців Міністерства внутрішніх справ і з Всеукраїнською радою у справах біженців. На їх зібрання він посилав свого представника і затверджував бюджети провінційних організацій допомоги біженцям. На вимогу Міністерства щодо надання статистичних даних від організацій допомоги біженцям відповідав тільки ЦГК. Не вдалося налагодити контакт із Королівством Польським, тому діяльність Міністерства у цьому напрямку була паралізована. Однак, загал біженців шукав у Міністерства допомоги і щонайважливіше – інформації.

З метою проведення заходів з підготовки репатріації з України польської власності у Польщу Є. Старчевський від імені Міністерства розіслав велику анкету з наміром зібрати інформацію про промислові і торгові заклади, евакуйовані з Королівства. Певну діяльність проводив військовий відділ. На території України, крім двох корпусів (II і III) перебувала II бригада Польських легіонів, яка перейшла під Раранчею в Україну. Час від часу виникали різні конфлікти між польськими

збройними відділами і місцевою владою, а також місцевим населенням. Незадоволення польським військом переносилося і на місцеве польське населення. Залагодити ці конфлікти прагнув військовий відділ Міністерства. Хоч військові формування не хотіли мати справи з Міністерством [822, s. 122].

Основна діяльність Міністерства була зосереджена в департаменті національного самоврядування, який проводив велику організаційну роботу для підготовки виборів, напрацював проекти законів про делегатів національних міністрів у провінції і про проведення записів життя і смерті. Для цього було організовано спеціальні курси для інструкторів, на яких викладали М. Міцкевич, В. Рудніцький, З. Петкевіч і С. Каліновський. 6 інструкторів було вислано в провінцію [822, s. 122].

ПВК, навколо якого були згруповані націоналістичні сили і консерватори, більша частина польського населення, не прагнув підтримували УЦР, оскільки не мав з нею контактів і визнання. Під час проведення Брестських переговорів 25.01.1918 р. ПРМО видала комунікат до українського уряду, в якому протестувала проти чергової спроби вирішення польської справи без участі поляків. Одночасно підкреслювалось, що польське питання не було внутрішнім питання центральних держав. Зверталась увага, що встановлення кордонів між незалежними державами на території колишньої Речі Посполитої могло бути вирішено тільки на післявоєнному міжнародному мирному конгресі [956, s. 224]. В ухвалі стверджувалось, що діяльність ПВК проходила у відповідності до липневого з'їзду і прийнятій на ньому політиці, яка полягала у тому, що польський народ у Королівстві Польському й поза ним зберігав моральну єдність у прагненні одержати незалежність об'єднаної Польщі з виходом до моря. [436, s. 3].

У зв'язку з проведенням Брестських переговорів і приєднанням Холмщини до УНР актуальним стало національне питання та визначення міждержавних кордонів. Ці питання розглядалися польськими політичними партіями і громадськими діячами ще до початку війни і пов'язувались із вирішенням польського питання. Важливими були землі, на яких польське населення проживало з давніх часів і займало провідні

позиції в економічному і суспільному житті. Східні окраїни Речі Посполитої, які включали Правобережну Україну називались «*східними кресами*».

Територія Правобережної України була важливою у вирішенні польського питання. Ключовими були політичні й етнографічні питання, а також географічне положення [968, s.11]. Незважаючи на різні ідеології і напрямки своєї діяльності найбільші польські партії під час війни ставили своїм завданням відновлення польської державності. Плани щодо *східних кресів* були сформовані на основі партійних ідеологій.

Національна демократія у досягненні мети відновлення державності була проросійськи орієнтована. Лідер народовців прагнув до побудови держави національно однорідної, яка б була союзницею Росії. Тому ендеки не висували максимальної територіальної програми на сході і були схильними до компромісів з Росією [787, s. 52]. Це привело народовців на шлях боротьби з національними прагненнями литовців й українців [949, s. 175]. Й. Бартошевич вважав, що Польща повинна бути тільки територіально великою державою, тобто разом з литовсько-руськими землями [756, s. 27]. Необхідність належності Правобережжя до Польщі з геофізичної точки зору обґрунтував професор Є. Ромер [919, s. 21]. Ця територія була важливою з військово-стратегічної сторони через забезпеченість системою оборони, що спиралася на заплави Прип'яті (Рівне, Дубно, Луцьк) [1010, s. 2]. Частина народовців переконувала у необхідності «розширити польську етнографічну територію до розмірів часів найкращих періодів Речі Посполитої» [785, s. 109].

Прихильники ліберально-демократичного табору в Україні, спираючись на позицію ППС-фракції на чолі з Ю. Пілсудським, вважали що необхідно «виборювати повну незалежність земель Польщі, Литви і Русі» при одночасному визнанні «Литви і Русі за частини рівні з Короною і які складають з нею єдину державну цілісність». Тобто передбачалась відбудова давньої Польщі на засадах сучасного федералізму [949, s. 167]. Її підтримував і обґрунтовував публіцист ППС-фракції Т. Голувко [817, s. 10]. Він вважав, що у національному питанні необхідно

забезпечувати інтереси польської державності, враховуючи інтереси інших народів [818, s. 353]. Існувала також концепція т. зв. рівноваги, запропонована Р. Кноллем: залишити в Україні стільки поляків, скільки українців в Польщі [794, s. 128]. Л. Василевський у своїх працях наголошував, що на українських і білоруських землях необхідно проводити політику врахування потреб та інтересів усіх груп населення [977, s. 28].

ППС-лівія та СДКПіЛ у своїх поглядах на національне питання, в тому числі і на східні території виходили з положення про класову солідарність усіх народів, підкреслюючи, що «наша боротьба ґрунтується виключно на основах міжнародної солідарності і у тісному зв'язку з міжнародним робітничим рухом і тому гарантують свободу від експлуатації незалежно від національності» [958, s. 104].

Таким чином, територія Правобережної України, де кількість поляків була найбільшою і їх присутність найдовшою, у завершальний період війни фігурувала у планах і програмах польських політичних партій. Її важливість пояснювалась стратегічними, геополітичними чинниками у визначенні післявоєнних кордонів.

Підписання Брестського миру загострило національні питання і соціальні протиріччя. Приєднання Холмщини до України викликало протести польських політичних сил. Збройні виступи селян змушували їх шукати підтримку в німецької окупаційної влади. Після Брестського трактату австрійські війська зайняли західну Волинь, Поділля, північну Херсонщину, Київщину, на решту території увійшла німецька армія. У портових містах стояли змішані військові залоги обох союзників. Крім того існували так звані «каральні загони», які склалися з добровольців, які залишили армію, різних авантюристів, як правило, колишніх офіцерів, які надавали свої послуги по захисту маєтків поміщикам.

У Вінниці та її околицях зупинився 309 полк угорської артилерії. За спогадами місцевих польських землевласників, ставлення військових до поляків було дуже прихильним [834, s. 161]. Проти австрійсько-німецьких військ утворювались повстанські загони із селян, які переховувались по лісах. Вони також займались

нападами і грабунками панських маєтків. Справжні повстання вибухнули в повітах Київщини і Єлисаветградщини [577, s. 41].

Польські землевласники в умовах відчутного загострення національної відчуженості, зростання селянського радикалізму, страху перед «більшовизмом» підтримували німецькі війська, в яких вони бачили свій порятунок [969, s. 242]. Однак, німецькі політики розуміли, що етнічний характер суспільної ненависті між українськими селянами і польськими поміщиками на Правобережній Україні і в Східній Галичині і український національний рух можна використати у майбутньому для зменшення польських впливів в Україні [819, s. 214].

Після повернення української влади у Київ продовжувалась попередня політика. УЦР і дві головні партії – соціал-революціонерів і соціал-демократів з широко рекламованою, але не реалізованою програмою соціальних реформ при одночасному відділенні від Росії, втрачали ґрунт під ногами. Єдиною реальною силою в Україні стали німецькі війська і їх командування, до якого зверталися поміщики за допомогою.

Уповноважений начальник команди австрійської армії при УЦР у квітні 1918 р. у листі до міністра закордонних справ у Відні повідомляв про політичне становище в Україні. Він відзначав постійні напади політичних партій та організацій на український уряд, який шукав виходу із хаосу у всіх сферах молодого державного організму і компромісу з існуючими партійними угрупованнями. В листі зазначалось, що знищення великої польської власності в Україні створило б сприятливі умови для Австрії [116, арк. 1]. Українська влада на місцях в організації робіт також використовувала німецьке командування. На початку осені 1918 р. Харківський губернський староста у зверненні до повітових старост повідомляв про допомогу німців у ремонті доріг, які прагнули швидше вивезти врожай [160, арк. 39].

Німеччина була зацікавлена у міцній і стабільній владі в Україні, яка б забезпечувала виконання умов Брестського миру з поставок продовольства. Тому німецька військова влада сприяла зміні влади в Україні. У квітні 1918 р. на з'їзді

хліборобів-землевласників, на якому були присутні близько 6.000 учасників, було прийнято ухвалу про неуспішну політику існуючого уряду, повернення приватної власності й проголошення гетьманом України – генерала Павла Скоропадського.

Новий керівник у створенні держави керувався територіальним, а не етнічним принципом, вважаючи що український народ – це поняття не тільки етнічне і національне, а також і політичне. Тому основний акцент було зроблено на консолідації всього суспільства, враховуючи й іноетнічне населення [670, с. 95]. Підґрунтям до такого розуміння П. Скоропадського держави була теорія В. Липинського, який вважав, що «у державі мають об'єднатися представники усіх класів і всіх націй. Цементом політичним мав стати патріотизм – любов до спільної Батьківщини, а не соціалізм як ненависть місцевих бідних до місцевих багатих, і не націоналізм як ненависть місцевих «українців» до місцевих «не-українців» [675, с. 120].

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського керівник міністерства польських справ М. Міцкевич і віце-міністр В. Рудніцький вийшли з міністерства, вважаючи, що були висунуті українською революцією і тому після зміни влади мали піти у відставку. Керівником Міністерства було залишено адвоката Л. Тжечака. Уряд П. Скоропадського офіційно не скасовував Міністерство польських справ, але трактував його як таке, що «вмерло природнім шляхом разом з епохою революції» [822, с. 131-132].

Врешті, не зважаючи на протести нацменшин, 09.07.1918 р. Рада міністрів затвердила закон, за яким було відмінено закон «Про національно-персональну автономію» від 09.01.1918 р. і скасовано національні міністерства великоросійських та польських справ [670, с. 98]. Ліквідація міністерства проводилось Л. Тжечаком разом з Г. Улашиним, який виконував обов'язки керівника департаменту освіти після від'їзду С. Калиновського до Королівства [822, с. 131-132].

Значна частина польського населення в Україні ставилася до уряду П. Скоропадського із симпатією, зокрема польські землевласники, представники промисловості, підприємці. Решта населення лівих поглядів не могла виступати

голосно, як і переможена частина українського населення, тому що боялась репресій з боку уряду і його протекторів – німців.

Підтверджують цю позицію донесення правоохоронних органів. За їх даними, у липні 1918 р. у Херсонській губернії населення по відношенню до влади поділилось на дві категорії: одна – великі і середні землевласники, селяни-власники й інтелігенція були налаштовані по відношенню до влади гетьмана П. Скоропадського цілком позитивно, друга частина – більшість робітників і малоземельних селян затихли і чекали зручного випадку (виведення австро-угорських військ), щоб відкрито виразити своє незадоволення владою. Основою для цього були труднощі з постачанням продуктів, спекуляція, якою займалися, перш за все євреї при допомозі австрійських солдат [116, арк. 19].

Усі тодішні діячі визнавали, що польський загальний байдуже сприйняв ліквідацію Міністерства польських справ і ніхто не виступив з протестом. Найдовше зі структур міністерства працював департамент освіти. Г. Улашин мав намір врятувати його, вважаючи необхідним існування департаменту. Однак, наприкінці серпня було прийнято рішення про остаточну ліквідацію департаменту. Українське міністерство освіти надалі самостійно налагоджувало стосунки з польськими школами [822, s. 133].

Скоропадський не потребував пошуку порозуміння з поляками шляхом надання їм культурних прав. Польські землевласники та буржуазія і так прагнули утвердження його уряду більше, ніж всіх інших. Натомість він налагодив стосунки з Регентською радою у Варшаві і до Києва приїхав її посланник – С. Ванькович. 08.10.1918 р. відбулась розмова посла С. Ваньковича і міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Ванькович пропонував розглянути справу визначення державних кордонів між Польщею і Україною без участі інших держав. Будучи зацікавленим у Холмщині, дав зрозуміти можливість поступок у Східній Галичині. Стояло питання про необхідність укладення торгівельних і промислових угод. Ситуація, пов'язана зі становищем поляків в Україні не була цікавою для обох дипломатів. За кілька днів міністр закордонних справ Д. Дорошенко представив С. Ваньковича Гетьману, а

07.11.1918 р. йому були вручені ввірчі грамоти і висловлено переконання в необхідності подолання усіляких непорозумінь [110, арк. 4].

В умовах правління гетьмана П. Скоропадського та німецької окупації війська Червоної армії були витіснені з України і згорнута діяльність лівих польських політичних партій та організацій. Більшість з них перейшла до пасивної боротьби у підпіллі.

Під час введення німецьких військ в Україну органи Української радянської республіки були перенесені спочатку до Полтави, потім до Катеринослава, Таганрогу і нарешті до Москви. 01.07.1918 р. у Москві відбувся I з'їзд більшовиків України, на якому було утворено Комуністичну партію більшовиків України – КП(б)У, як складову частину РКП(б). У перший день з'їзду промову виголошував представник СДКПіЛ С. Бобінський, вітаючи з'їзд від імені польських соціал-демократів, які «відірвані від Росії і знаходяться під ярмом окупації» [833, s. 121].

У Москві в жовтні 1918 р. відбувся II з'їзд КП(б)У, на якому також були присутні представники польських лівих партій. З промовою виступив відомий діяч СДКПіЛ та РСДРП(б), член Комісаріату національних справ і Центрального бюро комуністів окупованих територій (спеціальний орган для об'єднання партійних організацій Білорусії, Литви і Польщі) С. Пестковський, який підкреслив глибоку солідарність польських робітників з героїчною боротьбою українського народу.

Ліві соціалістичні сили в Україні включилися в боротьбу проти німецьких військ, використовуючи різні методи. Для збройного захисту радянської влади в Україні створювались загони Червоної гвардії, в які добровільно також вступали поляки.

Навіть ППС-фракція зробила спробу зміни своєї політики щодо радянської України і Крайовий комітет ППС-фракції опублікував у «Віснику УНР» спеціальний лист, в якому стверджував, що «німецький імперіалізм є запеклим ворогом працюючих мас Польщі». Така позиція була продиктована загальними настроями серед робітників, які загалом підтримували соціалістичні перетворення [833, s. 115].

У Катеринославі командиром одного з таких загонів, утвореного ще у 1917 р., був член РСДРП(б) з 1903 р. А. Войцехович. До його відділу входили переважно поляки, які були політичними засланнями, що працювали на фабриці Рудзького. У лютому 1918 р. у боях з німецькою армією на боці більшовиків брав участь 2 московський партизанський відділ. За рекомендацією керівництва 8 армії у ньому було сформовано з поляків, які раніше служили в російській армії, червону батарею. У квітні вона брала участь у боротьбі з німецькими військами.

Польськими лівими силами в Україні було видано значну кількість відозв про необхідність організації опору німецькій окупації. В Одесі 01.05.1918 р. була видана польською мовою відозва, що поширювалась серед польських робітників та легіонерів. Вона закликала до боротьби проти окупантів, за перемогу революції і визволення робітничого класу. 10.12.1918 р. одну з таких відозв видав комітет СДКПіЛ, ППС-лівиці і ППС-фракції до польських солдат, які прибули з Кубані і яка закликала солдат не виступали в ролі заручників імперіалістів Антанти, не бути душителями революційної боротьби в Україні.

Група СДКПіЛ в Одесі за допомогою більшовиків видала 6 відозв. Членами групи були Е. Томашевський (секретар), С. Кошелєвський, Х. Гжелякова, А. Громницький. Вони підтримували тісний контакт з місцевою організацією ПК(б)У, брали участь у діяльності міжнародного колегіуму, завданням якого було видання на іноземних мовах газет, листівок, відозв. У цій діяльності відзначилася Х. Гжелякова, вчителька одеської польської гімназії ім. Т. Костюшка, яка досконало знала польську, російську, французьку мови і співпрацювала з газетою «Комуніст», що видавалася французькою мовою. Підпільну діяльність ліві соціалістичні партії проводили й в інших містах. Зокрема у Краматорську робітник І. Дрожняк, у Києві – С. Конарський, у Харкові – Ф. Ковальчик та інші. [833, s. 129].

Таким чином, польські політичні сили розділилися у своєму ставленні до політики незалежної Української Народної Республіки. Націоналістичний табір і консерватори, що входили до ПВК, виступили з протестом проти ліквідації приватної власності і відмежувалися від участі у розбудові держави. Вони засудили

Брестський трактат за рішення про приєднання Холмщини і Західної Волині до УНР. Представники ліберально-демократичного табору – Польська демократична централізація, частина ППС-фракції підтримали УЦР і взяли участь у роботі Міністерства польських справ. Підписання Брестського миру і негативне ставлення до нього польського населення змусило демократичні сили відмовитися від участі в УЦР, однак заради забезпечення інтересів і прав польського народу діяльність Міністерства польських справ продовжувалася. ППС-лівиця, спираючись на частину польських робітників, підтримала більшовицьку владу, виступивши на її боці.

Перехід демократичної влади в Україні до консерваторів в особі генерала П. Скоропадського, поява німецької збройної сили, як центру впливу на суспільне життя зумовив зміну політики польських політичних партій. Представники ліберально-демократичного табору вийшли з Міністерства польських справ, яке незабаром було ліквідовано. Польські консерватори і їх партія за близькістю соціальних інтересів і прагненням політичної стабільності підтримали владу гетьмана Скоропадського. ПВК, вважаючи себе репрезентантом польського населення не співпрацював з органами української влади. Після встановлення більшовицької влади більшість політичних, громадських діячів виїхали до Королівства Польського через неможливість продовження політичної та освітньо-культурної діяльності.

4.3 Створення польських збройних формувань та їх перебування на території України

Створення польських збройних формувань стало важливим питанням польського суспільного життя в роки війни. Позиція польської спільноти щодо вирішення цього питання в Україні, як і загалом в Російській імперії була неоднозначною і викликала значний суспільний резонанс і публічну дискусію. Польська територія усіма країнами завойовниками на початку і в ході війни використовувалася, як джерело людського ресурсу для власних армій. Полеміка про значення мобілізації поляків в існуючі армії чи створення окремої польської армії

велась впродовж усієї війни, вилилась на сторінки преси, окремі брошури. Ця ідея лягла в основу конкретних планів різних політичних сил і країн.

На початку 1916 р. у французькій пресі відзначалось, що велика частина російської армії була рекрутована в Польщі, і сотні тисяч поляків змушені боротися в мундирах Франца-Йосипа або пруського короля. У російській армії кількість солдат-поляків складала 800.000. В Австрії вона була менша, переважно через величезну еміграцію людей, здатних до військової служби, які впродовж останніх 10 років виїздили до Америки. Загалом на воєнних полях у 1915 р. було 1.500.000 поляків. У нормальних мирних умовах у польській армії могла б перебувати 10 % населення – близько 5.000.000 солдат. Під час війни французька преса писала, що жоден народ не мав такої сили до оборони своєї землі як Польща, що мала досвід 150-літнього утиску [148, арк. 3-6].

Напередодні Першої світової війни в російській армії служило близько 200 тис. поляків, або 5,4 %, серед яких було 42 генерали (3,2 %), 509 старших офіцерів (6,1 %), 2066 молодших офіцерів (5,3 %) [856, s. 64]. На початку війни Росія мобілізувала близько 19 млн. солдат, що складало бл. 9 % населення, що у порівнянні з Францією і Австро-Угорщиною було низьким відсотком. У 1916-1917 рр. у Росії стала відчуватися криза у живій силі, що було наслідком не відсутності чоловіків, які могли тримати зброю, а у факті їх невідповідності до військової служби. Із загальної кількості поляків більшість походила з Королівства Польського, решта – з інших країв імперії, головним чином з 9 західних губерній [917, s. 260].

Питання створення польського війська в Росії з'явилося на початку Першої світової війни. Після відозви Верховного головнокомандуючого Миколи Миколайовича, що визнавала самоуправління поляків, було дано дозвіл на формування двох військових польських відділів – Пуласького і Любельського легіонів, задуманих як дружини російського народного ополчення, а також двох ескадронів кавалерії, що відповідало сотням російського народного ополчення [998, s. 127]. Серед поляків поширилось звернення командира польського легіону

Б. Горчинського, в якому він закликав до вступу в ряди легіонів, щоб «якнайшвидше витіснити німців із Польщі» [181, к. 8].

Особовий склад і офіцерські кадри цих формувань склалися з поляків, але все вище керівництво було з російської армії. Серед польських командирських кадрів були полковник А. Реутт, полковник Я. Жондковський. Ці відділи брали участь у боях на фронті й у вересні 1915 р. їх було направлено до Бобруйська, де з них утворено Бригаду польських стрільців, командиром якої став генерал П. Шимановський. На цій посаді його змінив генерал Б. Ольшевський. Значну частину посад у цій бригаді займали росіяни, офіційна кореспонденція була російською мовою. Однак, польська мова у команді була дозволеною [856, s. 64].

Перспектива існування польських військових формувань була тісно пов'язана з розвитком польської справи в Росії і на міжнародній арені. Важливим було офіційне оголошення імператорами Німеччини і Австрії акту від 05.11.1916 р. про утворення незалежного Королівства Польського. Після нього генерал Південно-Західного фронту О. Брусилов звернувся до польських солдат із розпорядженням, в якому віддав належне мужності польських солдат на фронті, однак попереджав, що кожного, хто стане на сторону армії, яку створювали центральні держави зі зброєю в руках, чекатиме смертна кара [187, к. 6]. Губернські жандармські управління також видавали циркуляри, в яких передбачалось вжиття заходів щодо недопущення втеч з армії рядових-поляків [46, арк. 76]

Наступне різдвяне звернення царя Миколи II до армії і флоту від 25.12.1916 р., звернення президента В. Вільсона до Сенату США на початку 1917 р. знайшли позитивний відгук у польському середовищі і стали підставою для боротьби за об'єднання і незалежність польської держави. Такі погляди поділяла також більшість тих, хто служив у російській армії і прагнули збройної боротьби за майбутню державу. Це сприяло заходам, пов'язаним із створенням дивізії польських стрільців, що формально настали після наказу керівника військ Південно-Західного фронту генерала А. Брусилова від 24.01.1917 р. і розпочались 08.02.1917 р. [998, s. 129].

З цією метою було дозволено розгорнути Польську стрілецьку бригаду в дивізію. У січні 1917 р. бригада була переведена в Київський військовий округ, де її частини розмістилися наступним чином: перший піхотний полк у Києві, другий – у Борисполі, третій – у Полтаві, четвертий – у Березані, уланський дивізіон – у Чугуєві [723, с. 214]. Після лютневої революції 1917 р. силами дивізіону, в якому перебувало 143 нижніх чини і 11 офіцерів, була проведена значна робота з перетворення дивізіону в полк. Виконуючи розпорядження Тимчасового уряду про принесення присяги, група офіцерів під керівництвом підротмістра С. Жолкевського добилася дозволу і розробила свій текст присяги, в якому обіцяла битися за незалежність, свободу і об'єднання Польщі. Використовуючи революційну ситуацію і відсутність порядку, на основі наказу, підписаного харківським революційним комісаром, було переміщено ще один ескадрон у Чугуєво і сформовано полк польських уланів. Перший наказ по полку був датований 05.04.1917 р. за № 450 за підписом командира полку ротмістра Вараксевича [673, с. 157-160]. Після бою під Креховцями він став називатись «Полк Креховецьких уланів» і був розміщений біля Мінська та зарахований до польського війська, яке почало формуватися у Білорусії [998, с. 130].

Новий період у формуванні військових частин з російського боку наступив після падіння царату. В революційному потоці з маси російських військ, що поверталися додому або створювали нові воєнні союзи, звільнилися тисячі солдат-поляків. Вони не могли повернутися на батьківщину, віддалену німецьким і австрійським кордоном. З'явилися сприятливі умови для створення військових формувань [1006, с. 144].

Важливими для реалізації польської справи стали акти російської революції – відозва Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів від 14.03.1917 р., постанова про створення Ліквідаційної комісії у польських справах і маніфест Тимчасового уряду від 17.03.1917 р. Вважалось, що в російській армії на той час служило 119 генералів і близько 20 тис. офіцерів. Значними були мобілізаційні можливості, які оцінювались у 3 млн. осіб [998, с. 128]. Великі розбіжності існують у визначенні кількості рядових поляків у російській армії – від 314 до 750 тис.

солдат. Більшість дослідників вважає, що весною 1917 р. в російській армії служило 500.000 поляків. Ще 300.000 поляків було серед військовополонених з австро-угорської і німецької армій [856, s. 64].

Формально підставою польського військового руху став наказ № 1 від 14.03.1917 р. На його основі генерал М. Алексєєв видав 17.03.1917 р. «Тимчасове розпорядження про організацію влади в армії і на флоті, а 18.03.1917 р. військовий міністр А. Гучков оголосив наказ № 114. Ці два документи стали формальною підставою для створення *Союзів військових поляків (Związków Wojskowych Polaków)* [881, s. 7].

Справа створення польського війська в Росії підтримувалася Національними демократами. Вони прагнули виокремлення поляків у російській армії і утворення польської армії під російським командуванням. Ці плани мали на меті забезпечити військових поляків від огорнутої революційним впливом російської армії, наголошуючи на участі польської армії на стороні коаліційних держав на правах комбатантів. Польська армія розглядалася як один з головних осередків у створенні відроджуваної польської держави [883, s. 271].

Ідея створення польської армії була прихильно прийнята урядовими колами і Головнокомандуючим російськими військами. Військове міністерство згодилось на формування II польської дивізії. З метою керівництва польськими корпусами у Петрограді в Генеральному штабі створена «Військова комісія для формування польських загонів» на чолі з командиром польської дивізії стрільців Т. Бильським [409, s. 4].

Як знак визнання і прихильності російської влади до поляків у квітні 1917 р. старі польські штандарти, завойовані російською армією у 1830 р. повернулися польському народові. Справа передачі 17 польських штандартів відбулась на прохання командира дивізії польських стрільців Т. Бильського за дорученням військового міністра А. Гучкова. Його наказ був підтверджений рішенням Тимчасового уряду. Частина польського населення вважала, що вони мають бути передані голові Ліквідаційної комісії А. Ледніцькому. Спеціально створена комісія

із Петербурга вислала у Москву делегацію, що складалася із директора Третьяковської галереї Й. Грабара та Й. Арсетєва, директора «Оружейної палати» у Кремлі, де знаходились штандарти. 07.04.1917 р. А. Ледніцький одержав депешу від Тимчасового уряду за підписом князя Г. Львова про дозвіл на отримання штандартів. У той же день зібрання польських організацій у Москві виступило за те, щоб штандарти після їх прийняття А. Ледніцьким, були перенесені у костел Св. Павла і Петра і відправлені в найкоротший час до костела Св. Александра у Києві [403, s. 1].

Розпочався польський військовий рух, що полягав, насамперед, у створенні Союзів військових поляків. Одним із перших, 24 березня 1917 р. виник Союз військових поляків у Петрограді. Він концентрував свою увагу на завданнях опіки польськими солдатами, більшість з яких виступала за програму відновлення польської держави і значить за створення польського війська [998, s. 128]. Із 27 членів правління Союзу, 5 кандидатів і 3 членів ревізійної комісії було 4 генерали, 1 полковник і тільки 2 солдати і 1 матрос. Незабаром у Союзі нараховувалось біля 2.000 поляків із Петроградського і близько 10.000 із інших гарнізонів [602, s. 14].

Статути окреслювали Союзи військових поляків як товариства безпартійні і патріотичні. В основі своїй це були об'єднання самопомоги, створені для задоволення соціальних і культурних потреб солдат-поляків і надання їм допомоги в щоденному житті [883, s. 270]. Незважаючи на те, що союзи були безпартійними, вони не могли бути аполітичними і знаходитись поза межами різних партійних впливів.

Створення союзів військових поляків відбувалося в усіх великих військових осередках. У травні 1917 р. у Житомирі з ініціативи Польського комітету військових поляків відбулось зібрання місцевого гарнізону. Керував зборами полковник С. Кендзерський, секретарем обрано поручика зі школи хорунжих І. Єнджиєвського. Від Польського комісаріату виступили М. Скоковський і К. Верчак. Після дискусій було обрано Тимчасове правління для складення загального списку військових поляків [412, s. 1].

Союзи військових поляків стали основною ланкою, що визначала необхідність створення польської армії в Росії. На загальних зборах створюваних військових союзів в армійських частинах обговорювалось питання подальшої долі солдат, їх соціального захисту, участі в суспільному житті та створення польської армії.

Розбіжність засадничих положень різних військових союзів до створення польської армії привела у подальшому до поділу поляків, які служили в російській армії на два табори. Сформувалися дві контрверсійні позиції як військових, так і політиків у підходах до створення польської армії. В одному були згруповані прихильники формування польського війська, в другому – його рішучі противники. Табір прихильників армії в середовищі військових союзів мав сильніші позиції, але був підтриманий лише двома політичними силами – народовцями і реалістами.

Табір противників створення війська свої сили концентрував на підтримці опонентів Національних демократів. Вони не перебирали у засобах, виступаючи проти вербунку поляків до вже існуючих і проти створення нових військових відділів. Головну роль в агітації відіграли комуністи СДКПіЛ, ППС-лівиці і Польського соціалістичного об'єднання. Розгорнута ними кампанія мала значний успіх, оскільки була адресована солдатам, які вже мали важкий досвід війни, боїв, окопів і прагнули повернутися додому.

У травні 1917 р. Петроградська група СДКПіЛ видала відозву, в якій визначила своє негативне ставлення до формування окремої польської армії. Подібна резолюція була прийнята мітингом польських робітників у Петрограді напередодні I загального військового з'їзду 04.06.1917 р. і у ній зазначалось, що «прагнення до створення польської армії є проявом реакції, а сама армія – це інструмент насилля в руках польської буржуазії» [602, s. 56].

Польський виконавчий комітет в Одесі на засіданні 26.04.1917 р. одноголосно прийняв ухвалу, в якій солідаризувався з демократичними силами Петрограда і Москви, заперечуючи необхідність створення польської армії і вважаючи, що «виникнення чисельної і дієвої польської армії у краї під керівництвом уряду є річчю необхідною і бажаною, однак поза Королівством Польським, будучи в руках,

непідлеглих нашому національному контролю чинників, має бути визнана не тільки помилкою, а й грізною небезпекою для наших національних інтересів» [412, s. 1].

На польських солдат великий вплив мало польське робітниче середовище в Києві і Харкові. Польське соціалістичне об'єднання діяло у Харкові й поширювало свою ідеологію на резервний полк у Білгороді (70 км від Харкова). Військові поляки були не тільки об'єктом чийось планів, а в міру поступової радикалізації солдатських мас самі перетворювались на поважну революційну силу.

У Білгородському резервному полку ідеї більшовиків були найкраще сприйняті. Близько 11.000 польських солдат Білгородського полку разом з робітниками Білгорода і солдатами російських частин брали участь у першотравневій демонстрації, організованій більшовиками. 18 травня 1917 р. відбувся мітинг солдат польського резервного полку в Білгороді, на якому була прийнята відозва «про необхідність спільної боротьби польського і російського народів за торжество демократії, а після повернення на батьківщину проти недопущення до влади класу буржуазії й реакції» [602, s. 47].

У квітні 1917 р. польські соціал-демократи розгорнули широку агітаційно-пропагандистську роботу в полках I Польської стрілецької дивізії. Напередодні наступу російської армії на Південно-Західному фронті в червні-липні 1917 р. серед Польської дивізії стрільців, яка базувалася в Києві, поширилися впливи більшовицьких агітаторів, які виступали проти їх переміщення на фронт. Бунтівні настрої серед солдат були викликані також неукомплектованістю дивізії обмундируванням і спорядженням. У ході воєнних подій літа 1917 р. було декілька наказів керівництва головного штабу про розформування Польської дивізії стрільців. Однак, 04.08.1917 р. було віддано новий наказ генерала О. Брусилова, який зобов'язував «очистити» шеренги дивізії польських стрільців від «нестійких» солдатів [883, s. 297].

Революційний настрій проявився і в інших польських частинах, зокрема у 5-му запасному кавалерійському полку в Балаклеї Харківської губернії. Антивоєнні настрої проявились і під час наступу на фронті у червні-липні 1917 р., коли полки I

польської дивізії відмовлялися брати участь у боях. У дивізію був направлений військовий комісар Тимчасового уряду із штабу 7 армії. Під загрозою застосування зброї солдат заставили змінити рішення. Після втихомирення Польської дивізії голови полкових комітетів були заарештовані. В серпні 1917 р. дивізія була переведена у Бихів і у вересні увійшла у склад I Польського корпусу [602, s. 51-52].

Солдати, які залишилися в польських формуваннях, підписали спеціальні зобов'язання виконувати накази своїх командирів. Ці частини стали основою I дивізії I Польського корпусу. В Корпусі було введено французькі дисциплінарні правила, що мали на меті не допускати впливу місцевого населення і впливу Рад робітничих і солдатських делегатів. Заборонено було створення солдатських комітетів [883, s. 299].

Позиція тих противників польського війська в Росії, які щодо комуністів зберігали ідейну і політичну дистанцію, зокрема ППС-фракції, мали своє підґрунтя і пояснення. Їх протидія створенню польської армії в Росії виникала з політичного непорозуміння. Підставою для такої позиції було рішення Стокгольмської конференції, що проходила з 5 по 10 травня 1917 р. Під час цієї конференції відбувся обмін інформацією про ситуацію у Королівстві і в Росії, яка не була ані точною, ані повною. Розміри польського руху були натомість свідомо перебільшені. Остаточно перемогла позиція противників польського війська в Росії і це знайшло своє вираження в кінцевих постановах. Вони мали категоричну форму і стверджували, що створення війська і окремих відділів у російській армії є шкідливим для інтересів відроджуваної польської держави і що прагненням, пов'язаним з формуванням такого війська в Росії, треба рішуче протистояти. Ці постанови потім стали аргументом противникам розбудови польського війська в Росії.

Боротьба за рішення про можливість формування у Росії польського війська розігрувалася, передусім, на численних з'їздах військових поляків. Частина військових союзів виступала за створення польської армії, інша – проти.

09.04.1917 р. у Києві відбулось зібрання військових поляків Київського округу, на якому були присутні близько 1.000 делегатів. Головним питанням був розгляд статуту *Союзу військових поляків*. На зібранні було ухвалено, що метою створеного *Союзу* є «побудова незалежної, вільної, демократичної і об'єднаної Польщі в етнографічних межах з виходом до моря». Було заявлено про прагнення «до утворення польської армії, піднесення національного руху, професійну солідарність». Територією діяльності *Союзу* був Київський округ [403, s. 2]. З'їзд, організований Комітетом військових поляків 4 армії в Берладах однозначно висловився за необхідність відродження польської держави і створення польських збройних формувань [135, арк. 187].

Принципово інша резолюція була прийнята наприкінці квітня у Києві на солдатському віче 1-го полку дивізії польських стрільців, що солідаризувалася з російським пролетаріатом. У ній питання незалежності Польщі повинно було вирішуватись російським пролетаріатом. Головним завданням була боротьба російського і польського пролетаріату за тріумф демократії і після повернення до Польщі недопущення до влади буржуазного і реакційного класу. Наголошувалось, що створення польської армії в Росії було маневром Національних демократів для того, щоб повернути втрачену популярність і ухилитись від остаточного компроментації [407, s. 2].

На рішення *Союзів військових поляків* щодо створення польської армії значний вплив мали польські політичні сили. Прихильники польських збройних формувань – Національні демократи і активні противники – ППС-лівиця, ППС-фракція та СДКПіЛ виступали на зборах *Союзів*, на віче та з'їздах, схилиючи їх до відповідних рішень.

17.05.1917 р. у Києві відбулось загальне зібрання членів *Союзу військових поляків*, на порядок денний якого винесено питання відношення *Союзу* до справи створення польської армії в Росії. Із своїм ставленням до цього питання виступили представники різних політичних партій. Від імені *Політичного союзу на Русі* – Ю. Бромінський, від імені ППС-фракції – К. Домославський, *Національного*

комітету – проф. С. Грабський, від *Демократичного союзу* – Є. Старчевський. Після дискусії була прийнята резолюція, в якій визнавалось, що формування польської армії в Росії може бути вирішене тільки повноважним польським урядом у краї; доцільним визнавалось виокремлення у військові формування; засуджувались усі самозванні починання у справі формування польської армії; необхідність створення на загальному військовому з'їзді поляків військового органу [416, s. 2].

Політичні сили проводили консультації і формували політику, з якою мали виступати на загальному з'їзді військових поляків з метою переконання у своїй позиції. Наприкінці червня 1917 р. у Петрограді відбулось засідання виключно для членів Національного клубу, на якому обговорювалось військове питання. У прийнятому на засіданні рішенні йшлося про необхідність розвитку руху за створення польської армії. Тому створення польської армії по російській стороні кордону було визнано нагальним завданням поляків [422, s. 3]. Ендеція енергійно приступила до організації існуючих ще з початку війни проектів створення польської армії.

Натомість польський Демократичний клуб у ці ж дні прийняв рішення, за яким ні польська еміграція, ні польські військові в Росії не мали права самостійно, без узгодження з Королівством Польським приймати рішення про утворення окремих військових польських формувань в російській армії [196, s. 3]. Воно базувалось на позиції члена ППС-фракції В. Куновського, яку він озвучив на Стокгольмській конференції у травні 1917 р. Незважаючи на те, що В. Куновський пізніше був відкликаний із Державної ради, його позиція стала підставою для виступів демократичних сил в Росії проти формування польської збройної сили [570, s. 246].

Напередодні загального військового з'їзду у польській пресі були надруковані роздуми та звернення громадськості до представників з'їзду. Головний редактор газети «Дженнік Кійовські» Е. Пашковський подав кілька власних зауваг. Зокрема, «коли створення польської армії на ще непевному революційному ґрунті допоможе

реалізації незалежності польської держави, то її треба створювати. Якщо ж армія не має реальних шансів на успіх і буде нести в собі втрати і лихо, то треба бути обережними і сильними» [419, s. 1]. До загального зібрання військових через пресу звернувся громадський діяч М. Ярошинський, який закликав делегатів до відповідальності за прийняття рішень. Він наголосив, що «необхідна підпорядкованість єдиній директиві, яка належить більшості» [419, s. 1].

Підсумком у справі визначення спільної засадничої позиції щодо створення польської армії став Перший загальний з'їзд військових поляків, який відбувся у Петрограді 8-22 червня 1917 р.

На з'їзді були присутні 374 делегати з вирішальним і 77 представників з дорадчим голосом, з них 228 солдат і 223 офіцери [602, s. 56]. Організаторам з'їзду вдалося до мінімуму звести репрезентацію антивоєнної лівиці на з'їзді. Головні битви мали розігратися між народовцями і демократами. Щоб обмежити площину суперечок і схилити на свою сторону центр, почесним головою з'їзду було обрано Ю. Пілсудського. Засідання були дуже запальними і врешті привели до розколу, коли дві групи противників польського війська в Росії залишили засідання з'їзду.

13.06.1917 р. це зробили 12 діячів комуністичної лівиці, а потім 19 червня вийшла друга група лівих діячів, які не були комуністами, зокрема і члени ППС-фракції, але зберігали у такий спосіб солідарність з ними. У газеті «Промінь» члени СДКПіЛ і ППС-лівиці заявили, що «як свідомі своєї представницької і громадської відповідальності, вони не могли почувалися на з'їзді демократично, в антипольському і реакційно тенденційному середовищі» [539, s. 76]. Дві групи пізніше провели спільне засідання й утворили Головний комітет союзу військових поляків (лівиці), (Komitet Główny Związków Wojskowych Polaków).

Ті діячі, які склали вирішальну більшість учасників загального з'їзду військових поляків, продовжили свої засідання 19.06.1917 р. під час голосування висловились за утворення польських збройних сил. Результати голосування були прийняті з ентузіазмом. Через два дні вони утворили Головний польський військовий комітет (Naczelny Polski Komitet Wojskowy), який популярно називали

Начполем [998, s. 130] До його складу увійшли: 2 генерали (Ян Яцина і Ю. Довбор-Мусніцький), 3 полковники, 1 підполковник, 6 капітанів, 7 хорунжих, 3 підпоручики, 3 лікарів, капелан і 6 рядових. Головою цього 33-особового органу став молодий мінський адвокат, хорунжий В. Рачкевіч [883, s. 285].

У резолюції з'їзду зазначалось, що з'їзд військових поляків буде звертатися до уряду вільної Росії, щоб визнаючи природне прагнення поляків до організації, негайно приступити до об'єднання поляків в одну збройну силу під владою Військового комітету, створеного з'їздом. У своїй діяльності він повинен був спиратися на наступні засади: добровільний вступ поляків до польських збройних сил і їх згода при мобілізації; використання польських формувань на австро-німецькому фронті і в жодному разі не у внутрішніх акціях в Росії; підпорядкування збройних сил російському штабу і наявність у ньому всіх військових родів [131, арк. 81]. Резолюцію таємним голосуванням ухвалили: «за» – 230, «проти» – 8, «утримались» – 25 [431, s. 1].

Група соціалістів, яка залишила з'їзд військових поляків, скликала паралельний I з'їзд військових поляків (лівиці). У ньому взяла участь група з 12 делегатів польських соціалістів, яка першою залишила з'їзд і група делегатів-поляків з Кавказького фронту, що запізнилася. I з'їзд лівиці вибрав Головний комітет Союзу воєнних поляків (лівиці) і прийняв резолюцію, в якій зазначалось, «що створення окремої польської армії в даний момент є недоцільним» і суперечливим по відношенню до Польщі і природного союзника польської справи – революційної російської демократії» [692, s. 65]. Його головою обрано хорунжого А. Жабоклицького [883, s. 287].

У таборі противників створення польської армії перебували політичні сили, які мали різні мотиви для цього рішення. У перший період діяльності вплив у Головному комітеті (лівиці) мали ліберально-буржуазні діячі *Демократичного комітету* і пов'язані з ними групи ППС-фракції. Вони рахуватися з настроями робітничих і солдатських мас, але орієнтувалися на Тимчасовий уряд. Соціал-демократи виступали проти створення польських збройних формувань з

ідеологічних мотивів, вважаючи що армія приведе до влади буржуазію і виступить проти завоювань робітників. СДКПІЛ не відмовляючись від тимчасових спільних дій з лібералами, розгорнули самостійну роботу серед робітників і солдатів.

Центром координації роботи польських революційних елементів серед солдат-поляків російської армії став створений у Петрограді Польський революційний військовий клуб. У завдання цього клубу входило: об'єднання польських революційних елементів у російській армії, проведення культурно-освітньої роботи з метою підвищення суспільно-політичної свідомості польських солдат, координація політичного життя польських солдат з революційним рухом у Росії і Польщі [602, s. 66].

Ставлення до створення польського війська розглядалося польськими політичними силами і громадськістю в Україні. Одним із головних питань на III з'їзді польських організацій, що відбувся у Києві, у червні 1917 р. було військове питання. Саме ця проблема виявила розбіжності політичних сил і разом з питанням ставлення до Державної ради у Варшаві привела до розколу. Представники демократичного табору залишили зал засідань.

На наступний день обговорювались питання військової справи. Визначились по два головних промовці: «за» виступили М. Млодзановський і З. Березовський, проти – К. Федорович і С. Гербіх. Перед їх виступами на з'їзді вислухали учасника загального з'їзду військових поляків у Петрограді Г. Багінського. Він підтвердив сецесію незначної кількості учасників загального військового з'їзду – 19 представників лівиці з 376 учасників зібрання, що ніяк не вплинуло, на його думку, на загальну роботу з'їзду [435, s. 2].

Після заслуховування аргументів за і проти створення польської армії на III з'їзді виступив голова *Союзу військових поляків* Л. Смульський, який запропонував резолюцію, що була прийнята одногolosно. У ній зазначалось, що прагнення військових поляків до створення окремих військових одиниць є природнім правом солдат, що було підтримане рішенням загального військового

з'їзду у Петрограді про об'єднання розпорошених у рядах російської армії польських солдат в одну збройну силу [434, s. 2].

Однак, реалізація петроградських постанов зазнала перешкод, які виникли з недоброзичливого ставлення російських військових і цивільних влад до об'єднання військових поляків. Найбільшу роль у цьому відіграло небажання військового міністра А. Керенського [189, с. 4]. Він підтримував добрі стосунки з головою Ліквідаційної комісії А. Ледніцьким, рішучим противником розбудови польського війська в Росії і тому з дозволом на його організацію не поспішав. Зміна ситуації настала у той час, коли зазнав поразки липневий наступ російських військ. Військове міністерство стало більш поступливим і дало свою згоду на утворення одного польського корпусу, повідомивши про це штаби окремих російських армій.

Остаточне рішення у цій справі прийняв Головнокомандуючий російських військ генерал Л. Корнілов, який 26.07.1917 р. на посаду керівника польського корпусу призначив Ю. Довбор-Мусніцького. Рішення про створення одного корпусу було половинчастою поступкою, але це було важливим досягненням Начполю і генерала Довбора [1006, s. 144].

Згідно з правилами, підготовленими Начполем і затвердженими генералом Корніловим, I Польський корпус був призначений виключно для воєнних дій проти німецьких і австро-угорських військ. Він підпорядковувався Верховному головнокомандуванню російської армії і був сформований як вища тактична ланка, що спиралася, однак, на підвищений рівень. Це передбачало утворення трьох стрілецьких дивізій, трьох бригад артилерії, мінометного дивізіону, дивізіону тяжкої артилерії, інженерного полку, полку кавалерії, льотного відділу й відповідних одиниць та тилових інституцій. Потім настало чергове збільшення штату на два полки і дійшло до утворення триполкової дивізії кавалерії. З цього розкладу сил остаточно виходило, що штат I Польського корпусу передбачав 67.790 осіб [998, s. 131].

Формування корпусу спиралося на добровільний принцип і стосувалося поляків, які служили в лінійних і тилових одиницях російської армії. Розміри цього

рекрутства були визначені в такий спосіб, що лінійні відділи корпусу свої штатні потреби реалізовували в рамках вербування в лінійних військах Північного і Західного фронту, а тиллові одиниці корпусу поповнювались за рахунок вербування у запасних відділах усіх фронтів і військових округів.

У польських військових формуваннях вводились військові звання, що були традиційними для поляків і заснованими на відповідній системі російських посад. Польська армія відрізнялася також своєю уніформою, що поєднувала національні кольори, емблему (білий орел), традиційні елементи одягу («рогатівка», «мацеївка»), що було спільним для всіх польських формувань, включаючи Польські легіони Ю. Пілсудського. Разом з тим у формі прослідковувалася і зовнішньополітична орієнтація поляків на країни Антанти в окремих елементах одностроїв – англійські погони, ознаки звання [701, с. 9].

Із серпня 1917 р. у Петрограді почав виходити орган Начполю щотижневик «Польські збройні сили» (Polskie Siły Zbrojne). У вступній статті наголошувалось, що журнал «далекий від партійної боротьби, але розповідатиме про все, що зігриває польське серце з тим, щоб воно билось в такт національного життя, для якого присвятило своє існування і свою кров» [131, арк. 236 зв.].

Після узгоджень і переговорів з розміщення I Польського корпусу він знаходився: I дивізія стрільців – Старий Бихів над Дніпром, II дивізія стрільців – Зубцов під Ржевом, III дивізія стрільців – в Єльні під Смоленськом, полк Креховецьких уланів – Дукора під Мінськом, артилерійські одиниці – район Вітебська, запасна бригада – Дорогобуж під Вязьмою, інженерний полк – Дубровка біля Орші, штаб і тиллові інституції були розміщені у Мінську. Посаду керівника Другої дивізії виконував генерал А. Симон. На межі другої і третьої декади червня 1917 р. польська дивізія знаходилась у сфері військ Південно-Західного фронту. Її ряди, схильні до підривної пропаганди, зазнали, однак, швидких втрат, викликаних бойовими втратами, і після переведення їх до Старого Бихова над Дніпром, налічували 2500 солдат, або понад 20 % початкового особового складу [998, s. 130].

На межі літа і осені 1917 р. у справі створення польського війська з'явилися нові обставини. З Королівства дійшли відомості про кризу в Польських легіонах, про інтернування легіоністів в таборах Беньямінова і Щепьорна [570, s. 3]. Після початку революції Ю. Пілсудський розумів, що Росія перестала бути ворогом Польщі і треба проводити боротьбу з центральними країнами. Він не згодився з вимогою Німеччини і Австрії легалізувати ПОВ і Легіони у Польщі відмовилися приймати присягу і вести війну з революційною Росією [97, арк. 12]. Ю. Пілсудського посадили у в'язницю, мотивуючи це тим, що керована ним сила ПОВ стає загрозою німецькій армії і що він хоче очолити польську армію в Росії [570, s. 248]. В цих умовах створення польської армії в Росії було найбільш логічним рішенням для ППС-фракції. Однак, ця позиція її керівника не була донесена до партійних структур в Україні через неможливість прямих контактів у зв'язку з воєнними діями.

Ситуація змінилася після більшовицького перевороту. Польські соціал-демократи і ППС-лівиця розпочали активну роботу з поширення своїх впливів в армійських комітетах у військах. Солдатські ради стали органами революційної влади в армії, комітети Військової лівиці перетворилися в організації, які співпрацювали з революційним, антивоєнним солдатським рухом в армії [23, арк. 75]. Підставою для цього була постанова Ради делегатів союзів Військової лівиці у справі спільної діяльності з Комісаріатом у польських справах і на цій підставі налагодження співпраці правління Польських революційних солдатських клубів з головними силами Військової лівиці. Еволюція поглядів лівиці, перехід на інтернаціоналістичні позиції знайшли своє відображення у виступах її діячів на сторінках органу «Справи жолнерської» [1002, s. 8].

Більшість польських політичних сил в протигагу польським інтернаціоналістам об'єдналася у підтримці створення польської армії. 21.11.1917 р. відбулось засідання Головного військового комітету, на якому було визнано необхідним всім полякам відійти від внутрішньої боротьби, яка розпочалась серед російської демократії. Одночасно було заявлено про необхідність нагальної

реалізації завдання створення законних польських військових загонів відповідно до рішень I загального військового з'їзду в Петрограді й передачі їх владі відродженої Польщі в той час, коли вони зможуть здійснити це керівництво.

На зібранні були присутні представники наступних політичних і суспільних угруповань: 1) *Головного демократичного комітету* (Naczelnego Komitetu Demokratycznego), 2) *Блоку «Національної єдності»* (Jedności Narodowej), 3) *Польської ради міжпартійного об'єднання* (Rady Polskiej «Zjednoczenia Międzypartyjnego»). Одноставно було прийнято ухвалу, яка передбачала якнайшвидше виділення поляків в окрему польську збройну силу. Визнавалось необхідним долучення збройних формувань до захисту і життя власних людей, що проживають на місцях їх розквартирування. У цьому вони повинні були спиратися на підтримку і взаєморозуміння з місцевими організаціями, утвореними польським населенням. У цьому підписанти від усіх політичних сил готові були надати польському військовому комітету повну підтримку [475, s. 1].

Начполь і місцеві Союзи військових поляків вирішили остаточно сформувати т.зв. II Польський корпус. Рішення про це приймалось на місцевих з'їздах військових поляків 7 армії (Кам'янець-Подільський), 9 армії (Сучава), 4 армії і врешті на загальному з'їзді поляків Румунського фронту у Кишиневі – 02.12.1917 р. На зібраннях військових було ухвалено рішення виокремити всіх поляків з російської армії і об'єднати усіх бажаючих в Польському корпусі. Решта мала повернутися до краю, в чому їм мав допомагати Комітет військових поляків. Одночасно виник центральний *Виконавчий комітет Союзів військових поляків Румунського фронту* на чолі з капітаном Л. Бобіцьким з центром у Яссах. Військовою стороною формування мав керувати новостворений *Головний Інспекторат Польських збройних сил* з центром у Києві [822, s. 77].

Зміцнення справи створення польської армії різними політичними силами викликало плани створення III Польського корпусу. Конкретний проект формування окремого польського корпусу в Україні, опрацьований Товариством польських військових знань у Києві за участю генерал-поручика Є. Міхаеліса, командира 29

російського корпусу, виник ще 06.07.1917 р. Це військо мало би функціонувати на засадах екстериторіальності та в союзі з республіканською Росією взяти участь у боротьбі з німцями. Начполь, куди було подано проект, не поспішав з його реалізацією. Тільки більшовицький переворот у жовтні 1917 р. підштовхнув до виконання справу організації польського війська в Україні.

Роль безпосереднього організатора подальшої розбудови польського війська в Україні взяв на себе генерал Євгеніуш де Хенінг Міхаеліс. До реалізації цих завдань він приступив після укладення угоди з Начполем 12 грудня 1917 р. [133, арк. 13]. Він мав діяти як головний інспектор Польських збройних сил в Україні і на волинському театрі воєнних дій Південно-Західного фронту, а також на Буковині, в Бессарабії і на подільському театрі воєнних дій Румунського фронту [998, s. 132].

Приступаючи до реалізації своїх завдань генерал Міхаеліс 14 грудня 1917 р. видав наказ про поділ території своєї діяльності на дві області формувань, так як повинен був зайнятися формуванням двох нових польських корпусів. Згідно з цим наказом у південній частині були визначені концентраційні пункти в Одесі, Миколаєві, Вознесенську, Кривому Розі, Єлизаветграді, Бендерах, Кишеневі, Могильові Подільському і Умані, а в північній частині – в Луцьку, Рівному, Сарнах, Кременці, Заславі, Коростені, Старокостантинополі, Проскурові, Барі і Кам'янці-Подільському. Крім того, наказ зазначив утворення центрів формування у Житомирі, Новоград-Волинському, Вінниці та в Києві. Розміщення концентраційних пунктів і центрів формування було таким, щоб польські відділи, будучи в кожному з пунктів, мали можливість стати на захист життя населення в радіусі 25 верств [998, s. 132].

Штаб Головного інспектора ПЗС був розміщений у Києві, а становище генерала Міхаеліса було рівнозначним тому, яке мав генерал Довбор у Білорусії. Всією організаційно-військовою акцією прагнув керувати Начполь, що стояв, однак, на позиції необхідності узгодження діяльності з Радою міжпартійного союзу, що мала виступати як адміністратор субсидій, призначених на розбудову польського

війська в Росії державами коаліції. Це піднімало значення Ради у всій військовій діяльності на сході [998, s. 132].

Склад польських відділів, що формувалися, був досить специфічний. Вступали до них багато солдат і офіцерів з полків, в яких переважали революційні настрої. Солдати вступали до відділів неохоче, оскільки в польській армії панував дух колишньої царської армії. Взагалі вони прагнули якнайшвидше повернутися додому, так як змучені війною, солдати прагнули відпочинку.

Польський корпус, що формувався на території Правобережної України, найбільше цікавив польських поміщиків. В умовах масового дезертирства солдат, збільшення озброєних селян, поширення серед них революційних ідей, відсутності міцної влади на місцях, польські поміщики потребували захисту своїх маєтків. Вони неодноразово зверталися до керівництва III Польського корпусу, шукаючи допомоги і пропонуючи їм матеріальну підтримку.

На потребу в збройних загонах для захисту майна звертав увагу граф Л. Грохольський. Він вважав, що достатньо 36.000 озброєних вояків для наведення ладу на Правобережжі [111, арк. 67]. Взимку 1918 р. в Антонінах на Волині солдатам було надано 400 відбірних коней, сідла, фураж, зерно, вози, сукна на мундири й інші необхідні для війська речі. Крім того, на потреби армії збиралася готівка. Тільки в Староконстантинові зібрано 10.00 руб. [577, s. 87].

Після зміни політичної орієнтації з Німеччини на Росію лідер ППС-фракції Ю. Пілсудський мав намір провести переговори з більшовиками, які прийшли до влади в Росії. Наприкінці 1917 р. в Україну з завданням з'ясування можливостей розбудови польського війська і проведення потім переговорів з більшовиками приїхав представник центральної влади ППС-фракції Т. Голувко. Він скептично оцінив боєздатність і моральну сторону створених під командуванням Міхаеліса польських збройних формувань на Правобережній Україні, які захищали, в основному маєтки польських поміщиків.

Після окупації України німецькими військами Голувком була проведена спільна нарада з членами ППС-фракції в Україні Бартою, Медзинським, Схаєтзелем

і Л. Лісом-Кулею, на якій було вирішено, що в умовах окупації України німецькими військами створення польської армії було недоцільним [570, s. 261].

На думку Т. Голувка, в тих умовах, єдиною реальною діяльністю могла бути розбудова Польської військової організації (Польської організації войскової, ПОВ), яка б принесла значну користь у боротьбі за незалежність Польщі. Її завданням було налагодження стосунків з усіма діючими тут організаціями проти німецьких військ, щоб у відповідний момент перейти до відкритої боротьби з окупантами. Опорою у цій діяльності ПОВ могло стати польське населення. Однак, настрої в Україні не сприяли цим намірам. Тут сильними були впливи ПРМО, тобто народовців і блоку Національної єдності, навколо яких зібралися консервативні сили, в основному з представників великої земельної власності, які були за союз із центральними державами. А інша частина політичних сил стояла на позиціях визнання Регентської ради, як органу польської влади [570, s. 262-264].

Однак, ПОВ на території Правобережної України існувала і мала підтримку серед значної частини польської молоді. Ця організація в Україні була утворена в 1915 р. Р. Барським (Т. Жулінським). Головним керівником ПОВ у Росії був Ф. Сконпський. Знаючи, що ПОВ створена для боротьби з Росією, з моменту зайняття Польщі військами центральних країн, він вважав, що ПОВ свою роль виконала і перестала існувати, тому постановив ліквідувати ПОВ у Росії як бойову організацію. Натомість всю увагу приділив допомозі легіоністам і солдатам з австрійської і німецької армії, що потрапили в полон. В Україні ПОВ під керівництвом Ю. Бромінського з таким рішенням не згодилась і продовжувала свою діяльність, створюючи секції серед польської молоді. У 1917 р. керівником ПОВ в Україні став Мендзинський, який розгорнув активну діяльність після візиту Т. Голувка [570, s. 258].

Військовими питаннями, пов'язаними з перебуванням польських збройних формувань в Україні, займався також спеціально створений наприкінці жовтня – на початку листопада 1917 р. у Польському віце-секретаріаті військовий відділ на чолі з підкапітаном С. Грабянським. Він мав сприяти порозумінню з Військовим

секретаріатом українського уряду і польською військовою владою. З початку виникнення відділ виконував досить невиразну роль. Він обмежився допоміжними функціями, допомагаючи військовій владі порозумітися з українським урядом. Для військових формувань відділ мав значення, оскільки міг вирішити багато справ легально через державні інституції і зв'язувати діяльність військових організацій з адміністративною владою.

Українська військова влада віднеслася з великою пересторогою до польського війська. Так, наприклад, військова влада у Києві не погоджувалася, незважаючи на урядовий наказ, на виділення польському етапному пункту приміщення, тому він тимчасово знаходився на квартирі і командування без успіху зверталось в Генеральний секретаріат. Аналогічний збірний пункт для польської кавалерії створено у Петричанах під Вінницею.

Такі випадки траплялися і після перетворення Секретаріату в Міністерство. Внаслідок того, що український уряд видав розпорядження, яке забороняло перевезення якихось військових відділів територією України без спеціального дозволу військового міністра, відділ зайнявся організацією таких дозволів для кожного окремого випадку. Друга категорія справ, якими займалося міністерство, було налагодження порозуміння польської військової репрезентації з українською владою, а також захист окремих військових одиниць. Ситуація змінилася в умовах українсько-російської війни, після захоплення Лівобережної України і встановлення там радянської влади.

Істотною перешкодою, яка з'явилася в процесі формування польських військ, став конфлікт I Польського корпусу з радянськими владами. Цей конфлікт, підживлений активністю польських комуністів, розгорівся з того приводу, що генерал Ю. Довбор не хотів допускати до заснування в підлеглих йому військових формуваннях солдатських комітетів, що було потрактовано як заперечення згоди на демократизацію корпусу.

22.11.1917 р. М. Криленко розіслав телеграми в усі штаби армій, в яких повідомляв, що призначений Верховним головнокомандуючим арміями і флотом

Російської Республіки і закликав командний склад продовжувати виконувати всю поточну роботу [136, арк. 13]. Новий командир радянських збройних сил хорунжий М. Криленко розпорядився у другій половині грудня 1917 р. роззброїти солдат І Польського корпусу [998, s. 132].

У грудні 1917 р. до Л. Троцького була направлена делегація, яка складалася з представників польських військових усіх російських фронтів, що представляли 200.000 організованих поляків. Метою делегації було запобігання проливанню крові. У своїй декларації вони давали 4 гарантії, що не будуть виступати проти демократії. Однак, це не допомогло уникнути боротьби [183, к. 210].

Наказ М. Криленка від 22.01.1918 р. давав розпорядження польським солдатам негайно залишити місця їх розташування і бути готовими боротися з російськими військами. Командир Польського корпусу Ю. Довбор-Мусніцький оголошувався поза законом і визнавався ворогом революції. Було видано наказ всіх офіцерів зі зброєю в руках негайно на місці піддавати революційному суду, а у випадку опору розстрілювати на місці без суду [215, с. 2].

За найкращий випадок для роззброєння М. Криленко визнав приїзд польських відділів до нових районів розміщення, узгоджених з генералом Довбором 17.12.1917 р. Саме роззброєння розпочав після кількох тижнів і довів його до відкритого збройного конфлікту з корпусом, який нараховував 29.000 солдат. В дійсності дійшло до роззброєння тільки деяких польських відділів, а деякі з них, діючи з ініціативи полковника Е. Малевича і полковника С. Курили, опанували на тиждень пізніше твердиню Бобруйськ, що стала головною базою військ корпусу [998, s. 133].

Початково Польський корпус був залежний від російських влад, але швидкий розвиток подій – революція і прихід до влади більшовиків, їх ворожі наміри, постійні претензії і зачіпки змусили генерала Довбора 27.02.1918 р. надіслати новій владі – Народному комісаріату ультиматум, в якому стверджувалось, що військо, яким він керував, це армія Польської держави, незалежна від російського уряду і яка

не буде боротися ні на стороні білих, ні червоних, а буде зберігати нейтральність і рухатись у напрямку до Польщі [1006, s. 145].

Перебуваючи на території України керівництво Польських збройних сил визнавало владу УНР і підписало з урядом спеціальний договір, що гарантував цим військам повний нейтралітет на визначеній для них території [218, с. 1]. Польський комітет м. Житомир приєднався до відозви Начполю про нейтральність польських військ і закликав польське населення зберігати спокій і нейтральність у політичній боротьбі [479, s. 9].

У цій ситуації настав розпуск Начполю. Остаточне рішення у цій справі прийнято 04.02.1918 р. керівником В. Рачкевічем і тією частиною членів Начполю, які уникаючи більшовицьких репресій, залишили Петроград і Мінськ і переїхали до Києва. Одночасно виникла Головна рада польських збройних сил (Rada Naczelna Polskiej Siły Zbrojnej). Серед її членів, крім голови В. Рачкевіча, були чотири давніх діячі Начполю (підпоручик С. Яковіцький, військовий юрист М. Ямонт, полк. А. Тупальський і полк. Л. Желіговський) і кооптований генерал Євгеній де Хеннінг-Міхаеліс. Рада мала намір виконувати роль найвищої військової влади і надала собі право визначати головного керуючого польськими військами в Росії, а також командирів корпусів і окремих дивізій. Посаду Верховного головнокомандуючого, згідно з призначенням, підписаним генералом Міхаелсом, мав зайняти генерал Ю. Довбор-Мусніцький, але тільки після закінчення усіх сформованих у Росії польських військових відділів [998, s. 135].

Роль організатора відділів, створюваних на українській території, взяв на себе генерал Міхаеліс, який 08.02.1918 р. залишив Київ, зайнятий червоними військами і відійшов до Житомира разом з відділом полковника Ю. Румля, який очолював Лицарську лігію і взвод артилерії. 15.02.1918 р. генерал Міхаеліс у Житомирі зустрівся з делегацією місцевих поміщиків і взяв зобов'язання захищати польські маєтки на території Київської, Волинської і Подільської губерній. Вирішено також розмістити всі відділи в районі Вінниці та Антонін. Він це зробив проти волі

Головної ради ПЗС, яка рекомендувала йому проведення загальної концентрації польських військ в Бессарабії, головним чином під Сороками [998, s. 136].

У другій декаді лютого 1918 р. ситуація I Польського корпусу стала дуже важкою і генерал Довбор прийняв рішення визнати зверхність Регентської ради. На початку березня 1918 р. штаб Польських збройних сил в Україні наказом № 389 звернувся до всіх відділів ПЗС і оголосив єдиною верховною владою Регентську раду Королівства Польського у Варшаві, а також нейтральність польського війська, що перебуває за кордоном Польщі [132, арк. 14].

Однак, намір виявився нереальним, бо Регентська рада не мала відповідних повноважень. Дійшло тим часом до залежності корпусу від німецьких військових влад, які з'явилися тут після підписання Брестського миру і на підставі договору, підписаного з ними 26.02.1918 р. у Бобруйську. Корпус одержав можливість існування у 6 білоруських повітах. Однак формальна незалежність і гарантована нейтральність мала ілюзорний характер.

Договір генерала Довбора з німецькими військовими елементами був також прийнятий без дозволу Головної ради ПЗС, але були сподівання, що все уладнається за участю Регентської ради. За таких обставин на підставі дозволу німецького генерал-губернатора у Варшаві В. Безелера 04.03.1918 р. відбулась аудієнція делегації Головної ради ПЗС і I Польського корпусу з Регентською радою. Від імені Головної ради ПЗС виступали її голова В. Рачкевіч і полк. А. Тупальський, а представниками генерала Довбора були полковник Е. Малєвіч і поручик Вітольд Шебеко. Найбільшою подією, що сталася під час аудієнції було рішення про визнання акту передання Регентській раді влади над усіма військовими формуваннями в Росії. Цей акт мав символічне значення, оскільки Регентська рада знаходилась під опікою німецької окупаційної влади і у військовій справі не володіла жодними прерогативами. Ще одним рішенням було визнання поручика В. Рачкевіча своїм неофіційним представником у військових справах в Росії [998, s. 136].

Після окупації України німецькими військами його командування найперше поставило під сумнів існування польських військових формувань в Україні загалом та I Польського корпусу зокрема.

З Корпусом було підписано договір від 21.03.1918 р., який передбачав, що ген. Довбор повинен звільняти по 1.000 солдат щомісячно. 21.05.1918 р. несподівано від керівництва німецької 10 армії генерала Германа фон Ейхгорна надійшов проект нового договору, в якому в ультимативній формі передбачалась демобілізація I Польського корпусу, який мав 23.600 офіцерів і солдат в трьох кадрових стрілецьких дивізіях. Генерал Довбор, розуміючи значну перевагу німецьких військ підписав згоду на німецький диктат. Процес демобілізації тривав до 08.07.1918 р. [998, s. 136].

З таким рішенням не хотіла погодитись група ПВО, які групувалися навколо полковника П. Бартеля де Вейденталя і капітанів І. Матушевського і Л. Ліса-Кулі, які вирішили змусити генерала Довбора до збройного опору, а коли це не вдалося, то усунути його з посади. Але цього зробити не вдалося і підписаний договір увійшов у силу. 22.05.1918 р. на ультиматум військових німецьких влад корпус було розпущено з гарантіями. [998, s. 137].

Доля II Польського корпусу була іншою. З 18.02.1918 р. вглиб України просувалися німецькі, а 28.02.1918 р. і австро-угорські війська. 05.03.1918 р. Румунія підписала з Німеччиною і Австро-Угорщиною мирний договір і солдатам корпусу грозило роззброєння, а легіоністам – військові суди.

В II Польському корпусі 10.03.1918 р. відбулась внутрішня реорганізація корпусу і крім 4 дивізії стрільців генерала Гласса, була утворена 5 дивізія стрільців полковника Ю. Галлера, в яку входили 2 і 3 полк польських легіонів, які були перейменовані на 15 і 16 полки стрільців. Корпус налічував 6.500 солдатів. 15.03.1918 р. II Корпус знаходився близько Бугу і затримався на відпочинок в районі Ольгополя. Надійшли новини про добрі умови існування формувань генерала Довбора і з'явився сумнів у необхідності виходу військ II корпусу. Залишитись на

Поділлі заохочували і положення IV Універсалу УЦР, в якому зазначалось, що німецькі війська не будуть втручатися у внутрішні справи УНР [998, s. 137].

Тим часом, у II Корпусі відбулися внутрішні зміни, які ініціював Виконавчий комітет ПЗС і який 15.03.18 р. утворив Головну раду корпусу (Radę Naczelną Korpusu). Згідно з її рішенням командиром II корпусу 28.03.1918 р. став полковник Ю. Галлер, а командиром 5 дивізії піхоти полк. С. Махцевіч. Головою штабу в II корпусі призначений полковник М. Жимерський. Разом з усунутим генералом Гласом до Вінниці від'їхало 79 офіцерів і 380 солдат, його прихильників [998, s. 138].

Неоднозначним було ставлення української влади до польського війська. Після підписання Брестського миру і повернення української влади до Києва новим військовим міністром УНР став О. Жуковський, який негативно сприймав перебування польських військ на території України.

Це ставлення посилювалося також збройними конфліктами між українськими селянами та польськими військовими загонами, що було викликано, зокрема складною продовольчою ситуацією [222, с. 1]. За попередньою угодою українська влада повинна була надавати польським військовим формуванням на території України продовольство і фураж, однак, не змогла забезпечити її виконання. Українська влада звернулася до командування німецьких військ в Україні за допомогою.

Внаслідок переговорів між трьома сторонами 04.04.1918 р. було підписано угоду, за якою Польські збройні формування відходили на північ Чернігівщини, у район Речиця-Гомель-Городня [219, с. 1]. Ця угода була корисною для обох сторін. Українці прагнули у такий спосіб позбутися польського війська з української території, що мусило харчуватися за рахунок місцевого населення або ж забезпечувати його виживання. Для поляків вона мала ту позитивну сторону, що якимось регулювала відносини з українською владою.

Однак, через зміну політичної кон'юнктури, договір не було реалізовано і передислокація не відбулася. На додаток було видано наказ до армії УНР, в якому

пояснювалось, що польські війська не мають права проводити жодних реквізицій майна у селян. Як наслідок, в середині квітня між підрозділами III Польського корпусу і селянами відбулись криваві конфлікти. Тому 19.04.1918 р. військовий міністр О. Жуковський і міністр внутрішніх справ М. Ткаченко внесли на розгляд уряду питання про роззброєння Польських військових формувань в Україні [701, с. 56].

Сили III корпусу під Гніванню, Канавою і Немировом, які заплутались у боротьбі з озброєними українськими селянами, змушені були скористатися опікою австро-угорських військ [105, арк. 18]. Дійшло до концентрації врятованих у такий спосіб польських відділів в районі Хмельника, Янова, Пікова, потім їх об'єднання з іншими відділами.

Подальші питання, що стосувалися обох корпусів підняв В. Рачкевіч, як представник Регентської ради. 09.04.1918 р. він встановив Головний штаб Польського війська в Україні, на чолі якого став генерал А. Осінський. Було звільнено з посади командира II Корпусу генерала Міхаеліса і командиром його формально став А. Осінський, а фактично – підполковник П. Бартель де Вейденталь. Полковник Ю. Галлер визнав своїм керівником А. Осінського і отримав від нього звання генерала. Після цих змін II Польський корпус відновив свій вихід (марш) до Дніпра, під Канів. Перебуваючи там, вони очікували свого роззброєння, яке врешті наступило вже після падіння Центральної ради, за уряду П. Скоропадського.

В цей час до II Корпусу почали вливатися польські солдати, які прибували з Одеси. Влітку 1917 р. польських добровольців і військових, які перебували в Одесі спочатку відсилали до 2 дивізії стрільців I Польського корпусу. Однак, враховуючи труднощі, які виникали з переправленням цих груп через охоплені революцією простори, Одеський виконавчий комітет наприкінці 1917 р. прийняв рішення про організацію відділу в самому місті. Відповідальність за цю діяльність покладено спочатку на хорунжого С. Ладзе, а з 08.03.1918 р. на капітана С. Скринського. Він мав значний воєнний досвід – участь у збройній інтервенції у Китаї і російсько-

японській війні 1904–1905 рр., мав добре налагоджені контакти з землевласниками і промисловцями Одеси [838, s. 274].

Спочатку С. Скринський мав намір утворити 4 Польський корпус, але швидко відмовився від цих планів, бо 20.04.1918 р. під його управлінням знаходилося тільки 234 офіцери і 1188 рядових. Зрештою вони повинні були відмовитись від формування військових відділів на вимогу австро-угорських військових влад і терміново від'їхати в район Хмільника, Янова і Пікова. З такими вимогами С. Скринський не погодився. За його наказом військово озброєння було передано у розпорядження міського самоврядування Одеси, офіцерів і солдат звільнено зі служби, військово майно передано *Союзу польських організацій* Одеси [223, с. 1].

II корпус зупинився під Каневом 01.05.1918 р. У ньому налічувалося 651 офіцер і 6.267 рядових. Необхідно було визначитись із подальшою тактикою: ведення оборони або ж продовження подальшого походу чи зупинення на відпочинок. У цій позиції зупинки на відпочинок і прийняття рішення він був оточений німецькою тактичною групою генерала Зергольда, який 06.05.1918 р. поставив генералу Ю. Галлеру ультиматум складення зброї впродовж 3 годин. Але ця вимога була відхилена і сили корпусу приведені у бойову готовність. Після тригодинного бою була підписана капітуляція полковником Е. Погожевським і капітаном Т. Маліновським [998, s. 139].

25.05.1918 р. генерал-поручик А. Осінський видав наказ, за яким була створена Ліквідаційно-ревізійна комісія, що мала на меті ліквідацію усіх Польських збройних сил в Україні. З метою легалізації цієї Комісії він звернувся до гетьмана України П. Скоропадського, зазначивши, що її завданням є ліквідація усіх справ, пов'язаних з формуванням, здійсненням і ліквідацією польських військ в Україні і з'ясування зобов'язань польських військ на час їх перебування в межах України [134, арк. 32].

На вимогу австро-угорських військ польські військові формування 9-10.06.1918 р. були доведені до повного роззброєння. Значна частина солдат, більше, ніж половина всього особового складу, змогла втекти під час перевезення до обозів

полонених або розпорошилась після битви. Ю. Галлер, не довіряючи німецьким гарантіям, оголосив, що здається в руки австро-угорських воєнних влад. Після битви генерал Ю. Галлер був вивезений з району Канева військовим чиновником Є. Гатавсом, який був комендантом санітарної колони II Польського корпусу [998, s. 139].

Польське населення після роззброєння і розпуску легіонів почало допомагати втікачам з неволі, переховувати легіоністів, зокрема з II бригади, яким загрожували австрійські суди за втечу із фронту. Вони знаходили їм документи, гроші, давали вказівки на подальшу дорогу – до Одеси, або ж надавали тимчасовий притулок і роботу для проживання. Військові поляки також створювали нові збройні сили на Кавказі, Мурманську. Таємні військові організації – *ПОВ*, *Стрілець* (Strzelec) продовжували діяльність на території України [834, s. 48].

Новий етап діяльності генерала Ю. Галлера настав після інтенсивних нарад, які проходили спочатку в Києві (28.05.18), потім у Москві (15.06.18) з діячами ПРМО. Були домовленості про подальшу розбудову польського війська, але проходили вони у важких умовах і передбачали дислокацію польських військ на схід і захід Росії. 04.07.1918 р. Галлер відбув з Архангельська до Шотландії, потім у Париж, де 04.11.1918 р. був удостоєний звання генерал-поручика. У червні 1918 р. у Франції була створена польська армія під командуванням генерала Ю. Галлера, що складалася, головним чином із добровольців з Америки. Патрунував цій збройній силі Польський національний комітет у Парижі [967, s. 289].

Таким чином, створення польських збройних формувань в російській армії стало важливим питанням суспільного розвитку, яке обговорювалось польською спільнотою в Україні. Його контрверсійність поділила політиків, військових і громадськість на два табори прихильників і противників створення польської армії. Ініціаторами створення Польських збройних сил в Росії і дислокованих в Україні після лютневої революції 1917 р. були польські праві політичні сили. Проти їх існування виступили польські соціал-демократи, ППС-лівиця і початково представники ліберально-демократичного табору, ґрунтуючись на хибних вказівках

з центру. Рішення про створення польської армії в Росії було прийнято на загальному з'їзді військових поляків і підтримане російським військовим командуванням. Перший польський корпус розташовувався в Україні, потім у районі Бобруйська. II польський корпус сформовано на базі військ Румунського фронту, що розміщувався в районі Канева і III – на Правобережній Україні.

Польські землевласники були зацікавлені у перебуванні польських збройних формувань в Україні, надавали їм матеріальну підтримку, розраховуючи на захист маєтків від нападів і грабунків селян та численних банд. Перебування польських збройних формувань на території України викликало також збройні сутички з українськими селянами через неврегульованість їх статусу та зміну влади в Росії.

Більшовицький переворот і війна УНР з Радянською Росією змінили становище Польських збройних сил в Україні. Для визначення свого статусу в цих умовах керівництво польської армії оголосило нейтралітет і не брало участі у політичній і збройній боротьбі в Україні. Домовленості про нейтралітет між УНР і польською армією були порушені з ініціативи німецьких військ вже в Українській державі гетьмана Павла Скоропадського. За наказом німецького командування польські військові формування були роззброєні і припинили своє існування. Частина солдат із розформованого війська повернулася в Королівство Польське, частина через схід Росії дісталася Франції, де була створена польська армія.

4.4 Громадсько-політичне життя поляків в українських містах і провінції

Під впливом революційних подій 1917 р. польське громадсько-політичне життя в Україні активізувалося. Ідеологічне розмежування польських політичних сил і боротьба різних поглядів на вирішення суспільних проблем вилились на сторінки польської преси. Її характерною рисою після лютневої революції стало велике різноманіття, як політичне, так і тематичне. Польська преса набрала форми боротьби між ендецією і незалежницько-демократичним табором. У зв'язку з революцією відбувалося коригування програмних засад і зміна тактики, що посилювала антагонізм. Кожен політичний табір, громадські організації прагнули

мати свій орган для проведення власної політики. Однак, ці видання не були довготривалими.

В Україні після лютневої революції передові позиції продовжував займати «Джеєннік Кійовські», головним редактором якого після Ю. Волошиновського став Е. Пашковський. У газеті розміщувались відозви, звіти і оголошення Польського виконавчого комітету, що робило її ніби напівофіційним органом ПВК. Його загальна політика і зміст матеріалів відповідали програмі ендеків.

21.07.1917 р. у Києві розпочалось видання органу Польської демократичної централізації «Газети народовой» (Gazety Narodowej). Провідним публіцистом газети був найвідоміший діяч демократичного табору в Україні Є. Старчевський, а редактором Ян Урсин-Замараєв, який у зв'язку з цим тимчасово припинив видання журналу «Клоси Українське». В грудні 1917 р. ПДЦ розпочала видання нового політичного тижневика «Глос народови» (Głos Narodowy). Як додаток до «Клосів Українських» і неперіодичне видання у травні 1917 р. вийшла газета «Демократа польські» (Demokrta Polski), пов'язана з демократично-неалежницькою групою. З перервами це видання продовжувалось до початку 1918 р. [951, s. 125].

Спроба створення органу національно-демократичного табору у Києві була здійснена на початку 1917 р. Ще перед лютневою революцією 18.02.1917 р. була одержана згода губернатора на видання двотижневика «Пшегльонд Польські» (Przegląd Polski), редактором якого мав бути О. Дембський. У журналі планувалося розміщувати статті, що стосувалися загальних проблем польського життя, внутрішньої і зовнішньої політики, а також літературні, критичні, наукові, історичні, економічні матеріали. Друк журналу мав виконуватись «Польською друкарнею у Києві» (Polską Drukarnią w Kijowie). З огляду на технічні труднощі і політичні перипетії лютневої революції видання першого номеру відкладалося. Його приготуванням займався М. Павліковський, головним керівником був С. Єзерський. Вийшов перший номер 01.06.1917 р. У журналі головна увага приділялась публіцистам і політикам з кіл Національної демократії. Постійними авторами текстів були С. Грабський, Й. Бартошевич, М. Лютославський, а також

І. Вежинський. З журналом також співпрацювали Й. Анджейовський, Ю. Карлічек, Ян Корнецький, Ю. Лютославський, А. Рошковська і К. Скринський [956, s. 71].

Журнал поділявся на кілька частин. У першій розміщувалися матеріали з історії, економіки і теорії політики, у другій – тексти про війну, в третій – про польські справи у провінції і життя українського населення, у четвертій – статті про засадничу політичну лінію польської справи на міжнародній арені. Автори приділяли увагу історії Правобережжя [756, s. 5].

Після видання чотирьох номерів впродовж двох місяців журнал перестав існувати. Це було пов'язано з відсутністю коштів і планами перенесення з Петрограду до Києва з ініціативи С. Грабського газети «Справа Польська» (Sprawa Polska). Пізніше концепція була змінена і почалися приготування до видання своєї газети в Києві. Передбачалось, що фінансування видання буде здійснювати ПВК і воно матиме міжпартійний характер, а не буде офіційним органом Польської ради міжпартійного об'єднання.

Головним завданням газети було протиставлення деструктивним, з точки зору націоналістичного табору, впливам «Газети Народової» і «Дженніка Кійовського». Однак, внаслідок технічних проблем, труднощів з папером і друком, перший номер щоденника вийшов тільки 20.02.1918 р. Його редактором був З. Василевський, адміністратором С. Зелінський. До редакції входили: Є. Бандровський, С. Бега, Р. Ясенський, К. Маркевіч, З. Рачковський і С. Пеньковський. Після видання чотирьох номерів і вступом німецьких військ до Києва, вихід газети припинився. Через певний час друк газети відновився під назвою «Пшегльонд Польський» і тривав до жовтня 1918 р. [956, s. 72-73].

Власну пресу мали також робітничі партії, що виникли після лютневої революції. Польський робітничий союз «Єдність» у Києві видавав щотижневик «Роботнік польський». Головним редактором видання був С. Флорчак. З ним співпрацювали Р. Кавалець і Р. Рейс. Перший номер вийшов 23.04.1917 р., останній – 03.12.1917 р. Завданням видання було залучення польських робітників до

будівництва вільної демократичної Польщі, які мали готувати себе до нової діяльності у відродженій Польщі [956, s. 72-74].

Польське соціалістичне об'єднання у Харкові видало тижневик «Єдність робітніча» (*Jedność robotnicza*), перший номер якого вийшов 25.03.1917 р. Програма Об'єднання базувалася на туманних деклараціях підтримки демократичного середовища в Росії, низці демократичних, політичних і економічних вимог. Великий вплив на видання мала ППС-лівія, зокрема З. Заремба і Т. Жарський. Однак, між ними існували ідеологічні суперечки і розбіжності, що виливалися на сторінки тижневика.

У час революції з'явилися газети, що видавалися громадськими професійними організаціями. В червні 1917 р. газета «Дженнік Кійовські» сповістила про вихід першого номеру газети «Сполем» (*Spółem*) – органу Національного союзу офісних працівників. У ньому від редакції була розміщена відозва польського Союзу професійних офісних працівників, стаття проф. С. Грабського про економічні підстави незалежності Польщі, статут Союзу та інші матеріали. Редактором видання став Стефан Ухма [435, s. 3]. З жовтня 1917 р. нерегулярно виходив фаховий «Пшеводнік кулек рольнічих і спулєк на Русі» (*Przewodnik Kółek Rolniczych i Spółek na Rusi*) соціально-економічного відділу ПВК [951, s. 131].

Газети виходили також і в інших містах України. В Одесі з 1915 р. видавався «Тигоднік Одеські» (*Tygodnik Odeski*), суспільно-літературна газета в ендецькому спрямуванні, редагована А. Ковальщевськи-Седлецкім при співучасті З. Беліни-Бжозовського, Ф. Юрєвича, Яна Машевського, Г. Прушинського і Яна Вілкошевського.

Своє завдання редакція журналу зазначила у вступній статті першого номеру щотижневика, наголосивши, що «він має стати засобом для утвердження національних ідей і надією для світлого майбутнього» [485, s. 1]. «Тигоднік Одеські» був пов'язаний і надалі з ендецією і виходив до кінця 1917 р. У 1917 р. в Одесі з'явився суспільно-політично-літературний тижневик «Визволенє» (*Wyzwolenie*), що був органом Польського виконавчого комітету в Одесі, в якому

переважали демократи і члени ППС, що позначилось на виразно антиендецькому характері видання. Головним редактором «Визволенє» спочатку був Ф. Ціхецькій, а потім К. Кірт. Газета виходила до кінця 1917 р. [610, с. 158].

У час революції польська преса видавалася також у Харкові, Вінниці, Житомирі. Органом націоналістичної преси у Харкові була газета «Гасло» (Hasło). З 8-го номеру газета із щотижневої стала двотижневою. Вона видавалася діячами із *Союзу об'єднаної і незалежної Польщі у Харкові*. Редактором газети був К. Жегестовський. 02.06.1918 р. його замінив Ян Доленга. Перший номер газети з'явився 16.07.1917 р. Загалом вийшло близько 30 номерів газети протягом 1917–1918 рр. Видання своїм завданням поставило об'єднання всіх поляків в Україні через підтримку контактів центра Харкова з польськими колоніями. Висловлювалось прагнення уникати міжпартійних суперечок. 29.08.1917 р. редакція задекларувала, що видання стоїть на позиціях довіри до Польської ради міжпартійного об'єднання (ПРМО) і є головним органом польської політики в еміграції [956, s. 76].

У середині 1917 р. у Вінниці завдяки зусиллям відомого діяча демократичного табору, власника вінницьких маєтків, голови Польської демократичної централізації С. Стемповського було започатковано тижневик «Жиче польске» (*Życie Polskie*), орган демократів на Поділлі, виразник інтересів місцевої польської інтелігенції [207, с. 3]. Газета висвітлювала діяльність польських освітніх товариств і осередків. Головним редактором видання був В. Сведерські. Ініціатором виникнення ще одного журналу – «Пшегльонду рольнічого» у Вінниці став Р. Бнінський, діяч місцевого землеробського товариства. Перший номер тижневика вийшов у грудні 1917 р. [951, s. 134].

З листопада 1917 р. по 1918 р. у Житомирі друкувався щотижневик «Тигоднік Кресови» під редакцією К. Росінкевича, пізніше В. Городиського. Як зазначалось у першому номері, це був часопис, присвячений політичним, суспільним і літературним темам, а також національній діяльності польського населення в Україні. У редакційній статті вказувалось, що журнал буде безпартійним, щоб

«безсторонньо і справедливо оцінювати події» і що «народ і костюл – це дві святині, яким будуть віддаватися усі сили нашого народу» [473, s. 1].

Польська преса в Україні в роки Першої світової війни була особливим явищем, що проявилось в надзвичайних умовах. Вона стала окремою системою, яка пропагувала патріотичні, політичні, суспільні ідеї, об'єднуючи навколо себе поляків. Важливо, що типові для преси комерційні погляди в умовах війни і потім революції швидко втратили своє значення і головним мотивом для неї були політичні і суспільні питання. Преса стала не стільки відбитком реальності і діяльності політичних сил, яким служила, або проти яких виступала, але і частиною цієї діяльності, справляючи свій вплив на суспільне життя.

Польська преса на своїх сторінках розглядаючи важливі питання суспільно-політичного життя, значну увагу приділяла питанням організації допомоги польським біженцям. Після лютневої революції 1917 р., відповідно до нових умов, відбулися зміни в організаціях, що надавали допомогу біженцям. В умовах революційного піднесення маси вигнанців стали в опозицію до бюрократичних апаратів організацій допомоги біженцям, взявши на озброєння гасла контролю над діяльністю цих інституцій і передачі їх функцій представництву від біженців, обраному на демократичних засадах.

Найбільш консервативним і закостенілим з-поміж таких товариств був ЦГК. Однак, першим зорієнтувався у необхідності запровадження змін його голова – В. Грабський. 21.03.1917 р. на надзвичайному засіданні ЦГК було ухвалено, що Комітет має право бути самостійним і приймати політичні рішення. Комітет утворив Комісаріат громадської діяльності, що мав проводити в рядах біженців пропагандистські акції на користь Національної демократії. В. Грабський звернув увагу на необхідність демократизації організації, оскільки це давало можливість впливати на політичні акції в провінції.

Він запропонував реорганізувати Комітет з метою його демократизації, а насправді усунути з правління колишнього керівника організації від влади Д. Любімова, а його функції передати реальному керівнику ЦГК – В. Грабському.

Після організації виборів на місцях за новими правилами в ЦГК фактично нічого не змінилося.

Наприкінці квітня 1917 р. відбувся з'їзд делегатів ПТДЖВ, на якому був присутнім голова ЦГК – В. Грабський. У бурхливих дискусіях і рішенні з'їзду зазначалось про необхідність допущення біженців до вирішення питань у цих інституціях. Демократичні зміни в ЦГК змусили ПТДЖВ і його відділення впровадити виборчі засади для половини складу місцевих комітетів [883, s. 163].

У нових післяреволюційних умовах біженці намагалися втручатися у діяльність організацій з опіки біженців, особливо ті, хто мав роботу і був від них матеріально незалежний. 24.04.1917 р. у Полтаві на віче біженців було прийнято постанову перевірити всю бухгалтерську звітність, усунути оптового торговця або усунути все правління ЦГК. В Одесі після звинувачень і претензій до роботи місцевого відділення ПТДЖВ Наглядовою радою і обраними від біженців делегатами І. Кошутським і А. Пекарським було проведено перевірку відділу надання допомоги біженцям. В результаті було встановлено, що бухгалтерія і фінансові звіти відповідали потребам відділу [511, s. 10].

Процес політичної активізації у сільській місцевості проходив повільніше. На це впливала більша байдужість біженців, ніж у місті, більша економічна залежність від інституцій опіки над біженцями й від фільваркової адміністрації, яка могла позбавити не тільки роботи, але й житла.

В травні 1917 р. у Москві відбувся з'їзд делегатів від біженських організацій. Конструктивною роботою з'їзд не відзначився, прагнення до загального порозуміння в ім'я одностайності польського фронту на чужині не сталося [412, s. 1].

Тимчасовий уряд продовжив державні виплати біженцям, діяли також губернські наради з улаштування біженців. Наприкінці вересня 1917 р. у Житомирі губернська нарада одноголосно висловила за збільшення пайків, що видавались біженцям. Одержані з Петрограда 150.000 руб. на потреби біженців були розподілені наступним чином: ЦГК – 113 тис. руб., Товариству для надання

допомоги євреям-біженцям – 33 тис. руб., і Волинському земському відділу допомоги постраждалим від війни (колишньому Тетянинському комітету) – 10 тис. руб. [307, с. 3].

З осені 1917 р. ситуація з фінансуванням погіршилася. У жовтні 1917 р. Тимчасовий уряд прийняв рішення припинити видачу коштів для біженців на території України. Зобов'язання матеріальної підтримки Комітетам допомоги постраждалим у війні перейняли урядові структури УЦР і Української держави гетьмана П. Скоропадського. Частина видатків йшла на утримання притулків і шкіл для дітей.

Про складне становище біженців повідомляв Волинський губернський комісар С. Куриленко під час відвідування міністерства УНР. Він зазначив також, що біженці не можуть повернутися на свої старі місця, тому що кордони залишалися закритими [221, с. 1].

Навесні 1918 р. на засіданні українського уряду було розглянуто і затверджено подання департаменту з біженських справ щодо виділення коштів для біженців. Кошториси громадських організацій склали суму більше 32.000 руб., губернські наради зменшили її до 24.000 руб., остаточною сумою департаменту через скрутну фінансову ситуацію визначилась у розмірі 14.380 руб. Це була сума, що мала покрити борг громадських організацій з надання допомоги біженцям, зроблений ними за останню чверть 1917 р. Видача цих коштів була нагальною, оскільки купці і орендарі відмовлялися від надання послуг, що викликало голод серед біженців [107, арк. 2]. На засіданні Волинської губернської наради з влаштування біженців у квітні 1918 р. в рахунок кредиту було надано 5.000 руб. Польському комітету надання допомоги біженцям [220, с. 2].

Окрім фінансування, гострим для біженців залишалось питання повернення на батьківщину. Від самого початку еміграції біженці з польських земель почали готуватися до її повернення. У зв'язку з цим, вони намагалися обирати місце проживання ближче до кордонів. Громадські організації, які репрезентували

інтереси польських емігрантів, складали плани повернення до місць постійного проживання.

ЦГК вже на одному із своїх перших засідань у листопаді 1915 р. прийняв рішення про створення Фонду повернення на батьківщину. В січні 1917 р. Комітет з ініціативи С. Войцехівського розпочав дискусію про плани повернення. Однак, зміна устрою в Росії вплинула на діяльність організацій допомоги. Вирішальну роль в утвердженні планів повернення біженців відіграв А. Свід. За його планом Росія поділялась на три сфери: 1 – від лінії фронту до Москви, 2 – від Москви до Волги, 3 – територія на схід від цієї річки. Після приходу до влади більшовиків на перешкоді став параліч діяльності організацій допомоги і дестабілізація Росії після більшовицького перевороту. Це завдання перейняли на себе місцеві комітети повернення до краю [847, s. 120].

Наприкінці грудня 1915 р. Рада з'їздів прийняла рішення щодо створення фонду повернення на батьківщину біженців. В регіонах почали створювати фонди накопичення коштів на цю справу. Громадська діячка А. Грудзінська у польській пресі, зокрема одеській, акцентувала увагу на необхідності реалізувати цю ідею, як найбільш бажану для біженців [494, s. 4]. А. Ледніцький звернувся до поляків з відозвою, в якій нагадав про рішення Ради з'їздів щодо створення Запасного фонду з метою продовження діяльності організацій та існування створених ними інституцій для підтримки вигнанців. Для цього було введено обов'язкове оподаткування польського населення [509, s. 4].

Після приходу до влади більшовиків і створення Польського комісаріату, основна його увага концентрувалася на біженцях. Розпочалась реорганізація існуючих товариств. Замість колишніх організацій допомоги біженцям було утворено Раду біженців – інституцію, що обиралась демократичним шляхом самими біженцями і відповідальну перед ними. Однак, в результаті виборів у багатьох місцевостях перемогу здобула буржуазія. Не користуючись підтримкою Польського комісаріату Ради біженців у своїй більшості буржуазно-ліберальні, не розгорнули широкої діяльності.

Брестський мир створив у березні 1918 р. реальну перспективу повернення біженців на вітчизну. Не зважаючи на різні перешкоди, вдалося дістати згоду від німецької влади на відкриття кордонів і пропуск частини біженців [106, арк. 18]. В Україні було утворено органи, які координували діяльність всіх організацій опіки над біженцями у справі повернення на батьківщину. У Києві з ініціативи *Польської об'єднаної крайової комісії організацій опіки над біженцями* був створений *Польський центральний комітет в Україні повернення на батьківщину* (Polski komitet centralny na Ukrainie powrotu do kraju), який поставив завдання координації, узгодження, репрезентації і керівництва діяльністю окремих організацій у сфері здійснення акції повернення до Королівства. На цьому ж засіданні вибрано тимчасове правління, до якого увійшли: С. Москалевський, А. Моджевський, С. Родовіч, Л. Рутковський, М. Вельovejський [483, s. 5].

В Одесі Комітет повернення до Польщі виник з ініціативи членів ЦГК Ф. Юр'євича і С. Лесньовського. Він мав на меті організацію акції повернення до батьківщини біженців-поляків, що знаходились на узбережжі Чорного моря, в Бессарабській, Херсонській, Таврійській, а також частині Катеринославської губерній. Загальне керівництво поверненням на батьківщину здійснював Головний комітет, створений Радою з'їздів і який був поділений на відділи: організаційний, транспортно-залізничний, шляховий, санітарний, продовольчий і фронту. Головою комітету був А. Лєдніцький [478, s. 5].

У березні 1918 р. у Житомирі була створена Комісія у справах повернення біженців до краю, яка складалась з представників місцевих організацій опіки над біженцями, такими як ЦГК, ПТДЖВ, Союзу військових поляків, залізничників, урядовців, ремісників і т.п. Ця Комісія була включена до відділу повернення до краю при Головній польській раді на Волині (ГПР) і мала вирішувати всі питання повернення біженців з державними структурами і подавати інформацію у газеті «Тигоднік кресови» [481, s. 8].

В Україні реєвакуація біженців з весни 1918 р. розтягнулася до кінця року і була надзвичайно тяжкою. Місцеві й центральні органи влади разом з Польським

комітетом із справ біженців вирішували питання переміщення великих груп біженців, приватних осіб та іноземців [108, арк. 10]. Так, у Вовчанському повіті Харківської губернії у 1917 р. проживало 17 тис. біженців, з них 74 %, близько 12,5 тис. були діти віком до 14 років. З 20.06.1918 р. біженцям було повідомлено, що продовольчі і квартирні кошти для них відмінено. З кожним днем їх становище ставало катастрофічним. Вагони для виїзду надавались в недостатній кількості. В липні 1918 р. німецька комендатура дала дозвіл на перевезення біженців у Луцький повіт, для чого виділила 16 вагонів. Перші 8 вагонів були відправлені, решта 8 вагонів через 2 тижні життя у вагоні були «розвантажені» і відправлені на попередні квартири, в які селяни їх вже не приймали [112, арк. 32 зв].

Для організації повернення з України польських біженців у багатьох місцях виникали етапи і табори. Спільними зусиллями німецького і українського військового командування з 01.05.1918 р. був утворений табір для перебування польських біженців у Святошині. Опіку над ними взяв Центральний польський комітет у справах біженців. Однак, фінансування його утримання було нерегулярним. Департамент зі справ біженців 25.10.1918 р. повідомляв, що Міністерством внутрішніх справ суми, асигновані на утримання табору були затримані і пропонував передати цю справу на погодження між представниками урядів України і Польщі. Центральний польський комітет з евакуації біженців змушений був ліквідувати Святошинський табір.

Бюджет для утримання польських організацій допомоги біженцям нараховував 6.333.329 кар., однак з цієї суми Польський комітет отримав тільки 500.000 кар. у першому триместрі і нічого у II і III триместрах [112, арк. 48].

У листопаді 1918 р. міністр шляхів звернувся до повноважного посла Польської держави з проханням вжити всіх залежних від нього негайних заходів для польських біженців з метою їх повернення на батьківщину. Він наголошував, що на залізницях Української держави зібралась велика кількість польських біженців, особливо на станціях: Шепетівка, Луцьк, Здолбуново, Ківерці, Голоби, Київ, а також у концентраційних таборах. Близько 700 вагонів було зайнято ними під житло і

близько 3.000 біженців знаходилося у концентраційних таборах у Голобах і Рівному. Це становище заважало енергійному руху залізниці через брак вагонів, створювало небезпеку поширення різних хвороб і епідемій внаслідок відсутності теплого одягу, нормальних умов проживання і харчування [112, арк. 54].

Луцьк став місцем, куди стікалися маси біженців у надії повернення до краю. Однак, німецька влада не пропускала їх за лінію колишніх окопів. Біженці перебували у важких умовах і нужді, змушені були проживати останні гроші і боротися з хворобами, що почалися [484, s. 4].

У Житомирі справою повернення біженців на батьківщину займалися губернські наради у справах біженців. За інформацією її віце-голови, інженера М. Лібровіча комендант німецької влади у Житомирі капітан Хрїст видавав дозвіл на повернення до краю сільським жителям і управителям маєтків, якщо ті особи надавали відповідні посвідчення від місцевих організацій. Також видавалися дозволи делегатам від різних угруповань, як наприклад Союзу залізничників, на проїзд до Королівства Польського і повернення до Житомира [482, s. 8].

Таким чином, процес повернення біженців на батьківщину був складним і координувався польськими громадськими організаціями в співпраці з місцевими органами і великою мірою залежав від німецьких окупаційних влад. Перебування значної кількості біженців у спеціальних концентраційних таборах і їх скупчення у прикордонних зонах приводило до поширення хвороб і епідемій. Однак, до кінця 1918 р. основна маса біженців залишила територію України.

Револуційні перетворення 1917 р. активізували польське громадсько-політичне життя в Україні. В умовах проголошених демократичних свобод польське населення у містах і містечках влаштовувало численні збори, віче, патріотичні акції, публічні дискусії. Почали виникати різноманітні організації, товариства національно-політичного і культурного спрямування. Револуційні події активізували суспільно-політичне життя поляків не тільки у найбільших осередках, але і в менших містах та провінційних містечках України. Активність польської громади була різної інтенсивності і напруги, мала свої особливості в різних

місцевостях, що залежало від її кількості, наявності впливової еліти, традицій національного життя.

Значною активністю польської громади відзначилось губернське місто *Житомир*. Після зречення влади царем Миколою II в Житомирській губернській земській управі 04.03.1917 р. відбулось термінове надзвичайне засідання під головуванням Б. Лелявського, на якому були присутні представники міського самоуправління, державних структур, громадських організацій і місцевої преси. Було прийнято рішення звернутися через пресу до населення з повідомленням про зречення царем влади, підпорядкування армії Тимчасовому уряду і закликом спокійно і дружно працювати, щоб подолати ворога [271, с. 3].

Лютнева революція викликала небувалу активність усіх соціальних і національних груп Житомира. Комісаром Тимчасового уряду у Волинській губернії став голова губернського земства, депутат Державної думи – Б. Лелявський [301, с. 3]. Всі урядовці попередньої влади, крім губернатора і віце-губернатора, вийшли на роботу і визнали новий уряд. 09.03.1917 р. місто заповнили маніфестації військ, робітників, шкільної молоді, яких вітали представники нової влади [302, с. 3].

Поляки Житомира були однією з найактивніших етнічних груп, що почала організацію національного життя, реагуючи на всі важливі суспільні події. Польська спільнота підтримала демократичні перетворення, що відбулись внаслідок російської лютневої революції, почала створювати організаційні структури – комісаріати, підпорядковуючись створеному в Києві ПВК, громадські організації, професійні об'єднання, вітала маніфест Тимчасового уряду про визнання прав поляків на незалежність, взяла участь у роботі органів місцевої влади.

Одним з об'єднуючих осередків для польського населення був костел. У п'ятницю 10 березня відбулось урочисте богослужіння на польській кафедрі за тих, хто загинув за свободу, яке відправив біскуп І. Дубовський разом з кліром а потім маніфестація для привітання нової влади [389, с. 2].

15.03.1917 р. у Житомирі відбулось перше загальнопольське віче, на яке зібралось близько тисячі осіб. До президії увійшли представники усіх суспільних

верств. Загальну ситуацію в Україні серед поляків окреслив В. Душинський, який був призначений Польським виконавчим комітетом на Русі комісаром на Волині. Комісаріат, утворений за розпорядженням ПВК у Житомирі, очолили М. Скоковський та Ч. Бжостовський. Від імені польських робітників і військових віче привітав І. Тифчинський. На віче було затверджено комісара ПКВ В. Душинського, В. Кушеля і Щ. Понятовського, а також члена ПВК на Русі – Р. Кнолля. Прийнята резолюція висловлювала привітання братньому російському народові, засвідчувала прихильність Тимчасовому уряду і ПВК, наголошувала на необхідності забезпечення національної єдності польського народу [392, s. 2].

Після прийняття 17.03.1917 р. Тимчасовим урядом відозви до поляків з проголошенням незалежності і об'єднання польського народу, у Житомирі до комісара уряду, депутата Б. Лелявського була організована депутація з висловленням вдячності щодо прийнятого акту. У ній взяли участь ксьондз-біскуп І. Дубовський, президент міста А. Півоцький, комісари ПВК на Русі В. Душинський і Щ. Понятовський, комісари ПВК у м. Житомир – М. Скоковський, Ч. Бжостовський, делегат до малого губернського комітету С. Саліс, представник житомирського комітету ПТДЖВ – М. Лібрович [392, s. 2]. У семінарійському костелі відбулось богослужіння, після завершення якого з промовами виступили В. Душинський, М. Лібрович, від робітників І. Тифчинський, від імені військових солдат – І. Єндржієвський [404, s. 2].

На хвилі демократичних перетворень поляки Житомира взяли участь в обговоренні питань суспільного розвитку, зокрема 5-6 квітня в дискусії щодо основних положень реформи місцевого самоврядування [273, с. 3]. На засіданні Волинської губернської громадської ради, складеної з представників інституцій, громадських і національних організацій було вибрано Виконавчий комітет на чолі з Б. Лелявським для управління губернією, а також комітет для приготування і проведення виборів у повітах. До Виконавчого комітету увійшло 19 осіб, серед яких поляки: Й. Яніцький, Б. Бжостовський, С. Дружиловський, С. Бжостовський М. Лібрович [404, s. 2]. 16 травня було затверджено кількісний склад губернської

Громадської ради, до якої входили 33 особи, з яких 1 – від української ради, 1 – від польських організацій, 1 – єврейських організацій. На засіданні М. Скоковський висловив протест щодо надання одного місця польським громадським організаціям. Він назвав несправедливим це рішення, оскільки на Волині проживає 400 тис. поляків і запропонував надати полякам 4 місця [304, с. 3].

11.06.1917 р. на засіданні Ради губернських громадських організацій було відхилено пропозицію щодо членства у раді трьом організаціям, зокрема Центральному громадському комітету (ЦГК). Ці організації у вигляді протесту залишили зал засідань, заявивши, що це порушення більшістю, затвердженої ними ж «радянської конституції», що позбавляє меншість будь-яких прав [190, с. 3]. Разом з цим, на ім'я голови Волинського губернського союзу громадських організацій було направлено протест у зв'язку з позбавленням членства частини організацій [191, с. 4]. Однак, вплинути на загальну ситуацію і збільшення представництва громадських організацій це не могло. Липнева політична криза влади у Петрограді проявилася і на місцях. У Житомирі у зв'язку з цими подіями було засновано Комітет спасіння революції, до якого перейшла вся повнота влади [198, с. 4].

Польська громадськість міста активно відзначала події і пам'ятні дати національної історії. В атмосфері загального суспільного піднесення масово в Житомирі було відзначено День Конституції Польщі. В костелах відправлено урочистий молебен [303, с. 3]. Основний захід було проведено 06 травня у театрі, на яких виступили М. Скоковський, К. Верчак. У той вечір на підтримку польської освіти було зібрано 4000 руб. [412, с. 2].

Як вираження загальної тенденції у польському середовищі, у Житомирі було утворено місцеві комітети Демократичного союзу і Національного клубу. Впродовж весни 1917 р. між ними відбувалися дискусії і з'ясування політичних і громадських позицій щодо основних питань суспільного життя. Прикладом може бути дискусія, влаштована у Житомирі 30.04.1917 р. за участю польських громадських і політичних діячів з Житомира і Києва [412, с. 1].

Влітку 1917 р. польські громадські організації Житомира направили свої делегації на III з'їзд польських організацій у Києві, що відбувся 18-25.06.1917 р. На з'їзді з 233 польських громадських організацій з Правобережної України, Чернігівської і Полтавської губерній Житомир представляли 15 організацій та інституцій [549, s. 133]. На четвертий день засідань представники демократичного блоку, в тому числі і від Житомира, залишили зал засідань, не згодившись зі змістом резолюції стосовно влади в Польщі [194, с. 4].

Однак, діяльність з'їзду була продовжена. Розбіжності політичних поглядів і дискусії в межах польської громади не завадили їй одногосно прийняти резолюцію щодо створення у місцевостях з переважаючим польським населенням Польських домів і польських шкіл, як початкових, так і середніх, що було важливо для розвитку місцевих громад.

Розбудова польського шкільництва у Житомирі об'єднала всіх поляків, незалежно від їх соціального статусу і статків. Початок збору коштів на влаштування польських шкіл і підтримку польської молоді розпочався у березні 1917 р. Житомирський біскуп І. Дубовський надав кошти на місцеву польську школу – 500 руб., на польські народні школи – 200 руб., на підтримку польських молодіжних організацій – 200 руб., на Товариство добродійності 700 руб. Підтримали польські народні школи президент міста А. Півкоцький і громадський діяч Я. Хмелевський, надавши по 100 руб. [399, s. 3]. 02.03.1917 р. в одній з кав'ярень Житомира була проведена лотарія на користь бідної учнівської молоді, загальний дохід якої склав 446 руб. 93 коп., чистий дохід – 905 руб. 22 коп. [404, s. 2].

Польська громада Житомира в липні активно долучилась до участі у виборах в депутати Житомирської міської думи. Під номером 5 було розміщено списки Польського комісаріату [201, с. 3]. До списків було включено відомих польських діячів міста – Б. Лелявського, С. Бжостовського, М. Лібровича та ін. [305, с. 3]. Передвиборча боротьба велась на основі партійних програм і гасел, однак, все звелось до боротьби особистостей, включених до списків. У той час, як у Києві з

його півмільйонним населенням боролись між собою 15 списків кандидатів, у Житомирі на 100.000 їх було виставлено 17. Таким чином виражався протест населення проти тих, хто не маючи ніякого досвіду і знань, намагався протиснутись до міського господарства [203, с. 4].

Вибори у Житомирську думу відбулись 06.06.1917 р. Із 48.000 осіб, що мали право голосу, проголосувало 24.503 виборця. За результатами виборів на третьому місці виявилися поляки, які одержали 17 місць у Думі. В пресі це було відзначено як справжня перемога, «що свідчила про підтримку їх значною кількістю місцевого населення, їх єдність і прекрасне усвідомлення свого громадського обов'язку» [274, с. 3]. На засіданні Житомирської міської думи Польське коло депутатів у вересні 1917 р. оголосило декларацію, в якій заявило про підтримку Тимчасового уряду, відстоювання справедливих вимог всіх національностей у місті і проведення широкої просвітницької роботи з підняття культурної самосвідомості широких мас міського населення [306, с. 3].

Польська спільнота Житомира активно реагувала на зміни в політичному і суспільному житті України, пов'язані зі зміною влади і прийняттям державотворчих документів. Після проголошення III Універсалу УЦР у пресі було надруковано протест проти скасування приватної власності на землю [309, с.3]. У Рівному представники Польського дому відмовились взяти участь в урочистостях з нагоди оголошення Української Народної Республіки, так як український уряд своїм законом знехтував долею польського народу [476, s. 7].

Польська громада Житомира активно долучилася до участі у виборах в українські Установчі збори. В окружну виборчу комісію від польського виборчого комітету Волинської землі, який очолював В. Душинський з Житомира був наданий виборчий список. До виборчого комітету увійшли ксьондз біскуп Годлевський, ксьондз канонік Загурський, представники комісаріату м. Житомир та ін. польських організацій. Список, запропонований поляками містив кілька десятків прізвищ [476, s. 8].

В складних умовах політичної боротьби та економічної кризи в Україні наприкінці 1917 – на початку 1918 р. у Житомирі продовжували виникати і проводити свою діяльність польські громадські організації.

У січні 1918 р. у Житомирі відбулось віче представників громадських організацій і батьків, яке скликав Союз польської молоді в Житомирі для налагодження тісного зв'язку між поколіннями. Зі звітом своєї роботи виступили голова *Учнівської корпорації імені Крашевського* С. Щоковський, голова дружини міських скаутів ім. Чацького І. Хмелєвський, голова *Товариства взаємної допомоги «Братняк»* Т. Мацішевський [478, s. 7]. Щоб допомогти полякам у пошуку праці в умовах безробіття *Союз поляків, працівників державних і громадських інституцій волинської землі* 08.03.1917 р. відкрив у Житомирі бюро праці [480, s. 6]. Значну активність проявляло товариство «Ліга польських жінок» Житомира. На його запрошення у лютому 1918 р. драматична артистка М. Вільська четверту частину доходів з дня її бенефісу перерахувала на користь притулку для польських дітей, який утримувався товариством [214, с. 1].

Складна ситуація у місті в умовах боротьби різних політичних сил в Україні і зовнішньої агресії вимагала координації діяльності польських організацій. На засіданні комісаріату в Житомирі 25.02.1918 р. під керівництвом губернського комісара В. Душинського, в якому брали участь представники польських організацій і суспільних груп усіх партійних напрямків був утворений загальний польський громадський орган з метою консолідації польського населення, репрезентації і захисту його інтересів під назвою *Польська головна рада Волині* (Polska Rada Naczelna Wołunia). До складу Ради увійшли: Ян Гленбовський (голова), Р. Шашкевіч, М. Скоковський і З. Сурдерський – віце-голови, В. Мазаракі – секретар, С. Бжостовський – скарбник, а також ксьондз біскуп М. Годлевський, В. Душинський В. Неджвецький – як члени [480, s. 12].

Окрім центру Волинської губернії – Житомира, активізація суспільного життя проходила також у менших містечках Волині. Польська громадськість позитивно реагувала на політичні зміни у державі, брала участь в органах місцевого

самоврядування. Там виникали польські громадські організації, культурно-освітні товариства, які проводили значну роботу з об'єднання польської громади, створення польських шкіл, центрів польського культурного життя – Польських домів.

Солідарність з подіями, що відбувалися у державі 12.03.1917 р. висловила польська громада м. *Олика*. Представники воєнних влад, духовенство і населення склали присягу на вірність Тимчасовому уряду. [395, s. 3]. У *Луцьку* 11.03.1917 р. відбулось перше організаційне зібрання за участю кілька десятків осіб з поляків різних сфер суспільства, переважно представників існуючих громадських організацій. Рішенням зборів було утворено Тимчасовий комітет на чолі з Й. Балінським. До його складу також увійшли К. Бартошинський, кс. Ф. Чирський, Й. Лісецький, К. Гутковський [392, s. 2]. У квітні 1917 р. було організовано польський повітовий комісаріат на чолі з І. Баліцьким. З метою матеріального забезпечення заходів на засіданні 11.04.1917 р. було прийнято рішення про добровільне оподаткування, розмір якого кожен визначав сам, виходячи із важких умов, в якому перебував повіт [414, s. 2].

У травні 1917 р. для підтримки духу місцевого польського населення, що перебувало у тяжких прифронтових умовах, у *Луцький* повіт приїхав біскуп д-р І. Дубовський. Він освятив каплиці в селах *Рожищі* і *Соколах*, відвідав костьоли в *Турчині*, *Скорці*, *Несвіжу*, *Лавровці*, *Яловичах*, *Мяновцях*, *Дубно* [427, s. 2]. У червні 1917 р. через *Луцький* повіт проходили бойові гвардійські війська. З ініціативи польських солдат у *Лаврові*, у парку князя М. Любомирського відбулось урочисте богослужіння, відправлене ксьондзом В. Барановським, пробощем *Несвіжської* парафії і посвячення польських штандартів [429, s. 3].

Освячення польських штандартів на честь відзначення Дня конституції 3 травня урочисто відбулось у *Новограді-Волинському*. Місцевий декан ксьондз А. Кучинський у костелі здійснив посвячення прапору з білим орлом, який принесла учнівська молодь і штандарту Міського комісаріату. Після промови д-ра Ю. Працкі тричі навколо костьола під супровід військового оркестру пройшов похід з учасників події [407, s. 2].

У м. Рівне добре організованими виявилися робітники, які разом із солдатами за ініціативою Польського демократичного союзу провели віче, на якому були присутні близько 500 осіб і утворено *Союз воєнних поляків*. Розпочався випуск газети «Єдність». *Рівненський робітничий союз* утворив два відділення в околицях Рівного – у с. Торчин і Житині [405, s. 2].

Важливим напрямком діяльності польської спільноти було створення польських шкіл. У 1917 р. у м. *Дубно* на Волині польська школа існувала завдяки величезним зусиллям і ентузіазму місцевої інтелігенції. Зважаючи на абсолютне безгрошів'я і неможливість утримувати вчительський персонал, викладання в школі велось на громадських засадах безкоштовно [206, с. 3]. З вересня 1916 р. при парафії у м. *Базалія* було влаштовано польську школу, в якій навчалося 100 дітей. В різдвяні свята для дітей було організовано свято «ялинки», на якому після співів і вистави виступив член шкільної ради ксьондз декан Ю. Пташинський [371, s. 3].

У червні на засіданні польського комісаріату м. *Овруч* обговорювалось питання заснування польських шкіл. У цій справі допомогу обіцяв ПВК, однак забезпечити всі місцеві потреби він не зміг. Загалом в Овруцькому повіті в парафіях: Народицькій, Олевській, Веледниківській, Малинській існувала потреба у 29 школах. Для того, щоб утримувати школи ці села вирішили оподатковуватись [432, s. 2].

Культурна діяльність місцевої польської громади найчастіше проявлялася у створенні драматичних аматорських груп, які діяли при заснованих центрах польського культурного і громадського життя – Польських домах. У квітні 1917 р. у м. *Болохів* з ініціативи місцевої інтелігенції і військовополонених поляків-офіцерів було створено Польський дім з метою об'єднання поляків і взаємної підтримки й допомоги. Було обрано організаційний комітет, до складу якого увійшло 12 осіб на чолі з Р. Секерським. Було також організовано бібліотеку, читальню, курси для неграмотних, проводилась робота з влаштування доповідей та лекцій на популярні теми. З 01.05.1917 р. розпочався запис дітей в школу, яка вже 4 роки існувала й якою керувала С. Секерська [414, s. 2]. В *Рівному* діяла аматорська драматична

група під керівництвом Ю. Цибульського при Польському домі, яка в січні 1918 р. показала виставу Б. Горчинського «В липневу ніч». Дохід з вистави у розмірі 1350 руб. надійшов у розпорядження Польського дому [476, s. 5].

Насичену громадську діяльність на *Київщині* проводили польські спільноти міст Бердичева, Білої Церкви, Умані, Сквири. У грудні 1916 р. Бердичівський відділ ПТДЖВ відзначав, що першочерговим напрямком діяльності поляків у місті була опіка над дітьми, яким було влаштовано новорічно-різдвяні свята під керівництвом пані Шемятової. Доходи останнього місяця були збільшені за рахунок концерту відомої співачки Баронат Ржевуської і піаніста Александра Велогорського [383, s. 2]. Після революції у Бердичеві виникла низка безпартійних союзів, зокрема *Товариство польських працівників майстерень «Єдність»*, організатором якого став ксьондз К. Жижнівський, гімнастичне товариство *Сокул*, *Союз польських хліборобів малої власності із садибами* у Бердичеві, *Союз міських польських робітниць* [408, s. 2].

Польське населення *Умані* взяло участь в урочистій службі з нагоди проголошення Тимчасовим урядом прав незалежності польського народу [392, s. 2]. У травні у місті відбулись урочистості з нагоди дня Конституції, на яких виступили меценати Чайковський та Соколовський, а також звучали вітання від української делегації. У місті відкрито школу [415, s. 2].

22.03.1917 р. у *Білій Церкві* відбулись загальні збори Товариства *Освята*, головою якого обрано Кременсову-Савіцьку, видано відозву до польського населення і зібрано внески на проведення освітньої діяльності. 28.03.1917 р. відбулось перше зібрання польської міської ради, головою якої обрано С. Вітковського. Комісаром міської ради став Й. Валіцький. Того ж дня було утворено *Гімнастичне товариство*. Протягом тижня проходили обговорення політичних і освітніх питань, внаслідок чого 15 квітня була відкрита перша школа товариства *Освята*, 16 квітня – *Польський дім*, 19.04.17 р. було утворено *Польський робітничий союз*. На наступний день відбулись урочистості і заходи, присвячені Дню Конституції: урочиста служба, освячення штандартів, похід за участю

4.000 осіб, виступи українських, російських, єврейських делегатів. Польська міська рада придбала польську друкарню [410, s. 2]. 28.05.1917 р. зусиллями київської секції ППС-фракція організовано народне віче, на якому виступали промовці з Києва [427, s. 2].

05.06.1917 р. у місцевому театрі відбулась аматорська вистава для дітей, у якій брали участь виключно діти біженців з притулку № 1 і 2 ЦГК. Головною ініціаторкою і режисеркою вистави була С. Панушевська, почесна опікунка ЦГК [429, s. 3]. У вересні 1917 р. у *Білій Церкві* було відкрито польські середні школи для хлопців і дівчат [435, s. 2]. У квітні 1917 р. у м. Сквирі створено повітовий комісаріат і комісаром обрано С. Саріуш-Залевського, помічником – Й. Левандовського. До повітової ради увійшли Л. Абрамович, Л. Баранецький, Н. Хоєцька та ін. [415, s. 2].

У м. *Черкаси* 21-22.05.1917 р. загальне польське віче організував *Польський дім*, на якому були присутні 300 учасників. Рішенням зборів головою став польський комісар ПВК – Г. Буш, заступником Ю. Мошинський. У ході засідання вислано делегацію на організований одночасно з'їзд українців. В ухваленій зібранням резолюції зазначалось, що «польське віче у Черкасах виражає свою єдність у діяльності з утворення вільної, об'єднаної і незалежної Польщі» [427, s. 2]. Навесні 1917 р. у Черкасах виникло *Польське черкасько-смілянське драматичне товариство*, завдяки зусиллям Єжи Щерського і Вітольда Матогі. У червні відбулась перша вистава «Польща іде», яка мала значний успіх [435, s. 2].

Поляки *Поділля* активно включилися в загальні демократичні процеси краю. У березні у м. *Вінниця* виникли нові громадські організації, зокрема *Союз офісних працівників*, який 28.03.1917 р. скликав загальні збори з метою об'єднання для спільної діяльності. 12.03.1917 р. відбулось загальне зібрання жінок, які легалізували організацію *Союз польських жінок* [392, s. 2]. У квітні відбулось засідання відділення *Товариства польських жінок* – подільського Кола. Як зазначила його голова Л. Рудніцька-Ярошинська, Коло існувало з 1910 р. нелегально і в умовах післяреволюційної свободи вільно продовжило свою діяльність. З коштів,

що залишалися у касі Товариства, 1000 руб. було виділено на організацію *Польської мацежи школьної на Поділлі*. Прийнято проект утворення польської кооперації у Вінниці, що дозволив розширити діяльність на всю округу і стати гуртовнею, що забезпечувала товарами польські магазини на Поділлі. Затверджено також проект утворення *Товариства польського вчителства* і відкриття з 01.06.1917 р. курсів для народних вчителів [407, s. 2]. 15.05.1917 р. у Вінниці відбулось друге легальне зібрання *Польського товариства жінок* під керівництвом його голови Л. Рудніцької-Ярошинської за участю делегаток відділів з повітів. У дискусії обговорювались зміни статуту Кола, що витікали з нових умов. Було вирішено також об'єднатися з іншими жіночими польськими організаціями з центром у Києві [428, s. 3].

30.04.1917 р. у Вінниці було засновано товариство культурного спрямування *Лютня польська* (Lutnia Polska w Winnicy). На загальному зібранні було затверджено статут Товариства, представлений Л. Раковським і обрано правління, до складу якого увійшли Л. Яловицький, Р. Глогоський, М. Розвадовська та ін. До товариства записалось 70 осіб [415, s. 2].

Польська громада м. Кам'янець-Подільський налагодила тісний зв'язок з ПВК на Русі й утворила польський комісаріат. 20.04.1917 р. польським повітовим комісаром К. Червінським було скликано організаційне віче польського населення всього повіту, на яке прибули землевласники, міщани, фабричні робітники, селяни з усіх парафій разом із своїми пробощами – більше 1000 осіб. На віче було прийнято ухвалу, в якій зазначалось, що все населення кам'янецького повіту повинно відпустити взаємні звинувачення і об'єднатися для діяльності національного характеру та зайнятися зміцненням католицької віри й розвитком національної освіти [416, s. 3].

26.05.1917 р. правління *Римо-католицького благодійного товариства* (РКБТ) зібрало загальні збори, на яких прозвітувало про свою діяльність. Завдяки енергії голови правління кс. Ю. Орловського вдалось уникнути фактичного закриття Товариства після розпорядження сенату від 18.11.1913 р. У звіті за період трьох

останніх років дохід Товариства склав 82.225 руб. З цієї суми видатки на притулок для хлопців склали 9.987 руб., на школу домашнього господарства – 2.705 руб. і на інші витрати. За великі пожертви Марію Дверніцьку визнано почесним членом Товариства. До нового правління увійшли голова – А. Журавський, віце-голова – кс. Ю. Орловський, скарбник – В. Вінарський, секретар – кс. Ю. Борисюк [432, s. 2].

Парафія у *м. М'ястківка* нараховувала близько 5.000 осіб, серед яких переважали селяни і колишня чиншова шляхта. Рівень освіти населення був дуже низький, тому організацією школи для населення зайнявся місцевий пробоц ксьондз І. Лахович. Створений шкільний комітет отримав дозвіл на відкриття школи і завдяки жертвам Кароліни Ярошинської і графа Т. Бжозовського та складкам громади зібрана сума на придбання приміщення для школи [371, s. 3].

З ініціативи пробоца ксьондза Павловіча у *м. Бершаді* з'явилася парафіяльна школа. Її очолив засновник, директор місцевого цукрового заводу М. Рогальський. До складу Правління увійшли 70 осіб. Фінансові питання вирішилися шляхом добровільного оподаткування усіх парафіян, що дало успішний результат. Кожна сільська польська родина платила по 10 коп. податку від десятини, державці – по 15 коп. за десятину, офіціалісти, які мали до 600 руб. доходу – 2 руб. щорічно, офіціалісти від 600 до 2000 доходу – 2 %, а більше 2.000 руб. доходу – 3 %, власники промислових підприємств – 3 % від чистого прибутку. Таким чином було забезпечено сталий дохід школи до 6.000 руб. щорічно. Засновано також інтернат у приватних родинах. Відкрито школу з одним класом і з двома відділами на 60 дітей в окремому приміщенні. Крім того у Бершаді існувало 3 притулки, які утримувались: один коштом ПТДЖВ, другий за рахунок цукрового заводу і третій коштом панів Глинських [380, s. 3]. На загальному зібранні польської громади було вирішено школу віддати під егіду *Мацєжи школьної*, на організаційне зібрання якої було відправлено А. Шептицького [417, s. 3].

На початку січня 1917 р. у *м. Гайсин* на користь місцевого відділення ПТДЖВ від благодійника і артиста Т. Леліви відбувся благодійний концерт. На ньому він виступив з арією Стефана з опери «Старий двір». Концерт зібрав суму 2.462 руб. і

гарні враження [376, s. 3]. У травні тут відбулися урочистості з нагоди дня Конституції Польщі, на які прибули польські селяни навколишніх сіл [416, s. 3]. У квітні у м. Янув розпочало свою діяльність товариство *Огніво*, метою якого був захист прав поляків в Україні, поширення освіти серед польського населення. Головою організації обрано гр. Холоневську, заступником – ксьондза пробоща Р. Буяльського. З ініціативи членів Товариства, зокрема залізничників було утворено Комітет із святкування польського штандарту на чолі з В. Дмоховським. Штандарт був виготовлений в Одесі і 09.05.1917 р. мав бути доправлений залізницею у парафіяльний костел Янува [415, s. 2]. Польська громада м. *Ліповець* організувала парафіяльний комітет, як економічно-адміністративне товариство на чолі з М. Янковським і створила Польський дім, яким керував В. Клімашевський і в якому проводилась культурно-освітня діяльність. На приміщення Польського дому ксьондз пробощ Смульський пожертвував костельний дім. 09.05.1917 р. у Ліповці зусиллями Ю. Мазаракової, Б. Бартошевича, А. Янковської відбувся концерт, що приніс загалом 1166 руб. доходу [431, s. 3].

Демократичні процеси охопили польське середовище не тільки на Правобережній Україні, а також в інших частинах України, де проживали як місцеві поляки, так і групи біженців. На Півдні і Сході України переважала інтелігенція і робітники, значною мірою емігранти, що вплинуло на характер діяльності і зміст суспільно-політичного життя.

З метою збільшення коштів на діяльність відділення ПТДЖВ у м. *Полтава* група аматорів організувала виставку, в якій взяли участь В. Косінська, Й. Расінська, Й. Юраго та інші. Дохід від білетів і програм склав 400 руб. на допомогу біженцям. Обкладинку до програми зробила скаутська молодь [422, s. 3]. У час війни у *Кременчуку* склалась польська колонія із місцевих мешканців та евакуйованих службовців Варшавсько-віленської залізниці, робітників Прушковських майстерень, відділу варшавської фабрики. Головний директор фабрики намагаючись задовольнити матеріальні культурні потреби працівників, збудував на території фабрики спільну їдальню і театр на 500 осіб, в якому було зосереджено все життя

фабричної колонії. 12.04.1917 р. відбувся вечір, присвячений Г. Сенкевічу. Дохід з концерту склав 2.000 руб. і за спільною згодою пішов на створення бібліотеки Г. Сенкевіча і пам'ятної дошки йому в костелі [401, s. 2].

У грудні 1917 р. у м. Суми кількатисячна колонія польських біженців опинилася у скрутному становищі. Опікувалося ними ПТДЖВ, яке утримувало притулок і школу. ЦГК також створив школу, притулок у місті й у кількох селах. На весні у Сумах було утворено *Польський дім*, споживчий кооператив, для якого зібрано 2000 руб. утворено спільний Комітет порятунку, який очолив І. Жиліч. [478, s. 6]. У березні 1917 р. у *Чернігові* завдяки зусиллям В. Тарасевича відбулось організаційне засідання, на якому було створено молодіжне товариство *Польський скаут*. На засіданні з доповіддю про харцерство і його вплив на молодь виступив доктор Жушковський, про історію цього руху розповів В. Тарасевич. Місцевий представник ЦГК Е. Реттінгер дав на розвиток товариства 150 руб. Його було обрано головою Товариства, заступником – В. Тарасевича. Членами Правління стали Ф. Цемневський, кс. М. Гіжинський, Х. Зайдова [401, s. 2].

Після лютневої революції 1917 р. громадське життя *Харкова* стало активним і насиченим. Легалізувалися вже існуючі та створювалися нові громадські організації. У квітні 1917 р. у Харкові було зареєстровано товариство *Сокул польський*. [165, арк. 1]. В університетах Харкова діяла *Унія прогресивної і незалежної молоді* (Unia Młodzieży Postępowej Niepodległościowej), що виникла з ініціативи ППС-фракції. Організація стояла на ідеологічних позиціях ППС, однак діяла незалежним чином. Нею видавалася газета «Польща для народу, народом здобута». Завдяки активній діяльності відділення ПТДЖВ крім школи для дітей, була утворена школа самоосвіти для дорослих серед робітників залізничних майстерень, евакуйованих з Варшави. Там викладали студенти, члени Унії З. Заремба, М. Козловський, Р. Яблоновський – члени ППС-фракції і Р. Глінський та В. Суходольський – члени ППС-лівиці. Завдяки зусиллям Т. Перетяткович в середній школі було створено *Союз соціалістичної молоді* (Związek Młodzieży Socjalistycznej), на чолі якого стали Т. Бжозовський і С. Пашковський. У *Польському домі*, натомість, діяла молодіжна

організації харцерів під керівництвом Свірського, патронат над якою здійснювала Національна демократія [596, s. 215-224].

Російська революція змінила життя нечисленної польської громади *Херсона*. Відбулась низка віче і зібрань за участю поляків усіх соціальних сфер. 18.03.1917 р. на віче за пропозицією доктора Вітвіцького було утворено *Раду польських делегатів*, що проживали у місті й стали репрезентантами польського середовища в новому міському управлінні й різного роду інституціях і комітетах. Усі виступи від імені поляків без погодження Ради вважалися недопустимими. Статут Ради був опрацьований спеціальною комісією і затверджений зібранням 25.03.1917 р. До складу Ради делегатів увійшли 15 осіб на чолі з інженером С. Мрозовським. У місті також було організовано *Кулко млодзєжі* (Kółko młodzieży) під керівництвом Яна Зелінського. Лекційний комітет Ради організував низку популярних лекцій з польської історії, які збирали численні аудиторії в Польському домі. [434, s. 3].

Отже, після лютневої революції 1917 р. суспільно-політичне життя у великих містах і українській провінції активізувалось. Важливою складовою суспільно-політичного життя стала преса, яка була виразником програмних ідей і поглядів різних політичних сил, місцем дискусій з питань суспільного розвитку поляків в Україні, засобом об'єднання польського населення через висвітлення діяльності польських організацій, об'єднань та інституцій, життя поляків у містах і провінції.

На Правобережній Україні через мережу створених в польських громадах міст і поселень комісаріатів, підпорядкованих Київському ПВК, забезпечувалось проведення загальної польської політики. Ідеологічне розмежування польських політичних сил, що відбулось на III з'їзді польських організацій у червні 1917 р. у Києві не стало на заваді проведенню спільної для всіх поляків справи розвитку польського шкільництва, підтримки національної культури. На Сході та Півдні України, де в польському середовищі кількісно переважаючими були робітники, активізувались і посилились впливи польських соціалістичних партій, що робили акцент на радикальних соціально-економічних перетвореннях.

Хвиля революційних змін залучила поляків великих міст і провінції до загальних процесів розбудови громадсько-політичного життя на місцях, надаючи йому польського національного характеру. На численних зборах і віче обиралися керівництво громад, створювалися польські громадські політичні, військові, освітні, культурні організації, польські школи й Польські доми, що стали центрами об'єднання місцевого польського населення та біженців.

Таким чином, впродовж 1917–1918 рр. польське населення в Україні зазнало значних трансформацій. Зовнішніми їх факторами виступили російська лютнева та Українська національна революція 1917 р., більшовицький переворот у жовтні 1917 р., боротьба за українську державність у 1917–1918 рр. Польське населення в Україні підтримало демократичні перетворення російської лютневої революції 1917 р. В польському суспільно-політичному русі відбулось ідеологічне розмежування і виділення чотирьох таборів: консервативного, націоналістичного, ліберально-демократичного і соціалістичного з двома течіями: незалежницькою та інтернаціоналістичною. Попри всі ідеологічні розбіжності у березні 1917 р. у Києві було створено Польський виконавчий комітет на Русі – інституцію, яка презентувала польське населення в Україні назовні і складалася з представників усіх політичних таборів, однак зі значною перевагою національних демократів.

Всі польські політичні сили в Україні визнали український народ господарем і підтримали його прагнення до політичного самовизначення та створення державності. Ліві польські незалежницькі сили – ППС-лівиця, ППС-фракція і представниця буржуазних кіл – ПДЦ після розколу політичних сил, що стався на III з'їзді польських громадських організацій у червні 1917 р. підтримали Українську Центральну Раду, ставши її членами і налагодили співпрацю з нею через участь в структурах українського уряду. ППК відмовився від співробітництва з українськими органами влади. Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. спільно з більшовиками діяла СДКПіЛ і пізніше ППС-лівиця та ППС-фракція. Використовуючи свій вплив на робітників, ними було створено низку партійних груп на Півдні і Сході України. В союзі з більшовиками вони встановлювали

радянську владу в Україні і підтримали збройну боротьбу радянської Росії проти УНР. Підписання Брестського миру і встановлення гетьманату Павла Скоропадського знайшло підтримку в польського консервативного табору, зацікавленого в стабілізації політичної та економічної ситуації.

Одним із внутрішніх факторів перетворень суспільно-політичного життя польської громади в Україні було вирішення питань суспільного розвитку, зокрема ставлення до створення польської армії. Частина польської громадськості, підтримувана більшістю польських військових союзів і націоналістично-консервативним табором виступала за створення польських збройних формувань в Росії. Польські соціалістичні сили та представники ліберально-демократичного табору були противниками утворення Польських збройних сил. Влітку 1917 р. за підтримки російського командування було створено три Польських корпуси, що були розміщені в Білорусії та Україні. Їх перебування на українській території викликало часті конфлікти та сутички з українськими селянами. Польські поміщики надавали їм матеріальну підтримку, використовуючи польські збройні підрозділи для захисту власних маєтків від нападів озброєних селян і місцевих банд. Після підписання Брестського миру за наказом командування окупаційних німецьких військ Польські корпуси були роззброєні.

Демократичні революційні перетворення 1917 р. позитивно позначились на суспільно-політичному житті польського населення у великих українських містах та провінції. Проводились масові маніфестації, збори, віче, на яких створено низку громадських організацій політичного, професійного, культурно-освітнього спрямування, налагоджено зв'язок провінцій з ПВК у Києві через структури комісаріатів. Специфікою Сходу і Півдня України було переважання там впливів соціалістичних партій і сприяння впровадженню соціально-економічних перетворень на основі соціалістичних ідей.

Завершення Першої світової війни, якому передувала внутрішня політична боротьба українських національних сил з більшовиками, зовнішня російська агресія, військова німецька окупація привели до утворення незалежної польської держави і

встановлення радянської влади в Україні. Більшість польських політичних і громадських діячів залишили Україну, виїхавши до Польщі.

РОЗДІЛ 5. ОСВІТА ТА КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ ПОЛЯКІВ УКРАЇНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

5.1 Розвиток польської освіти в Україні

Почуття національної свідомості, патріотизм і прагнення до свободи в польського народу найбільше проявлялися у кризові періоди. Важливим чинником у збереженні власної ідентичності в умовах бездержавності був розвиток польської освіти та культури.

Внаслідок відсутності політичних свобод прояви національного життя польського народу були обмежені. Низка поколінь виховувалась на живій традиції народу і на літературних творах відомих польських письменників [980, s. 5]. Національна культура стала єдиною і об'єднуючою силою всього народу на основі спільності мислення, почуттів, єдності ідеалів, що виникали виключно із виховання поколінь на національній пам'яті [902, s. 2].

Боротьба за самостійне національне життя і відновлення державності проявилася у двох повстаннях ХІХ ст. Вони зумовили відповідну реакцію російської влади і запровадження політики обмеження прав і свобод поляків. Було проведено низку заходів антипольського і русифікаторського спрямування з метою знищення політичних, економічних і культурних впливів поляків в імперії, зокрема в Україні. Так, заборонялося носити польський національний одяг [169, арк. 2] співати польською мовою у церквах [170, арк. 25]. 08.04.1867 р. Міністерством народної освіти був виданий циркуляр про заборону вихідцям із Королівства Польського займати посади керівників учбових закладів, інспекторів гімназій і вчителів історії, російської мови і літератури [71, арк. 7]. У 1872 р. Міністерство юстиції опублікувало перелік посад, які не дозволялося займати полякам в 9-ти губерніях Західного краю [47, арк. 2].

Польська мова була витіснена з вжитку, що стало важливим заходом загальної русифікаторської політики царської влади. Відсутність можливості використання та навчання рідною мовою стало причиною проведення таємної освітньої діяльності, створення шкіл та організацій, які займалися поширенням освіти серед поляків.

Циркуляр генерал-губернатора забороняв використання польської мови в усіх закладах, розмовах з селянами, також продаж польських букварів і календарів [62, арк. 49-53]. Одночасно не дозволялося друкування і продаж книг польською мовою в Київській, Подільській і Волинській губерніях [59, арк. 1-53], вживання польської мови при веденні рахунків і книг в аптеках. На лікарів і провізорів, які це порушували, накладався штраф [61, арк. 1-8]. Полякам навіть не дозволялося зберігати тексти польських пісень, фотографій осіб, одягнутих в польський національний одяг [60, арк. 1-24].

Одержання освіти рідною мовою в тих умовах для польського населення було неможливим. Тому завдяки зусиллям заможних, національно свідомих поляків була створена низка таємних польських шкіл, якими керували студенти А. Міодушевський в маєтку Браницьких і К. Гонсьоровський. Низка поміщицьких сімей таємно надавала польську освіту дітям: Пшецлавські з Любчі на Київщині, Крижановські з Радомисля, Соколовські з Бердичева та ін. [1005, s. 190]. Серед учнів державних середніх шкіл також існували таємні організації самоосвіти у містах Київ, Житомир, Луцьк, Немирів. Деякі з них збереглися до Першої світової війни. Як правило, учні без участі дорослих вивчали польську мову, літературу, історію. У Житомирі такий гурток існував з 1877 р. під назвою *Житомирська учнівська польська корпорація* (*Żytomierska Uczniowska Polska Korporacja*) [986, s. 85].

У процесі творення таємних польських шкіл значну роль відігравали два відомих польських громадських діяча: Ю. Анджейовський, промисловець, власник фабрики у Києві та Л. Янковський, землевласник зі Сквирського повіту Київської губернії. У 1890 р. у Києві виникло *Коло людове* (Koło Ludowe – Народний гурток) – організація, ініційована Л. Левковичем і Г. Сарцевичем, яка у 1897 р. трансформувалася в організацію *Коло освяти людовей* (Koło Oświaty Ludowej [1005, s. 195]. У 1904 р. на таємному освітньому з'їзді, який відбувся в маєтку директора цукрового заводу в м. Узин Г. Здановського, взяли участь 600 осіб з усієї Правобережної України і було затверджено статут товариства *Освята* [763, s. 422-423].

Вищу освіту польська молодь могла здобути в Київському університеті, так як вихідців з Литви і Білорусії не приймали у Варшавський університет. У середині XIX ст. у Київському університеті навчалося 395 студентів польської національності або 19,4 % від загальної кількості [872, s. 123]. У 1884 р. із 1702 студентів Київського університету 1103 були православними, 273 католики, 271 – євреї [451, s. 17]. Точної кількості студентів-поляків на початку XX ст. немає. Однак, можна припустити, що їх чисельність у 1895–1914 рр. могла складати близько 1.500 студентів, тобто 20 квотних відсотків від загальної кількості біля 9000 всіх студентів [569].

На початку XX ст. після російської лютневої революції 1905 р. поляки в Україні в легальних умовах розпочали діяльність за відновлення своєї національної школи. Однак, спроби створення польських шкіл були заперечені російською адміністрацією, яка вбачала у тому знаряддя полонізації краю [708, с. 101]. 14.07.1906 р. був легалізований статут товариства *Освята* (Oświata). Але вже 04.09.1909 р. був виданий указ про закриття цього товариства через невідповідність його діяльності [1005, s. 196]. В умовах післяреволюційної реакції більшість культурно-освітніх організацій діяла підпільно. Таким чином, досягнення російської революції 1905 р. в багатьох сферах суспільного життя були згорнуті, почався період реакції.

Боротьба за національну школу продовжувалась, але тільки 01.07.1914 р. Державна дума і Державна рада прийняли закон, відповідно до якого право вибору мови у приватних закладах надавалося організаторам цих шкіл, окрім російської мови і словесності, історії та географії Росії, що і надалі залишались обов'язковими. Атестат випускників таких шкіл прирівнювався до державних і давав можливість вступати до вузів [683, с. 39].

Прагнення до освіти польського населення вилилося у підтримку організації польських шкіл, так як потреби польського шкільництва були великі й воно було відірване від Польщі [459, s. 161]. Початок розбудови польських шкіл проходив у важких воєнних умовах. Практичне втілення закону про приватну освіту найбільші

успіхи мало в Києві. До організації польських шкіл долучилася католицька церква. В червні 1915 р. подання до влади про дозвіл заснування парафіяльної школи при парафії Св. Александра у Києві було задоволено [338, s. 2]. Рішення про відкриття трикласної школи було прийняте також на зібранні парафіян при костьолі Св. Миколая 02.02.1916 р. у клубі *Огниво*. Організаційними питаннями зайнялися С. Коперницький, О. Котович, доктор М. Петкевич, І. Волошиновський і З. Венцковський. Коли в червні 1915 р. було одержано дозвіл на відкриття школи, фінансову допомогу їй надала польська громада [345, s. 3].

Однією з перших у Києві відкрила середню приватну школу для дівчат В. Перетяткович. Хоч навчання велося російською мовою, але це була за своєю сутністю польська школа [460, s. 84]. В. Перетяткович доклала великих зусиль у справі організації польських шкіл і після довгих труднощів одержала дозвіл на відкриття другої жіночої школи з польською мовою навчання і сімома класами [347, s. 2]. В 1915 р. вона дістала згоду на відкриття восьмого класу, що дозволяло вихованкам відразу після закінчення школи здавати екзамен на одержання атестату при 4 чоловічій гімназії у Києві. Програма навчального закладу В. Перетяткевич мала в основі програму чоловічих гімназій і перевищувала її запровадженням інших предметів, що дозволяли вихованкам одержати якісну освіту. Загалом система викладання у В. Перетяткович не обмежуватись сухими лекціями, а доповнювались практичними заняттями [442, s. 25-26].

Разом з тим, ці школи завжди знаходились у полі зору російських чиновників в освіті, які контролювали навчальні програми, організацію освітнього процесу, учнівський контингент. Так, у вересні 1916 р. після двох років дозволу на існування приватних шкіл Міністерство народної освіти видало циркуляр про проведення ревізії середніх міських навчальних закладів, так як до міністерства надійшли повідомлення, про те, що приватні школи, користуючись правами державних, зловживають своїм правом і допомагають учням уникати воєнної служби [351, s. 3].

Новий етап у створенні польських шкіл розпочався з появою біженців. Їх організацією займались як приватні особи, так і громадські організації з надання

допомоги біженцям. У діяльності київського відділення ПТДЖВ активною була шкільна секція, яка займалася організацією польських шкіл, інтернатів, розміщенням по приватних будинках тимчасово або постійно молоді, якій не вистачило місця в утворених інтернатах, а також прийомом пожертв на цю справу.

Шкільну секцію ПТДЖВ у Києві очолювала К. Вількошевська, членами були М. Шелінська, А. Гутовська та ін. Найбільшою перешкодою до розширення інтернатів була відсутність приміщень. Представники секції через пресу зверталися до власників будинків, які б могли віддати приміщення на навчальний рік безплатно або за найнижчу ціну [347, s. 4].

Секція опіки над дітьми біженців і переселенців, очолювана Г. Моджинським до 1917 р. утворила понад 19 різного роду відділень для більш ніж 900 дітей. Серед них були такі, де крім перебування і утримування, можна було одержати навчання конкретному ремеслу, зокрема шевському, кравецькому, столярному, слюсарному та ін. Секція утворила також початкові школи в передмісті Києва – Деміївці для 190 дітей і Солом'янці для 240 дітей [845, s. 182].

Розвиток приватної польської освіти, створення польських шкіл, інтернатів і притулків шкільними секціями товариств надання допомоги постраждалим у війні полякам за допомогою держави знаходив відгук у населення. У Києві та інших українських містах відбулась низка акцій, які мали на меті організацію матеріальної допомоги для створення польських шкіл і привернення уваги до проблем польської молоді в умовах війни, необхідність надання їй освіти. Ці заходи були частиною загального польського руху за розвиток польської освіти у всіх розділених польських землях.

Наприкінці квітня 1915 р. у Києві в польському середовищі поширилась відозва щодо підтримки польської молоді. Вона була продовженням триденної акції під девізом: допоможи собі сам, що пройшла у Варшаві. Громадська ініціатива полягала не стільки в організації жертвовної справи милосердя, як в активних діях суспільства з підтримки польської освіти [328, s. 2]. Про необхідність допомоги

шкільній молоді висловлювались керівники київського відділення ПТДЖВ. Потреби молоді повинні були трактуватися як першочергові [329, s. 1].

З ініціативи членів студентської організації *Полонії* при київському відділі ПТДЖВ виникла *Академічна секція*, яка займалася наданням допомоги студентській молоді у пошуку роботи, оплаті за наступні роки навчання, виділення матеріальної допомоги найбіднішим, утримання інтернатів, дешевих їдалень. Перше завдання, яке виконувала ця секція стосувалося реєстрації польської академічної молоді, яка прибувала в Київ. Секція зареєструвала 800 з близько тисячі студентів як місцевих, так і прибулих з територій, зайнятих військами центральних країн. Частина з них виїхала у провінції, частина була мобілізована до війська, хтось був у Києві тільки проїздом.

Серед записаних у Києві студентів вигнанцями були близько 200 осіб. Особлива увага надавалась тим студентам, яким залишився рік чи два до закінчення навчання. Секцією на це виділялось 5.250 руб. і на матеріальну допомогу 1600 руб. У студентському гуртожитку була облаштована дешева їдальня, в якій обіди і вечері коштували 45-50 коп. Щоденно їдальня видавала 150 обідів і 50 вечерь, а її утримання обходилося 750 руб. щомісячно [845, s. 190]. Гострою була також проблема забезпечення студентів житлом. Через пресу йшли звернення до населення здавати свої приміщення студентам [349, s. 3].

З метою надання матеріальної допомоги студентам-полякам, які навчалися в університетах Києва у перші роки війни була утворена організація *Братня допомога*. Студентам видавались позички, що дозволило багатьом з них можливість отримати освіту. Разом з тим, частина студентів борг не повернула, чим створила скрутну ситуацію в товаристві, і неможливість надання кредитів для навчання іншим студентам. Тому товариство зверталося з проханням до боржників повернути кошти [404, s. 3].

Влітку 1915 р. питання організації освіти для польських дітей піднялося на державний рівень. Оскільки в середині 1915 р. потік біженців значно збільшився, Міністерство народної освіти у серпні 1915 р. видало циркуляр щодо запровадження

навчання для дітей біженців. У ньому зазначалось, що попечителям навчальних округів необхідно було з'ясувати кількість дітей-біженців, які потребують продовження навчання. Для дітей біженців-іноземців, заняття повинні були проводитись по можливості за національностями і навчальними програмами місцевих народних шкіл рідною мовою і законом віри [299, с. 3].

Попечителям навчальних округів запропоновано з'ясувати кількість і місце перебування біженців-учнів у початкових училищах та студентів у вищих навчальних вчительських семінаріях й інститутах для своєчасного задоволення їх утримання [276, с. 2]. Відділення ПТДЖВ надавали різноманітну допомогу біженцям і переселенцям, в тому числі і організацію навчання школярів [845, с. 173]. До роботи з організації навчання залучалась також польська інтелігенція, що перебувала у вигнанні [820, с. 308].

На організацію польського шкільництва, що здійснювалась насамперед відділами товариств, що надавали допомогу полякам, постраждалим у війні – ПТДЖВ, ЦГК та іншими державою виділялась фінансова допомога. Координація їх діяльності та затвердження бюджетів відбувалось через Раду з'їздів з центром у Москві, пізніше у Петрограді, якій підпорядковувались організації допомоги біженцям в Україні. На з'їздах організації звітували про свою роботу та узгоджували плани діяльності.

У 1916 р. у Москві відбулось засідання Ради з'їздів польських організацій, що надавали допомогу біженцям. На ньому зазначалось, що шкільна організація і виховання зосереджені в 17 середніх школах, (2 з яких у Києві, 1 – у Харкові), 600 народних школах, 700 притулках, що охопило 85.000 польської молоді [352, с. 3].

З погіршенням економічного становища Росії у зв'язку з затяжним характером війни, поразками на фронті держава зменшила розмір бюджетної матеріальної допомоги біженцям. Польські організації допомоги біженцям змушені були визначати напрямки фінансування потреб переселенців та зменшити витрати на освітню діяльність.

У вересні 1916 р. у Київській окружній раді відбулась нарада представників польських організацій, які надавали допомогу жертвам війни. Головним завданням була організація роботи в умовах зменшення державного фінансування діяльності товариств. На нараді повідомлялося, що для Київського району затверджено бюджети лише для Київської і Волинської губерній, решта губерній коштів не одержали. Було вирішено, що єдиним виходом з цього становища міг бути збір пожертв у населення, тому що «не можна собі дозволити закрити жодної школи чи притулку». Результати внесків на київські школи у вересні 1916 р. переконали, що громадськість розуміла важливість цього питання. Одноголосно було прийнято постанову підтримувати польську освіту в Київському районі, в якому знаходилося 13.000 польської молоді, постраждалої від війни коштом польського населення [353, s. 2]. У жовтні 1916 р. шкільною секцією Київського відділу ПТДЖВ було відкрито польські курси для вчителів початкових класів від імені Тетянівського комітету [359, s. 2].

Активними у справі розвитку польської освіти були відділення ПТДЖВ у Харкові та Одесі. Польська колонія у *Харкові* ще на початку ХХ ст. відзначалася високою грамотністю і наявністю викладання польської мови у деяких навчальних закладах. З 1902 р. у гімназії Драшковської, для навчання кількох учениць римокатолицького віросповідання було дозволено викладання Закону Божого ксьондзом. У серпні 1905 р. дозвіл на викладання Закону Божого польською мовою одержало училище, що утримувалось товариством «Піклування» і Друге реальне училище [695, с. 341].

У роки Першої світової війни польська громада Харкова збільшилась за рахунок значної кількості польських біженців, евакуації сюди навчальних закладів: Варшавського ветеринарного інституту, жіночого інституту, Ковенської і 7-ої Варшавської гімназій. За ініціативою Польського дому та відділення ПТДЖВ в районі Москалівка було утворено гімназію, викладачами у якій були відома польська письменниця Б. Островська, доктор філософії – Т. Крушинський, діячі польської соціалістичної партії – Р. Яблоновський і В. Суходольський, адвокат

В. Супинський. У ній навчалось близько 200 учнів [695, с. 341]. У жовтні 1914 р. на кошти Тетянівського комітету було відкрито вечірні класи для дітей біженців, в яких викладали евакуйовані з Королівства Польського вчителі. З загальної кількості учнів 2.468 осіб – 595 були поляки. Навчання проводилось за програмою початкових класів [681, с. 89].

Кількість поляків, зареєстрованих у центрі надання допомоги біженцям у вересні 1916 р. у Харкові складала 8.000 осіб. Тут функціонували 7 початкових шкіл для 500 учнів. Ще 300 учнів чекали на відкриття нових шкіл. Середню освіту надавала польська реальна школа, яку відвідували 250 учнів [489, с. 14]. Відділення ПТДЖВ у Харкові опікувалось шкільною освітою, вважаючи цей напрямок одним із пріоритетних. Польська школа знаходилась в окремому приміщенні (по вул. Москальовській, 55), переробленому під школу. Багато зусиль для нормального функціонування школи докладав її директор Боровський і *Товариство працюючих жінок*. Меценатом школи був Щавінський [350, с. 3].

Навчання дорослих проводилось з ініціативи окремих осіб. Відомо, що навчання солдат у Харківському шпиталі проводила С. Бербецька. М. Гжималовська організувала гурток самоосвіти для дорослих, відвідувачами якого стали робітники залізниці та підприємств, евакуйованих з Польщі [695, с. 342].

З розумінням громадянської відповідальності підійшли до організації школи в *Одесі*. Виразником позиції польської громади в організації польського шкільництва виступив популярний публіцист М. Рудницький у газеті «Тижоднік Одескі». Він наводив слова Т. Чацького, що «шкільну справу можна організувати на двох речах: на громадянському почутті і публічній жертвовності» [486, с. 7]. Освячення польської початкової школи в Одесі відбулось 08 грудня 1915 р. [490, с. 8]. Спочатку для навчання учнів користувалися приміщенням нового костелу по вул. Катериненській, пізніше школа займала два приміщення на першому і другому поверхах, в яких розміщувалися сім відділів, з яких – 2 вищих, 4 – початкових, професійна школа, в якій дівчата навчалися крою і шиттю. На новий рік було записано 321 учень. Діти походили з Королівства Польського, Галичини, Литви, Волині й Поділля. З Варшави

було – 24,3 %. Найбільше виявилось дітей ремісників – 40 %, далі – робітників, селян, купців і 3,7 % – інтелігенції. Найчисленнішим став найстарший відділ. Із записаних дітей зроблено кваліфікаційні висновки, в яких виявили наукові успіхи: дуже добрі – 16,5 %, добрі – 28,9 %, достатні – 24,5 %, помірні – 20 %, незадовільні – 14,3 %. До школи систематично приходила для огляду лікарка. За її даними кращий стан здоров'я був у хлопців [501, s. 11]. Зазначена статистика вказувала на належний рівень викладання, достатню забезпеченість вчительськими кадрами і відповідність результатам навчання між школами в еміграції та на батьківщині.

На засіданні шкільного відділу ПТДЖВ 11.08.1916 р. було ухвалено рішення про організацію середньої польської школи, керівництво якою мав здійснювати Ю. Чарторийський, вчитель середніх шкіл у Варшаві і член одеського відділу ПТДЖВ [503, s. 10]. Польські школи створювались також у менших містах Сходу і Півдня України – Сумах, Херсоні, Миколаєві, там де була значною польська громада, збільшена у роки війни за рахунок біженців.

Найбільш активний і плідний період у діяльності польських освітніх організацій розпочався після російської лютневої та української національної революцій 1917 р. Після повалення влади царя, утворення нових органів влади в Україні почали виникати нові громадські інституції в галузі освіти, які намагалися вповні забезпечити національні права польської громади.

Одним із перших рішень утвореного у Києві Польського виконавчого комітету було створення 10.03.1917 р. відділу освіти, який очолив С. Каліновський. До його складу увійшли відомі громадські діячі – Ю. Анджейовський, А. Дрогошевський, В. Лукашевич, К. Вількошевський. Після розколу, який стався у червні 1917 р. на III з'їзді польських організацій і виходу із утворених раніше польських інституцій демократів, було обрано новий склад правління відділу освіти, яким став керувати Й. Анджейовський, а з 03.05.1918 р. – В. Скібневський. У рамках відділу освіти існували секції: вищих, середніх, початкових, професійних шкіл, позашкільної освіти; секції: видавнича, організаційно-юридична, бюджетна і редакція газети «Пшеводнік осятовий» (Przewodnik Oświatowy) [845, s. 195].

Головним завданням відділу освіти ПВК була координація освітньої діяльності в Україні. Він став ініціатором культурно-освітніх акцій, займався опрацюванням програм і освітніх інструкцій, забезпеченням діяльності шкіл у правовому полі, збирав статистичні дані про стан шкільництва в Україні й потреби освітніх інституцій, координував видавничу діяльність.

За сприяння Київської окружної ради з червня 1917 р. по листопад 1918 р. було видано 158.100 екземплярів близько двохсот вкрай необхідних підручників на загальну суму 180.000 руб. Було привезено також книжки зі Львова видавництва бібліотеки ім. Оссолінських. Зібранням і виданням книжок займався від імені Ради Р. Бнінський і голова видавничої секції Б. Батор [845, s. 195].

На утримання всіх освітніх осередків і проведення освітньої діяльності відділу освіти необхідні були значні фінансові ресурси. Так, на 1918 р. потреба складала 19.211.200 руб. [845, s. 198-199]. З метою фінансового забезпечення польських шкіл і одержання державної підтримки, ПВК організував збір статистичних даних [393, s. 3]. Ці дані стали підставою для звернення до державних інституцій з проханням забезпечити потреби польських шкіл, виходячи зі значної кількості польських дітей в місцях компактного їх проживання.

Справу організації початкових, середніх шкіл та інших наукових інституцій Відділ освіти ПВК доручив місцевим і локальним структурам – зокрема організації *Польська мацеж шкільна* (Polska Macierz szkolna) (ПМШ) Серед громадських освітніх діячів існувало дві концепції її утворення. Одна передбачала створення централізованої організації у Києві з підпорядкованими їй структурами на місцях і друга – об'єднання автономних місцевих організацій.

Питання створення ПМШ викликало велике зацікавлення у польського населення. Новій організації треба було опікуватися уже існуючими в Україні 300 навчально-виховними закладами, що знаходились на утриманні 70 організацій, які належали до Київської окружної ради і ЦГК [391, s. 2].

У липні 1918 р. було утворено *Київську мацеж польську* як об'єднуючу існуючі в Київській губернії організації: Білоцерківську, Уманську, Звенигородську,

Бердичівську. До її складу також увійшли секції київського відділення ПТДЖВ: шкільна, опіки над дітьми, продовольча та промислово-технічна. На чолі організації стояло правління, до якого входили Й. Анджейовський, К. Вількошевський, Я. Корнецький та ін. Свою діяльність ПМШ реалізовувала відповідно до головних завдань через секції: середніх шкіл (керівник К. Вількошевський), початкових шкіл (Я. Корнецький), опіки над дітьми (Г. Можджинський, пізніше Я. Стемплер). Забезпеченням притулків продуктами займалась продуктова секція під керівництвом М. Бончковського. Розвиток загального технічного шкільництва був завданням промислово-технічної секції. Планувалось заснування двох ремісничих шкіл у провінції для хлопців із ковальською і слюсарсько-столярською спеціалізацією [845, s. 210]. У створенні ремісничої школи були зацікавлені як промисловці, так і землевласники, і всі, хто провадив господарство і зіштовхувався з проблемою пошуку справжніх фахівців своєї справи. В 1917 р. була утворена також лікарська секція [477, s. 6].

Одночасно відбувалось відкриття організацій *Мацежи польської* в інших регіонах України. 03.05.1917 р., в *Житомирі* було проведено велике освітнє віче з метою створення організації *Мацежі польської*. Для опрацювання статуту організації вибрано комісію з 30 осіб, до якої увійшли представники усіх суспільних верств [412, s. 3]. У липні 1917 р. у *Житомирі* *Польська мацеж у Житомирі* стала однією з наймасовіших організацій у краї, до складу якої входило 400 осіб. Очолила її доктор О. Курманович [128, арк. 301]. Відділення *Мацежі польської* зусиллями інтелігенції було організовано у серпні 1917 р. у м. *Кременці* на Волині [209, s. 1].

У липні 1917 р. у *Житомирі* *Мацеж польська* провела освітній з'їзд на Волині, в якому брали участь по 3 представника від кожного повітового польського комісаріату, по 1 представнику на кожних 25 членів *Мацежи польської* і по 1 представнику від інших просвітницьких організацій. Головною метою зібрання було вироблення програми подальшого розвитку і взаємної підтримки [197, s. 1]. На цьому з'їзді було організовано *Польський вчительський союз* з метою об'єднання всіх вчителів, підняття рівня польських шкіл і загальної національної освіти на

вищий рівень. При Союзі було організовано безкоштовні тримісячні курси для підготовки учителів. Курсами скористалися 38 вчителів, переважно з провінції. На курсах викладалися польська мова, література, історія Польщі, методика а також практичні заняття. Крім того, при Союзі було організовано Бюро праці для вчителів. Всього в товаристві нараховувалось 63 члени [203, s. 2].

У листопаді 1917 р. правління *Мацежи польської на Волині* заснувало фонд імені князя Романа Сангушка, визначивши на цю мету 1.000 руб. Ця фундація мала фінансувати створення однієї з польських шкіл на Волині. Список благодійників відкрив голова Товариства *Мацеж польська на Волині* біскуп М. Годлевський, який вніс до каси 100 руб. [474, s. 5].

Відразу після лютневої революції розпочався освітній рух на Поділлі. На початку березня на першому легальному з'їзді Товариства жінок-польок було одностайно ухвалено створити *Мацеж польську*, яка з часом стала називатись: *Польська Мацеж Школьна на Поділлі* (Polska Macierz Szkolna na Podolu). 15.05.1917 р. було зібрано з'їзд поляків у приміщенні вінницького магістрату, на якому обрано правління *Мацежи*. Очолила його Л. Ярошинська (голова), заступником став проф. В. Скібневський, скарбником – З. Грохольський [590, s. 142].

Головна увага в діяльності *Мацежи польської на Поділлі*, як зазначалось в статутних документах, була спрямована на народні школи, щоб підняти і зміцнити національну свідомість. Передусім повстало завдання зібрати докладні дані про кількість польського населення на Поділлі і зокрема, кількість дітей шкільного віку. Для цього було розіслано анкети до 103 подільських парафій. У відповідь на анкети було отримано докладний опис кількості поляків на Поділлі. Дітей шкільного віку було 40.000. [590, s. 146].

Розробкою програми навчання у польських школах зайнявся проф. Важинський, який був раніше вчителем вінницької гімназії. Він створив узагальнюючу програму для початкових народних шкіл, що була віддрукована і

розіслана по школах. Кілька тисяч екземплярів підручників відразу закупив З. Грохольський [590, s. 144].

Діяльність ПМШ на Поділлі охопила близько 400 шкільних місцевих організацій і стільки ж шкіл, без врахування притулків та інтернатів для дітей. У своїй діяльності організація не допускала жодних партійно-політичних суперечок у сфері освіти, здобула велику повагу і авторитет як у польського середовища, так і в інших жителів краю [473, s. 4]. Напередодні свята Божого народження *Мацеж подільська* звернулася до всіх своїх відділів, щоб вони доклали зусиль для влаштування новорічного свята, хоч скромного, однак пам'ятного, особливо у важких воєнних умовах [477, s. 5].

З розгортанням широкої діяльності організацій *Польської Мацежи* в різних регіонах України на III з'їзді польських організацій у червні 1917 р. у Києві було прийнято рішення про проведення загального з'їзду губернських організацій і утворення об'єднаної *Мацежи польської на Русі*. Планувалося провести такий з'їзд у листопаді 1917 р. Однак, він не відбувся через політичні події, дезорганізацію державного управління. Проект Статуту нової організації був надрукований у польській пресі, зокрема у тижневику «Пшеводнік освятови» та «Дженнік Кійовськи». Цей документ викликав дискусію і не був сприйнятий головними правліннями Подільської і Волинської *Мацежи польської*. Вони внесли свої правки і побажання.

Врешті 25.09.1918 р. у Києві відбувся з'їзд представників МПШ з усієї України разом з делегатами відділу освіти і представниками ПВК, на якому було утворено *Союз Мацежи польської на Русі* і вибрано її головне правління, або *Головну раду* під назвою *Польський кураторій на Русі*, який очолив В. Скібневський. Почесними членами товариства стали Й. Анджейовський та Л. Янковський. Постановою з'їзду було утворено Раду з'їзду. Завдання організації, декларуючи безпартійність, полягало в об'єднанні і координації діяльності польських товариств і освітніх організацій в Україні [845, s. 210-211].

Діяльність *Мацежи школьної* в Одесі охоплювала значну частину шкіл. Напередодні нового 1917/1918 навчального року правління *Мацежи* звернулось до польської громади з закликом про матеріальну підтримку польської школи. З метою створення міцних підмурків польської школи було створено *Патронат постійних членів*, кожен з яких одноразово вносив не менше 1.000 руб. [512, s. 1].

Після більшовицького перевороту, радянсько-української війни, загострення боротьби в середині України, вимушеного виїзду польської інтелігенції у 1918 р. багато дитячих притулків залишилися без коштів і без опіки, на межі голодної смерті. В цих умовах *Мацеж польська* неодноразово зверталася за підтримкою до польського населення. Також було утворено комітет, зусиллями якого було оголошено тиждень збору пожертв для голодних дітей *Мацежи польської*, який розпочався 03.08.1918 р. На користь ПМШ зусиллями драматичних артистів за участю С. Ярача відбулася театральна вистава «Майсер і колядник» Коженювського [461, s. 6]. Польські й деякі російські магазини влаштували до тижня *Мацежи Польської* знижки на товари, певний процент від яких ішов на продукти і на школу для польських дітей і молоді. Такі магазини мали у себе афіші [463, s. 7].

Загалом у період після лютневої революції в умовах сприятливої політики українських органів влади, попри всі складнощі і проблеми воєнної доби стан польського шкільництва був успішним. Статистика зазначала, що навчальний 1917/1918 рік мав успіх у розвитку польського шкільництва, хоч умови були надзвичайно складні.

У Київській губернії існували 16 середніх польських шкіл (головним чином у Києві) з 3366 учнями. У професійних школах навчалось 425 учнів. Найчисленнішими були початкові школи. У Києві у них навчалось 1525 дітей, а в цілому у Київській губернії – 11.154 учні. Найбільша кількість початкових шкіл і учнів була в Радомисьькому районі – 60 шкіл і 2.275 учнів, 57 шкіл у Бердичівському районі з 4062 учнями в Таращанському районі – 15 шкіл з 830 учнями [935, s. 201]. В Ольгопільському повіті функціонувало 11 польських шкіл з кількістю 480 учнів [137, арк. 68].

У Волинській губернії рівень середньої освіти був нижчий, ніж початкової. У 8 середніх школах навчалось – 1.333 учні, що на 2.000 менше, ніж у Київській губернії. Натомість початкових шкіл було 497 із загальною кількістю учнів – 26.295. Це пояснювалося тим, що у Києві було сконцентровано багато вчителів і професорів, тому там було утворено 13 середніх шкіл, за межами Києва – тільки 3. У Житомирі знаходилось 2 середні школи, а за його межами – 6, що значно посилювало позиції освіти у Волинській губернії загалом. Зважаючи на те, що західні повіти Волинської губернії були прифронтовими, у початкових школах там навчалось – 1.075 дітей, а у Житомирському повіті – 124 школи з 7.467 дітьми. Найбільша кількість учнів у Волинській губернії була у Новоград-Волинському повіті – 4.335 у 69 школах, Овруцькому – 3.992 у 30 школах, Луцькому – 2.780 у 50 школах [935, s. 201].

Організація шкіл, як усвідомлена діяльність польської громади не завжди могла реалізуватися, оскільки на неї не вистачало коштів. У Новограді-Волинському після організації польського комісаріату, розпочалась активна культурно-освітня діяльність, яка нашттовхнулася на матеріальні труднощі. Наповнення каси йшло повільно, що не дозволило зайнятися організацією шкіл [211, с. 1].

Найвищий рівень польського шкільництва був у Подільській губернії. Загалом у ній було 546 початкових шкіл з кількістю учнів – 35.832. Викладали в них 752 вчителів. Середніх шкіл було 7 разом з тисячею учнів. Найбільша кількість учнів знаходилась у найближчих до р. Збруч повітах: Проскурівському (9.000 учнів), Кам'янецькому (4.000), Ушицькому [935, s. 201].

У Вінниці польська гімназія відкрилася у 1917 р. і спочатку мала один вступний клас і чотири молодших. Молодь приймалася на підставі свідоцтв навчальних закладів, в яких вони навчалися раніше з додатковим екзаменом з польської мови, історії і географії Польщі. Керівником школи був С. Томас. Всі витрати, пов'язані зі школою, взяли на себе великі землевласники, зокрема З. Грохольський. Тимчасово школа знаходилась у найнятому і не зовсім пристосованому до того приміщенні, проте планувалось закласти новий будинок для

школи та інтернату для хлопців [406, s. 3]. Загалом на території, яку охоплював своєю діяльністю Польський виконавчий комітет було зареєстровано 1310 польських шкіл і 83.554 учні [935, s. 202].

В Південно-Східній Україні найбільшим осередком польського шкільництва була *Одеса*. У ній знаходилось 2 гімназії (800 учнів) і 6 початкових шкіл з 1595 учнями. Значна кількість біженців була зосереджена у *Харкові та Катеринославі*, де також існували польські школи. Міська влада була зацікавлена у розвитку освітньої сфери міста. Після відходу російських військ з Варшави і евакуації багатьох наукових і навчальних установ, Одеський міський голова Б. Беліков написав кілька клопотань про переведення Варшавського політехнікуму в Одесу. Однак, це прохання не було задоволене [157, арк. 3-5].

З початку війни відділенням ПТДЖВ у *Харкові* було організовано 7 початкових шкіл на 500 учнів. Близько 300 дітей чекали на відкриття нових шкіл. Середню освіту можна було отримувати у польській реальній школі на 200 учнів [485, s. 14].

З Польського дому при підтримці відділення ПТДЖВ у *Харкові* вийшла ініціатива організації у місті польської гімназії. Г. Островська-Грабська називала її школою Щавінського, оскільки він, будучи директором Польського дому доклав багато зусиль до її відкриття. Колектив педагогів у гімназії складали люди, яких спрямувала з Королівства Польського війна. Польську мову і літературу у школі викладала Б. Островська, яка також виконувала обов'язки заступника директора гімназії, стародавню історію читав доктор філософії Т. Крушинський, загальну історію Польщі – діяч ППС-лівиці В. Суходольський (псевдонім Р. Глинський), сучасну історію – адвокат В. Супінський, математику і фізику – Р. Яблоновський. Восени 1916 р. Яблоновський, Крушинський і Суходольський були звільнені з гімназії, як особи, що не мали відповідних документів. У польській гімназії до 1918 р. навчалось близько 200 учнів. Тут існував драматичний гурток і харцерська дружина. Школу відвідували діти як місцевих поляків, так і евакуйованих. [835, s. 241].

Окрім достатньо загальної і розгалуженої в Україні організації ПМШ існували й інші освітні товариства. Так, 17.01.1917 р. при шкільній секції київського відділення ПТДЖВ було утворено *Товариство польського вчителства*. Керівником обрано А. Дрогошевського, якого у лютому 1918 р. змінила З. Жукович [845, s. 225]. 25.04.1917 р. у Києві було створено *Польське товариство підтримки середньої школи* разом з Організаційним комітетом, якому було доручено вести справу створення у Києві середньої школи на правах урядової. Головою Товариства було обрано А. Буковинського [139, арк. 54].

У березні 1917 р. у Києві відбулось віче польських вчителів, на яке зібралось 300 осіб. До Президії увійшли С. Каліновський (голова), С. Жукович, К. Василевський, Е. Попофф – заступники. З промовою про політичну ситуацію і завдання польського суспільства виступив А. Дрогошевський. Як підсумок було прийнято постанови, що підтримували засади культурної автономії національних меншин, вважали за необхідне утвердження польської освіти і освітніх інституцій, утримуваних державою або громадсько-політичними організаціями (земськими, міськими) [397, s. 3].

Питання про створення польських гімназій піднімалось також окремими батьківськими громадами. В квітні 1917 р. у Києві відбулось зібрання батьків, діти яких вчилися в російських гімназіях. У виступі І. Шафранського було відзначено деморалізуючий вплив російської школи на польську молодь і окреслено плани функціонування польської школи у майбутньому. Він також запропонував утворити окреме товариство, яке б опікувалося школою – *Товариство підтримки польської гімназії*. У склад обраного комітету товариства увійшли І. Шафранський, А. Буковинський, О. Собанський та ін. [406, s. 3].

У вересні 1917 р. у Києві було утворено *Товариство батьків та вчителів*, які займалися відкриттям польських шкіл у місті [139, арк. 18]. 24.09.1917 р. *Товариство* організувало 8-ми класну школу, яка була особливим типом школи, що поєднувала в собі гімназію, реальне й комерційне училища. Вона поділялась на два відділення: філологічне і комерційне і мала всі права державних шкіл [210, с. 1]. Ще

однією організацією було *Коло народного вчителства на Русі* (Kolo Nauczycielstwa Ludowego na Rusi) під керівництвом С. Антоша [845, s. 225-227].

Освітні товариства розгорнули активну діяльність і в інших містах. У 1917 р. у Житомирі було створено *Союз польських вчителів і вчительок на Волині*. Товариство свої зусилля спрямовувало на реформу і підняття школи і народної освіти на вищий рівень, захист професійних, громадянських і службових інтересів членів товариства, надання їм юридичної допомоги. Товариством керувало правління із 9 чоловік, головою якого була Аурелія Пржибитковська [128, арк. 295].

Польський вчительський союз було організовано в Одесі. У звіті товариства 30.04.1917 р. у зв'язку з позитивним фінансовим становищем зазначалась організація літніх педагогічних курсів. На засіданні обрано комісію, якій було рекомендовано до 01.06.1917 р. вирішити всі організаційні питання [511, s. 9].

Польська мацеж школьна та інші освітні організації займались розбудовою польського шкільництва. Поширення освіти серед польського населення України відбувалось громадськими активістами за підтримки усіх польських політичних сил. Громадські освітні організації діяли окремішно, але в одному напрямку.

У 1919 р. перед загрозою їх закриття більшовиками вчительські організації порозумілися між собою і створили *Союз працівників школи і культури* (Związek Pracowników Szkoły i Kultury). У середніх школах, що відкривалися, російська мова мала викладатися, як предмет. Географію та історію Росії передбачалось включити до курсу загальної історії і географії і викладати польською мовою [433, s. 2].

Важливе значення в освітньому процесі мало забезпечення шкіл вчительськими кадрами, тому актуальною була справа організації курсів для вчителів. Відкриттям курсів займалися різні державні та громадські інституції – Секретаріат польських справ, ПВК, комісаріати на місцях, громадські організації.

Влітку 1917 р. відділом освіти ПВК у Києві було організовано вчительські курси, які закінчило 36 осіб [357, s. 2]. Подібні курси було організовано у Житомирі та Вінниці, «нижчі вчительські курси» існували у Латичеві, Полонному і Корцю. На початку літа 1917 р. правління *Товариства вчителів* зробило оголошення для

батьків щодо створення літніх курсів польської мови, літератури та історії для учнів з метою кращого їх опанування [423, s. 3]. *Мацєж польська* 01.09.1917 р. організувала вчительські тримісячні курси у Києві, на які записалося 26 слухачів. [845, s. 210-211] Восени 1917 р. *Мацєж польська* відкрила у Києві комерційні курси, на яких викладались предмети: бухгалтерія, комерційна математика, торгове право, вчення про торгівлю і політична економія [212, s. 1].

Улітку 1918 р. у Житомирі було організовано курси для вчителів початкових і вищих народних шкіл на період літніх канікул. Їх відкриття було затверджено Міністерством освіти Української держави. На початковий курс приймалися особи, які мали 17 років і свідоцтво про закінчення 6 класів гімназії без практики навчання або 4 класи вищої народної гімназії з вчительською практикою. На вищий курс приймалися особи, які мали свідоцтво про закінчення середньої школи [224, s. 2]. У вересні 1915 р. в Одесі було організовано польські курси для дітей біженців з метою підготовки їх до навчання у польських школах. Курси були закладом навчально-освітнім, в яких програма пристосовувалась до вимог чоловічих реальних шкіл. Значна увага приділялася викладанню математики, на яку відводилась найбільша кількість годин. Заняття проводились спочатку у приватних приміщеннях, пізніше у приватній школі. Курси відвідувало 76 дітей, з яких 29 були звільнені від оплати [496, s. 8].

Розвиток польського шкільництва в Україні був тісно пов'язаний з польським освітнім процесом в Росії. Представники галузі польської освіти з України брали участь в загальнопольських освітніх заходах у Росії. 21.05.1917 р. у Москві відбулося два з'їзди: польських вчителів середніх шкіл і вищих польських курсів та вчителів народних шкіл, створення яких було ініційовано Польським демократичним комітетом (Komitetom Polskim). На з'їзді вчителів середніх шкіл були представники з семи міст, в тому числі з Харкова, Києва, Одеси. На з'їзд вчителів народних шкіл приїхали представники з 28 міст, зокрема українських – Бахмута, Харкова, Катеринослава, Кам'янського, Києва, Одеси. Вирішено було утворити *Союз польського народного вчительства* (Związek Nauczycielstwa

Ludowego), який об'єднував педагогів і вихователів від притулків до вищих наукових курсів. Органом нового Товариства стала газета «Глос наuczyciela» (Głos Nauczyciela). Багато уваги було приділено на з'їзді питанням польського шкільництва: необхідності уніфікації програм, покращення підручників, зміст яких було гостро критиковано, підвищення рівня педагогічних кадрів. [883, s. 150-151].

16-17.09.1917 р. у Москві відбувся другий з'їзд *Союзу польських народних вчителів*. У звіті було зазначено, що за час після першого з'їзду було утворено секції у Харкові та Києві. Місцеві відділення *Товариства вчителів* виникли також у Харкові, Житомирі, Вінниці [883, s. 152].

Після закінчення з'їзду у Харкові було утворено піврічні Вищі курси для народних вчителів, які мали необхідність підтягнути рівень викладання вчителів до необхідного. Програма курсів свідчила про реформаторські прагнення проєктантів. Більшість годин була присвячена математично-природничим наукам, які в царські часи були на другому плані. Ще один акцент робився на знаннях польської мови та літератури, історії і географії польських земель. Увага приділялась також суспільним наукам, методиці викладання. У програмі був відсутній предмет релігія [883, s. 152].

Під час Першої світової війни з розвитком польського шкільництва повстало питання створення польського вищого навчального закладу. Після закриття Кременецького ліцею поляки могли здобувати вищу освіту в російських університетах, а після повстання 1863 р. для них була встановлена квота – не більше 1/5 усіх студентів. В умовах одержання свободи для розвитку національної освіти після революційних перетворень 1917 р. і маючи значні кадри високої кваліфікації – університетських викладачів, які мігрували з Королівства Польського і Галичини питання організації польського вузу стало актуальним.

Ідея створення польського вищого навчального закладу реалізувалася на початку 1917 р. При жіночій гімназії В. Перетяткович було створено *Вищі польські наукові курси*. (Wyższe Polskie Kursy Naukowe W. Peretiatkowniczej) [593, s. 196]. Вони мали продовжити традиції, започатковані ще в Кременецькому ліцеї і

Віленському університеті. До їх створення спонукали також тогочасні умови. Військові дії не дозволяли молоді одержувати освіту в польських університетах – у Кракові, Львові, Варшавських освітніх курсах.

У київських вузах у 1916 р. навчалося 2.000 польських студентів. Громадський діяч М. Кринський вважав, що «необхідно так виховувати молодь, щоб працювала вона на власній землі і для власного народу» [445, s. 2]. Наприкінці 1916 р. відбулись засідання, в яких взяли участь В. Перетяткович, А. Грудзинська, С. Грабський та інші з метою проведення організаційної роботи – написання подання на адресу Міністерства освіти, обговорення питань викладацького складу, приміщення тощо. Після отримання позитивної відповіді урочисте відкриття курсів відбулось у лютому 1917 р.

Інавгурація вищих польських курсів розпочалась урочистим богослужінням у костелі Св. Олександра. Увечері у клубі *Огниво* були присутні ініціатори курсів, викладачі, студенти, представники інших вузів, громадськість міста. На зібранні виступили власник приміщення клубу А. Червінський, перший директор курсів Б. Шишковський, від викладацького складу – професор В. Новодворський, від Опікунської рад – граф Ф. Потоцький, від ПВК – Й. Бартошевич [390, s. 1]. Про відкриття Курсів написала і місцева польська преса [270, с. 2].

Ця подія знайшла підтримку і стала резонансною в польському суспільно-політичному житті. У польській пресі з'явилася низка статей, присвячених відкриттю і діяльності курсів. Курси розміщувались у двох аудиторіях гімназії і весняний курс тривав до 15 червня 1917 р. Виявилось достатньо бажаючих стати слухачами курсів, у тому числі із причин уникнення від мобілізації до війська.

Й. Батошевич у передовій статті газети «Дженнік Кійовські» наголосив на значенні відкриття курсів для польського населення і зусиллях у цій справі відомої діячки в освіті В. Перетяткович. Запропонував назвати курси ім'ям Г. Сенкевіча, що допомогло б розвиватися школі в традиціях польської освіти і місцевої громади. Курси могли б стати університетом для студентів і центром науки для тих, хто в ній викладатиме. Необхідно було знайти кошти на зарплату викладачам, створення

кафедр, утримання професорів і стипендій для тих, хто хотів би віддатися науці, на бібліотеки і лабораторії [382, s. 1].

Незабаром виникла ідея створення на базі Вищих курсів польського колегіуму. Улітку розпочалась організаційна робота. Одним із ініціаторів його створення був професор Ягелонського університету Л. Яновський. З початку війни він знаходився у Швейцарії і очолював там товариство допомоги жертвам війни. Під кінець війни професор приїхав до Києва і зайнявся справою організації польського шкільництва. Яновський запропонував змінити назву курсів у гімназії В. Перетяткович на *Польський університетський колегіум у Києві* (Polski Kolegium Uniwersytecki w Kijowie).

Структура і програма Колегіуму була запозичена з філософських факультетів інших польських та західноєвропейських університетів і містила предмети природничого і гуманітарного напрямків з додатком лекцій суспільних, економічних та політичних наук. Колегіум переїхав до нового приміщення по вул. Рильський провулок, 10 і розмістився на 4 поверсі в окремому крилі в чотирьох кімнатах.

На викладання до Колегіуму були запрошені польські професори, які викладали в Київському університету Св. Володимира, Київській політехніці, в Жіночому медичному інституті (Вищі жіночі курси). Викладацький склад поділявся на звичайних і надзвичайних професорів, а також асистентів. Професорська заплата була однаковою, складала 400 руб. і повинна була зростати відповідно до девальвації рубля. Проректором в Колегіумі був проф. Б. Шишковський, секретарем Ради факультету – проф. Е. Дуніковський [593, s. 196].

Загальна кількість студентів у 1917–1918 рр. складала 718 осіб, з них 527 жінок і 191 чоловік. Серед них 557 осіб належало до біженців, а 161 особа були місцевого походження і навчалася раніше в інших російських університетах. Студенти були різного віку – від 17 до 30 і більше років. Більшість – 65,9 % походили з України, 22,6 % з Королівства Польського, 7,1 % з Литви і Білорусії, 4 % з Галичини, 0,4 % з Росії. [935, s. 199]

Урочисте відкриття Колегіуму відбулось 29.09.1917 р. за присутності студентів, їх батьків, представників усіх вищих навчальних закладів і релігійних конфесій. Завдання Колегіуму окреслив його ректор Л. Яновський, які полягали у формуванні наукових сил, залученні їх до самостійних досліджень, а також підготовці вчительських кадрів для розвитку національної освіти в Україні.

У Колегіумі на гуманітарному відділі викладали: професор В. Клінгер, професор філософії, колишній викладач Київського університету Св. Володимира Г. Якубаніс; мовознавці – професори Г. Улашин і К. Апель; історик польської літератури А. Дрогошевський. Професор В.Новодворський, який викладав західноєвропейську історію та історію Польщі приїздив у Київ з Ніжина. В галузі природничо-математичних наук найвідомішими професорами були Ю. Талько-Гринцевич, Ч. Білобжецький, С. Каліновський, Л. Кордиш. Лекції з хімії читали професори Б. Шишковський, З. Сяножецький.

У викладацькому колективі не було злагоди, існували суперечки не особистого, а швидше політичного чи ідеологічного характеру. Ніхто з викладачів не належав до котроїсь з політичних партій, однак всі були розділені в своїх уподобаннях на два табори. Більша частина була прихильниками націоналістичного табору, інша частина орієнтувалася на табір лівих сил. Супроти стояли очільники тих груп Л. Яновський і Г. Улашин. [593, s. 211].

Створення Польського університетського колегіуму було важливим початком для зміцнення інтелектуального руху серед польської інтелігенції Києва і знайшло відгук у виникненні цілої низки наукових і науково-професійних товариств.

Так, були створені *Польське наукове товариство у Києві* (Polskie Towarzystwo Naukowe w Kijowie), *Краєзнавче товариство на Русі* (Towarzystwo Krajoznawcze na Rusi), *Товариство лікарів* (Lekarskie Towarzystwo), *Товариство юристів* (Towarzystwo Prawnicze), *Товариство підтримки культури і науки на Русі* (Towarzystwo Popierania Kultury i Nauki na Rusi).

Демократичний табір прагнув поширити освіту серед мас польських ремісників і робітників і тому організував рух за створення у Києві *Польського*

загального вільного університету (Polski Wolny Uniwersytet Powszechny). Лекції у ньому викладались на різні актуальні теми з суспільних, політичних галузей наук, незалежно від попередньої підготовки слухачів. Протягом тижня було записано 300 слухачів і слухачок на 4 відділи. Діяльність інституту припинилася наприкінці 1918–1919 рр. [593, s. 202].

Крім існуючих польських освітніх закладів планувалось відкриття у Києві на початку 1918 р. *Школи художніх мистецтв*, однак Київ був зайнятий більшовиками, які не сприяли втіленню цієї ідеї у життя. Тільки влітку 1918 р. художникам вдалося організувати вернісаж своїх праць і створити постійну виставку картин, різьби і графіки. У період Української держави визріла і почала реалізовуватися ініціатива з утворення у Києві Польської лікарської академії. Було підготовлено статут і проведено організаційні заходи. Через прихід до влади більшовиків реалізувати ці плани не вдалося [845, s. 222].

Разом з організаційними питаннями зі створення шкіл важливим у польському освітньому середовищі було теоретичне обґрунтування засад їх діяльності, принципів і методів, на яких базувалась організація навчання, форма та устрій школи, зміст та напрямки розвитку освіти загалом. Дискусія з цих питань розгорнулася на сторінках польських газет, зокрема «Дженнік Кійовські». Там з'явилася низка публікацій політичних і громадських діячів про актуальність справи польського шкільництва.

Відомий польський юрист, публіцист і ліберальний громадський діяч Є. Старчевський обґрунтував нагальну потребу розвитку польської освіти, закликав земляків долучатися до цієї справи і запропонував змістовну програму навчання. Він вважав, що народна освіта мала бути пов'язана наскільки це можливо з навчанням якомусь ремеслу або фаху. В школах на селі разом з основними освітніми предметами необхідно було давати знання, які б готували економістів, механіків, торгових агентів. У більших центрах можна було проводити періодичні кількатижневі або кількамісячні курси з метою підготовки агрономів, механіків,

бухгалтерів і торговців. Для реалізації цих завдань, крім благодійних коштів потребувались компетентні особи, які б мали право навчати [316, s. 3].

А. Грудзінська проаналізувала системи освіти у європейських країнах і Америці і також вважала, що видячи із воєнних умов і орієнтуючись на майбутнє, крім навчання дітей в притулках читанню, письму з 10 років необхідно було навчати їх основам якихось ремесл: обробці дерева, кравецтву, шиттю, ткацтву та ін. відповідно до їх віку й сил і не більше 3 год. щодня. Це було б доброю підготовкою дітей до життя і можливістю заробляти на життя [499, s. 10]. А. Грудзінська дотримувалась думки, що ці краї багаті й землеробські, тому можуть стати основою для створення не однієї землеробської і промислової академії. Виходячи з того, що з мільйона поляків, які проживають в Україні близько 800 тис. – це найбідніші сільські і фабричні робітники, дрібна шляхта і осілі на Поділлі мазури, вона вважала необхідним першочергове запровадження для них початкових і професійно-ремісничих шкіл: ткацьких, землеробських та ведення домашнього господарства [445, s. 2].

Щотижневик «Клоси Українське» присвятив номер № 6-7 майже повністю справі польського шкільництва. В редакційній статті Я. Урсина зазначалось, що по всій Російській імперії, в тому числі й в Україні діє закон, за яким можливий розвиток польської освіти. У статтях подавались принципи національного виховання, написані одним з найкращих польських письменників С. Щепановським, низка статистичних даних і поглядів щодо розвитку народних, середніх і вищих польських шкіл у Королівстві Польському й потреби польської школи в Україні.

У вересні 1916 р. на сторінках польської преси було підведено певні підсумки у розвитку шкільної справи. У «Дженніку Кійовському» була розміщена стаття під назвою «До мети» за підписом «Новус», в якій зазначались позитивні явища в освіті – підтримка населенням польських шкіл. Серед поляків також побутувала думка, що працю вчителів треба оплачувати достойно, щоб вони не думали про інші заробітки, не приходили змучені і нещасні до праці і не несли таких настроїв дітям [348, s. 30].

Після з'їзду вчителів, який відбувся у Києві влітку 1916 р. у пресі відбулось обговорення прийнятих там рішень. Є. Старчевський згоджувався, що основою всього польського шкільництва повинна стати семикласна початкова школа обов'язкова для дітей від 7 до 14 років. Після закінчення цієї школи кожен міг перейти до наступної середньої чотирикласної школи, яка готувала до вступу в університет або до технічних чи професійних вищих шкіл. В існуючих школах гуманітарні науки склали 66 %, науки математично-природничі – 27 %, практичні заняття (гімнастика, малюнки, спів) – 7 %. У новій програмі передбачалась більша збалансованість між предметами.

Він також вважав, що справа виховання великою мірою мала б здійснюватися у родині. Шкільне середовище допомагало виконанню через учнівські гуртки, суди честі і через поширення позитивного впливу взірцевих родин і впливало на ті родини, в яких була складна ситуація. Він вважав, що навчання і виховання, щоб бути ефективними, повинні враховувати польський національний характер [351, с. 3].

Навесні 1917 р. серед громадських діячів та польських вчителів активно обговорювались питання напрямків розвитку польської освіти в Україні та її змісту. В. Корицький в «Дженніку Кійовському» висловив своє бачення розвитку польського шкільництва. В Україні мали з'явитися три типи польських шкіл: школи з державною допомогою там, де дозволяв відсоток польського населення, громадські школи, поєднані з організацією *Матєж школьна* і приватні школи, які також поєднані з ПМШ або ж незалежні. Він зауважував, що у Києві спостерігався високий рівень розвитку польських шкіл. Польські школи створювались у Житомирі, Умані, Вінниці, Білій Церкві, Проскурові та ін.

У цій ситуації актуальним ставало питання коштів на забезпечення освіти у час загального зубожіння і загроз. Виникало питання чи зможуть їх дати поміщики зі спустошених маєтків із браком робочої сили та інтелігенція, яка знаходилась часто у скрутному матеріальному становищі. Важливим також було питання – якою мала бути нова польська школа? Тут він посилався на попередній досвід, називаючи

освітні центри, які мали славу серед поляків. Це школи у Пулавах, Кременці, Вільно. Він вважав, що польська школа в Україні повинна бути «міцно посадженою». Щоб розквітнути, їй треба були будинок і власний ґрунт. Це мала би бути школа-колонія, школа-держава, розташована під великим містом, у селі, у полі, в лісі, за прикладом кращих європейських шкіл – Падуї і Болонії, Сорбони і Оксфорда. Таким чином школа могла б уникнути недоліків багатьох міських інтернатів, недоїдання, згубних умов для розумової праці у натовпі тощо. Створення таких шкіл могли б вирішити великі польські землевласники. Приклади із влаштування у маєтках ремісничих шкіл вже існували і дали добрий результат [417, s. 1].

С. Каліновський у суперечці яка школа необхідна полякам – приватна чи громадська визнавав необхідним існування двох форм шкіл, оскільки кожна із них мала свої позитивні сторони і свої недоліки [460, s. 85].

Важливим і дискусійним було питання устрою майбутньої школи. Голова шкільної секції ПТДЖВ К. Вількошевський запропонував тимчасовий регламент для шкіл на найближчий навчальний 1917–1918 рік. Багато вчительських рад постановило, що надійшов час, коли керівництво школами повинно перейти до вчителів, а громаді і власникам шкіл треба залишити обов'язки пошуку матеріального забезпечення, право участі у господарському управлінні школами і встановлення контролю над витратами, зробленими педагогічними радами. Найвищою владою у школі мав бути вчительський колектив, який складав педагогічну раду. Допускалася також репрезентація суспільства у діяльності школи: опікунські ради, батьківські ради. Такої ж позиції притримувався С. Каліновський. Остаточної форми устрою школи не було затверджено. Для нового навчального року шкільна секція ПТДЖВ запропонувала для запровадження у школах регламент, який спирався на такі засади: 1) Найвищою владною інстанцією в шкільних справах залишалась шкільна секція ПТДЖВ; 2) законодавчою інституцією ставала педагогічна рада, яка опрацьовувала проекти рішень, що затверджувались шкільною секцією і були обов'язковими для всіх шкіл; 3) разом з педагогічними

радами діяли батьківські ради; 4) обраний колективом керівник репрезентував школу назовні [420, s. 1].

Питання щодо устрою і функціонування школи, підняті освітніми діячами і громадськістю викликали дискусію. Проти положень, висунутих К. Вількошевським виступила С. Жукович. Вона вважала, що суспільство має право вибирати школу, і головними мають бути принципи, на яких побудована школа і її педагогічний колектив [424, s. 3]. К. Вількошевський у наступній статті уточнив свою позицію щодо устрою школи, вважаючи такими державні і громадські, а не приватні школи, засновані на власний ризик [432, s. 2].

Проблеми середньої школи в Одесі також обговорювалися громадськістю і були висловлені керівником шкільної секції ПТДЖВ і директором середньої школи Ю. Чарторійським. Польська середня школа в Одесі нараховувала 300 учнів. Вона була важливим чинником у розвитку польської культури, оскільки в ній вивчалися польська мова, історія, література. Батьки звертали увагу на зміст освітнього процесу, пропонуючи більше уваги приділяти вправам, що розвивали логічне мислення і усвідомлене сприйняття матеріалу [508, s. 3].

Значною мірою розвиток польської освіти залежав від політики української влади та її ставлення до діяльності нацменшин. Усі польські освітні організації співпрацювали з органами влади. В Генеральному секретаріаті УЦР при Секретаріаті національностей було створено Віце-секретаріат до польських справ. Відділ освіти у ньому очолював проф. С. Каліновський. При Секретаріаті існувала Освітня рада, що складалася з осіб, запрошених секретаріатом. Однак, планувалося, що в майбутньому її склад буде сформовано на виборних засадах [138, арк. 9].

Разом з освітньою радою була створена загальноукраїнська Центральна освітня рада, яка складалась з представників усіх національностей. Керівник відділу освіти Польського віце-секретаріату був її членом і мав вплив на загальноукраїнську освітню політику. Кількість чиновників у відділі освіти Віце-секретаріату росла швидко і набрала вигляду поважного міністерства. Однак, відділ не міг утворювати в провінціях підпорядкованих йому структур. У кураторіях шкільних округів

існував спеціальний відділ польського шкільництва, частково залежний від відділу освіти в Віце-секретаріаті [822, s. 57].

Суттєву допомогу відділу на території України надавала *Мацежшкільна*, на чолі якої стояв член Ради освіти, К. Вількошевський. Одночасно Віце-секретаріат намагався вислати у провінції своїх повітових делегатів, які б репрезентували інтереси польського населення перед територіальними владами, однак цей процес ішов з опором, головним чином через пануючу на місцях анархію і недостатність чіткого визначення і розуміння прав національних меншин.

Крім цього, проф. С. Каліновський стверджував, що відношення українського уряду до польських культурних і освітніх справ було «важко собі уявити кращим». Генеральний секретар освіти І. Стешенко і його заступник П. Холодний були до справи польських шкіл надзвичайно прихильними. Ця позиція витікала не з їх полонофільства, а з визнання національної автономії і звідси з необхідності існування польської школи під польським штандартом і не втручання у їх справи [822, s. 58].

Після проголошення Української Народної Республіки й створення національно-персональної автономії справа правового статусу польських шкіл перейшла в компетенцію Міністерства польських справ [544, s. 49]. Київська міська рада 01.12.1917 р. вирішила справу відкриття польських міських шкіл. До мережі міських шкіл прийнято 6 початкових шкіл *Мацежши польської*, 1 школу *Товариства добродійності*, 1 школу *Товариства народної освіти*. Крім того ухвалено відкриття 4 польських шкіл на окраїнах міста, переважно для дітей робітників.

У міру потреби керівництво міста мало відкривати нові школи. Всі кошти утримання цих шкіл брала на себе міська влада. Управління цими школами здійснювала міська шкільна підкомісія, як складалася з депутатів-поляків і представників: Секретаріату польських справ, Союзу польських вчителів, освітніх інституцій (від *Мацежши польської*, *Народної освіти* і т.п.) і батьківських комітетів, тобто польська спільнота сама могла керувати своїми школами [476, s. 7]. Це були перші державні польські школи у Києві. Справа їх створення пройшла швидко і

успішно завдяки зусиллям Польського кола міської Ради, яке діяло у співпраці з освітніми організаціями міста.

Директор департаменту освіти С. Каліновський боровся за створення найкращих умов для розвитку польського шкільництва. Наприкінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р. у Києві відбувся загальноукраїнський освітній з'їзд, на якому обговорювався новий устрій школи. Одним з членів організаційного бюро з'їзду став проф. Каліновський.

На самому з'їзді була представлена численна делегація поляків. Як представники Секретаріату польських справ у засіданнях брали участь: проф. Каліновський, Міхал Кульчицький, Й. Шумович, як представник *Польського вчительського товариства у Києві* С. Жуковіч, від *Польського вчительського товариства у Житомирі* – Е. Кринський, від *Вчительського кола в Умані* – Г. Улашин і член правління *Волинської Мацєжи* – Б. Бжозовський. До президії з'їзду увійшли Каліновський і Жуковіч [822, s. 82].

У підсумку був схвалений проект організації польського шкільництва, відданий під опіку відділу освіти Секретаріату польських справ і утвореній при ньому Раді освіти. В окремих місцях України утворювались Національні ради освіти, окружні, губернські, повітові, сільські або інші ради у разі потреби. До цих Рад повинно було належати керівництво освітніми справами на визначеній території під керівництвом Секретаріату польських справ. У веденні документів освітньої сфери використовувалась польська мова.

Після прийняття III Універсалу Секретаріат польських справ був перетворений на Міністерство польських справ УНР, у складі якого був департамент освіти, очолюваний проф. С. Каліновським. Він поділявся на відділи: початкових шкіл (Г. Улашин), середніх шкіл (М. Кульчицький), позашкільної освіти (В. Матушевський), техніки і прикладного мистецтва (О. Сосновський) і культури та мистецтва (Л. Грохольський). На початку 1918 р. відбулась нарада за участю національних міністрів у справі розробки плану управління народною освітою в

Україні, в якій активну участь взяли представники Міністерства польських справ [101, арк. 2].

Департамент освіти багато зробив у різних напрямках культурного і освітнього життя поляків в Україні. В тому велика особиста заслуга проф. Каліновського і його заступника Г. Улашина. Відділ початкових шкіл зібрав значний матеріал та інформацію про польські початкові школи, кількість польських учнів в російських школах, кількість польських педагогічних сил і багато іншого. Ним було опрацьовано програму вчительської семінарії, літніх вчительських курсів і підготовлено плани і програми початкових шкіл. Це ж стосувалося і середньої школи. Міністерство розіслало в усі польські осередки на місцях анкети з метою з'ясування кількості дітей шкільного віку [104, арк. 3], забезпеченість польських громад приміщеннями для шкіл [102, арк. 12]. Відділ освіти займався також питаннями конфліктів, що виникали на місцях з приводу облаштування приміщень між українською, єврейською і польською громадою деяких сіл [103, арк. 14].

Відділ позашкільної освіти опрацював проект закону про асигнування кредитів на відкриття 20 дитячих центрів, приготувався до проведення освітніх заходів для дорослого населення, взяв участь в організації польського народного університету в Києві. Він також увійшов у контакт з польськими освітніми організаціями і сприяв одержанню ними кредиту. Провів організаційні заходи для відкриття 40 народних домів. Відділ техніки і архітектури розробив програму шкіл сільського і міського будівництва, а також норми діяльності польських шкіл і проект відповідного права, особливо основи організації санітарно-будівельної інспекції та іншу документацію. Відділ культури й мистецтва підготував нові норми інвентаризації архівів і бібліотек в Україні, проект закону про утворення польської міської бібліотеки у Києві і розпочав підготовку до з'їзду працівників цих галузей. Одночасно зайнявся захистом пам'яток минулого. Налагоджено стосунки з 10 провінційними товариствами такого типу, надано їм підтримку. Створювалась тимчасова художня рада Києва. Ставилось питання про субвенцію для польського театру і утворення польської художньої школи [822, s. 121].

Однак, більшість планів цього періоду існувало тільки в проектах, які не були реалізовані. Сучасники відзначали подібні труднощі також і у наступника – Б. Івнського. Істотним було також те, що не було підтримки діяльності Міністерства у польського населення і тривала постійна боротьба з іншим, національно-демократичним міністерством освіти ПВК. ПВК, який дистанціювався від українських органів влади, продовжував здійснювати координацію освітньої діяльності.

На засіданні ПВК 07.03.1918 р. між іншими питаннями обговорювались освітні справи і була прийнята ухвала, за якою відділ освіти ПВК визнавався найвищою керівною і законодавчою інституцією в освітньо-культурних справах, якій всі освітні інституції на Правобережжі повинні були підпорядковуватись [464, s. 8].

Під час гетьманату Павла Скоропадського зі зміною державних підходів до забезпечення прав національних меншин, створені в структурі української влади національні органи, були скасовані. 31.08.1918 р. відділ освіти Міністерства польських справ був ліквідований, а його документація передана українському міністерству освіти.

Даючи характеристику різним періодам польської освітньої діяльності, громадські діячі, зокрема Я. Ліпковський, Я. Корнецький та ін., незважаючи на ліквідацію представництва національних меншин в уряді, позитивно оцінювали період Української держави, оскільки наступила певна політична стабільність, яка створювала умови для продовження розпочатої справи. І саме у цей період показники в освіті були найвищими [845, s. 198].

Надзвичайно складним в Україні був наступний 1919 р., оскільки йшла боротьба між силами Директорії УНР, яка прийшла на зміну гетьманату П. Скоропадського, військами Білої армії А. Денікіна та Червоною армією більшовиків. Після утворення в Україні влади більшовиків наприкінці 1919 р. більшість польських освітніх інституцій була закрита. У листопаді 1919 р. припинив свою діяльність Союз працівників школи і культури на чолі з С. Жукович через виїзд

керівництва і членів Товариства до Польщі. Перестали існувати секції шкільного відділу Польського виконавчого комітету через арешт більшовиками його керівників К. Вількошевського і Л. Яновського. Символічною подією, яка завершила період розвитку польської освіти в Україні можна вважати від'їзд до Польщі у 1921 р. найбільш відомого діяча, мецената і поборника освіти Й. Анджейовського та його соратників.

Отже, можливість створення польських шкіл з'явилася під час Першої світової війни після оголошення закону про організацію приватних шкіл і навчання в них рідною мовою. З серпня 1915 р. питання організації польських шкіл перейшло на державний рівень і під опіку польських громадських організацій. У цей період виникла ціла низка шкіл за підтримки відділень ПТДЖВ, ЦГК, з ініціативи приватних осіб у Києві, Харкові, Одесі й інших містах і містечках України.

Польська освіта після російської лютневої революції почала активно розвиватися. Справою розбудови польського шкільництва займався шкільний відділ утвореного у Києві ПВК, який створив мережу підпорядкованих відділів освіти при польських комісаріатах в регіонах Правобережної України. Для координації справи польської освіти відбувались загальні з'їзди організацій, товариств, вчителів. На з'їздах, загальних зібраннях і пресі йшло обговорення правових засад існування польських шкіл, наповнення їх навчальних програм, завдань, функцій і структури польської школи.

Утворений в українських органах влади Польський віце-секретаріат сприяв розвитку в Україні польської освіти, однак мав слабку підтримку польського населення і опозиційне конкуруюче ставлення шкільної секції ПВК у Києві. Найкраще польське шкільництво розвивалося у Подільській губернії, де кількість польських початкових шкіл була найбільшою. У губернських й інших великих містах, де була зосереджена значна кількість поляків і вчительських кадрів, створювались польські середні школи. У Києві було засновано вищий польський навчальний заклад – Польський університетський колегіум. Незважаючи на складні воєнні і революційні умови, найбільш успішним був 1917/1918 навчальний рік. З

приходом до влади більшовиків, початком репресій проти польських освітніх діячів і неможливістю продовження розпочатої роботи, значна частина працівників польської освітньої галузі виїхала до Польщі.

5.2 Культурно-мистецьке життя поляків України

Незважаючи на воєнні дії, матеріальні і людські втрати, маси позбавлених домівок людей в роки Першої світової війни, польське культурне і мистецьке життя не припиняло свого існування. В Україні значною мірою цьому сприяли біженці до великих центрів, зокрема міста Києва, серед яких було багато митців сцени, письменників, журналістів. Своїм натхненим словом, майстерною грою благодійними концертами артисти, музиканти, драматичні колективи підтримували національні почуття поляків, їх віру в завершення війни, відродження держави, успішне повернення на батьківщину.

У роки війни на новий рівень було піднесено діяльність Польського театру як центру польського мистецького життя в Україні. Значно покращився його репертуар, підвищився рівень акторської майстерності, з'явилися нові підходи в режисурі та художньому оформленні сцени.

Польська театральна діяльність у Києві мала довгу і багату традицію, що розпочалась на початку ХХ ст. [648, s. 218]. Польський театр тут був започаткований із діяльності аматорських гуртків після створення *Товариства шанувальників мистецтва* в 1906 р. За час свого існування театр пережив часи реакції, жорсткої владної цензури. В 1913 р. влада посилила контроль за діяльністю театру [14, арк. 4]. Особливу її увагу привернули два спектаклі «Віфлеєм» і «Варшав'янка». Перший мав прозорі натяки і недомовленості, вказуючи на прагнення автора показати долю поляків, розділених між трьома державами. Як трактувалось поліцейськими органами, у пресі на клерикально-езуїтській основі проходили перед глядачами найважливіші моменти історії Польщі, що могло в кожному слові мати потаємний зміст [13, арк. 31]. За такий репертуар у січні 1913 р. Київський губернатор дав наказ вести спостереження за діяльністю клубу *Огниво* та

польським театром при ньому, і при першій можливості закрити його [32, арк. 61]. Попри всі труднощі театр продовжував діяти. Позитивні зміни настали, коли головним режисером театру став Ф. Рихловський.

Колектив театру під керівництвом нового директора розгорнув активну митецьку діяльність, піднявши театр на вищу сходинку розвитку, привертаючи увагу киян. Тижневик «Клоси Українське» на початку 1915 р. писав, що «польський театр у Києві такий, як він є сьогодні – це результат багаторічної, клопіткої, системної роботи цілої групи людей доброї волі, які не рахувалися з власним часом, здоров'ям, коштами, зусиллями для створення популярної кафедри для польської мови» [444, s. 21]. У 1910–1911 рр. театр перейшов із аматорсько-професійної моделі на професійну діяльність з постійним театром. Організація і принципи роботи театру змінилися за часів керівництва ним Ф. Рихловським [649, с. 28].

Сезон 1914–1915 рр. був десятим. Ф. Рихловський став третім за рахунком директором у театрі. Його прихід на посаду зумовив важливий перелом у діяльності театру. До цього часу керівництво *Товариства шанувальників мистецтва* підтримувало і утримувало театр за свій рахунок. Режисер був платним функціонером, не зацікавленим у матеріальних результатах. Директор Ф. Рихловський став першим директором-підприємцем, який беручи певні визначені субсидії, керував театром на власний ризик. Результатом такої постановки справи було те, що за часів керівництва Рихловського субсидії склали 3.000 руб. на сезон, а директор крім заробітної плати для артистів, мав певний чистий прибуток, тоді як за попередніх керівників у театру був дефіцит біля 6.000 руб. щорічно [444, s. 22-23].

Початок війни вніс важливі зміни в діяльність театру. Польське населення продемонструвало своє бажання допомогти тим, хто залишився без даху над головою і без заробітку. Однак, про зібрання субсидій для театру шляхом збору внесків, який трактувався як розвага, в той час не йшлося. Правління *Товариства шанувальників мистецтва* змушене було відмовити директору у звичній допомозі. Перед початком сезону не було відомо чи буде він існувати у такий час. Цей погляд поділяли найбільші прихильники і шанувальники театру. Супроти одностайних

песимістичних застережень директор Ф. Рихловський зібрав трупу і відкрив театр. Тим самим він зберіг культурну інституцію і дав можливість заробітку декільком десяткам акторів.

Дирекція почала використовувати гостьові виступи, запрошуючи відомих акторів і відповідно змінюючи репертуар. Успіхом у публіки користувалися виступи С. Висоцької, яка створила образи історичних героїнь із трилогії Ридла «Королівський одинак». Авторитетом у глядачів користувалися виступи А. Зельверовича. Зачарувала глядачів своєю грою молода, але вже відома артистка С. Любіч-Сарновська. З жіночого складу артистів також виділялися актори Г. Дунін-Рихловська, Я. Корчак, Р. Ясінська. Серед чоловіків відомими для киян були І. Керніцький, С. Хмельовський. [444, s. 22-23].

Особливо насиченим був репертуар Польського театру у 1915 р. У лютому Польський театр вчетверте успішно повторив веселе акційне рев'ю С. Кєнджинського і Л. Раунела «Варшавка і Кракусік» за участю співачки Порай-Кожмінської у ролі Варшавки. Це рев'ю у Варшаві мало рекорд, коли півроку без перерви фігурувало на афішах Малого театру і гралось завжди при переповненому залі. Нова п'єса «Шляхом легіонів» ставилась за допомогою нової виставки артиста і художника Яна Комара. У лютому розпочала свої виступи зі співами і танцями артистка польського театру у Варшаві М. Дуленбянська в комедії Ю. Коженьовського. Преса відзначила її гру в комедії «Коло» Коженьовського і «Весільний ранок» А. Шніцлера. Дуленбянська представила два різних типи жінок, однаково прекрасно зіграних [441, s. 3].

Завдяки вдалому керівництву усіх ділянок театру, він завойовував все більшу популярність. Літературне керівництво театру здійснював відомий і львівський письменник К. Макушинський, режисурою займався знаний краківський і варшавський актор М. Венгжин. К. Макушинському вдалося зробити кілька справді урочистих вечорів. Зокрема, з великою майстерністю і глибоким відчуттям поезики поставлено «Лаври» Л. Стафа, як відтворення старої краківської легенди. До прекрасних вражень сучасники зарахували «вечір Мольєра», до якого

К. Матушинський підготував усе необхідне: аксесуари, костюми, режисуру. Київська сцена виглядала як середньовічна. Але найціннішим його доробком стало «Весілля» С. Виспянського [447, s. 11].

У вересні 1915 р. Польський театр у Києві розпочав новий період у своїй діяльності постановкою п'єси «Весілля» С. Виспянського, над якою працювали видатні мистецькі сили: режисерські, акторські, художні. Спектакль «Весілля» був відомий місцевій публіці, тому що знаходився у постійному репертуарі київської сцени, однак з огляду на склад виконавців ролей, інсценізацію, декорацію і костюми, представлений вчетверте і був поставлений на недосяжну раніше висоту, що його можна було вважати прем'єрою [339, s. 3].

Після показу п'єси «Весілля» у газеті «Дженнік Кійовськи» актор і рецензент Т. Пудловський дав відгук на спектакль, назвавши його рідкістю. Він писав: «Це більше, ніж гарний спектакль. І не тільки автор і відомі артисти, яких внаслідок війни зібрала наша убога сцена, вплинули на розвиток польського мистецтва, і автори – Ю. Остерва, М. Тарасевич, Б. Болеславський. Головне те, що було на сцені – сум і щем за краєм, таким близьким і віддаленим від нас густим туманом із сліз, болю, крові» [340, s. 3].

В умовах війни, коли у Києві був відчутний великий вплив біженців з Королівства Польського, Польський театр набув великого значення, як вогнище польської культури і разом з польською школою і польською пресою став осередком, навколо якого гуртувалася польська інтелігенція. Театральна й артистична діяльність з огляду на наявні художньо-мистецькі кадри й запити публіки була піднесена на вищий рівень, стала більш різноманітною і вишуканою.

У вересні 1915 р. у Києві розпочала свою роботу польська оперета під керівництвом Л. Морозовича. У Театрі Кручинін була показана комедійна опера К. Курпінського «Бойомир і Ванда». В ролі Ванди виступала пані Вандичова, у ролі Бойомира – тенор львівської опери Е. Стебельницький. Оперу диригував проф. Воячек. Вистави відбувалися щодня.

Велике зацікавлення викликав артистичний вечір, який відбувся у другому міському театрі в програмі за участю артистки А. Пашковської. До програми була введена невідома раніше Києву річ, а саме показ методу Е. Далькроза на її найвищому рівні, коли вже знана київській публіці «музична гімнастика» перестала бути «річчю в собі», ціллю і засобом виразу явища вищої категорії, так званої «пластики в музиці». На цьому рівні свого розвитку «далькроїзм» безсумнівно показав найближчу єдність з «дунканізмом». Різниця між цими двома варіаціями мистецтва полягала не в різниці мети, тобто в прагненні розкриття закладених в музиці пластичних елементів рухів тіла, а в шляхах, якими вони йшли до цієї мети. А. Пашковська відкрила слухачам низку творів Ф. Шопена, Е. Гріга й ін. Цілу програму, відкриту Пашковською, як і низку сольних номерів, що пов'язували пластичні твори, виконала на фортепіано Гнусова. Також у концерті взяли участь скрипалька пані Шевінська, артистка київської опери пані Любіч-Касперська та ін. [320, s. 3].

Напередодні виступу відомої артистки Ю. Боровської газета «Гонець Київський» анонсувала її концертну програму з власними віршами «Гумор у пісні й слові». Ю. Боровська була відома київській публіці в 1908–1909 рр. як примадонна оперети. Однак, пізніше вона перейшла на спів легких естрадних пісень і набувала майстерності у в Берліні, Відні, Парижі, Брюсселі, дійшовши у цьому мистецтві вершин досконалості. Два роки Боровська виступала як артистка з власними концертами по всій Галичині, Чехії, у Відні, Будапешті, Монако та ін., співаючи польською мовою. Скрізь преса визнавала її блискучий талант [438, s. 5]. У вечорах Боровської брали участь декламатори А. Соколів і О. Лозінський, піаніст проф. Тарновський, яскравий пісняр-гуморист З. Вільчковський» [444, s. 25].

Значний резонанс у польському середовищі і позитивний відгук у пресі мав концерт камерної музики в Київській консерваторії, на якому виконувався «Квартет» проф. Є. Ріба і фортепіанний «Квартет» Брамса, про що писали «Клоси Українське» [442, s. 16].

Улітку 1916 р. у Києві почала концентруватись польська інтелігенція, перетворивши місто на один з найбільших польських мистецьких осередків в Росії. У цьому середовищі було багато акторів, головним чином варшавських. Зокрема, Ю. Остерва, С. Ярач, М. Тарасевич, Б. Болеславський та ін. При цьому Остерва приїхав до Києва не тільки тому, щоб бути ближче до Польщі, але й тому, щоб у відповідному середовищі використати свій досвід і науку, яку отримав у театрі Станіславського у Москві і тим самим приготуватися до ролі реформатора театру, яку хотів реалізувати в Польщі.

Відомий польський публіцист, журналіст В. Гюнтер як цивільний військовополонений перебував у Казані, й у 1915 р. вирушив до Києва, на батьківщину своєї матері, щоб зустрітися з Ю. Остервою, своїм колишнім гімназійним товаришем у Кракові. Виношуючи амбітні плани створення театру у Києві, Остерва шукав помічника, який би допоміг в його високих намірах. Гюнтер, будучи доктором паризької Сорбони, підходив йому якнайкраще і тому став літературним керівником театру і помічником режисера. Він опрацював план репертуару театру, заснований на національній драматургії. У вересні 1916 р. новий сезон польського театру у Києві розпочався трагедією XVI ст. «Зустріч грецьких послів» Кохановського.

Одночасно, у «Дженніку Кійовському» з'явилася велика стаття В. Гюнтера про значення театру для підтримки польського духу. Гюнтер писав, що у час біди, «коли вдарив грім і зруйнував батьківську хату, ми жили як після зруйнування Єрусалиму, розпорошившись по світу». Він згадав слова героїні п'єси С. Виспянського «Весілля», що «Польща – це власне наше серце. І кожен, хто залишився на попелищі, чи пішов у вигнання, чи в окопи забрав із собою спогади, як панцир для серця. І тому розрослася наша вітчизна широко. Бо де є серце поляка, там і є Польща» [354, s. 3].

В. Гюнтер відзначав, що Польща знаходилася також і у польському театрі, в якому оживало минуле. Театр це минуле, який хоч на хвилину, дозволяв побачити і віднайти втрачену батьківщину. Автор порівнював театр також із сучасним життям

як з джерелом художніх потреб народу. Врешті в театрі творилося майбутнє. На сцені народжувалися і виголошувалися гасла, які «залишалися у мозку і запліднювали їх дух мріями про подвиг» [354, s. 3].

Директор театру організовував також одиночні або колективні виступи окремих сценічних зірок. Серед виконавців перше місце займав і користувався популярністю у публіки драматичний актор С. Ярач. Рідкісні творчі здібності з високою сценічною майстерністю і мистецьким смыслом, віддавав польському театру художній керівник М. Тарасевич, виразник поезії Ю. Остерви. Для інсценізаторських ідей не бракувало і технічних засобів. В театрі працював перший декоратор Польщі В. Драбик, учень С. Виспянського, кількарічний керівник відділу декорації польського театру у Варшаві. До репертуару включалось кілька іноземних п'єс, цікавих для публіки, проте які більше спиралися на творчість польських авторів, зокрема М. Балущького, Ю. Блізінського, В. Дунін-Марцинкевича та ін. Провідні актори, як і керівництво театру, прагнули відтворити в театрі Польщу [354, s. 3].

Завдяки енергії Ю. Остерви і запалу всього колективу театр працював за краківською системою: щосуботи прем'єра. Давалося 7 вистав щотижня, дві в неділю, а понеділок був вихідним. Будинок театру на вулиці Меринговській мав гарну сцену з чудовим освітленням, глядацький зал з двома ярусами лож і балконом на 800 місць. Кошти на декорації часто давали приятелі театру К. Стадніцький, Ф. Потоцька.

Крім Польського театру директора Ф. Рихловського, в Києві діяли ще кілька театральних груп, які користувалися популярністю у глядачів.

С. Висоцька заснувала «Театральну Студію», що фінансувалася С. Карвіцьким. Це був камерний театр експериментального характеру, коли актори єдналися з публікою в залі. Сталою основою колективу були четверо акторів: разом із С. Висоцькою подружжя Щуркевичів і М. Шпакевич. Як писав В. Гюнтер, «поляки Києва мали що вибирати» [812, s. 197].

Преса відзначала в театральному сезоні 1915 р. прекрасно зіграну виставу «Примари» Ібсена, що належала до найкращих світових драматичних творів. Було відзначено якісну гру пані С. Висоцької і М. Шпакевича [449, s. 17]. С. Висоцька була актрисою Краківського міського театру і переїхала до Києва у 1911 р., ставши дружиною відомого київського лікаря Г. Станіславського. Під впливом візитів у Москву і знайомства з відомим режисером К. Станіславським вона почала навчати молодих людей сценічному мистецтву, дикції, вимови, декламації. Врешті у Києві було створено новочасний реформаторський театр з театральним колективом, складеним з досвідчених акторів і навчальною студією для молоді, яка брала участь у спектаклях [706, с. 197-198].

Театр «Студія» окреслив біля себе тісне коло шанувальників, виражаючи давню, у багатьох душах жевріючу тугу за якимось іншим театром, що нагадував би театр «Студію» Станіславського у Москві [456, s. 25].

Разом з постійним Польським театром і театром «Студія» в Києві існували менші польські театри. Перший – *Польський фарс* розміщувався в клубі *Огниво*, другий – *Фігліки* знайшов постійне місце в Клубі банківських працівників на Хрещатику, 7. У *Польському фарсі* грали одноактові п'єси із піснями актори: Татжанський з прекрасним почуттям гумору і величезною енергією, а також пані Кідавська, Лінковська, Яска, Татжанська. Тут також виступали В. Рапацький і Я. Бельська. У *Фігліках* дуже добре співали пані Вандич, знана сопраністка і обдарований гарним баритоном С. Охрімівч [450, s. 19].

Ще одним центром польського театального життя в Україні була *Одеса*. Сюди силою воєнних обставин були евакуйовані артисти віленської опери під художнім керівництвом Б. Болеславського. Спочатку вистави театру не мали успіху через некомплектність артистів, солістів хорів, невідповідність моменту для видовищ. За відсутністю результатів діяльності Б. Болеславський виїхав, а артистами, що залишилися, зайнявся комітет і драматична секція *Польського дому*. Злагоджена робота привела до успіхів у діяльності. Зазвичай вистави відбувались у

клубі *Огніска* і в *Польському домі* за участю професійних акторів і аматорів [485, s. 8].

Святкові вистави польського театру наприкінці 1915 р. – початку 1916 рр. у *Польському домі* були надзвичайно успішними, як в артистичному, так і в касовому відношенні, що було незаперечною заслугою Ч. Яновського, який в короткий час організував групу артистів і аматорів. На сцені було поставлено комедію «Розлучаймося» В. Сарду, «Хата за селом» Ю. Крашевського, «Зачароване коло» Л. Ридла та ін. У повній мірі проявився талант акторів – К. Біссен-Яновської, Я.Сконєчної [492, s. 13].

У січні 1916 р. під час відвідування А. Ледніцьким Одеси на засіданні Польського дому було вирішено виділити субсидію для польського театру з огляду на його важливість для розвитку польської культури у місті [494, s. 11]. В березні цього ж року театрові було виділено одноразово 1200 руб. для покриття дефіциту [497, s. 10]. Ще одна театральна група з'явилася в Одесі із частини тих артистів, що залишили сцену Польського дому і перейшли до показу п'єс у зимовий сезон у клуб *Огніска*. Нова група була організована під керівництвом запрошеного режисера Ч. Яновського [506, s. 10]. У квітні 1916 р. у приміщенні *Огніска* відбувся бенефіс К. Шершинського і С. Неромської в п'єсі «Позич мені свою жінку» [500, s. 9].

Культурно-мистецьке життя польської громади в *Харкові* проявилось, насамперед у діяльності театру, що розгорнулася з початку ХХ ст. Група дворян на чолі з гласним міської думи і присяжним повіреним, членом правління *Польського дому* А. Квятковським розпочала діяльність із створення власного театру. Членами трупи були С. Дичаковський, Ф. Красницький, З. Щавинський, С. Оттович та ін. Головним режисером у 1900–1901 рр. був Л. Людвіге. Допомогу у підготовці спектаклів надавали композитор і педагог К. Горський і художник та архітектор Доброславський. У 1913–1914 рр. трупа польського театру нараховувала 54 особи і складала окрему секцію при *Польському домі*. Спектаклі проходили польською мовою за творами польських авторів. В один вечір демонструвались 1-2-3 п'єси в залежності від їх тривалості. В репертуарі переважали комедії і водевілі, які швидко

змінювались. Серйозні п'єси – трагедії і драми тримались на сцені довго. Зокрема, трагедія А. Марецького «Залізна грамота», драма В. Сирокомлі «Каспер Карлинський» та ін. Репертуар театру також включав і кращі п'єси геніального польського поета А. Міцкевича – «Дзяди», С. Виспянського «Судді». Драматичні спектаклі часто доповнювались концертною програмою – дивертисментом або танцями.

Довгий час театр не мав свого приміщення. Новий концертно-театральний зал на 450 місць було відкрито у будинку, що належав римо-католицькій церкві 30.09.1908 р. Під час Першої світової війни зміцнів зв'язок членів гуртка і акторів професійних польських театрів, які емігрували в Росію. Так, в театральному сезоні 1915–1916 рр. були зіграні спектаклі «Фургон» С. Рачковського, «Судді» С. Виспянського, «Вавжини» Л. Стаффа та ін. У відгуках преси у спектаклях відзначались хороша режисура, оригінальний декор сцени, вдала і жива гра акторів [597, s. 119-124].

Треба відзначити у роки Першої світової війни благодійну діяльність польських театрів та аматорських гуртків практично на всій території України. Від початку війни, коли з'явилися перші постраждалі та біженці з Королівства Польського і Галичини, у процес надання їм допомоги активно включилися культурні установи, громадські організації. Від зборів, які одержували театри від спектаклів, виступів гастрольних артистів значна частка йшла на користь постраждалого населення Польщі.

У Києві на початку війни артистка О. Баронат кошти від концерту перерахувала на користь постраждалих у війні [11, арк. 208]. В жовтні 1914 р. у Житомирі, який один з перших прийняв біженців, Товариство оперних артистів поставило спектакль, який складався з двох частин. У першій була представлена опера «Сивільський цирюльник», а в другій – концерт, в якому виконувався загальнослов'янський гімн В. В. Чернова. У спектаклі була задіяна вся трупа. 40% чистого доходу від спектаклю було перераховано на користь постраждалого населення Польщі [284, с. 3].

До таких акцій у Житомирі активно долучився Малий театр Л. Мянновського. В листопаді 1914 р. театром були влаштовані спектаклі, які пройшли з великим успіхом і дали 627 руб. чистого доходу на користь постраждалих у війні. Комітет з надання допомоги постраждалим висловив вдячність організаторам вечора пані Янгородській, Долнер і Щековській та іншим, хто долучився до цього процесу [289, с. 3].

Наприкінці листопада 1915 р. у Житомирі пройшли гастролі Київського польського театру під керівництвом Ф. Рихловського. До показу пропонувались п'єси «В німецьких кігтях», «На роздоріжжі», «Полька в Америці» та ін. Очоловав трупу колишній режисер Варшавського польського театру А. Зельверович. Гастролі пройшли дуже успішно при заповненому залі. Преса відзначала, що прекрасно виконував свою роль Зельверович, який створив яскравий правдивий образ слабого характеру чоловіка [293, с. 4].

Чергові гастролі київського Польського театру під керівництвом Ф. Рихловського відбулись у Житомирі в травні 1916 р. Газети писали, що зал міського театру був вщент заповнений. Серед глядачів було багато молоді і підлітків. Публіку складала виключно місцеві поляки, які зайняли всі ложі, партер і галерею [257, с. 4].

Збори від гастролей артистів частково йшли на підтримку постраждалих. У листопаді 1914 р. з гастрольями у Житомирі виступав відомий піаніст Ю. Турчинський, який виконував твори Ф. Шопена. Уродженець Житомира, він свою першу нагороду здобув на конкурсі піаністів у 1911 р. у Петербурзі, потім виступав у Варшаві і давав концерти в містах України [888, s. 209]. Весь чистий збір від концерту у розмірі 650 руб. був надісланий у Варшаву в центральний комітет допомоги постраждалим від війни [288, с. 3]. У березні наступного року концерт піаніста Ю. Турчинського пройшов також у м. Ніжині у залі шляхетського клубу та в міському парку. З цих заходів до каси Ніжинського відділення товариства допомоги жертвам війни надійшло 600 руб. [334, s. 4].

Значну допомогу постраждалим у війні полякам впродовж усього воєнного періоду надавали створені у провінції аматорські драматичні гуртки та товариства шанувальників мистецтва, які часто діли при створених там відділеннях ПТДЖВ. Місцеві польські громади із задоволенням відвідували підготовлені творчими колективами п'єси, кошти за які перераховувались на потреби біженців.

У м. Біла Церква на Київщині 5 років перед війною існувало *Польське товариство любителів мистецтва*. У квітні 1915 р. відбулись загальні збори членів товариства, на якому керівництво прозвітувало про результати своєї діяльності за рік. Було сказано, що поставлено 4 театральних вистави, зіграні комедія З. Абрагамовича і Р. Рушковського «Чоловік з ввічливості», комедія А. Фредри «Дами і гусари» – два рази і комедія М. Балуцького «Відкритий дім». Вистави, як і в попередні роки підтримувалися прихильним ставленням місцевого польського населення. Чистий дохід з трьох вистав у розмірі 1.222 руб. був відданий на користь жертвам війни у Королівстві Польському [330, s. 3].

У квітні 1915 р. у с. *Верхнячка*, яке було центром великого цукрового заводу відбулись звітні збори Уманського відділення товариства допомоги жертвам війни, до якого належали жителі села. Серед проведених відділенням заходів були аматорські вистави і приватний музично-декламаційний вечір, що дали у сумі 225 руб. чистого доходу. Під майстерною режисурою Я. Грудзінської відіграно також дві п'єси «Моральність пані Дульської», і «Отаман розбійницької шайки». Глядачі відзначили належну гру акторів, особливо С. Мільтерової, Я. Грудзінської і В. Штиля. Було досконало відтворено типи обивателів з глибокої провінції [319, s. 4].

У містечку *Гайсин* групою аматорів була поставлена вистава «Сад». Повністю заповнена місцевою польською громадою зала із захоплення сприйняла постановку. У пресі відзначалась жива гра й інтелігентна інтерпретація артистки М. Богунської, С. Побуг та ін. Чистий прибуток з вистави склав 220 руб. і був переданий на користь Гайсинського відділення Товариства допомоги жертвам війни [321, s. 4].

Значна матеріальна допомога біженцям надходила від гастрольної концертної діяльності відомих артистів як у великих містах, так і в маленьких містечках по всій території України.

На початку травня 1915 р. в *Умані* відбувся концерт відомого скрипаля В. Коханського і відомого польського композитора К. Шимановського разом з артистами Ю. Ярошинським і А. Іванським. У цей же день місцевим відділенням Товариства допомоги жертвам війни була влаштована велика прогулянка у Софіївці. Гостям пропонувались великі атракціони і весь парк був ілюмінований. Чистий дохід від заходів пішов на користь постраждалим від війни [333, s. 3].

Свої гастролі В. Коханський продовжив у м. *Кам'яниці* на Поділлі. На концерті була присутня велика кількість людей, зачарованих талантом визнаного у світі скрипаля, який викликав захоплення публіки своєю досконалою технікою гри. Доходи від концерту Маківським відділення товариства допомоги жертвам війни були перераховані у Варшаву на користь жертв війни [337, s. 3].

Театральна діяльність у містах України активно розвивалась з початку війни, незважаючи на лихоліття і матеріальні труднощі, принесені війною. Театр став осередком, навколо якого гуртувалась польська спільнота, центром польської культури і засобом для проведення благодійної діяльності.

Новий етап у діяльності театру настав після російської лютневої та Української національної революції у 1917–1918 рр. Польський театр не тільки репрезентував польське драматичне мистецтво перед іноземним суспільством, не тільки високим художнім рівнем задовольняв вимоги польської інтелігенції, але перед усім залучав до польської сцени широкі верстви населення у Києві, які до цього не мали можливості відвідувати польські вистави.

У квітні 1917 р. Польський виконавчий комітет у Києві оголосив, що бере під опіку Польський театр у Києві, взявши до уваги його важливе значення для польського середовища. Товариство шанувальників мистецтва уклало договір з дирекцією театру і створивши спеціальну художньо-господарську комісію, розпочало збір коштів на підтримку театру [407, s. 2].

На початку січня 1917 р. відвідуваність театрів була достатньо висока. На сцені Польського театру в Києві йшла п'єса «Віцек і Вацек» З. Пшибишевського, яка впродовж останніх десяти років користувалася стабільним успіхом. У «Дженніку Кійовському» розкривалася причина успіху цієї комедії, яка полягала в умінні автора втілити здоровий польський гумор і зображення особистостей у живому русі, попри те, що автор не вважався видатним талантом [368, s. 4]. У цей же час в театрі «Студія» користувалася популярністю п'єса «Лелюм і Полелюм» С. Пеньковського. Особливістю цього театру було вдале поєднання репертуару і драматичного акторства. Новаторський театр «Студія» відзначався камерністю і орієнтацією на власного глядача. Найкраще ця камерність виражалася у натуралізмі цієї п'єси. Критика позитивно сприймала діяльність театру і завжди реагувала на нові п'єси в пресі [368, s. 4]. Так, С. Пеньковський вважав, що театр повинен реформуватися у напрямку створення малих залів, не більше, ніж на 100 осіб, в яких кожен буде мати рівні умови бачити й чути зі сцени. Акторське мистецтво могло тоді отримати можливість і, навіть, необхідність найвиразнішої гри, драматургія – найкращі умови для показу, художник-декоратор – нічим не обмежені можливості [372, s. 3].

Позитивний відгук із січневого репертуару Польського театру в Києві мала п'єса «Клуб кавалерів» М. Балуцького, яка була, як писала преса, «зіграна майстерно, без перебільшень і карикатури, так як має бути зіграна класична п'єса». В ній свій талант продемонстрували Л. Павінська, С. Ярач, Ю. Остерва, Я. Шиманський, Чаберський [379, s. 3].

Схвальні відгуки на драму «Назавжди» Л. Ридла залишив у пресі знаний публіцист К. Макушинський. П'єса, що була відома ще зі львівської і краківської сцени стала реальністю у Києві. Драматичний сюжет, тримаючи глядачів у напруженні, викликав не жаль і сльози, а впевненість і волю до перемоги [391, s. 2].

В. Гюнтер висловив у пресі найкращі враження від трагедії «Сулковський» С. Жеромського, що була поставлена у Польському театрі. Її значення полягало у високому патріотизмі, показаному у п'єсі й трагедії польських солдат, які воювали

за чужі інтереси й за свою свободу. Як висновок автор зазначив, що легенда про Сулковського стала «радісним спогадом з минулого, що прийшла у час, коли дійсно настала свобода» [400, s. 3].

У травні 1917 р. після закінчення театрального сезону було підведено підсумки діяльності Польського театру. Зі звітом у пресі виступив В. Гюнтер. Він зазначив, що Польський театр під керівництвом директора Ф. Рихловського, художнім керівництвом Ю. Остерви, художньо-мистецьким В. Драбіка і літературним В. Гюнтера з 01.04.1916 р. по 30.04.1917 р. показав загалом 46 вистав. З цієї кількості на сцені поставлено 3 п'єси польських авторів, ніде раніше не зіграні. А саме – «Перстень любові» С. Кендзинського, відіграна 4 рази, «Було то над Балтикою» А. Новачинського – 5 разів показана і «Сулковського» С. Жеромського, поставлена 6 разів. Разом з тими виставами Польський театр виставив 12 польських п'єс, ні разу в Києві не показаних. 24 п'єси було відновлено в оригінальній інсценізації і нових декораціях, зокрема «Весілля» С. Виспянського, «Щастя Франя» В. Пежинського та ін. З іноземної літератури було показано 6 вистав. Виходячи з цього можна стверджувати, що репертуар опирався, передусім, на польський доробок драматичних польських п'єс, яких було – 30, іноземних – 7. У порівнянні з іншими сезонами відзначалась висока відвідуваність спектаклів. Найбільше – 15 разів було показано п'єсу «Гарна історія». Кілька п'єс було знято з показу через непередбачувані обставини – від'їзд артистів [416, s. 3].

Успіх театрального сезону пояснювався, зокрема вдалою грою акторів і успішною режисурою. Відзначилися відомі актори – Х. Ларис-Павінська, В. Остерва, Й. Броківський, С. Ярач, Ю. Остерва, Я. Шиманський, М. Тарасевич. Режисером 17 п'єс був Й. Остерва, Я. Ярач – 11, Б. Болеславський – 6, М. Тарасевич – 5. На сцені також відбувалися урочисті вечори, присвячені А. Міцкевичу, Г. Сенкевичу, Конституції 3 травня. Для молоді запроваджувався денний показ за зниженими цінами. 03.03.1917 р. аматори з добродійною метою відіграли на сцені 4 комедії [416, s. 3]. В результаті такої успішної діяльності ПВК гарантував Польському театру свою опіку і постійну субвенцію.

Певні підсумки були проведені і в новаторському театрі *Студія*. З лютого 1916 р. в ньому було поставлено п'єсу «Коник за каміном», яка знайшла свого глядача і одержала його підтримку через особливий настрій поваги, що панував на сцені й у залі. Восени 1916 р. було відкрито постійний театр і наступні п'єси підняли глибші питання перед суспільством через показ п'єс класиків драматургії [418, s. 2].

Польський театр скористався свободою громадського життя, яка з'явилася після лютневої революції і розширив репертуар на п'єси. На сцені була поставлена п'єса «Кордіан» Ю. Словацького за участю Ю. Остерви, «Костюшко» з Тарасевичем, «Тамтен» Г. Запольської з Ярошем та ін. Під час спектаклю за п'єсою «Костюшко», присвяченого утворенню Регентської ради, глядачі піднялись і декламували слова присяги разом з героєм [812, s. 198].

В умовах післяреволюційної свободи ліві польські соціалістичні партії значну увагу приділили розвитку польської освіти, культури і мистецтва. Вони прагнули підняти культурний рівень міських низів, долучити представників робітничого класу у містах до мистецьких акцій, театральної діяльності.

У ППС з'явилася ініціатива створення аматорського народного театру. Про це через пресу повідомила театральна підкомісія ППС у червні 1917 р. Вибором п'єс мала займатись спеціальна комісія під керівництвом відомого діяча, довголітнього заслуженого режисера народних театрів у Вільно. Вона закликала до участі бажаючих взяти участь у виставах, прислати екземпляри народних п'єс і народних музичних інструментів для тимчасового використання [435, s. 2].

Діяльність Польського театру почала занепадати наприкінці 1918 р. – у 1919 р., що було пов'язано з політичною боротьбою всередині України, зовнішньою агресією Росії, завершенням Першої світової війни і створенням незалежної польської держави.

У квітні 1918 р. Ю. Остерва вийшов з Польського театру під керівництвом Ф. Рихловського і заснував власну театральну групу, що розміщувалася в залі громадського клубу *Огниво*. Новий польський театр на чолі з директором Ю. Фляхом

і художнім керівником Остервою працював всього 70 днів: з 21 квітня 1918 р. до липня 1918 р [725, с. 122].

Однак, наступні політичні події, боротьба військових сил УНР, більшовиків, П. Скоропадського і С. Петлюри, революційний і воєнний хаос негативно вплинули на діяльність театру. Від збройного нападу групи більшовиків постраждали дружина В. Драбіка і драматична актриса Вжесньовська. А. Свейковська разом з внуком врятувалася втечею. Щораз важчі умови життя і праці започаткували від'їзд багатьох артистів на батьківщину. У Києві залишилась ще на деякий час С. Висоцька як постійна мешканка Києва і як дружина відомого лікаря Г. Станіславського. Вона перетворила свій театр «Студію» в нову польську сцену, щоб утримувати якийсь осередок польської культури і зберегти залишки театру Рихловського, а також прихильників театрального мистецтва. Легітимація драматичного актора була захистом у часи більшовицького терору. Однак, у 1919 р. і цей театральний осередок припинив свою діяльність [812, с. 198].

Незважаючи на кризове матеріальне і моральне становище польського населення в Україні, викликане подіями Першої світової війни, польський театр виконував функції культурного центру, навколо якого об'єднувалося все населення, піднімаючи моральний його дух. В межах цього короткого періоду театр досяг високого рівня розвитку, особливо в умовах свободи внаслідок демократичних, революційних змін 1917 р. Подальша політична боротьба, зовнішня агресія та зміна ідеологічних систем зумовили згортання діяльності польського театру.

Крім розвитку театрального мистецтва у роки війни заслуговує на увагу видавництво польської книги і мистецтво її оформлення. Представником відродження мистецтва оформлення книжок у Польщі, артистом, який не тільки словом, а й артистичною діяльністю прокладав цей шлях, був С. Виспянський. Він створив свій власний стиль і одночасно заохочував інших – художників, видавців і пластиків до нових творчих пошуків у цьому напрямку.

В Україні єдиним комплексним приватним збором обкладинок польських книжок, виданим у період з 1900 р., був збір книгарні Нарциса Геріна у Києві. Він

містив усі графічні обкладинки, які були вклеєні до альбому з відповідною карткою з ім'ям художника, друкарні і видавця. Всього було підготовлено три альбоми. Серед авторів можна знайти імена відомих художників: С. Виспянського, В. Коссака, Буковського, Окуня, Боровського та ін. Друк книжок відбувався в друкарнях В. Анчиця у Кракові і Б. Вежбицького у Варшаві, які дійшли досконалості у застосуванні друкарських технологій [446, s. 26].

Постать С. Виспянського була для польського культурного середовища значущою. Його багатогранний талант проявився у різних сферах: поезії, прозі, драматургії, живопису. А. Кропач присвятив його творчості і життєвому шляху статтю у «Клосах Українських», оцінюючи діяльність С. Виспянського як надзвичайно важливу для збереження почуття патріотизму, розуміння глибинних традицій народу, утвердження почуття гідності [448, s. 1-4].

Під час війни для підтримки духовного життя польських біженців видавалися серії книг. Видавництво «Світ» випустило в періодичних зошитах «Бібліотеку польського біженця», до якої було включено польські пісні, твори Міцкевича, Крашевського, Ожешкової та ін. Всього 18-24 томи. Книги продавалися за низькими цінами – 20 коп., пересилка – 23 коп. Чистий дохід з продажу йшов до *Фонду повернення до краю*. [497, s. 10]. В Одесі граф Г. Прушинський видав поштові листівки в художньому виконанні зі змістом, зрозумілим кожному. Листівки були присвячені дволітньому періоду війни 1914–1915 рр. за низькою ціною – 25 коп. Ця акція дала можливість усвідомити трагічні моменти, що переживали люди, і залишити в пам'яті їх мужність і прагнення до свободи [503, s. 10].

Розвиток польської культури в Україні в роки війни був представлений також мистецтвом. У великих містах місцеву польську творчу інтелігенцію доповнили біженці з Королівства Польського й Галичини – художники, скульптори, меценати. Мистецьке життя поляків більшою мірою було зосереджене в Києві. Саме тут зібралися польські художники, скульптори, архітектори з Варшави, Львова, Вільно.

У Київ переїхала відома художниця і скульптор Я. Броневська, учениця знаного французького майстра Бурделя. Я. Броневська виставляла свої роботи на

виставках у Парижі й Варшаві і скрізь критика відзначала її талант. У зображенні чоловічих і жіночих портретів вона досягла високого рівня реалістичності. Відомий портрет її роботи княгині Ф. Радзивілл, подружжя Скібневських та ін. [447, s. 11].

Навесні 1915 р. у Києві відбулася низка мистецьких виставок, зокрема виставка картин і творів давнього мистецтва, що стала справжньою суспільною подією і впродовж квітня-травня була всебічно проаналізована і представлена на сторінках польських видань.

У газеті «Дженнік Кійовські» у статті В. Гюнтера війна порівнювалась з найманцем, що «ступив на лан нещасливої Польщі. У війні гинули польська наука і мистецтво. Гюнтер зазначав, що для Польщі у війні справа культури була більш важливішою і глибшою, більш пов'язаною з народом, ніж будь-коли. З часу втрати незалежності польський народ реалізував себе в науці і мистецтві, літературі і в ХІХ ст. зайняв у цих галузях почесне місце. Зрештою мистецтво виконувало невластиві йому дипломатичні функції, представляючи Польщу міжнародній спільноті. Тому під час війни важливо було не загубити культурних здобутків свого народу, боронити кожен давню пам'ятку культури і творити нові культурні осередки [317, s. 2].

Характеристику живопису, представленому на київських виставках дав відомий публіцист Ц. Поплавський у тижневику «Клоси Українське». Він зазначав, що місцеві художники об'єдналися випадково, без стосунку до якихось конкретних художніх шкіл чи напрямків. Це дозволило йому характеризувати весь загал київських художників і кілька окремих виставок охоплювати єдиним поглядом. Творам були притаманні старанна правильність, поміркованість у сюжеті і кольорі, безмежна довіра до звичних художніх традицій, що творило їх спільний характер. На цьому загальному тлі дуже виразно проступав кожен художник, що мав справжній сенс у своїй творчості і сприйнятті мистецтва загалом.

Більшість художників віддавали перевагу реалізмові, обмежувалися сферою точного відображення предмету і зрештою вважали святотатством і неприйнятним

прикрашати чи підносити натуру. На мистецькій виставці в Університетському залі представлена була ціла низка картин Є. Вжеща.

Є. Вжещ, поляк і киянин з народження, незважаючи на низку досконалих портретів, присвятив свою творчість образам української природи. До 30 років він був чиновником у Києві, а потім несподівано виїхав до Петербургу на навчання живопису. Після року навчання в Академії переїхав до Парижа, потім – до Відня, Монако і Кракова. Повернувшись до Києва часто виїжджав в Італію. Його картини можна було знайти у багатьох шляхетських родинах на Поділлі, Волині, Київщині. Два пейзажі Вжеща закупила Третьяковська галерея у Москві. Родина Вжеща була у Києві культурним і мистецьким осередком, навколо якого гуртувалося польське населення [804, s. 204].

Значно стриманішим в представленні і більш вишуканим в інтерпретації своїх художніх намірів Поплавський називав В. Гамільського. В його роботах простежувалася еволюція художника і заглиблення в розв'язання художніх завдань, які поступово занурювали глядача у внутрішні таємниці гармонії зображуваного, намагаючись з'ясувати його сенс. На виставці були представлені також роботи Т. Марчевського, М. Бурачека, Ю. Грейна. Гостем серед київських художників була відома і заслужена варшавська художниця С. Станкевич. Крім того, у виставках брали участь російські художники, зокрема Денисова, Курнакова, Демідова і Богомазова [446, s. 23-24].

Великий суспільний резонанс мала виставка творів давнього мистецтва із приватних колекцій. Ідея підтриманої польським населенням виставки виникла у секції непостійних доходів відділу Київського ПТДЖВ. Діяльним керівником цієї секції був Е. Херс. Разом з членами секції – С. Кжижановським, В. Кжижановським, О. Хансеном, А. Червінським, С. Жеромським власне і була створена виставка.

Зміст, сутність і аналіз представлених на виставці творів на сторінках газети «Дженнік Кійовські» зробив М. Налеч-Добровольський у цілій серії статей. У першій ввідній статті він вказав на велику силу мистецтва. Всі твори справжнього мистецтва кристалізували певні художні прагнення, відбиваючи у певні історичні

періоди точки зору, моди, поглиблювали або переборювали їх. На організованій у Києві виставці творів давнього мистецтва зібрані експонати належали до різних галузей художньої творчості. Найбільш яскраво представленим було образотворче мистецтво. Крім олійного живопису, можна було спостерігати малюнок, пастель та ін.

Польський живопис дав своїх представників, передусім у так званій Матейковській групі. На виставці були роботи молодого А. Гротгера і Ф. Костржевського, зокрема довершений вид старої Варшави, реконструйований з картини «Над Віслою». Тут можна було знайти найрідкісніші акварелі Ю. І. Крашевського і малі картини В. Лося. Лось був першим в Україні художником, що малював коней. Великим талантом відзначився художник, який також походив з України – Л. Стражинський, автор сентиментальних сіл, прикритих зимовою пеленою, зображенням коней, їх характеру і руху. До іншої групи належав Я. Піварський, художник, який одержав у спадок після П. Норбліна любов до малювання різними техніками. Малювали коней відомі польські художники: П. Норблін, П. Михайловський, Ю. Хелмонський, Ю. Коссак та ін. Відзначались також картини «Оповідання дідуса» Р. Козакевича і краса княжної Кочубей пензля Л. Горовіца [318, s. 2].

Характеристиці гравюр або графіці на виставці передувала стаття в газеті про історію виникнення цього виду пластичних мистецтв, пояснення техніки виконання гравюри, поділи графіки на три частини: випуклу, увігнуту і пласку [327, s. 2].

На виставці у Києві була представлена графіка, виконана різними техніками починаючи від А. Дюрера до польських графіків XIX ст., де можна було спостерігати зразки відомих шкіл, манер і стилів. Незрівнянний пластик, натхненний генієм латинської Італії А. Дюрер, всупереч своїм німецьким попередникам представляв тіло як найпрекраснішу маніфестацію життя і мистецтва. На виставці дюрерівська епоха представлена також творами Г. Пенча і М. Альдегравера. Витвір Г. Пенча «Муки Св. Вірґинії» виконаний квасоритом. Відомий майстер офортів і гравер М. Адельгравер, знаменитий також зображенням

жестів і поз був представлений на виставці трьома творами, на яких зображено танець поважних осіб. Гравюра по дереву набула небаченої досконалості у Фландрії. Це роботи Г. Гольціуса, Л. Востермана, Яна Госна, відомого нідерландського художника XVII ст. Графіка англійського походження достатньо представлена на виставці роботами Д. Сміта, Й. Персідолія і трьох видатних італійських граверів на міді – Б. Тєполі, великого пейзажиста, ілюстратора мальовничої Венеції Ценалеті і Гіо Батісти Піранізо [323, s. 2].

У Польщі, як і у Франції гравюра була початково пов'язана із друком. До 1550 р. відноситься найбільш цінний інканабул «Життя Св. Станіслава», який можна було побачити на виставці. Графіка і друк виникли із винайденням паперу, що у Польщі сталося у XVI ст. На виставці представлені найбільш цінні зразки дерев'яної гравюри, прекрасний друк карт з Кракова, кілька рідкісних книг XVI-XVII ст. Гравери XVI ст. стали відомі завдяки дослідженням Академії мистецтв Петра Франка, Давіда Техерінга і типографії Г. Івановича [324, s. 2].

М. Налєч-Добровольський дав характеристику найбільш яскравим виставкам останніх десятиліть – краківській: порцеляни, тканин, металу, архітектурній, мініатюр; Ягелонській, присвяченій пам'яті Ю. Понятовського, пам'яті 1863 р.; варшавській – археологічній і порцеляни. До цих виставок він долучив і київську Виставку творів давнього мистецтва. На виставці представлено вироби того часу: комод із шухлядами XVII ст., столик у стилі «ампір», крісла князів Сапегів, меблі епохи королеви Анни [326, s. 3].

На виставці зацікавлення викликав розділ, присвячений металу і представлений різними видами колекційних зборів. Найбільшою тут стала колекція бронзи, яка в польському мистецтві завжди посідала високе місце. На виставці були представлені статуї Тадеуша Костюшка і Юзефа Понятовського, вилиті в ливарнях у Славуті на Волині. Сучасником Карпінського в Польщі був В. Свенціцький, відомий у світі майстер, роботи якого були представлені на виставці бюстами С. Одинця, Казимира Великого, К. Войціцького [334, s. 3-4]. Прикрасили відділ металу на

виставці зібрання монет і медалей часів королів Стефана Баторія, Зигмунда III, Я. Собеського, Августа II і III, С. Лещинського та інші експонати [335, s. 2].

Київська виставка рясніла також зібраннями тогочасної мініатюри, емалі й колекції коштовного каміння. Виділялася з-поміж інших була робота невідомого автора – вирізьблені на бурштині фігури короля Людвіга XV з написом. Останній розділ виставки присвячений кераміці, кришталю і тонким тканинам. Тут було представлено 112 штук польської кераміки з восьми фабрик: Баранівки, Бельведер, Белотину, Городниці, Ємільчино, Корця, Неборова і Романова. Загальною рисою, що об'єднувала всі експонати стала не стільки форма, скільки виняткова гама кольорів. Особливо вражаючими були ваза, чайник і філіжанка циліндричної форми, цукрівниця темно бронзового кольору з Баранівки, молочник з Корця [336, s. 3].

Виставка викликала величезний інтерес і прихильність у киян. Зібрані кошти пішли на підтримку бідних поляків, які постраждали внаслідок війни. Цим опікувалася секція доходів ПТДЖВ. У «Дженніку Кійовському» була висловлена вдячність організаторам і учасникам виставки – Ц. Хамцовій, К. Хоецькій, Е. Демидовій та ін. Подяку одержали К. Шимановський і П. Коханський, які матеріально підтримали виставку коштами, зібраними за даний ними в травні концерт, а також директор Першого російського страхового товариства за безкоштовно надане приміщення і Товариство електрики за безплатне використання світла [336, s. 3].

Мистецькі виставки відбувались також в інших великих містах. Виставка творів мистецтв, підготовлена Товариством опіки над пам'ятками минулого була відкрита на початку вересня 1916 р. в Одесі. Вона розмістилася в приміщенні клубу *Огніско*. Головне місце в ній займали картини найвідоміших художників – В. Коссака, Ю. Брандта, Ю. Хелмонського, Ф. Костржевського й інших. Крім картин, там була представлена величезна кількість предметів кераміки, нумізматів, медалей, мініатюр, документів. Великий інтерес викликала також колекція зброї, старовинних меблів і т.п. [503, s. 10].

На виставці при вході до великої зали *Огніска* були розміщені ручні дитячі поробки з польської школи для біженців, зроблених під керівництвом Я. Хмельовської. Поруч були розташовані вироби з металу В. Куліновської і речі інкрустовані з дерева М. Укельської, килими відомої варшавської фабрики [504, с. 6].

У пресі критики висловили організаторам побажання у майбутньому звернути увагу на створення каталогу робіт, представлених на виставці. Загалом виставка справила найкращі враження у відвідувачів і стала важливою подією у мистецькому житті Одеси й польської громади. Після її завершення Я. Станьковський зайнявся підготовкою випуску альбому її творів, для чого було оголошено збір добровільних внесків [507, с. 8].

Мистецьке і музичне життя поляків стало різноманітнішим і насиченішим у 1917–1918 рр. Навесні 1917 р. у Києві було відкрито «Мистецький салон», який розпочав свою культурну діяльність виставкою картин проф. Мечислава Корвін-Петровського.

Позитивний відгук зібранню картин дав доктор Ю. Флях. Представлено більш, ніж 100 картин різної техніки виконання – від олійних фарб до малюнків вугіллям, і різного змісту – від зображення природи до портретів, що давало можливість оцінити талант художника. З картин зрозуміло, що він послідовник сучасного польського мистецтва і художників Ю. Хелмонського, Я. Станіславського, С. Рєпацького, однак мав свою реалістичну манеру зображення світу. Ще однією особливістю було те, що більшість його картин з'явилася у період війни: з літа 1915 р. по 1917 р. [424, с. 3].

У мистецькому житті міст особливою популярністю користувалися музичні вечори, які влаштовували товариства культурного спрямування. Концерти збирали велику кількість шанувальників. Часто вони пов'язувались із благодійною діяльністю, коли частина доходу йшла на підтримку постраждалим від війни полякам.

В Одесі в книгарні і складі нот Е. Островського розміщувався за західноєвропейським зразком салон, в якому після закриття магазину відбувалися музичні вечори. Перший музичний вечір в тісному колі запрошених музикантів, що відбувся у вересні 1916 р. Позитивне враження справила на присутніх імпровізація, виконана знаним композитором М. Черепніним і твори Шопена, зіграні Й. Рачинським [502, s. 10].

08.08.1918 р. у Києві в Купецькому саду відбувся симфонічний концерт *Музичного товариства* під диригуванням І. Паліцина, складений із творів польських композиторів за участю знаного скрипаля В. Коханського. В програмі крім творів відомих польських композиторів були твори молодого композитора К. Ясенського, який здобув визнання у музичному світі [460, s. 4]. У квітні в Одесі виступала відома артистка Люцина Массаль з Варшави, на концерті якої був вщерть заповнений зал [500, s. 8].

Велику акцію в концертному стилі підготувало польське товариство *Лютня* у Житомирі. До цієї події було видало великим накладом пісні і вірші «Кримські сонети», в який увійшли твори А. Міцкевича і С. Монюшка. Пісні виконував чоловічий хор Лютні, який складався з півсотні осіб під акомпанемент чеського симфонічного оркестру під диригуванням професора Варшавської консерваторії Ю. Яжембського [477, s. 9].

Початок культурній і мистецькій діяльності поляків в Україні дали польські громадські організації культурного спрямування, що діяли легально ще до початку війни. Однак, лише після демократичних змін суспільного життя у 1917 р. з'явилася ціла низка товариств у сфері культури, які активно розпочали свою діяльність.

23.03.1917 р. у Києві відбулось перше вільне засідання *Польського товариства опіки над пам'ятками минулого*. Ще у жовтні 1915 р. ініціатором створення організації був Й. Кушель. Однак, в тодішніх політичних умовах діяльність Товариства була неможлива. В травні 1916 р. почала діяти підсекція охорони пам'яток в секції культурної і освітньої допомоги Київської окружної ради. Було вибрано тимчасове правління, до якого увійшли Л. Стахль, А. Червінський,

Й. Кушель, В. Матушинський, С. Пшибильський, А. Садовський. У діяльності Товариства брали участь В. Рудницький, А. Грацер. Було утворено три комісії: пошукова, речова і бібліотечно-архівна. В червні 1916 р. відбулась перша нарада у справі пам'яток, в якій взяли участь крім членів підсекції делегат з Петрограду А. Буравський і граф Л. Грохольський з Одеси [398, s. 2].

Незабаром Київська окружна рада визнала можливим існування окремої секції охорони пам'яток на чолі з А. Червінським, який надав власні кошти на проведення діяльності, до часу, поки вони з'являться у секції. З ініціативи делегата московського кола Савіцького в музеях Києва групою студентів почала проводитись інвентаризація пам'яток польської культури. Й. Вилежинський подарував секції колекцію 70 старовинних польських монет. У листопаді 1916 р. виникла секція фотографій, що поставила завдання зібрати фотографії всіх польських пам'яток в Україні. Діяльність архітектурної секції проводилась у двох напрямках: науковому, що полягав у зібранні і дослідженні матеріалів з історії польської архітектури і консервативному – збереженні цінних пам'яток архітектури. Члени архітектурної комісії – В. Матушинський, Ч. Пшибильський провели кілька екскурсій з метою ознайомлення з пам'ятками у Кам'янці, Бердичеві, Житомирі. В березні 1917 р. Товариство було легалізоване й налічувало 90 членів, в тому числі 5 протекторів: К. Ярошинську, С. Кожецьку, Ф. Потоцьку, Й. Вилежинського, Е. Залеського. Першим почесним членом Товариства вибрано А. Червінського [398, s. 2].

З метою загострення уваги поляків до збереження пам'яток польської культури з лекцією виступив доктор М. Наленч-Добровольський. Він критикував польське населення, яке захопилося політикою і не приділяло достатньо уваги важливим речам захисту польської культури і наголошував, що інвентаризацію багатьох пам'яток давнини вже зроблено у Познаньському і в Галичині, а в Україні ця робота в початковому стані [414, s. 2].

У травні 1917 р. ПВК звернувся до польського населення із закликом підтримати діяльність створеного *Польського товариства опіки над пам'ятками минулого в Україні*. Спеціально організована секція Товариства була визнана ПВК

як Комісія ліквідаційних справ, що зайнялась збором і опрацюванням потрібних матеріалів для Ліквідаційної комісії у Петрограді. У ній комісія *Товариства опіки над пам'ятками на Русі* мала власну делегацію. Мова йшла про порятунок, збереження, повернення духовних багатств, що в майбутньому мали служити справі розвитку національної культури. Тому ПВК звернувся до польського населення в Україні про матеріальну і моральну підтримку Товариства [423, s. 3].

У лютому 1916 р. в Одесі з ініціативи мецената К. Березовського при Польському комітеті було створено Відділ опіки над пам'ятками мистецтва й минулого. Він проводив узгоджену діяльність з Головним відділом опіки над пам'ятками мистецтва й минулого в Москві. Найбільш плідною й успішною була діяльність зі збору інформації, що стосувалася розташування і стану пам'яток культури.

Товариство зібрало близько 300 інформацій про пам'ятки і завдяки цьому змогло значну їх кількість врятувати. Воно також зверталось до громади із закликом приносити пам'ятки мистецтва – картини, гравюру, порцеляну, кераміку, ткацькі вироби, художньої роботи меблі, національний одяг, старі книжки, документи та інші речі. Щоб врятувати їх від продажу в чужі руки Відділ утворив власний склад, в який брав безплатно в депозит предмети, утримування яких вдома стало для власників клопітним [498, s. 5].

У грудні 1916 р. *Польське товариство опіки над пам'ятками минулого на Волині* було організоване в Житомирі. В приміщенні ксьондза біскупа М. Годлевського відбулося перше загальне зібрання, яким керував М. Лібровіч. На зборах було прийнято статут товариства і розглянуто проект створення польського музею. Його реалізація була у той час небезпечною, оскільки він міг бути розграбований, тому до часу експонати треба було переховувати в різних місцях. Так як для проведення роботи були необхідні кошти, було вирішено надати Товариству торговий характер на зразок американських трестів, які мають право продавати на торгах різні цінні речі. До правління вибрано біскупа М. Годлевського

(голова), ректора Ю. Мурашка, графиню А. Тишкевич, М. Лібрович (віце-голова), Х. Бнінського (скарбник), С. Ройовського (секретар) [478, s. 5].

Справжній вибух громадського ентузіазму позначився і на працівниках творчої сфери. В умовах свободи почали виникати різноманітні товариства й громадські організації. 31.03.1917 р. у Києві відбулось зібрання працівників польських театрів у кількості 50 осіб, які ухвалили створити *Союз працівників польської сцени* (Związek artystów sceny polskiej) і затвердили статут організації. Метою Товариства було зазначено об'єднання артистів польської сцени для захисту своїх матеріальних і моральних інтересів і піднесення художньо-культурного рівня польської сцени. Для дійсних членів встановлено внесок – 1 руб. Одноголосно було обрано тимчасове правління організації, в яке увійшли М. Тарасевич, В. Гюнтер, Ю. Остерва, С. Ярач, Б. Щуркевич, Ян Шимановський, З. Кулаковський і М. Шпакевич.

З метою зібрання коштів на користь Товариства було вирішено поставити виставу в театрах Києва. Правлінню було рекомендовано разом з директором театру Ф. Рихловським і представниками артисток київських театрів в особах – В. Остерви, М. Вжесньовської, М. Шпакевич опрацювати до наступного зібрання проект внутрішнього розпорядку. Союз звернувся до всіх артистів польської сцени в Росії із закликом приєднатися до Союзу [404, s. 2].

Загальному зібранню працівників польської сцени *Коло польських письменників і журналістів* надіслало вітальну телеграму, побажавши артистам польської сцени працювати в умовах вільного сценічного мистецтва. Від імені правління Кола телеграму підписали: голова К. Матушинський, заступник – Богдан Шишковський, секретар – Леон Радзейовський [408, s. 3].

Для нагляду за художнім рівнем театру і громадським сектором у *Товаристві шанувальників мистецтва* було створено *Театральну комісію*. Вона мала діяти з травня 1917 р. по травень 1918 р. з метою перетворити театр на національний майданчик, який будуть відвідувати найширші верстви робітників. До складу Комісії увійшли – С. Александрович, К. Вількошевський, Т. Станішевський,

Ю. Флях, С. Улашин і від ПВК представник комісара у справах театру. Одночасно Товариство гарантувало керівнику театру субвенцію у розмірі 30.000 руб. без огляду на касове становище театру. Через пресу Товариство звернулося до всіх із проханням підтримати Польський театр, давши хоч найдрібнішу суму, що «допоможе творенню польської сцени, як школи справжньої польської думки і мови» [407, s. 3]. Внески на користь театру зробили: ПВК – 2000 руб., гр. К. Стадніцька – 1000 руб., гр. Ф. Потоцький – 500 руб., гр. М. Собанський – 1000 руб., Р. Жудковський – 1000 руб., гр. Б. Тишкевич – 300 руб., В. Скібневський – 200 руб., Ю. Млежинський – 100 руб., Ю. Ярошинський – 500 руб., К. Вількошевський – 300 руб. [407, s. 3].

Достатньо сильним, численним і згуртованим у Києві було товариство письменників і журналістів. З часу появи у Києві біженців, коло творчих літераторів значно збільшилось. Для захисту своїх прав вони утворили *Коло польських письменників і журналістів у Києві*. Воно представляло і захищало польських письменників і журналістів у місті, зокрема опікувалось забезпеченням їх авторських прав.

Відомий польський видавець Владислав Ідзіковський листом повідомляв, що підтримує діяльність Товариства із захисту прав і буде звертатися до них у подальшому, коли не буде безпосередньої можливості зв'язку з авторами через проблеми, пов'язані з війною. Фірма Ідзіковського у зв'язку із труднощами у залагодженні рахунків із авторами за кордоном, пересилала їм кошти у Швейцарію, на ім'я Г. Сенкевича і А. Осуховського. Однак, у разі неможливості прямих стосунків, фірма спілкувалася з *Колом письменників і журналістів* [428, s. 3].

Культурно-мистецького спрямування товариства виникали також в інших містах і містечках, де була організованою і діяльною польська спільнота. У Житомирі в червні 1917 р. було утворено *Товариство шанувальників драматичного мистецтва*, яке готувало п'єси польською мовою [193, с. 3]. У культурному житті міста помітною подією були виступи польського співочого товариства *Лютня*, яким керував І. Жизновський, і до якого входило 60 осіб. Товариство було утворено ще

під час російської революції 1905 р. Воно прагнуло розвивати і поширювати серед польського населення польську пісню і культуру. Організовувало концерти, засновувало дитячі, робітничі хори і творчі колективи, сприяло запису і виданню музичної продукції. Преса схвально відгукнулася на два концерти, дані польським вокально-музичним товариством *Лютня* у 1917 р. [192, с. 3].

Отже, польське культурне життя в Україні в роки війни розвивалося і підтримувало високий національно-патріотичний дух народу. Центром мистецького життя був Польський театр у Києві, Одесі, Харкові, Житомирі. У містах і містечках діяла ціла низка аматорських гуртків, які виручені від показу п'єс кошти спрямовували на підтримку постраждалих від війни земляків. З благодійною метою і для задоволення духовних потреб польської громади було організовано низку мистецьких виставок в Києві, Харкові, Одесі. У 1917–1918 рр. виникли культурно-громадські і професійні організації, які об'єднали діячів культури, мистецтва, меценатів і сприяли розвитку польської культури.

Таким чином, в роки Першої світової війни польська освіта одержала можливість легального розвитку, створюючи приватні школи з рідною мовою навчання. Значна кількість біженців з Королівства Польського та Галичини зумовили державну підтримку в розвитку польського шкільництва для дітей біженців. Завдяки діяльності шкільних секцій польських товариств допомоги постраждалим у війні було організовано навчання дітей у школах, інтернатах притулках. Новий період у розвитку польської освіти настав після російської лютневої революції 1917 р. за сприятливої політики Української Центральної Ради, яка забезпечувала права національних меншин. Польські політичні сили, незважаючи на ідеологічні розбіжності, та польська громадськість у містах і поселеннях були об'єднані процесом розвитку польського шкільництва. Виникли освітні громадські організації, об'єднання та товариства, які займались створенням польських початкових та середніх шкіл, організацією курсів для підготовки вчителів, теоретичними основами існування польської школи. В Києві було створено вищий навчальний заклад для поляків – Польський університетський

колегіум. Розвиток польського шкільництва став справою, що об'єднала все польське населення і піднесла його на високий рівень.

Незважаючи на матеріальні і людські втрати, які принесла війна, культурно-мистецьке життя польської громади в Україні стало засобом єднання поляків, зміцнення і піднесення їх національного духу і благодійної підтримки постраждалих у війні земляків. Біженці-інтелігенти з Королівства Польського і Галичини: вчителі, артисти, письменники, журналісти сприяли розвиткові у містах польської освіти, преси, перетворенню їх на центри культурного життя поляків. Польський театр став визначним осередком, що художніми засобами відображав реальне життя, виховував патріотичні почуття, громадянську відповідальність. Низка художніх і мистецьких виставок, що проводились під час війни у Києві, Одесі та інших містах були покликані зберігати національні культурні традиції та підтримувати тих поляків, які втратили засоби до існування і стали біженцями. Після революційних перетворень 1917 р. в українських містах і містечках виникла низка польських громадських організацій, які захищали інтереси працівників культурної сфери, сприяли розвитку польської культури, проводили різні мистецькі акції – театральні вистави, концерти, художні виставки, організовували заходи з відзначення пам'ятних національних дат.

Більшість планів та ініціатив польських політичних сил і громадськості в галузі освіти і культури не була реалізована внаслідок приходу до влади більшовиків. Завершення Першої світової війни, утворення незалежної польської держави, ідеологічний тиск і звинувачення більшості польських громадських діячів у буржуазному націоналізмі зумовили їх виїзд у Польщу і припинення діяльності.

ВИСНОВКИ

– Таким чином, аналіз наукової літератури з досліджуваної проблеми засвідчив, що на сучасному етапі відсутнє дослідження суспільно-політичного та культурного життя поляків в Україні як національної меншини в роки Першої світової війни. Виявлено, що раніше не розглядалися, або ж були слабо опрацьовані питання політичних настроїв та зовнішньополітичної зорієнтованості польського населення на початку війни, позиції польських політичних сил та громадськості щодо напрямків розвитку та основних питань суспільного життя поляків у роки війни, зокрема вирішення польського питання, створення польської армії, з'ясування сутності громадсько-політичного життя в українських містах та провінції.

Під час опрацювання історіографії зазначеної проблеми виділено три періоди дослідження: перші 20 років ХХ ст., радянський час і сучасний період. У перший період представлено найбільше наукових праць польських і російських істориків, політиків, публіцистів, які давали характеристику становищу польського населення, обґрунтовували їх роль і вплив на економічне і суспільно-політичне життя краю, виходячи, зокрема з партійних ідеологічних установок. Впродовж усього радянського періоду історики значну увагу приділяли вивченню питань перемоги більшовиків і співпраці польських і російських революціонерів. Найбільш плідний період у дослідженнях поляків в Україні розпочався наприкінці 90-х рр. ХХ ст. і триває до сьогодні. Науковці звертають свою увагу на розкриття окремих сторін життя поляків України в різні історичні періоди.

Джерельний комплекс складається з критично опрацьованих матеріалів із близько 100 фондів 9 українських та 2 польських архівів, опублікованих документів, мемуарної літератури та друкованих засобів періоду Першої світової війни. За допомогою презентабельної джерельної бази вдалося всебічно і комплексно відтворити картину суспільно-політичного і культурного життя поляків в Україні в роки Першої світової війни.

– У ході дослідження соціально-демографічного стану та суспільно-політичного і культурного розвитку польського населення у Наддніпрянській Україні з'ясовано сутність його суспільних трансформацій у роки Першої світової війни. Зовнішніми факторами, що кардинально вплинули на розвиток польського населення в Україні в зазначений період стали події Першої світової війни, російська лютнева революція та Українська національна революція 1917 р., більшовицький переворот у жовтні 1917 р., та українські державотворчі процеси. Внутрішніми факторами розвитку польського громадсько-політичного життя був пошук шляхів вирішення нагальних питань суспільного розвитку.

– Зовнішні фактори впродовж п'яти років кардинально змінили соціально-демографічне становище та суспільно-політичне життя поляків в Україні. Напередодні Першої світової війни в Україні польське населення складало незначну (1,7 %), але добре організовану етнічну групу, представлену усіма верствами населення. Польська національна меншина, незважаючи на русифікаторську й асиміляторську політику царської влади, напередодні війни зберігала значний вплив на економічний і суспільний розвиток України. Найбільша кількість поляків була зосереджена на Правобережній Україні (3,3 %), що було викликано належністю території у XVIII ст. до Польщі та її колонізаторською політикою. На Лівобережній і Південній Україні кількість польського населення була меншою і складала близько 1 %. Зростання кількості польського населення відбувалося шляхом природнього приросту населення та сприятливої переселенської політики царської влади впродовж XIX – на початку XX ст.

Найбільш вагому групу в економічному відношенні складали великі землевласники, сконцентровані на Правобережній Україні. Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. через політику обмежень та російської колонізації економічний і суспільний вплив великих польських землевласників тут зменшився, однак не був повністю знищений і замінений російським. Польська інтелігенція, що складала значну групу у містах (до 40 %), була представлена лікарями, викладачами, адвокатами, а також інженерами та управлінським і обслуговуючим персоналом у

польських маєтках і позитивно сприймалася землевласниками і промисловцями. Велика група польських селян поділялася на прибулих в Україну в першу хвилю еміграції – XVI ст., групи селян-орендарів на поміщицьких землях – чиншовиків, селян переселенців з Королівства Польського у XIX – на початку XX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на Півдні і Сході України з емігрантів з Королівства Польського почала формуватися група польських робітників завдяки розвитку тут залізниць та промислового виробництва.

Трансформаційні процеси в соціальному відношенні наприкінці війни в Україні проявилися у зближенні різних верств польського населення, зокрема землевласників, інтелігенції та селян, об'єднаних спочатку справою надання допомоги постраждалому польському населенню та біженцям, після лютневої революції розвитком польської освіти та культури. Після проголошення урядом УНР у листопаді 1917 р. соціально-економічних перетворень, які ліквідували приватну власність, польські землевласники були позбавлені економічного впливу, стали об'єктом селянських збройних нападів на маєтки. Після завершення Першої світової війни та проголошення незалежної польської держави в 1918 р. більшість польських поміщиків та інтелігенції виїхали до Польщі. Натомість вплив робітників у громадському житті в післяреволюційний час значно зріс. З початком війни кількість робітників у великих містах і на Півдні та Сході України збільшилась за рахунок евакуйованих та біженців. Після лютневої революції в робітничому середовищі посилювався вплив соціалістичних ідей та активізувався боротьба за свої права. Посилення впливу на польських робітників партії СДКПіЛ зумовило появу значної кількості польських революційно-демократичних організацій, які спільно з більшовиками сприяли встановленню радянської влади в Україні.

– Польський суспільно-політичний рух в Україні напередодні Першої світової війни був складовою частиною загального польського руху в усіх розділених частинах. Тут були представлені всі основні польські політичні табори – консервативний, націоналістичний, соціалістичний. Після російської революції 1905 р. в Україні розпочалась діяльність новоутворених політичних і громадських

організацій і легальний період в роботі політичних партій. Представники консервативного напрямку створили свої політичні організації, взяли участь у виборах до Державної думи і Державної ради, були представлені в місцевих органах влади. Партія Національної демократії, що представляла націоналістичний напрямок, користувалася значним впливом серед дрібнобуржуазних верств населення, інтелігенції. В Україні вона мала окремих представників, групи, організації, поширювала свій вплив на студентське та учнівське середовище. ППС-фракція в Україні була складовою організації, центр якої знаходився в Галичині. До революції 1905 р. було створено Київський округ, який з 1906 р. враховуючи місцеву специфіку, був фактично автономним. ППС-фракція в Україні виступала за політичну автономію України і мала тісні зв'язки з УСДРП. Впродовж війни відбулась зміна конфігурації політичного середовища, викликана революційними перетвореннями.

– Польське громадсько-політичне життя було сконцентроване, передусім, в губернських центрах Правобережжя і великих містах Півдня і Сходу України. Зусиллями національно свідомої заможної верхівки польського населення та інтелігенції існували нелегальні освітні організації і таємні польські школи. Польські громади у Харкові, Одесі, Катеринославі зростали за рахунок переселення значної кількості робітників з Королівства Польського, що почали відігравати помітну роль у громадському житті. Польська спільнота гуртувалася навколо костелів, збудованих їх зусиллями, при яких утворювалися благодійні товариства і школи. Ініціаторами багатьох починань в організації поляків виступала інтелігенція. Після лютневої революції 1905 р. з'явилася значна кількість громадських організацій і Польських клубів.

Виразником інтересів польських політичних партій, громадських організацій, ареною дискусій з важливих питань політичного і суспільного життя, засобом проголошення і обговорення нових ідей, формування поглядів і думок напередодні і під час Першої світової війни стала польська преса. Головні польські видання друкувалися у Києві, в Одесі та знаходились під впливом ендеків. «Дженнік

Кійовські» і «Тигоднік Одеські» мали прихильників серед різних ідеологічних угруповань, оскільки містили різні думки, мали високу інформаційну насиченість, міжнародні новини, публікації із життя польської провінції, культурологічні матеріали.

– Дослідженням встановлено феномен активної підтримки польським населенням в Україні урядової політики Росії на початку Першої світової війни. Польське населення активно підтримало урядову політику Росії. У ставленні поляків України до війни можна виділити 4 групи, дві з яких орієнтувалися на Росію, вважаючи її покровителькою, яка сприяла об'єднанню всіх польських земель, і змогла б забезпечити національні, релігійні й державні права поляків завдяки їх лояльності. Дві інших, кількісно менших групи недовіряли Росії, вважаючи обіцянки полякам тактичним маневром і одна з них виразно орієнтувалася на Австрію.

Важливим внутрішнім фактором суспільних змін став пошук ідей та шляхів, які б відповідали на запити часу й вирішували нагальні завдання суспільного розвитку поляків. У перший період війни 1914–1916 рр. польське населення України включилося в обговорення важливих тем польського суспільного розвитку, перед усім вирішення польського питання. Польська суспільна думка в Україні впродовж цього часу пройшла певну еволюцію і охопила інтелігентські кола в Україні. Дискусія з цієї проблеми вилилась на сторінки польської преси. В непрямій формі вирішення польського питання було запропоноване царською владою у відозві «До поляків» і передбачало надання польському населенню автономії під зверхністю російського царя. Ця позиція активно підтримувалася партіями націоналістичного і консервативного табору, зокрема народовцями. Незалежницькі ліві партії соціалістичного табору на чолі з ППС-фракцією з центром в Галичині підтримали Австрію, яка не давала виразних обіцянок полякам. Після захоплення німецькими військами частини Королівства Польського з Варшавою підтримка польським населенням України царської влади ослабла. Не виконання обіцянок щодо надання

полякам автономії і відкладення цього питання до завершення війни викликало у поляків розчарування.

Після проголошення Німеччиною та Австро-Угорщиною на окупованих польських землях незалежного Королівства Польського актом 05.11.1916 р. загальні настрої і політична орієнтація польського населення в Україні змінилися на утвердження ідей боротьби за незалежність польської держави. Ця позиція зміцнилася на початку 1917 р. завдяки виступам американського президента В. Вільсона, що проголошував нові принципи побудови світу, зокрема право поляків на власну державність. Лютнева революція 1917 р. в Росії задекларувала відозвами Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів і Тимчасового уряду право польського народу на незалежність і військовий союз з Росією. Поляки в Україні, відображаючи загальну тенденцію у цьому питанні, підтримали прагнення українського народу до самостійності, відстоюючи забезпечення своїх національних прав.

– Справою, що об'єднала все польське населення в Україні в роки Першої світової війни, стала діяльність з надання допомоги біженцям. Під час Першої світової війни мігрантський шлях польських біженців з Королівства Польського та Галичини проходив українськими землями, значна кількість яких залишилися в Україні, розраховуючи на близькість до фронту і швидше повернення, наявність значної польської громади на Правобережжі та можливість працевлаштування у промислових містах Сходу і Півдня України. Масового характеру біженство набуло з середини 1915 р. після відступу російської армії з Королівства Польського і примусової евакуації дорослого чоловічого населення. Серед потоку біженців переважали жінки і діти, селяни та робітники, інтелігенція. Допомогу польським біженцям надавала держава через діяльність громадських благодійних організацій та польська спільнота. Найбільшими організаціями з надання допомоги польським біженцям були Центральний громадянський комітет (ЦГК) і Польське товариство допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), відділення яких знаходились в Україні у великих містах і провінційних містечках, де була організована польська спільнота.

Діяльність товариств допомоги біженцям полягала у зборі коштів і надання матеріальної допомоги, створенні дитячих притулків, організації польських шкіл, облаштуванні дешевих їдалень, проведенні благодійних акцій, зокрема концертів, тарілочних зборів, самооподаткуванні на користь підтримки біженців, створення бюро з пошуку праці, організації майстерень тощо. Польські біженці мали значний вплив на польське населення в Україні, змінюючи соціальну структуру та демократизуючи його. Вони також сприяли зростанню політичної і суспільної активності польської громади, розвитку польської преси, шкільництва, піднесенню культурного життя. Події після лютневої революції 1917 р. та у 1918 р. в Україні змінили становище польських біженців, що позначилось на зменшенні фінансування і погіршенні матеріальних умов їх існування. Повернення біженців на батьківщину проходило у важких умовах перебування їх у вузлових залізничних центрах, концентраційних таборах, відсутності достатньої кількості транспорту і матеріальної підтримки. Основна маса біженців до кінця 1918 р. залишила територію України.

– Після російської лютневої революції конфігурація польських політичних сил змінилася. Вивільнена енергія суспільства виявилася у створенні нових політичних партій, громадських організацій та ідейному розмежуванні польських політичних таборів. У цей час у Києві, на відміну від столичних центрів Петрограда і Москви, була створена інституція, яка об'єднала більшість польських організацій різного політичного спрямування – *Польський виконавчий комітет на Русі*. Ним була створена мережа підпорядкованих виконавчих органів – комісаріатів на Правобережній Україні, в Чернігівській та Полтавській губерніях. Ініціаторами і організаторами Комітету з переважаючими в ньому впливами були Національні демократи.

Представники консервативно-націоналістичного табору підтримали Тимчасовий уряд і створили нові об'єднання та організації. Внаслідок подій російської лютневої революції у польському суспільному русі з частини демократично налаштованої польської інтелігенції та буржуазії був сформований

ліберально-демократичний напрямок. В Україні він був представлений низкою організацій, які легалізувалися (Польська демократично-незалежницька група) і утворилися нові – Польський демократичний союз, Польська демократична спілка, Демократичний союз польської молоді. В програмних положеннях обох таборів відзначалась боротьба за незалежність польської держави з виходом до моря, підтримка прав українського народу на самостійне політичне життя, забезпечення національних прав поляків в Україні, поєднання підтримки регіонального розвитку з загальними польськими інтересами. Виразне розмежування відбулось у соціалістичному таборі. Утворені переважно з політичних засланців групи ППС-фракції часто солідаризувалися з ліберально-демократичним табором, ППС-лівиця з російськими меншовиками, СДКПіЛ з більшовиками, які почали утворювати свої осередки, передусім у Києві та у промислово розвинутих регіонах Сходу і Півдня України – Харкові, Одесі, Катеринославі, Олександрівську, Луганську та ін.

В червні 1917 р. на III з'їзді польських організацій в Україні, що відбувся у Києві, стався розкол польського руху, вихід і виділення з ПВК представників ліберально-демократичного табору та лівих незалежницьких польських партій через різну позицію щодо створення польської армії та визнання органів польської влади у Польщі. Після сецесії учасники ліберально-демократичного табору утворили Польську демократичну централізацію (ПДЦ). Разом з ППС-лівицею та ППС-фракцією вони були представлені в Українській Центральній Раді та забезпечували захист прав польського населення через діяльність у Секретаріаті польських справ. Пропозиції ПВК до УЦР щодо представництва в ньому поляків не були взяті до уваги українською владою, що викликало відсторонення і відмежування ПВК від участі в політичному житті України.

– Внаслідок збройного перевороту більшовиків у Петрограді в жовтні 1917 р. відбулась радикалізація польських політичних сил. УЦР III Універсалом проголосила Українську Народну Республіку, гарантуючи права національних меншин, базуючись на національно-персональній автономії. Широкі соціально-економічні перетворення, запропоновані Універсалом, що передбачали скасування

приватної власності, викликали протест консервативно- націоналістичного та частини ліберально-демократичного табору. В умовах посилення протистояння між українськими національними силами й більшовиками в Україні та збройною агресією радянської Росії проти УНР у грудні 1917 р. СДКПіЛ та ППС-лівиця підтримали більшовиків, зокрема впровадження радянської влади на Сході та Півдні України та розпочали створення комісаріатів польських справ. Польські політичні сили, що співпрацювали з УЦР – ПДЦ, ППС-фракція та частина ППС-лівиці продовжили співпрацю з українською владою.

Відзначаємо, що проголошення IV Універсалом незалежності України та прийняття закону про культурно-національну автономію у січні 1918 р. в умовах російсько-українського, національно-більшовицького протистояння привело до розмежування польських політичних сил, поглибленого підписанням у січні 1918 р. Брестського миру. СДКПіЛ, ППС-лівиця і частина ППС-фракції підтримали комуністів. Члени ПДЦ і частина ППС-фракції знизили активність в українсько-польській співпраці через рішення про приєднання Холмщини до України, прийняте на переговорах у Бресті. Однак, з метою відстоювання прав польського населення, вони продовжили діяльність у Міністерстві польських справ, що була більше посередницькою і полягала у залагодженні питань земельної реформи, військових формувань, допомоги біженцям, розвитку шкільництва, підготовці виборів до Національних зборів.

Встановлення влади гетьмана П. Скоропадського, проголошення Української держави у квітні 1918 р., змінили підходи до вирішення національного питання, що базувались на принципах забезпечення рівних прав усім громадянам держави. Закон «Про національно-персональну автономію» разом з Міністерством польських справ був ліквідований. Зміна державно-ідеологічних систем, повернення приватної власності і забезпечення політичної стабільності в Україні наприкінці 1917 р. – 1918 р. зумовили підтримку консервативно-націоналістичного табору гетьманату П. Скоропадського.

– Питання створення польської армії в Росії стало одним з важливих у польському суспільно-політичному житті в Україні в 1917–1918 рр. У середовищі військових, політиків, польської громадськості сформувалися дві контroversійні позиції у вирішенні цього питання. Переважна більшість у військовому середовищі виступала за створення таких формувань, знайшовши підтримку партій Національних демократів і реалістів. Проти формування армії виступили СДКПіЛ, ППС-лівиця і представники ліберально-демократичного табору, спираючись на рішення Стокгольмської конференції, яка вважала створення польської армії недоцільним, базуючись на викривленій інформації з Росії. Ставлення до створення польської армії стало однією з причин розколу польських політичних сил в Україні.

Впродовж 1917–1918 рр. за рішенням Загального військового з'їзду й підтримки російського командування було створено три Польських корпуси, розташовані переважно в Україні, частково в Білорусії. Їх перебування в Україні було підтримано польськими поміщиками та викликало конфлікти польських легіонерів з українськими селянами, зумовлені зокрема необхідністю забезпечення продуктами. В умовах боротьби українських національних сил з більшовиками командування польських військових формувань заявило про нейтралітет і невтручання у внутрішні справи сторін, намагаючись на підставі екстериторіальності вийти за межі конфлікту та встановити контакти з Регентською радою. Після підписання Брестського миру за наказом окупаційного командування німецьких й австрійських військ впродовж червня 1918 р. польські військові формування були роззброєні.

– Дослідженням доведено, що суспільно-політичне життя польської громади у роки війни як у великих містах, так і в невеликих провінційних містечках України відзначалось єдністю поставлених перед ним завдань та організацією спільних справ. З початком війни польська спільнота об'єдналася з метою організації благодійної допомоги постраждалому від війни населенню Королівства Польського і Галичини. З відступом російської армії з Королівства Польського в червні 1915 р. і появою великих груп біженців в українських землях повсюдно почали створюватись

громадські організації з надання допомоги біженцям. Після демократичних революційних перетворень 1917 р. зростає активність польських громад по всій території України. Незважаючи на ідеологічні розбіжності, що існували у політичному русі, польське населення було об'єднано справою розбудови польського шкільництва. Повсюдно також виникали Польські доми, що ставали центрами національного життя, створювались різноманітні професійні, освітні, культурно-просвітницькі організації.

Регіональна специфіка суспільно-політичного життя полягала в тому, що на Правобережжі була створена мережа комісаріатів – губернських і повітових, які підпорядковувались ПВК, забезпечуючи таким чином єдину польську політику. Натомість у містах на Сході і Півдні України з огляду на велику концентрацію там польських робітників значного впливу набули польські соціалістичні партії, громадсько-політичні організації, які солідаризувалися з російськими більшовиками.

Життя польської провінції в українських землях значно ускладнилося в умовах боротьби українських національних сил і більшовиків, проведенні соціалістичних змін, пов'язаних з ліквідацією приватної власності, введенням і відміною національно-культурної автономії. Наслідком їх було зростання соціальної напруги на селі, руйнування і грабежі польських маєтків, часто вбивства польських землевласників. Після завершення Першої світової війни у 1918 р. частина польських громадських активістів і політичних діячів виїхала до утвореної польської держави.

– Досліджуючи процес розвитку польської освіти та аналізуючи зміст культурного життя поляків в Україні з'ясовано, що вони були суспільно значущими сферами життєдіяльності польського населення під час Першої світової війни. Легальний період в діяльності польської освіти наступив на початку Першої світової війни завдяки дозволу влади на створення приватних шкіл з рідною мовою навчання. Позитивного імпульсу розвиток польської освіти набув у 1915–1916 рр. після одержання державної фінансової підтримки для організації польських шкіл,

притулків, інтернатів у зв'язку зі збільшення кількості біженців. Новий етап масової розбудови польського шкільництва наступив після лютневої революції 1917 р. Виникли освітні громадські організації, більшість з яких була об'єднана *Польською мацєжжю школьною*. У Києві для забезпечення потреб студентської молоді у вищій освіті було створено Вищі польські курси, які трансформувалися у Польський університетський колегіум. В освітньому середовищі проходили обговорення і дискусії з важливих питань розвитку польської школи, її теоретико-методологічних основ і практичної реалізації освітніх концепцій. Значну організаційну роль у цьому процесі відігравали польські інституції, що керували освітою – шкільний відділ ПВК, відділ освіти польського віце-секретаріату. Вони створювали правове поле для освітньої діяльності польських шкіл в Україні, займалися підготовкою вчителів та забезпеченням шкіл матеріальною і організаційною підтримкою.

У роки Першої світової війни важливою потребою духовного життя польського народу залишалась культурна сфера, зокрема розвиток театру, музика і мистецтво. Діяльність польського театру у великих містах України – Києві, Одесі, Харкові, Житомирі у ХІХ – на початку ХХ ст. об'єднувала польську громаду, допомагала збереженню і підтримці польської культури. Піднесення польського театрального мистецтва в Україні на високий рівень відбулось зокрема, завдяки збільшенню тут значної кількості біженців творчих професій: театральних діячів, письменників, художників. Новий етап розвитку театру розпочався після лютневої революції 1917 р., коли запит на культурне життя підвищився і активність польської спільноти зросла.

З'ясовано, що крім художньо-естетичної, об'єднуючої та патріотично-виховної ролі театральне мистецтво здійснювало благодійну діяльність. Зібрані за рахунок гастрольної діяльності театрів, концертів артистів, постановці п'єс аматорськими драматичними гуртками у провінційних містечках та поселеннях кошти йшли на підтримку біженців і постраждалих від війни поляків. Завдяки діяльності групи меценатів, членів ПТДЖВ у Києві, Одесі та ін. українських містах в роки війни була проведена низка мистецьких виставок з демонстрацією картин,

скульптур, монет, меблів тощо. Після лютневої революції 1917 р. в умовах демократичної свободи виникли різноманітні польські культурно-мистецькі та професійні товариства. Дослідженням визначено, що культурне життя польського населення в Україні в роки війни, демократичної революції і розбудови української державності стало засобом об'єднання поляків, зміцнення його патріотичних почуттів та піднесення національного духу.

Завершення Першої світової війни, якому передувала внутрішня політична боротьба українських національних сил з більшовиками, зовнішня російська агресія, військова німецька окупація привели до утворення незалежної польської держави і встановлення радянської влади в Україні. Більшість польських політичних і громадських діячів залишили Україну, виїхавши до Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Неопубліковані архівні джерела

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 268. Південне районне охоронне відділення, м. Одеса Херсонської губернії. 1902-1914.

Оп. 1

1. Спр. 110. Листування з Департаментом поліції, Бесарабським ГЖУ, Севастопольським охоронним відділом про встановлення нагляду за делегатами III з'їзду Всеросійського союзу вчителів та ін. питання. 1907–1908 рр. 79 арк.
2. Спр. 710. Листування з Департаментом поліції, Херсонським ГЖУ та іншими інституціями про діяльність у м. Одеса національного зібрання «Огніско» і «Товариства рівноправ'я польських жінок», про відкриття при римо-католицьких церквах Одеси добродійних закладів та інші питання. 1911–1912 рр. 126 арк.

Ф. 274. Київське губернське жандармське управління. 1829-1917.

Оп. 1

3. Спр. 301. Відомості про неблагонадійних осіб, які підлягають обшуку і арешту. 1888. 317 арк.
4. Спр. 386. Огляд найважливіших донесень в жандармське управління. Про утворення в Житомирі учнями гімназій нелегального польського патріотичного товариства «Польський народний уряд» і його діяльність. 1897. 111 арк.
5. Спр. 2441. Огляд департаменту поліції про польські революційні й націоналістичні організації. 1909. 88 арк.
6. Спр. 2634. Листування з Департаментом поліції, Київським охоронним відділом та іншими закладами про діяльність членів політичних партій. Циркуляр департаменту поліції з довідкою про польський національний конгрес, що мав відбутися у Вашингтоні. 1910–1911. 424 арк.

7. Спр. 2864. Агентурні відомості про членів ППС в м. Бердичів та роботу гуртків польської молоді. 1911. 50 арк.
 8. Спр. 2931. Листування з київським губернатором, повітовими справниками та іншими закладами про політичну перевірку і встановлення нагляду за поляками, які проживають у Київській губернії. Про програми, статuti революційних організацій. 1911-1913. 156 арк.
 9. Спр. 3099. Про діяльність у м. Київ польських організацій «Полонія», «Корпорація», «Огніво», «Соколи». 1913. 173 арк.
 10. Спр. 3136. Відомості про діяльність польських націоналістичних організацій. 1913. 169 арк.
 11. Спр. 3263. Листування з київським губернатором, повітовими справниками та іншими закладами про військовополонених, іноземних підданих, діяльність політичних партій та інші питання. 1914. 406 арк.
 12. Спр. 3271. Про польський національний рух в Південно-Західному краї, програми, статuti, листівки польських організацій і союзів. 1914. 352 арк.
- Оп. 4**
13. Спр. 205. Про встановлення нагляду за студентами, підозрюваними в революційній діяльності. 1889. 173 арк.
 14. Спр. 206. Справа про встановлення нагляду за діяльністю польського клубу «Огніво» і польського театру при цьому клубі. 1913. 11 арк.
 15. Спр. 342. Короткі відомості про суспільно-політичні настрої населення в Південно-Західному районі. 1914–1915. 27 арк.
 16. Спр. 343. Доповіді командирів окремого корпусу жандармів про діяльність партійних організацій у Києві і Київській губернії. 1914–1915. 93 арк.
 17. Спр. 346-а. Донесення повітових справників і помічників Київського ГЖУ в повітах про політичні настрої населення, страйки та інші питання. 1914–1915. 181 арк.
 18. Спр. 409. Справа про польський буржуазно-національний рух у Південно-Західному краї. 1914. 257 арк.

- 19.Спр. 416. Про належність службовців Бердичівського шкіряного заводу до Бердичівської організації ППС. 1914–1917. 566 арк.
- 20.Спр. 456. Про настрої польського населення Київської губернії у зв'язку із війною. З рапортів помічника начальника Київського ГЖУ в повітах й ін. документи. 1915–1916. 85 арк.
- 21.Спр. 463. Про польський рух на території України. З записок начальника КГЖУ за 1915 р. 321 арк.
- 22.Спр. 531. Справа про розбір листів, одержаних агентурним шляхом і політична перевірка різних осіб. 1914. 447 арк.
- 23.Спр. 545 Циркуляри департаменту поліції про заходи боротьби з революційною пропагандою в армії, про попередження політичних демонстрацій. 1916–1917. 145 арк.
- 24.Спр. 548. Донесення і рапорти помічників Київського ГЖУ, повітових справників поліцейських дільниць Києва про політичні настрої населення. 1916–1917. 375 арк.

Оп. 5

- 25.Спр. 8. Листування з Департаментом поліції, Київським ГЖУ та іншими інституціями про діяльність «Унії незалежності» (Філареції) та інших польських організацій. 1912–1913. 185 арк.
- 26.Спр. 15. Листування з Департаментом поліції, Київським ГЖУ та іншими інституціями про діяльність Олдаковського Т. та інших осіб, які належали до польської буржуазно-націоналістичної організації ППС. 1913–1914. 107 арк.
- 27.Спр. 17. Циркуляри Департаменту поліції про розшук осіб, які належать до польської буржуазно-націоналістичної партії ППС із представленням «Записки про польське питання». 1913–1916. 20 арк.
- 28.Спр. 29. Агентурні відомості про діяльність і особовий склад польського гімнастичного товариства «Сокіл». 1914. 37 арк.
- 29.Спр. 56. Агентурні відомості про листування з Окремим корпусом жандармів і київським губернатором про діяльність польських націоналістичних організацій. 1916. 83 арк.

Ф. 275. Київське охоронне відділення. 1902–1913.**Оп. 2**

30.Спр. 95. Агентурні відомості про діяльність польських націоналістичних організацій «Полонія» і «Корпорація» та інші організації у Києві. 1912. 199 арк.

Ф. 276. Південно-західне районне охоронне відділення. 1906–1914.**Оп. 1**

31.Спр. 304. Листування начальника Волинського ГЖУ з генерал-губернатором про діяльність польських та єврейських організацій та утворення серед учнівської молоді м. Житомир таємних гуртків польської соціалістичної молоді. 1910. 425 арк.

32.Спр. 367. Зведення агентурних відомостей про діяльність політичних партій. 1911–1912. 185 арк.

33.Спр. 470. Агентурні відомості про діяльність польських політичних партій та організації у Волинській губернії. 1913. 428 арк.

Ф. 278. Київське жандармське поліцейське управління залізниць. 1869–1917.**Оп.1**

34.Спр. 229. Циркуляри Київського губернатора про заборону і дозвіл різним особам проживати в межах Київської губернії. 1914–1915. 251 арк.

35.Спр. 286. Циркуляр Київського губернатора про дозвіл «Київському комітету допомоги населенню Царства Польського» провести збір пожертв у Київській губернії. 1914–1917. 196 арк.

Ф. 285. Фастівське відділення Київського жандармського політичного управління залізниць. 1876–1917.**Оп. 1**

36.Спр. 255. Короткий зміст програми, тактики і структури польської партії «Народові демократи». 1914. 26 арк.

Ф. 301. Жандармські установи Подільської губернії. Об'єднаний архівний фонд. 1833–1917.

Оп. 1

- 37.Спр. 1524. Спостереження за діяльністю членів «Польської національно-демократичної партії» у м. Вінниця. 1912–1913. 256 арк.
- 38.Спр. 2857. Агентурні відомості про членів ППС в Подільській губернії. 1912. 123 арк.

Оп. 1а

- 39.Спр. 971. Відомості Подільського ГЖУ про настрої населення в Подільській губ. 1916–1917. 340 арк.

Оп. 2

- 40.Спр. 3. Справа Подільського ГЖУ у Вінницькому, Брацлавському, Літинському, Літичевському і Гайсинському повітах про польські організації і настрої поляків. 1900. 141 арк.
- 41.Спр. 161. Справа про перевірку відомостей про поміщицю с. Сутківці Літичевського повіту кн. Чарторийську щодо її ворожого ставлення до Росії. 1915–1917. 61 арк.
- 42.Спр. 249. Агентурні відомості про діяльність польських організацій. 1910–1911. 54 арк.
- 43.Спр. 315. Циркуляри Департаменту поліції про нагляд над неблагонадійними особами. 1917. 4 арк.
- 44.Спр. 439. Листування з унтер-офіцерами Подільського ГЖУ з характеристикою членів ППС. 1908–1910. 198 арк.
- 45.Спр. 451. Перелік поляків, які проживають в Проскурівському повіті із вказанням політичної благонадійності. 1916. 105 арк.

Ф. 313. Катеринославське губернське жандармське управління. 1868–1917.

Оп. 2

- 46.Спр. 3120. Циркуляр окремого корпусу жандармів про вжиття заходів до недопущення втеч з армії рядових-поляків. 1915–1916. 81 арк.

Ф. 317. Прокурор Київської судової палати. 1875–1919.**Оп. 1**

- 47.Спр. 459. Циркуляр Міністерства юстиції з переліком посад, які забороняється займати полякам у 9-ти губерніях західного краю. 1889. 4 арк.
- 48.Спр. 1596. Видання Польською соціалістичною партією журналу «Світанок». 1899–1900. 25 арк.
- 49.Спр. 2359. Про звинувачення М. Кригера в належності до ППС і проведенні агітації. 1903–1904. 145 арк.
- 50.Спр. 4325. Про звинувачення гр. Фукса за належність до ППС. 1906–1911. 14 арк.

Ф. 320. Полтавське губернське жандармське управління. 1876-1917.**Оп. 1**

- 51.Спр. 1401. Списки поляків-біженців, які прибули з району воєнних дій у Полтавську губернію. 1915. 167 арк.

Ф. 361 Канцелярія військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих за правом війни. 1914–1918.**Оп. 1**

- 52.Спр. 132. Повідомлення військового генерал-губернатора Галичини про клопотання професора Львівського університету С. Грабського щодо зібрання у Львові відомих поляків різних політичних партій. 1914–1915. 65 арк.

Ф. 365 Жандармські установи тимчасового військового генерал-губернатора Галичини. 1914–1915.**Оп. 1**

- 53.Спр. 32. Повідомлення генерал-квартирмейстера штабу Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту про видання нелегальними організаціями Галичини і Царства Польського листівок «До поляків». 1914. 271 арк.

Ф. 385. Жандармське управління м. Одеси. 1867–1917.**Оп. 2**

54.Спр. 222. «Записка» про перехід польських громадських кіл в Росії і за кордоном у вирішенні польського питання на австрофільську орієнтацію. 1916. 8 арк.

Ф. 386. Одеське охоронне відділення. 1902–1907 рр.**Оп. 1**

55.Спр. 19. Відомості про закордонні паспорти різним особам. 1902–1904. 39 арк.

Ф. 419. Прокурор Одеської судової палати. 1869–1920.**Оп. 1**

56.Спр. 2071. Донесення про польське буржуазно-націоналістичне товариство «Сокол». 1894. 28 арк.

Ф. 442. Канцелярія Київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора. 1827–1916.**Оп. 636**

57.Спр. 647. Київське у справах про товариства і союзи Присутствіє. 1905–1907. 682 арк.

Оп. 637

58.Спр. 545. Про діяльність польських товариств в Південно-Західному краї. 1905–1907. 319 арк.

Оп. 815

59.Спр. 498. Про заборону друку книг польською мовою в Київській, Подільській та Волинській губернії. 1864–1902. 53 арк.

Оп. 818

60.Спр. 104. Про накладання штрафу на помічників Житомирського повіту Совинську і Пшиборовських за зберігання текстів польських пісень, фотографій осіб, одягнутих в польських національній одяг. 1865–1879. 24 арк.

Оп. 820

61.Спр. 173. Про заборону вживання польської мови при веденні рахунків і книг в аптеках і накладенні штрафу на лікарів і провізорів, які розмовляють польською мовою. 1864. 8 арк.

Оп. 821

62.Спр. 291. Циркуляр генерал-губернатора про заборону вживання польської мови у всіх закладах, у розмовах із селянами та продажу польських букварів і календарів. 1865. 55 арк.

Оп. 845

63.Спр. 377. Листування з Департаментом поліції, кивським, подільським, волинським губернаторами і одеським градоначальником про встановлення нагляду за особами, які проживають в Одесі і належать до тнелегальної організації «Одеський сокол». 1895–1897 рр. 23 арк.

Оп. 857

64.Спр. 370. Листування МВС з Київським губернатором про дозвіл на проведення з'їзду поляків Південно-західного краю для створення «Польської партії крайової». 1907. 21 арк.

Оп. 858

65.Спр. 111. Про закриття польського гуртка Київського економічного університету за націоналістичну діяльність. 1908–1913 рр. 19 арк.

Оп. 861

66.Спр. 24. Про арешт членів Житомирського учнівського таємного гуртка «Союз учнів польської корпорації». 1911–1914. 18 арк.

Оп. 864

67.Спр. 92. Про притягнення до судової відповідальності за належність до ППС у м. Дзюнків Бердичівського повіту. 1914. 22 арк.

- 68.Спр. 234. Листування з Київським, Подільським і Волинським ГЖУ щодо політичних настроїв населення. 1914. 132 арк.
- 69.Спр. 239. Подання начальника Київського ГЖУ від 08.08.1914 р. про настрої польського населення Росії і його ставлення до війни. 1914. 305 арк.
- 70.Спр. 240. Настрої польського населення Галичини і Південно-Західного краю, їх ставлення до війни. 1914–1915. 410 арк.

Ф. 707. Канцелярія попечителя Київського навчального округу. 1832–1920.

Оп. 261

- 71.Спр. 26. Циркуляр Міністерства народної освіти про заборону уродженцям Королівства Польського і західних губерній римо-католицького віросповідання займати посади начальників учбових закладів, інспекторів гімназій і вчителів історії, російської мови. 1841–1842. 6 арк.
- 72.Спр. 39. Листування з княгинею Шаховською про дозвіл для учнів старших класів гімназій м. Житомир взяти участь у зборах пожертв на користь польського населення, постраждалого у війні. 1914. 20 арк.

Ф. 1262. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Новоград-Волинському повіті та інших повітах. 1902–1917.

Оп. 1

- 73.Спр. 37. Листування про політичну благонадійність осіб польського походження. 1910. 37 арк.
- 74.Спр. 38. Листування з Волинським ГЖУ про діяльність осіб, які належали до «Ліги відродження Польщі», «Польського кола» та ін. організацій. 1910–1911. 81 арк.
- 75.Спр. 79. Про пошук у Волинській губернії членів ППС та інших, що закінчили школу бойовиків ППС. 1911. 21 арк.
- 76.Спр. 168. Листування зі справником II стану Новоград-Волинського повіту і унтер-офіцерами додаткового штату у м. Новоград-Волинський про збір відомостей щодо нелегального польського зібрання у маєтку поміщиці Уварової. 1914–1915. 7 арк.

- 77.Спр. 169. Справа про політичну перевірку коваля К. Шпаковського, який поширював чутки про захоплення поляками села і небажання царя відновлювати єдність Польщі. 1914–1915. 43 арк.
- 78.Спр. 249. Листування щодо вивчення політичної благонадійності дворянина С. Зайончковського, який проживає у с. Антоніни Ізяславського повіту. 1915. 51 арк.
- 79.Спр. 289. Листування з начальником Волинського ГЖУ про перевірку достовірності даних про спів селянами римо-католицької віри патріотичних пісень. 1916. 36 арк.

Ф. 1335. Волинське губернське жандармське управління. 1830–1917.

Оп. 1

- 80.Спр. 1020. Про арешт Рутковського та інших, належних до Ковельської ППС. 1908–1909. 357 арк.
- 81.Спр. 1142. Про діяльність ППС та ін. польських організацій на території Волинської губернії. 1909–1910. 57 арк.
- 82.Спр. 1655. Про існування і діяльність польської групи «Коло» в Житомирі, яка керувала на Волині польським антидержавним рухом. 1914. 130 арк.
- 83.Спр. 1658. Листування з окремим корпусом жандармів, Волинським губернатором та іншими особами щодо з'ясування політичної благонадійності жителів, які беруть участь у таємних польських зібраннях. 1914–1915. 183 арк.
- 84.Спр. 1909. Листування з Волинським ГЖУ про шовіністичну діяльність членів Національно-католицької партії Бржостовського, Мурашка та ін. 1915–1916. 290 арк.
- 85.Спр. 2022. Листування з департаментом Волинської губернії про збір відомостей про політичні настрої польського населення у Волинській губернії. 1916. 156 арк.
- 86.Спр. 2023. Листування з департаментом Волинської губернії про збір відомостей про політичні настрої польського населення у Волинській губернії. 1916. 120 арк.

Ф. 1439. Чернігівське губернське жандармське управління. 1879–1917.

Оп. 1

87.Спр. 1649. Про евакуацію в м. Чернігів 5-ої Варшавської гімназії. З доповіді міністру внутрішніх справ. 1914–1916. 66 арк.

Ф. 1598. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління у Луцькому, Ковельському та Володимир-Волинському повітах. 1874–1914.

Оп. 1

88.Спр. 132. Про політичну перевірку групи осіб, які підозрюються в належності до Ковельської організації ППСР. 1908–1909. 267 арк.

Оп. 2

89.Спр. 356. Листування з Волинським ГЖУ про ведення спостережень за польськими революціонерами, запідозреними у здійсненні терористичних актів. 1908–1915. 162 арк.

Ф. 1599. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомирському, Старокостянтинівському, Овруцькому повітах. 1903–1917.

Оп. 1

90.Спр. 27. Спостереження за діяльністю польських нелегальних організацій. 1910. 218 арк.

91.Спр. 150. Справа про встановлення нагляду за австрійцями, німцями, поляками і турками, які проживають у Житомирському і Старокостянтинівському повітах. 1914. 19 арк.

92.Спр. 251. Розпорядження начальника Волинського ГЖУ про посилення нагляду за діяльністю поляків, які проживають у Волинській губернії у зв'язку зі з'їздом у Києві. 1916. 579 арк.

Ф.1600. Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління у Рівненському, Дубенському і Кременецькому повітах. 1878–1916.

Оп. 1

93.Спр. 441. Листування з Волинським ГЖУ про агітацію серед польського населення. 1912–1913. 782 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів.**Ф. 717. Польський посольський клуб в австрійському парламенті. 1867–1918.****Оп. 1**

94.Спр. 15 Петиції, списки, листування та інші документи про плани створення незалежної польської держави. 1917–1918. 289 арк.

Ф. 858. Головний національний комітет. 1914–1920.**Оп. 1**

95.Спр. 2. Протоколи, донесення, огляд польської і зарубіжної преси та документи про суспільно-політичне становище на польських землях. 1915–1916. 594 арк.

96.Спр. 5. Протоколи, донесення, огляди польської і зарубіжної преси та ін. документи про суспільно-політичне становище на польських землях в 1917–1918 рр., що знаходилися в Генеральному секретаріаті Комітету – 1917–1918. 150 арк.

97.Спр. 21. Протоколи зборів Виконавчої комісії Головного національного комітету з обговорення заяви Ю. Пілсудського про його відставку. 1916. 52 арк.

98.Спр. 34. Повідомлення про перенесення департаментів Головного національного комітету з Кракова до Варшави. 1915. 4 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України**Ф. 1063. Рада народних міністрів Української Народної Республіки. 1917–1918.****Оп. 1**

99.Спр. 5. Ноти Генерального секретаріату УНР до всіх воюючих та нейтральних держав про своє ставлення до Брест-Литовських переговорів. 1917–1918. 12 арк.

Ф. 2241. Комісар у справах України при Тимчасовому уряді. 1917.

Оп. 1

100. Спр. 4. Постанова Тимчасового уряду про вживання місцевих мов в органах управління і самоуправління та місцевих судових закладах. 1917. 102 арк.

Ф. 2581. Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. 1917–1918.**Оп. 1**

101. Спр. 9. Протоколи наради за участю національних міністрів у справі розробки плану управління народною освітою в Україні. 1918. 4 арк.

102. Спр. 45. Листування з місцевими установами освіти про надання відповідей на анкети міністерства. 1918. 34 арк.

103. Спр. 60. Листування з місцевими установами освіти про влаштування шкіл для нацменшин та сутички з цього приводу. 1918. 27 арк.

Ф. 2592. Народне міністерство закордонних справ Української Народної Республіки. 1917–1918.**Оп. 1**

104. Спр. 8. Відомості з місць про кількість учнів-поляків. 1917–1918. 6 арк.

105. Спр. 38. Про захоплення польськими легіонерами окремих місцевостей на Правобережжі і їх самочинні дії. 1918. 28 арк.

106. Спр. 44. Про повернення на батьківщину іноземних заручників і біженців. 1917–1918. 148 арк.

Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української держави. 1918.**Оп. 1**

107. Спр. 49. Доповідна записка народного комісара внутрішніх справ про розгляд проекту постанови Ради міністрів Української держави з асигнування допомоги біженцям. 1918. 124 арк.

108. Спр. 50. Висновки юридичного відділу МЗС Української держави з питань приватних прав громадян України та іноземців. 1918. 24 арк.
109. Спр. 77. Статистичні таблиці про кількість і національний склад населення України на етнографічній території. 1918. 51 арк.
110. Спр. 137. Листування з дипломатичних відносин з Польщею. 1918. 28 арк.
111. Спр. 138. Копія телеграми графа Грохольського про безвихідне положення польських поміщиків в Україні та придушення селянських заворушень. 1918. 68 арк.
112. Спр. 192. Документи про реєвакацію з України на батьківщину поляків, латишів, росіян, галичан та інших біженців. 1918. 82 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 5. Центральний комітет Комуністичної партії (б) України. 1917–1939.

Оп. 1

113. Спр. 16. Передруки матеріалів національних з'їздів про політику Центральної Ради у боротьбі за Радянську владу. 1917–1918. 275 арк.

Ф. 17. Комісія з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції в Україні при ЦК КП(б)У. 1902-1944.

Оп. 1

114. Спр. 23. Передруки з державних архівів щодо економічних і політичних питань в Україні. 1918. 182 арк.
115. Спр. 25. Копії уповноваженого начальника команди австро-угорської армії при Українській Центральній Раді про політичне становище в Україні. 1918. 17 арк.
116. Спр. 28. Матеріали з фондів державних архівів про революційний рух в Україні й дії австро-угорських військ. 1918. 86 арк.

Ф. 57. Колекція документів по історії Комуністичної партії України. 1870–1965.

Оп. 1

117. Спр. 130. Копії донесень, повідомлень, телеграм, оглядів та інших документів департаменту поліції Київського ГЖУ, прокурора Київського окружного суду про діяльність комітетів і груп РСДРП, про революційний і громадський рух, настрої населення в Київській губернії. 1915. 101 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 69. Житомирська повітова землевпорядна комісія. 1887–1916.

Оп. 1 дод.

118. Спр. 225. Відомості про хутори, утворені на купленій або орендованій землі і про подвірно наділених поселеннях, хуторах в Горошівській волості. 1907. 7 арк.

Ф. 70. Канцелярія Волинського губернатора, м. Житомир Волинської губернії. 1793–1917.

Оп. 1

119. Спр. 4. Копія царського указу, оголошення і розпорядження МВС про сприяння в поселенні іноземних колоністів на поміщицьких землях. 1817–1818. 13 арк.

120. Спр. 544. Відомості про склад населення і стан економіки в Житомирському повіті. 1896. 54 арк.

Ф. 119. Волинський губернський розпорядчий комітет. 1874–1919.

Оп. 1

121. Спр. 1706. Про утворення порайонних комісій для визначення збитків, зумовлених воєнними діями на Західному фронті. 1916. 44 арк.

Ф. 161. Волинське губернське у земських та міських справах присутствіє. 1904–1917.

Оп. 1

122. Спр. 25. Списки іноземних вихідців, які володіють власними будівлями на арендованій землі і підлягають відчуженню в строк, визначений законом. 1915. 5 арк.
123. Спр. 26. Листування з повітовими предводителями дворянства і справниками про обов'язкову евакуацію населення. 1915. 315 арк.

Ф. 283. Житомирський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим та поранених воїнам. 1914–1917.

Оп. 1

124. Спр. 2. Відношення римо-католицького добродійного товариства до Житомирського комітету «Земгор» про виготовлення меблів для нововідкритого відділення лазарету. 1914. 99 арк.

Ф. 329. Волинське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє. 1906–1907.

Оп. 1

125. Спр. 7. Про заснування товариства католицької жіночої прислуги у м. Житомир. 1907. 36 арк.
126. Спр. 98. Листування Волинського ГЖУ з Житомирським поліцмейстером про реєстрацію товариства «Житомирський польський жіночий гурток». 1907. 83 арк.
127. Спр. 138. Про затвердження Рівненської каси взаємодопомоги. 1906-1907. 33 арк.

Ф. Р. 405. Виконавчий комітет Житомирської міської Ради об'єднаних громадських організацій. ...

Оп. 1

128. Спр. 8. Листування щодо реєстрації організацій Житомира. Статути товариств і списки членів товариств. 295 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 10. Київське губернське у справах про товариства присутствіє. 1906–1917.

Оп. 1

129. Спр. 664. Про реєстрацію Київського товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідному населенню, яке постраждало у війні. 1914–1916. 11 арк.
130. Спр. 787. Листування присутствія з петроградським градоначальником і справниками про відкриття в різних містах відділів Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідному населенню, яке постраждало у війні. 1917. 5 арк.

Ф. 1787 Колекція документальних матеріалів «Польські легіони». 1916–1918.

Оп. 1

131. Спр. 2. Відозви і листування з Головним комітетом Союзу військових поляків у Петрораді про формування польських частин. 1917–1918. 345 арк.
132. Спр. 7. Накази головного командування польських військ на Україні. 1918. 27 арк.
133. Спр. 14. Укомплектування польських легіонів. Списки поранених і вбитих. 1918. 29 арк.
134. Спр. 15. Листування з Регентською радою у Варшаві, гетьманом Скоропадським. Матеріали про ліквідацію польських легіонів в Україні. 1918. 59 арк.

Оп. 3

135. Спр. 24. Листування з військовими частинами про формування польських легіонів. 1917. 231 арк.
136. Спр. 26. Листування з місцевими органами Тимчасового уряду і Центральної ради про становище військових поляків. 1917. 56 арк.

Оп. 7

137. Спр. 1. Статистичні дані про кількість учнів-поляків в учбових закладах – жовтень 1917 – грудень 1918 рр. 119 арк.

138. Спр. 2. Листування з Міністерством польських справ, місцевими земляцтвами та інші матеріали про організацію департаменту і його взаємовідносини з іншими закладами. 1918. 132 арк.
139. Спр. 32. Листування з Міністерством польських справ про надання прав учбових закладів польським школам. Відомості про організації, склад, діяльність польських шкіл. 1918. 66 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 350. Дирекція поліції у Львові Галицького намісництва. 1773–1848, 1852–1918.

Оп. 1

140. Спр. 3272. Повідомлення Галицькому намісництву про добровільні пожертвування польського населення на «Польський Скарб Войськови». 1912. 2 арк.
141. Спр. 3534. Донесення Перемишльського комісаріату поліції про антинімецькі виступи польської молоді. 1914. 20 арк.
142. Спр. 3616. Повідомлення МВС Австрії про існування у Женеві польсько-російського «Генерального комітету допомоги» під керівництвом письменника Г. Сенкевича і композитора І. Падеревського. 1915. 5 арк.
143. Спр. 4049. Доповідна записка Галицькому намісництву про роль організації «Начельни комітет народови» і польської преси у розвитку польського політичного життя. 1916. 4 арк.
144. Спр. 4052. Справа про збори і діяльність польських політичних партій і громадських організацій, настрої польського населення у зв'язку з проголошенням незалежності Польщі, Брестським миром, автономією Галичини. 1918. 89 арк.
145. Спр. 4198. Повідомлення Галицькому намісництву про польського історика Аскеназі Шимона, запідозреного у написанні брошури «Уваги» і критиці в ній австрійської монархії, з додатком «Газети Краківської». 1915-1916. 11 арк.
146. Спр. 4502. Резолюція протесту українців Галичини проти насильственного приєднання Східної Галичини до майбутньої Польської держави. 1918. 8 арк.

147. Спр. 4959. Доповідна записка і стаття Липковського Юзефа про діяльність польської еміграції у Франції і відношення фр. політичних кіл до польського питання. 1916. 13 арк.
148. Спр. 4962. Огляд іноземної преси про польську армію. 1916. 16 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 2. Канцелярія Одеського градоначальника. 1803-1919.

Оп. 7

149. Спр. 38. Статут товариства «Польський дім в Одесі». 1906. 77 арк.
150. Спр. 218. Статут товариства споживачів «Ощадливість». 1907–1908. 8 арк.
151. Спр. 340. Статут гімнастичного товариства «Сокіл» в Одесі. 1909–1910. 16 арк.
152. Спр. 412. Статут товариства взаємодопомоги католицькій жіночій прислузі ім. Св. Зіти. 1913. 31 арк.
153. Спр. 482. Одеське відділення «Товариства рівноправності польських жінок». 1912. 34 арк.
154. Спр. 591. Польський комітет м. Одеса для надання допомоги пораненим солдатам. 1914. 38 арк.
155. Спр. 594. Товариство допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідному польському населенню, яке постраждало від воєнних дій. 1914–1917. 14 арк.

Ф. 10. Одеський тимчасовий комітет у справах друку. 1905–1917.

Оп. 1

156. Спр. 3. Циркуляри Головного управління у справах друку, листування щодо цензури видань, нових обмежень друку у зв'язку з військовими діями. 1908–1916. 102 арк.

Ф. 16. Одеська міська управа. 1873-1920.

Оп. 92

157. Спр. 24. Про уповноваження міського голови Б. Белікова про клопотання перед відповідними інституціями про переведення Варшавського політехнікуму в Одесу. 1916. 8 арк.

Ф. 449. Одеське жандармське поліцейське управління залізниць. 1911-1917.**Оп. 1**

158. Спр. 16. Справа про іноземних підданих, які звинувачуються у шпіонажі. 1916. 8 арк.

Державний архів Харківської області**Ф. 18. Харківське губернське присутствіє. 1890–1918.****Оп. 1**

159. Спр. 1046. Опіка над біженцями. 1915. 23 арк.

Оп. 17

160. Спр. 2845. Циркуляри, отримані і взяті на облік за 1918 р. 64 арк.

Ф. 29. Харківське губернське у справах про товариства і союзи присутствіє. 1906–1917.**Оп. 1**

161. Спр. 83. Про затвердження статуту Польського дому. 1909. 120 арк.
162. Спр. 667. Про відкриття у Харкові місцевого відділення «Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідним сім'ям поляків, які постраждали від воєнних дій». 1915. 5 арк.
163. Спр. 683. Про відкриття у м. Краматорськ місцевого відділення «Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідним сім'ям поляків, які постраждали від воєнних дій». 1915. 19 арк.

164. Спр. 700. Про відкриття у м. Слав'янськ місцевого відділення «Товариства допомоги бідним сім'ям поляків, які брали участь у війні і бідним сім'ям поляків, які постраждали від воєнних дій». 1915. 24 арк.

165. Спр. 1239. Товариство «Сокол польський» м. Харкова. 1917. 2 арк.

Оп. 2

166. Спр. 48. Наряд секретного столу Харківського повітового поліцейського управління. 1916. 174 арк.

Ф. 965. Канцелярія куратора Харківської римо-католицької церкви. 1831–1919.

Оп. 1

167. Спр. 25. Укази царя, циркуляри Могилівської римо-католицької консисторії за 1914 р. 603 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 292. Кам'янець-Подільське міське поліцейське управління. 1843–1917.

Оп. 1

168. Спр. 272. Циркуляр Подільського губернатора про заборону в державних установах друкованих відповідей польською мовою. 1867. 76 арк.

169. Спр. 800. Циркуляр про ведення спостереження за появою відозв і по заборону носіння польського патріотичного костюму. 1864. 12 арк.

170. Спр. 871. Розпорядження губернатора про заборону в церквах співу польською мовою на свята. 1865–1866. 51 арк.

Archiwum Akt Nowych

Zespół 2 Tymczasow Rada Stanu w Warszawie. 1916–1918.

171. Sygn. 1/0/4/36 Sprawa utworzenia TRS. k. 16-18.

172. Sygn. 1/0/4/37 Odezwy, deklaracje TRS. k. 8-10.

173. Sygn. 2/2/0/3 Gabinet Cywilny Rady Regencyjnej Królestwa Polskiego w Warszawie. k. 13-16.

174. Sygn. 2/2/0/14.249 Komunikaty. k. 17-20.
175. Sygn. 2/2/0/14.250 Departament Spraw Politycznych, Departament Spraw Zewnętrznych. k. 24-28.
176. Sygn. 2/ 39/0 Komitet Narodowy Polski w Paryżu. k. 1-10.

Archiwum Narodowe w Krakowie

Zespół 29. Naczelny Komitet Narodowy. 1914–1918.

177. Sygn. 530/1.1/1 Organizacja. Skład osobowy i polityczny NKN. 1914–1917. k. 277.
178. Sygn. 530/1.1/7 NKN a wiedeńskie Koło Polskie. k. 113.
179. Sygn. 530/1.1/8 Głosy w sprawie likwidacji NKN. k. 131.
180. Sygn. 530/1.1/44 Rosja a Polska – omowienia ogólne. Ugrupowania polityczne i organizacje polskie w Rosji. 1914–1918. k. 914.
181. Sygn. 530/1.1/45 Polskie formcje wojskowe w Rosji. 1914–1918 k. 70.
182. Sygn. 530/1.1/47 Rosja. Materiały prasowe – omówienia, odpisy. 1914-1918. k. 791.
183. Sygn. 530/1.1/48 Rosja. Materiały prasowe, druki. k. 163.
184. Sygn. 530/1.1/66 Stosunki polityczne na ziemiach polskich – ogólne omówienia historyczne k. 5.
185. Sygn. 530/1.1/67 Sprawy polskie podczas pierwszej wojny światowej. k. 83-89.
186. Sygn. 530/1.1/145 Ukraina i Białorus. Materiały prasowe. k. 21-23.
187. Sygn. 530/2.26/429 Legiony Polskie. k. 22.

Zespół 273. Zbiór Legionów. 1908–1939.

188. Sygn. 53. Broszury z okresu pierwszej wojny światowej. k. 6.

Періодичні видання

189. Волынская речь. Житомир. 1917. № 10. 09 июня.
190. Волынская речь. Житомир. 1917. № 13. 13 июня.
191. Волынская речь. Житомир. 1917. № 14. 14 июня.

192. Волынская речь. Житомир. 1917. № 18. 18 июня.
193. Волынская речь. Житомир. 1917. № 24. 25 июня.
194. Волынская речь. Житомир. 1917. № 25. 27 июня.
195. Волынская речь. Житомир. 1917. № 27. 01 июля.
196. Волынская речь. Житомир. 1917. № 28. 02 июля.
197. Волынская речь. Житомир. 1917. № 36. 11 июля.
198. Волынская речь. Житомир. 1917. № 37. 12 июля.
199. Волынская речь. Житомир. 1917. № 41. 16 июля.
200. Волынская речь. Житомир. 1917. № 44. 20 июля.
201. Волынская речь. Житомир. 1917. № 47. 24 июля.
202. Волынская речь. Житомир. 1917. № 51. 28 июля.
203. Волынская речь. Житомир. 1917. № 52. 29 июля.
204. Волынская речь. Житомир. 1917. № 53. 30 июля.
205. Волынская речь. Житомир. 1917. № 57. 04 августа.
206. Волынская речь. Житомир. 1917. № 69. 19 августа.
207. Волынская речь. Житомир. 1917. № 70. 20 августа.
208. Волынская речь. Житомир. 1917. № 71. 22 августа.
209. Волынская речь. Житомир. 1917. № 73. 24 августа.
210. Волынская речь. Житомир. 1917. № 75. 26 августа.
211. Волынская речь. Житомир. 1917. № 76. 27 августа.
212. Волынская речь. Житомир. 1917. № 78. 29 августа.
213. Волынь. Житомир. 1918. № 26. 30 января.
214. Волынь. Житомир. 1918. № 36. 11 февраля.
215. Волынь. Житомир. 1918. № 39. 15 февраля.
216. Волынь. Житомир. 1918. № 42. 03 марта.
217. Волынь. Житомир. 1918. № 43. 05 марта.
218. Волынь. Житомир. 1918. № 72. 09 апреля.
219. Волынь. Житомир. 1918. № 73. 10 апреля.
220. Волынь. Житомир. 1918. № 76. 13 апреля.

221. Волянь. Житомир. 1918. № 80. 18 апреля.
222. Волянь. Житомир. 1918. № 81. 19 апреля.
223. Волянь. Житомир. 1918. № 85. 24 апреля.
224. Волянь. Житомир. 1918. № 149. 11 июля.
225. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 189. 27 июля.
226. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 196. 02 августа.
227. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 197. 03 августа.
228. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 198. 04 августа.
229. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 199. 05 августа.
230. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 202. 08 августа.
231. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 207. 13 августа.
232. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 215. 22 августа.
233. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 219. 26 августа.
234. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 239. 15 сентября.
235. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 271. 17 октября.
236. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 272. 18 октября.
237. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 273. 19 октября.
238. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 304. 19 ноября.
239. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 313. 28 ноября.
240. Жизнь Волыни. Житомир. 1914. № 340. 27 декабря.
241. Жизнь Волыни. Житомир. 1915. № 168. 22 июня.
242. Жизнь Волыни. Житомир. 1915. № 171. 25 июня.
243. Жизнь Волыни. Житомир. 1915. № 219. 12 августа.
244. Жизнь Волыни. Житомир. 1915. № 220. 13 августа.
245. Жизнь Волыни. Житомир. 1915. № 239. 01 сентября.
246. Жизнь Волыни. Житомир. 1915. № 250. 12 сентября.
247. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 17. 17 января.
248. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 18. 18 января.
249. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 19. 19 января.

250. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 45. 14 февраля.
251. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 56. 26 февраля.
252. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 65. 06 марта.
253. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 71. 12 марта.
254. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 83. 24 марта.
255. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 124. 08 мая.
256. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 132. 16 мая.
257. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 135. 21 мая.
258. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 144. 29 мая.
259. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 217. 10 августа.
260. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 273. 05 октября.
261. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 284. 16 октября.
262. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 295. 27 октября.
263. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 297. 29 октября.
264. Жизнь Волыни. Житомир. 1916. № 301. 02 ноября.
265. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 5. 06 января.
266. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 11. 13 января.
267. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 12. 14 января.
268. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 22. 24 января.
269. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 33. 05 февраля.
270. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 35. 07 февраля.
271. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 46. 19 февраля.
272. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 61. 06 марта.
273. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 89. 12 апреля.
274. Жизнь Волыни. Житомир. 1917. № 114. 09 августа.
275. Наша Волынь. Житомир. 1914. № 207. 07 августа.
276. Наша Волынь. Житомир. 1914. № 213. 14 августа.
277. Наша Волынь. Житомир. 1914. № 227. 28 августа.
278. Наша Волынь. Житомир. 1914. № 229. 30 августа.

279. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 244. 14 сентября.
280. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 252. 22 сентября.
281. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 261. 01 октября.
282. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 268. 08 октября.
283. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 274. 14 октября.
284. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 275. 15 октября.
285. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 287. 27 октября.
286. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 296. 05 ноября.
287. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 302. 11 ноября.
288. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 303. 12 ноября.
289. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 307. 16 ноября.
290. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 314. 23 ноября.
291. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 315. 24 ноября.
292. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 323. 02 декабря.
293. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 325. 04 декабря.
294. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 333. 12 декабря.
295. Наша Волянь. Житомир. 1914. № 337. 16 декабря.
296. Наша Волянь. Житомир. 1915. № 199. 21 июля.
297. Наша Волянь. Житомир. 1915. № 207. 29 июля.
298. Наша Волянь. Житомир. 1915. № 211. 02 августа.
299. Наша Волянь. Житомир. 1915. № 216. 07 августа.
300. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 7. 05 апреля.
301. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 12. 12 апреля.
302. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 15. 15 апреля.
303. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 20. 22 апреля.
304. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 42. 19 мая.
305. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 43. 20 мая.
306. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 225. 14 сентября.
307. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 239. 01 октября.

308. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 260. 26 октября.
309. Трудовая Волянь. Житомир. 1917. № 279. 17 ноября.
310. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 59. 01 marca.
311. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 61. 03 marca.
312. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 62. 04 marca.
313. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 63. 05 marca.
314. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 64. 06 marca.
315. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 72. 14 marca.
316. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 76. 18 marca.
317. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 83. 27 marca.
318. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 92. 05 kwietnia.
319. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 94. 07 kwietnia.
320. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 101. 14 kwietnia.
321. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 102. 15 kwietnia.
322. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 103. 16 kwietnia.
323. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 105. 18 kwietnia.
324. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 106. 19 kwietnia.
325. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 108. 21 kwietnia.
326. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 109. 22 kwietnia.
327. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 110. 23 kwietnia.
328. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 111. 24 kwietnia.
329. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 113. 26 kwietnia.
330. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 117. 30 kwietnia.
331. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 118. 01 maja.
332. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 119. 02 maja.
333. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 122. 05 maja.
334. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 130. 14 maja.
335. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 131. 15 maja.
336. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 132. 16 maja.

337. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 135. 19 maja.
338. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 149. 02 czerwca.
339. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 239. 30 sierpnia.
340. Dziennik Kijowski. Kijów. 1915. nr. 244. 04 września.
341. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 211. 02 sierpnia.
342. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 214. 05 sierpnia.
343. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 215. 06 sierpnia.
344. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 216. 07 sierpnia.
345. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 232. 23 sierpnia.
346. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 243. 03 września.
347. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 244. 04 września.
348. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 246. 06 września.
349. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 247. 07 września.
350. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 254. 14 września.
351. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 257. 17 września.
352. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 259. 9 września.
353. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 260. 20 września.
354. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 264. 24 września.
355. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 266. 26 września.
356. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 267. 27 września.
357. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 273. 03 października.
358. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 276. 06 października.
359. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 277. 07 października.
360. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 278. 08 października.
361. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 286. 16 listopada.
362. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 290. 20 listopada.
363. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 302. 01 grudnia.
364. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 304. 03 grudnia.
365. Dziennik Kijowski. Kijów. 1916. nr. 305. 04 grudnia.

366. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 6. 06 stycznia.
367. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 8. 08 stycznia.
368. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 10. 10 stycznia.
369. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 11. 11 stycznia.
370. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 13. 13 stycznia.
371. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 14. 14 stycznia.
372. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 16. 16 stycznia.
373. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 17. 17 stycznia.
374. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 20. 20 stycznia.
375. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 22. 22 stycznia.
376. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 27. 27 stycznia.
377. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 28. 28 stycznia.
378. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 29. 29 stycznia.
379. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 31. 31 stycznia.
380. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 35. 04 lutego.
381. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 36. 05 lutego.
382. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 46. 15 lutego.
383. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 47. 16 lutego.
384. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 52. 21 lutego.
385. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 64. 05 marca.
386. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 65. 06 marca.
387. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 66. 07 marca.
388. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 72. 13 marca.
389. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 74. 15 marca.
390. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 77. 19 marca.
391. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 79. 22 marca.
392. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 80. 23 marca.
393. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 81. 24 marca.
394. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 82. 25 marca.

395. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 83. 26 marca.
396. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 84. 29 marca.
397. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 85. 30 marca.
398. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 87. 01 kwietnia.
399. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 88. 02 kwietnia.
400. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 90. 06 kwietnia.
401. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 91. 07 kwietnia.
402. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 93. 09 kwietnia.
403. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 94. 11 kwietnia.
404. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 95. 12 kwietnia.
405. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 103. 24 kwietnia.
406. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 104. 25 kwietnia.
407. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 106. 27 kwietnia.
408. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 108. 29 kwietnia.
409. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 109. 30 kwietnia.
410. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 111. 02 maja.
411. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 114. 05 maja.
412. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 116. 10 maja.
413. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 119. 14 maja.
414. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 120. 16 maja.
415. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 121. 17 maja.
416. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 123. 19 maja.
417. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 124. 20 maja.
418. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 126. 24 maja.
419. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 127. 25 maja.
420. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 128. 26 maja.
421. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 130. 28 maja.
422. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 131. 30 maja.
423. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 132. 31 maja.

424. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 133. 01 czerwca.
425. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 134. 03 czerwca.
426. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 135. 04 czerwca.
427. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 136. 06 czerwca.
428. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 137. 07 czerwca.
429. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 140. 10 czerwca.
430. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 141. 11 czerwca.
431. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 142. 13 czerwca.
432. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 144. 15 czerwca.
433. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 148. 20 czerwca.
434. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 151. 23 czerwca.
435. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. nr. 152. 24 czerwca.
436. Dziennik Kijowski. Kijów. 1918. nr. 54. – 26 lutego.
437. Głos Kijowski. Kijow. 1906. nr. 22. 16-25 marca.
438. Goniec Kijowski. Kijów. 1915. nr. 16. 30 stycznia.
439. Goniec Kijowski. Kijów. 1915. nr. 19. 03 lutego.
440. Goniec Kijowski. Kijów. 1915. nr. 22. 06 lutego.
441. Goniec Kijowski. Kijów. 1915. nr. 28. 12 lutego.
442. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1914. nr. 1. 27 lutego.
443. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1914. nr. 9-10. sierpień - wrzesień.
444. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1915. nr. 2-3. luty-marzec.
445. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1915. nr. 6-7. czerwiec-lipiec.
446. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1915. nr. 8-10. sierpień -październik.
447. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1915. nr. 11. listopad.
448. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1916. nr. 15-18. marzec-czerwiec.
449. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1916. nr. 19-22. lipiec-październik.
450. Kłosa Ukrainie. Kijow. 1916. nr. 23-24. listopad-grudzień.
451. Kraj. S. Peterburg. 1884. nr. 14.
452. Kresy. Kijów. 1907. nr. 28. 02 sierpnia.

453. Kresy. Kijów. 1907. nr. 31. 26 sierpnia.
454. Kresy. Kijów. 1907. nr. 33. 6 września.
455. Nasza Przyszłość. Kijów. 1908. nr.6.
456. Przedświt. Kijów. 1916. № 16-17. 01 listopada.
457. Przedświt. Kijów. 1916. № 18-19. 15 listopada.
458. Przegląd Naukowy i Pedagogiczny. Kijów. 1916. № 1.
459. Przegląd Naukowy i Pedagogiczny. Kijów. 1916. № 2.
460. Przegląd Naukowy i Pedagogiczny. Kijów. 1916. № 5.
461. Przegląd Polski. Kijów. 1918. nr. 110. 31 lipca.
462. Przegląd Polski. Kijów. 1918. nr. 111. 01 sierpnia.
463. Przegląd Polski. Kijów. 1918. nr. 113. 03 sierpnia.
464. Przegląd Polski. Kijów. 1918. nr. 121. 13 sierpnia.
465. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 3. 15 marca.
466. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 4. 01 kwietnia.
467. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 5. 15 kwietnia.
468. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 6-7. 15 maja.
469. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 8. 01 czerwca.
470. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 9. 15 czerwca.
471. Świat kobiety. Kijów. 1916. nr. 10-11. 01 lipca.
472. Świt. Kijów. 1906. nr. 1. 30 grudnia.
473. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1917. nr. 1. 15 listopada.
474. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1917. nr. 2. 26 listopada.
475. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1917. nr. 4. 10 grudnia.
476. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1917. nr. 5. 17 grudnia.
477. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1917. nr. 6. 24 grudnia.
478. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 7. 05 stycznia.
479. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 12. 25 lutego.
480. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 13. 03 marca.
481. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 14. 10 marca.

482. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 15. 17 marca.
483. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 16. 24 marca.
484. Tygodnik Kresowy. Żytomierz. 1918. nr. 17. 31 marca.
485. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 1. 01 listopada.
486. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 2. 08 listopada.
487. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 3. 15 listopada.
488. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 4. 22 listopada.
489. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 6. 06 grudnia.
490. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 7. 13 grudnia.
491. Tygodnik Odeski. Odesa. 1915. nr. 8. 24 grudnia.
492. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 1. 03 stycznia.
493. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 2. 10 stycznia.
494. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 6. 07 lutego.
495. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 8. 21 lutego.
496. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 9. 28 lutego.
497. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 10. 06 marca.
498. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 11. 13 marca.
499. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 14. 10 kwietnia.
500. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 15. 17 kwietnia.
501. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 22. 05 czerwca.
502. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 29. 24 lipca.
503. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 35. 04 września.
504. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 36. 11 września.
505. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 37. 18 września.
506. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 38. 25 września.
507. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 39. 02 października.
508. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 41. 16 października.
509. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 51. 28 grudnia.
510. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 7. 19 lutego.

511. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 20. 21 maja.
512. Tygodnik Odeski. Odesa. 1916. nr. 33. 20 sierpnia.

Опубліковані джерела

513. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). Київ, 2015. 800 с.
514. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Киев, 1913. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://elib.nplu.org/object.html?id=7492>.
515. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) Харків, 2009. 360 с.
516. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Киев, 1887. 365 с.
517. Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и Временного правительств 1878–1917 гг. Серия III: 1914–1917. Т. VI. Москва-Ленинград, 1935. 482 с.
518. Памятная книжка Волынской губернии на 1915 г. Житомир, 1915. 502 с.
519. Памятная книжка Киевской губернии на 1909 год: с приложением Адрес-Календаря губернии. Киев, 1909. 606 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.twirpx.com/file/901232/>
520. Памятная Книжка Киевской губернии на 1914 год. Киев, 1914. 96 с.
521. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. Т. 8: Волынская губерния. С.Петербург, 1904. 312 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe>
522. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 13: Екатеринославская губерния. С.Петербург, 1904. 254 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN>

523. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 16: Киевская губерния. С.Петербург, 1904. 310 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P2>
524. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 47: Город Одесса. С.Петербург, 1904. 196 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN>
525. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 32: Подольская губерния. С.Петербург, 1904. 306 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P2>
526. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 33: Полтавская губерния. С.Петербург, 1904. 354 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P2>
527. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 41: Таврическая губерния. С.Петербург, 1904. 341 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P2>
528. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 46: Харьковская губерния. С.Петербург, 1904. 297 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?I21DBN>
529. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897. Т. 47: Херсонская губерния. С.Петербург, 1904. 319 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P2>
530. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 48: Черниговская губерния. С.Петербург, 1905. 378 с. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P2>
531. Становление польского социалистического движения: структура, программные концепции, деятели: 1874–1893. Москва, 1979. 374 с.
532. Статистический очерк Волынской губернии сравнительно с 2 другими губерниями Юго-Западного края. С.Петербург, 1866.

533. Статистический ежегодник России за 1911 г. (Издание ЦСК). С.Петербург, 1912. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://istmat.info/node/21366>.
534. Україна в ХХ столітті: Збірник документів і матеріалів (1900-1939). Київ, 1997. 448 с.
535. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Київ, 1997. Т. 2: Грудень 1917 р. – квітень 1918 р. 422 с.
536. Харьковский календарь на 1914 год. Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета. Харьков, 1914. 622 с.
537. Archiwum Polityczne Ignacego Padarewskiego. T. 5. 1909–1941. Warszawa, 2001. 268 s.
538. Biała Księga: farty i dokumenty z okresów dwóch wojen światowych / Zebrał, częściowo przełożył W. Sukiewnicki. Paryż, 1964. 176 s.
539. Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. T. 1: marzec 1917 – listopad 1918. Warszawa, 1962. 611 s.
540. Kumaniecki K. Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego: (odezwy, memoriały, proklamacje, ustawy na tle rozwoju historycznych wypadków (1912–1919 r.). Kraków; Warszawa, 1920. 786 s.
541. Narod. Państwo. Władza. Wybór tekstów z historii polskiej myśli politycznej dla studiujących prawo, nauki polityczne i historię. Kraków, 1996. 436 s.
542. O niepodległą Polskę: katalog zbiorów z lat 1914–1921. T. 2, Druki ulotne / oprac. Mirosława Pałaszewska; Muzeum Niepodległości w Warszawie. Warszawa, 2007. 208 s.
543. Padarewski J. Myśl o polsce i polonii. Paris, 1992. 283 s.
544. Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów. Przemuśl, 1998. Cz. 1. 1917–1939. T. 1. 1998. 336 s.
545. Polskie programy socjalistyczne 1878–1918. Warszawa, 1975. 276 s.
546. Program polskiej partii socjalistycznej (tzw. «Program Paryski»). *Polska myśl demokratyczna w ciągu wieków. Antologia*. Warszawa, 1986. S. 194-195.
547. Programy ruchu narodowego w latach 1887–1939. Rzeszów, 1993. 108 s.

548. Sejda M. Polska na przełomie dziejów: fakty i dokumenty. Poznań. T. 1. 1927. 663 s.; T.2. 1931. 666 s.
549. Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18-24.06 1917 r. Winnica, 1917. 133 s.
550. Źródła do dziejów Polski w XIX i XX wieku. T. 3. Lata 1918–1939. *Polska niepodległa*. Wyd. 2 rozsz. Pułtusk, 2005. 416 s.

Мемуарна література

551. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). Київ, 2005. 656 с.
552. Гурко В. И. Война и революция в России. Мемуары командующего Западным фронтом. 1914–1917. [пер. с англ. М. Г. Барышникова]. М, 2007. 399 с.
553. Гуммерус Г. Україна в переломні часи. Шість місяців на чолі посольства у Києві. [пер. з фін., коментарі та передмова Й. Ремі, В. Пилипенка]. Київ, 2004. 188 с.
554. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне. Первая мировая война в записках германского полководца. 1914–1918. Москва, 2007. 351 с.
555. Масарик Т. Г. Світова революція за війни й у війні, 1914-1918. Ч. 2. 1930. 551 с.
556. Милюков П. Н. Воспоминания. Москва, 1991. 328 с.
557. Палеолог М. Царская Россия во время мировой войны. Москва, 1991. 188 с.
558. Палеолог М. Дневник посла. [пер. с фр. Ф. Ге, Л. Зайцева, Д. Протопопова]. Москва, 2003. 829 с.
559. Революция на Украине. По мемуарам белых. Москва-Ленинград, 1930. 435 с.
560. Скоропадський П. Спогади. Київ, 1995. 493 с.
561. Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. С.Петербург, 2005. 521 с.
562. Andrzejowski Z. Kościoły i kaplice katolickie e Kijowie. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 212-217.
563. Czapska M. Europa w rodzinie. Czas odmieniony. Wyd. 2. Kraków, 2014. 381 s.
564. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Wspomnienia i szkice. Kijów, 1914. 256 s.

565. Fudakowski K. Między endecją a sanacją. Wspomnienia ziemianin. Warszawa, 2013. 360 s.
566. Glinka X. W cieniu złotej bramy. *Pamiętnik Kijowski*. T. 1. Londyn, 1959. S. 209-236.
567. Grabski S. *Pamiętniki*. T. 1. Warszawa, 1989. 418 s.
568. Grocholski Z. Pietnyczany. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 84-95.
569. Grzymałowski S. Wspomnienia z Kijowa. Polska młodzież akademicka w Kijowie. 1834–1918. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://docplayer.pl/5586037-Sekcja-wychowankow-politechniki-kijowskiej-przy-zarzadzcie-federacji-stowarzyszen>
570. Hołowko T. Przez dwa fronty. Ze wspomnień emisariusza politycznego z 1918 r. *Z Warszawy do Kijowa*. Warszawa, 1931. 274 s.
571. Jabłonowski R. Wspomnienia. 1905–1918. Warszawa, 1962. 441 s.
572. Jałowiecki M. Na skraju Imperium i inne wspomnienia. Wyd. 3. Warszawa, 2014. 775 s.
573. Jaworska K. PPS w akcji niepodległościowej. *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość. 1910-1915*. Warszawa, 1927. S. 275-278.
574. Jaworska J. Z moich wspomnień. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 80-84.
575. Kądzielski. Wspomnienia Wołyńskie. Poznań, 1909. 79 s.
576. Korczyński J. Troche wspomnień z Żytomierza. *Pamiętnik Kijowski*. T. 2. Londyn, 1963. S. 233-242.
577. Kossak-Szczucka Z. Pożoga. Wspomnienia z Wołynia. 1917–1919. Kraków, 1922. 272 s.
578. Kozicki S. *Pamiętnik*. 1876–1939. Słupsk, 2009. 621 s.
579. Lednicki A. *Pamiętnik* 1914–1918. Krakow, 1994. 133 s.
580. Łazowski J. Okruchy wspomnień o Winnicy. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 218-227.
581. Moszyński E. Szkice i wspomnienia z ziemi owruckiej na Wołuniu. *Pamiętnik Kijowski*. T. 2. Londyn, 1963. S. 217-232.
582. *Pamiętnik Kijowski*. T. 1. Londyn, 1959. 240 s.

583. Pamiętnik Kijowski. T. 2. Londyn, 1963. 272 s.
584. Pamiętnik Kijowski. T. 3. Londyn, 1966. 271 s.
585. Pamiętnik Kijowski. T. 4. Londyn, 1988. 575 s.
586. Poczętowska J. Na wschodniej rubieży. *Wirna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość. 1910–1915*. Warszawa, 1927. S. 286-293.
587. Podhorski Z. Po małej rewolucji 1905 r. *Pamiętnik Kijowski*. Londyn, 1980. T. 4. S. 153-156.
588. Polski wir I wojny. 1914–1918. Oprac. Anieska Dębska. Warszawa 2014. 359 s.
589. Potocka J. Z. (Joanna): Wszystko, co kocham. Dziennik z lat 1914–1919. Wrocław, 2014. 239 s.
590. Świdorska W. Polska macierz szkolna na Podolu. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 139-148.
591. Uziembło Władysław. Wspomnienia. 1900–1939. Warszawa, 1965. 466 s.
592. Walewski S. C.K.O w Winnicy na Podolu. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 149-157.
593. Wilczyński J. Polskie kolegium uniwersyteckie w Kijowie 1917–1919. *Pamiętnik Kijowski*. T. 2. Londyn, 1963. S. 195-214.
594. Wasilewski L. Wspomnienia 1870–1904. Fragmenty dziennika 1916–1926. Diariusz podróży po kresach 1927. Łomianki, 2014. 366 s.
595. Wołoszynowski J. Było tak. Paryż, 1978. 196 s.
596. Zaremba Z. Wspomnienia. Pokolenie przełomu. Kraków-Wrocław, 1983. 367 s.

Література

Монографії, брошури, статті, довідково-енциклопедичні видання

597. Абраменко Л., Жур М. Польский театр в Харькове. *Харків-багатонаціональний*. Збірник наукових праць. Харків, 2007. С. 119-127.
598. Багмет М., Губська Т., Андреев В. Из історії Миколаївських костюлів. *Поляки на Півдні України*. Одеса, Ополе, Ольштин, 2006. С. 88-90.

599. Барвінська П. Острів фемінізму в Одесі: матеріали ДАОО про відкриття Одеського відділення «Товариства рівноправності польських жінок». *Поляки на Півдні України. XVII-XX ст.* Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса, 2007. С. 53-59.
600. Бахтурина А. Воззвание великого князя Николая Николаевича к полякам 1 (14) августа 1914 г.: значение и политические последствия / [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journals.ku.lt/index.php/АНУК/article/viewFile/1199>
601. Беккер Ж.-Ж. Первая мировая война. Москва, 2006. 156 с.
602. Белякевич И. Из истории образования польских национальных формирований в составе русской армии во время первой мировой войны. *Первая мировая война 1914–1918.* М., 1968. С. 158-169.
603. Бетлій О. В. Біженська криза у Києві влітку 1915 р. *Наукові записки НаУКМА.* Історичні науки. 2016. Т. 182. С. 56-61.
604. Білобровець О. М. Діяльність польських організацій постраждалим від воєнних дій в Наддніпрянській Україні на початку Першої світової війни. *Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 95-річчю заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка.* Збірник наукових праць. Житомир, 2014. С. 34-37.
605. Білобровець О. Діяльність польських організацій м. Житомира у 1917 р. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Серія: Історія, економіка, філософія. Київ, 2001. Вип. 5. С. 378-382.
606. Білобровець О. Польська преса в суспільно-політичному житті поляків України на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки.* Збірник наукових праць. Житомир, 2012. Т. 9. С. 161-167.
607. Білобровець О. Консерватизм у польському суспільному русі в Україні і територіальний патріотизм В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 20. Київ, 2017. С. 62-69.
608. Білобровець О. Польський студентський рух за відновлення незалежності Польщі на Правобережній Україні у 1913–1914 рр. *Наукові записки*

Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч.3. С. 71-75.

609. Білобровець О. Розвиток польської освіти в Україні у 1917–1918 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 21. Київ, 2018. С. 18-25.
610. Білобровець О. Польська преса в громадсько-політичному житті поляків України в роки Першої світової війни. *Intermarum: історія, політика, культура*. Житомир, 2014. С. 151-160.
611. Білобровець О. Підтримка поляками Волинської губернії політики Росії в роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Вип. Серія: Історія: Збірник наукових праць. Київ, 2014. С. 5-8.
612. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на Правобережній Україні на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць*. Житомир, 2013. Т. 11. С. 19-25.
613. Білобровець О. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Зб. наукових праць. Одеса, 2017. Випуск 37. С. 21-30.
614. Білобровець О. Допомога польської громади Волині біженцям в роки Першої світової війни. *Матеріали конференції «Війни і збройні конфлікти п. ХХ – ХХІ ст.»*. Житомир, 2015. С. 36-38.
615. Білобровець О. Участь польського населення Волинської губернії у формуванні органів влади у 1917 р. Збірник наук. праць. Житомир, 2015. С. 185-188.
616. Білобровець О. Соціогуманітарний простір поляків Волині у роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія. Історія, економіка, філософія. Вип. 20. Київ, 2015. С. 99-105.
617. Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні в 1914–1916 рр. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. Вип. 3. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Київ, 2015. С. 4-8.

618. Білобровець О. Суспільно-політичні орієнтації поляків України в роки Першої світової війни. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. Житомир, 2015. С. 106-118.
619. Білобровець О. Польська суспільна думка і розвиток польської освіти в підросійській Україні у 1914–1916 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 21. Київ, 2016. С. 87-93.
620. Белобровец О. Развитие польского театра в Украине в 1914-1917 гг. *Perspektywy kultury*. Krakow: K&K Kraków, 2016. Nr 14. С. 113-127.
621. Білобровець О. Польські мистецькі виставки в Києві в 1915 р.: суспільний погляд. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 3. Житомир, 2016. С. 290-301.
622. Білобровець О. Суспільно-політичні впливи на орієнтацію польської суспільної думки в Україні у вирішенні національного питання (1914–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2017. Вип. 48. С. 92-96.
623. Білобровець О. Перехід польської суспільної думки в Україні на позиції відновлення державної незалежності Польщі в роки Першої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Вінниця, 2017. Випуск XXV. С.77-81.
624. Білобровець О. Східні креси в польській суспільно-політичній думці (1914–1925 рр.) *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 7. Житомир-Київ-Краків, 2017. С. 261-271.
625. Білобровець О. Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2017. № XXVIII. С. 80-87.
626. Білобровець О. Польська суспільно-політична думка в Україні щодо політики галицьких партій у вирішенні польського питання (1914–1916 рр.). *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2017. Вип. V. С. 56-64.

627. Білобровець О. Польська спільнота регіону. Нариси історії Житомирщини. Житомир, 2017. С. 175-214.
628. Білобровець О. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. Серія Історія. Збірник наукових праць. Одеса, 2017. Випуск 37. С. 21-30.
629. Білобровець О. Відозва Тимчасового уряду до поляків 1917 р. у польській суспільній думці в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Тернопіль, 2017. Вип. 2. Част. 2. С. 97-101.
630. Білобровець О. Ідейне та інституційне розмежування польського суспільства під впливом революційних подій 1917 р.: суспільний погляд. *Література та культура Полісся*. Випуск 87. Серія «Історичні науки». № 7. Ніжин, 2017. С. 45-55.
631. Білобровець О. Суспільно-політичне життя поляків Житомира (березень-жовтень 2017 р.). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Житомир, 2017. Вип. 4. С. 180-192.
632. Білобровець О. Життя поляків волинського прикордоння в роки першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. Суми, 2017. № XXXIX. С. 48-54.
633. Білобровець О. Організація опіки над дітьми польських біженців в Україні в роки першої світової війни. *Записки історичного факультету Одеського національного університету*. Одеса, 2017. Випуск 28. С. 97-109.
634. Білобровець О. Польське питання у російській ліберальній і польській суспільній думці (1914 – березень 1917 р.) *Україна-Польща: історичне сусідство. Матеріали Міжнародної наукової конференції*. 20-21 травня, 2017. Вінниця, 2017. С. 234-239.
635. Білобровець О. Мігрантський шлях польського населення українськими землями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2018. Вип. 50. С. 314-318.

636. Білобровець О. Позиція польських політичних сил в Україні щодо співпраці з українськими органами влади (кінець 1917–1918 рр.). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2018. Вип. 5. С. 27-35.
637. Білобровець О. Польські збройні сили в Україні в умовах зміни політичної системи (1917–1918 рр.). *Evropský filozofický a historický diskurz*. Volum 4. Issue 4. Praha, 2018. S. 24-30.
638. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 рр.: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998. 410 с.
639. Боечко В. Друга Річпосполита 1914-1921 рр.: становлення державності. Черкаси, 2016. 408 с.
640. Васильєв К. Поляки в Одессе: врачи и фармацевты (до 1920 г.). *Поляки на Півдні України: історія і сьогодення*. У 2 т. Т. 1. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. С. 211-230.
641. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси / ред.кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / Київ, 2013. 783 с.
642. Віднянський С. Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. Київ, 2013. С. 7-14.
643. Виноградов В. Н. На руинах многонациональных империй. *Первая мировая война. Пролог XX века*. Москва, 1999. С. 327-340.
644. Война и общество в XX веке. в 3 кн. Кн.1: Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В. Золотарев. Москва, 2008. 611 с.
645. Галин В. Война и революция. Москва, 2004. 533 с.
646. Григорієв Н. Поляки на Україні. Польсько-українські відносини в історичній перспективі. Скрантон, 1936. 92 с.
647. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. 360 с.
648. Горбатовський П. Польське театральне життя у Києві у 1905–1918 рр. за документами, збереженими в Київських та Варшавських архівах. *Українсько-польські культурні взаємини*. Вип. 2. К., 2008. С. 207-226.

649. Грушевський М. З біжучої хвилі. Київ, 1906. 126 с.
650. Горизонтов Л.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX века). Москва, 1999. 272 с.
651. Губская Т. Польские адреса в г. Николаеве. *Поляки на Півдні України: історія і сьогодення*. У 2 т. Т. 2. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. С. 69-71.
652. Гуменюк А. О. Польські національно-політичні сили під час Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи*. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 20 травня 2011 р. Суми, 2011. Ч.1. С. 65-66.
653. Гудь Б. В. Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої пол. XX ст. Львів, 2006. 447 с.
654. Давиденко Ю., Черненко В. Діяльність польських молодіжних організацій на території Центральної та Східної України у 1917–1918 рр. в умовах падіння самодержавства. *Література та культура Полісся*. 2013. Вип. 72. С. 134-145.
655. Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX ст. Мюнхен, 1969. 32 с.
656. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2002. Вип. IV. С. 155–182.
657. Дорошенко О. Внесок родини Скаржинських у соціально-економічний розвиток Південної України. *Поляки на Півдні України. XVII-XX ст.* Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса, 2007. С. 137-142.
658. Зайончковский А. М. Первая мировая война. СПб., 2002. 937 с.
659. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. 752 с.
660. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи. Київ, 1997. 211 с.

661. Жванко Л.М. Польські біженці Першої світової війни в Харкові. *Формування історичної пам'яті: Польща і Україна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 12 травня 2007 р. Харків, 2008. С. 18-33.*
662. Жванко Л.М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал.* 2014. №3. С. 38-55.
663. Жур М., Ніколаєнко О. Організація і діяльність польських товариств в Харкові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Харків-багатонаціональний. Збірник наукових праць.* Харків, 2007. С. 30-41.
664. Зарецька Т. Видатні поляки-кияни у боротьбі за незалежність України (1917–1920 рр.). *Pamiętnik Kijowski.* Т. VI. Polacy w Kijowie. Kijów, 2002. S. 231-241.
665. Исследования по истории польского общественного движения ХІХ – нач. ХХ в. Сборник статей и материалов. Под ред. В. А. Дьякова. Москва, 1971. 400 с.
666. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ, 2007. 508 с.
667. Калакура О. Польський чинник у діяльності Центральної ради. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса.* 1999. Вип. 8. С. 103–109.
668. Кареев Н. Polonica: Сборник статей по польским делам (1881-1905). С.Петербург, 1905. 268 с.
669. Кулаковский П.А. Польский вопрос в прошлом и настоящем. С.Петербург, 1907. 58 с.
670. Лазарович М. Політика Української Центральної Ради та Другого Гетьманату щодо національних меншин: компаративний аналіз. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Серія: історія, економіка, філософія. 2012. Вип. 17. С. 94-100.
671. Лазарович М. В. Етнополітика української влади доби національно-визвольних змагань 1917–1921 років: компаративний аналіз. Тернопіль, 2013. 760 с.

672. Лебедева І.М. Уряд Української Народної Республіки доби Центральної ради. Київ, 2009. 16 с.
673. Левченко А. Чугуев. Маленький город в большой истории. Харьков, 2012. 249 с.
674. Левченко А. Польские генералы – выпускники Чугуевского военного училища. *Формування історичної пам'яті: Польща і Україна*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 12 травня 2007 р. Харків, 2008. С. 11-17.
675. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. *В'ячеслав Липинський і його доба*. Кн. 1. Київ, 2010. С. 92-215.
676. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Т. 1. Київ, 1994. 534 с.
677. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т. Т. 2. Київ, 1994. 573 с.
678. Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ, 2014. 452 с.
679. Литвин В. М. Тисяча років сусідства і взаємодії: (Історичний огляд українсько-польських відносин за тисячу років). Київ, 2002. 133 с.
680. Лихачова Т. Етнонаціональні цінності польських біженців у роки Першої світової війни: до питання про освіту та виховання дітей. *Видавні поляки Харкова*. Харків, 2012. С. 134-141.
681. Лихачова Т. Польські біженці в м. Харкові в роки Першої світової війни: діяльність громадських організацій. *Харків-багатонаціональний*. Збірник наукових праць. Харків, 2007. С. 81-93.
682. Лихачова Т. Польські біженці часів першої світової війни у сучасній історіографії. Харків, 2012. Вип. 46. С. 215-219.
683. Лісевич І.Т. У затінку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в II пол. XIX – I пол. XX ст.) Київ, 1993. 86 с.
684. Лісевич І.Т. Духовно спрагли (духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). Київ, 1997. 210 с.
685. Лісевич І.Т. Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864 – 1917). *Український історичний журнал*. 1997. № 2. С. 43-54.

686. Лозинський М. Польська народова демократія. Київ, 1908. 118 с.
687. Майоров М. З історії революційної боротьби на Україні 1914–1919. Харків, 1928. 80 с.
688. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ, 1996. 942 с.
689. Марахов Г. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. Київ, 1967. 258 с.
690. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження). Київ, 1965. 136 с.
691. Наулко В. Хто і коли живе в Україні. Київ, 1998. 80 с.
692. Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. Київ, 2000. 356 с.
693. Ніколаєнко О. Польські жінки Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: громадське і приватне життя. Харків, 2015. 360 с.
694. Ніколаєнко О. Поляки Харкова: джерела особового походження другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Поляки на Харківщині: огляд джерел*. Харків, 2016. С. 87-94.
695. Ніколаєнко О. Освітня діяльність Харківської полонії. *Формування історичної пам'яті: Польща і Україна*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 12 травня 2007 р. Харків, 2008. С. 340-349.
696. Норман Девіс. Європа: Історія. [пер. з англ. П. Таращук]. Київ, 2008. 925 с.
697. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864–1914 гг. / под ред. А. М. Орехова М, 1988. 339 с.
698. Очерки революционных связей народов России и Польши: 1815–1917. Москва, 1976. 602 с.
699. Палієнко В. І. З історії розселення польської людності на Правобережній Україні (крізь призму статистики). *Відродження*. 1994. № 12. С. 67-70.
700. Палієнко В. І. Польська людність Лівобережної України (з точки зору статистики). *Відродження*. 1995. № 1. С. 65-67.

701. Папакін А. Війська Польські. Польські військові формування колишньої російської армії в Україні (1917–1919). Тернопіль, 2012. 128 с.
702. Папакін А. Польські військові частини в Одесі в 1917–1918 рр. *Поляки на Півдні України*. Одеса, Ополе, Ольштин, 2006. С. 149-152.
703. Парнета О. Геополітичні наслідки Першої світової війни. Проголошення та міжнародне визнання Польщі. *Науковий вісник ТНПУ ім. В. Гнатюка*. Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2009. С. 257-261.
704. Перша та друга світові війни в історії людства (до 100-річчя Початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн) / Наук. ред. С. Трояна. Київ, 2014. 316 с.
705. Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. Сборник статей. Москва, 1994. 302 с.
706. Пилипчук Р. Театральні реформатори Станіслава Висоцька і Лесь Курбас: типологія студійної роботи в Києві. *Pamiętnik Kijowski*. Т. VI. Polacy w Kijowie. Kijów, 2002. S. 196-205.
707. Погодин А. Л. Главные течения польской политической мысли (1863-1907). С.Петербург, 1908. 662 с.
708. Погодин А. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва, 1915. 420 с.
709. Позняк С. В. «Польский вопрос» во властных структурах императорской России накануне и в годы Первой мировой войны. *Российские и славянские исследования*. Сборник научных статей. Вып. 1. Минск, 2004. С. 159–173. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.hist.bsu.by/images/stories/files/nauka/izdania/risi/1/Poznjak.pdf>
710. Політична історія України. XX ст. У 6 т. Т. 1.: На зламі століть (кінець XIX – 1917 р.) Київ, 2002. 420 с.
711. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. 432 с.

712. Политическая энциклопедия в 2 т. Москва, 2000. Т. 1.: А-М. 752 с.; Т. 2.: Н-Я. 702 с.
713. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова). Київ, 2011. 808 с.
714. Польское освободительное движение XIX-XX в. и проблемы истории культуры. Москва, 1966. 240 с.
715. Потапенко М. Громадсько-політичне життя польської спільноти Ніжина в 1917 р. *Поляки в Ніжині. Культура. Історія*. Ніжин, 2010. С. 108-113.
716. Потапенко М. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради. *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні науки № 3. Випуск 79. Ніжин, 2015. С. 127-136.
717. Потапенко М. В. Польський демократичний рух у Наддніпрянській Україні (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Український історичний журнал*. 2010. № 6. С. 90-106.
718. Рафальський О. Національні меншини України у ХХ ст.: Історіографічний нарис. Київ, 2000. 447 с.
719. Рашин А. Население России за 100 лет (1811-1913 гг.). Статистические очерки. Москва, 1956. 351 с.
720. Рябинин С. И. Польша и польский вопрос. Москва, 1914. 38 с.
721. Руккас А. Створення польських національних частин на Румунському фронті (листопад 1917 р. – березень 1918 р.). *Над Дніпром і Віслою*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку ХХ ст.» Київ, 2004. С. 18–36.
722. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин України (1917–2000) Львів, 2001. 482 с.
723. Савченко Г. Польські військові формування у Києві 1917 році. *Pamiętnik Kijowski*. Т. VI. Polacy w Kijowie. Kijów, 2002. S. 214-223.
724. Самойленко Г. Театральна родина Лучицьких і Ніжинський драматичний театр. *Поляки в Ніжині. Культура. Освіта. Наука*. Збірник статей і матеріалів. Вип. 4, Ніжин, 2010. С. 10-25.

725. Святковська В. Театральні концепції і творчий шлях Юліуша Остерви. *Польська культура. Україна_Лекції про театр*. Київ-Вроцлав, 2010. 190 с.
726. Сивіцький М. Історія українсько-польських конфліктів. Київ, 2005. 344 с.
727. Силин А. С. Преступление империализма – трагедия народов. Очерки войны 1914–1918 гг. Москва, 1964. 160 с.
728. Скальський В. Політичне життя польської громади під час української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Український історичний збірник*. Вип. 11. Київ. 2008. С. 185-202.
729. Становление польского социалистического движения: Структура, програм. концепции, деятели: 1874–1893. Москва, 1979. 374 с.
730. Степанский А. Д. Польская группа Государственного Совета в 1906–1907 гг. *Исследования по истории польского общественного движения XIX – начала XX в.* сборник статей. Москва, 1971. С. 362-372.
731. Тарасюк Д. Отношение поляков, проживающих в России к февральской революции 1917 года. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43679/1/978-5-7996-1955-8_2016_29.pdf
732. Теплицький Р. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні. Київ, 1968. 161 с.
733. Терещенко Ю. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. № 4. 2008. С. 19-37.
734. Терешкович В. Поляки под германским владычеством. Москва, 1914. 42 с.
735. Тютюкин С. В. Первая мировая война и революционный процесс в России (роль национально-патриотического фактора). *Первая мировая война. Пролог XX века*. Москва, 1999. С. 236-249.
736. Тютюкин С. В. Россия: от великой войны до великой революции. *Первая мировая война. Пролог XX века*. Москва, 1999. С. 120-160.
737. Тымковский М. История Польши. Москва, 2004. 544 с.
738. Українсько-польські культурні взаємини. Зб. статей. Вип. 2. Київ, 2008. 290 с.

739. Хряпін Е. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Харків-багатонаціональний*. Збірник наукових праць. Харків, 2007. С. 85-95.
740. Циодза А. Благодійна діяльність поляків в католицькій громаді Харкова в XIX – початку XX ст. *Харків-багатонаціональний*. Збірник наукових праць. Харків, 2007. С. 153-163.
741. Шелохаев В. В. Разработка кадетами национального вопроса в годы Первой мировой войны. С. 355-365. *Первая мировая война. Пролог XX в.* Москва, 1999. 698 с.
742. Шелохаев В. В. Теоретические представления либералов о войне и революции (1914-1917 гг.). *Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории*. Сборник научных статей. Москва, 1994. С. 127-139.
743. Шепельська І. Одеські архітектори поляки (середина XIX – початок XX ст.). *Поляки на Півдні України. XVII-XX ст.* Ольштин-Ополе-Вроцлав-Одеса, 2007. С. 53-59.
744. Шишковский Б. Россия и Польша: (Задачи момента): Из записки, представленной правительству в ноябре сего года. – Петроград, 1916. 17 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: (http://i.uran.ru/ruswest/taxonomy/term/795?type=All&sort_bef_combine=field_year_value%20DESC&sort_order=ASC&sort_by=field_year_value&page=12)
745. Штан Г. «Польский вопрос» в программах Конституционно-демократической партии и польской Национально-демократической партии в Российской империи в 1905-1914 гг. *Харків-багатонаціональний*. Збірник наукових статей. Харків, 2007. С. 184-191.
746. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) Київ, 2005. 616 с.
747. Яблонский Г. Политика Польской социалистической партии во время войны 1914–1918 гг. Москва, 1963. 464 с.

748. Ядловська Ольга. Польський чинник у діяльності Центральної Ради. *Поляки на Півдні України: історія і сьогодення*. У 2 т. Т. 1. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. С. 260-265.
749. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. Т. 2. Харків, 1928. 168 с.
750. Яковенко Н. М. Нарис історії України. Київ, 2009. 584 с.
751. Andrzejowski Z. W Patagonii i na Dnieprze. *Pamiętnik Kijowski*. Т. 3. Londyn, 1966. S. 228-234.
752. Askenazy Sz. Uwagi. Warszawa, 1924. 494 s.
753. Achmatowicz. Akty rosyjskie z marca 1917, dotyczące Polski. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://rcin.org.pl/Content/46179/WA303_58633_A453-SzDZ-R-22_Achmatowicz.pdf.
754. Balcerak W. Odradzana wśród zagrożeń 1914–1921. Łowicz, 2011. 199 s.
755. Bartoszewicz J. Na Rusi: polski stan posiadania (kraj, ludność, ziemia) Kijów, 1912. 100 s.
756. Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne kresów wschodnich dla Polski. Warszawa, 1924. 40 s.
757. Bartoszewicz J. Sprawa polska. Kijów, 1918. 14 s.
758. Bell I. W naszej sprawie: O samodzielność polityki polskiej. Warszawa, 1916. 16 s.
759. Białokur M. Sprawy polskie w parlamencie rosyjskim na progu XX stulecia w publicystyce politycznej Joachima Bartoszewicza. *Kompromis czy konfrontacja*. Studia z dziejów parlamentaryzmu rosyjskiego początku XX wieku. Lublin, 2009. S. 96-111.
760. Białokur M. W obronie polskiego stanu posiadania na Rusi w początkach XX wieku. Szkic do portretu Joachima Bartoszewicza. *Ucrainica Polonica*. Київ-Житомир, 2004. № 1. С. 336-354.
761. Bierzanek R. Państwo polskie w politycznych koncepcjach mocarstw zachodnich 1917–1919. Warszawa 1964. 131 s.
762. Bilobrovets O. Transformation of stereotypical perception of "the image of Poles" in the Russian Empire society during the World War I. *The Person and the Challenges:*

The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II. Kraków, 2017. PCH Volume 7. Nr. 2. S. 51-164.

763. Bovuas D. Rosyjsko-polska wojna o oświatę na terenie Ukrsiny (1863–1914). *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III w latach 1772–1999/ Praca zbiorowa.* Warszawa: Londyn, 1999. S. 401-432.
764. Bożeniec-Lesznicki D. Nasze sprawy a Narodowa Demokracja. Kijów, 1917. 16 s.
765. Brzeczkowski I. Mistyfikacja polityczna. Lozanna, 1916. 21 s.
766. Burzyński K. Przejawy życia politycznego na Rusi od roku 1905. Kraków, 1909. 38 s.
767. Buszko J. Od niewoli do niepodległości (1864–1918) Kraków, 2000. 399 s.
768. Buszko J. Rewolucja październikowa i jej wpływ na sprawę niepodległości Polski oraz rozwój polskiego ruchu robotniczego/ *Z źródeł niepodległości 1914–1918: Z dziejów polskiego czynu zbrojowego.* Warszawa, 1988. S. 105-132.
769. Butkiewicz T., Ślisz A. Polscy Żołnierze Października. Warszawa, 1977. 165 s.
770. Bylski L. Rzut oka na kwestyę polską w dobie obecnej. Kraków, 1910. 132 s.
771. Ciesielski T. Kolonie polskie w gubernii chersońskiej na początku XX wieku w świetle ukazujących się na terenie Rosji kalendarzy polskich. *Polacy na południowej Ukrainie. XVII-XX wiek.* Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007. S. 163-174.
772. Ciesielski T. Przycinki źródłowe do działalności polskich instytucji i stowarzyszeń w Odessie w latach 1914-1915. *Polacy na południowej Ukrainie. XVII-XX wiek.* Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007. S. 175-188.
773. Ciesielski T. Polska prasa i ruch wydawniczy w Odessie w latach 1905-1908. *Polacy na Południowej Ukrainie. XVII-XX wiek.* Одеса-Ополе-Ольштин, 2006. S. 127-137.
774. Cieślak T. Sprawa polska w polityce europejskiej w latach 1917-1920. *U źródeł niepodległości Polski.* Warszawa, 1980. S. 89-104.
775. Chojnowski A. Duch dziejów polski. Wyd. 2-e. Kraków, 1918. 196 s.
776. Chałasiński J. Społeczna ideologia inteligencji polskiej. Warszawa, 1946. 83 s.

777. Chmielewski J. Pierwsze lata korporacji studentów polaków w Kijowie (1884-1892). Warszawa, 1939. 31 s.
778. Chołoniewski A. Taniec wśród mieczów. Notatki polityczne z czasu Wielkiej Wojny. Warszawa-Kraków, 1920. 93 s.
779. Chołoniewski A. Państwo polskie, jego wskrzeszenie i widoki rozwoju. Warszawa, 1920. 70 s.
780. Chwalba A. Uwagi do kwestii elit w polskich partiach socjalistycznych (do r. 1918). *Historyka*. T. 15. Kraków, 1985. S. 101-112.
781. Chwalba A. 1914–1918 an anatomy of global conflict. Trans. By Teresa Bałuk-Ulewiczowa. Krakow , 2014. 225 s.
782. Chwalba A. Historia Polski. 1795–1918. Kraków, 2005. 671 s.
783. Chwalba A. Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918. Kraków, 2014. 645 s.
784. Chwalba A. Legiony Polskie. 1914–1918. Kraków, 2018. 384 s.
785. Czekanowski J. Wschodnie zagadnienia graniczne Polski i stosunki etniczno-społeczne. Lwów, 1921. 144 s.
786. Czubiński A. Rewolucja Październikowa w Rosji i ruchy rewolucyjne w Europie lat 1917–1921. Poznań, 1988. 316 s
787. Czubiński A. Problem granic odrodzonego państwa polskiego w działalności Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1922. Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego (1918–1990). Poznań, 1992. S. 49–70.
788. Czubiński A. Spory o historię, prawdę i o nas. Poznań, 2011. 292 s.
789. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921. Opole, 1993. 313 s.
790. Czubiński A. Historia Polski. 1864–2001. Wrocław-Warszawa-Kraków, 2002. 485 s.
791. Czy mamy iść do wojska polskiego i dla czego? Warszawa, 1917. 15 s.
792. Deborin Grygorij. Historyczne znaczenie utworzenia niepodległego państwa polskiego. *Z źródeł niepodległości 1914–1918: Z dziejów polskiego czynu zbrojowego*. Warszawa, 1988. S. 265 – 281.

793. Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy. (1918–1919). Warszawa, 1969. 331 s.
794. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Warszawa. T. 1. 1989. 353 s.
795. Dmowski R. Polityka polska i odbudowanie państwa. Warszawa. T. 2. 1989. 345 s.
796. Dmowski R. Polityka polska I odbudowanie państwa. Z dodatkiem memoriału Zagadnienia środkowo-i wschodnio-europejskie i innych dokumentów z lat 1914–1919. Warszawa, 1926. 533 s.
797. Drozdowski M. Naczelny Komitet Narodowy: pierwsza struktura nowego państwa czy przeżytek epoki zaborów. *Front wschodni I wojny światowej. Studia z dziejów militarnych i polityczno-społecznych*. Kraków, 2013. S. 207-220.
798. Eberhardt P. Kresy Wschodnie – granice, terytorium, ludność polska. *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Ukraina, schodnie pogranicze III Rz) w latach 1772–1999*. Praca zbiorowa. Warszawa, 1999. S. 30-39.
799. Encyklopedia wiedzy o prasie pod red. J. Maślanski Wrocław, 1976. S. 100.
800. Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rz. w latach 1772–1999. Praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. Warszawa: Londyn, 1999. 1495 s.
801. Epsztein T. Ziemianie polscy na Wołyniu w XIX i XX w. *Niepodległość i Pamięć. Z dziejów Wołynia*. Rocznik XV, Nr 1 (27). Warszawa, 2008. S. 79-106.
802. Fraz Z. Kresy i pogranicze. *Kresy i pogranicze. Historia, kultura, obyczje*. Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995. 266 s.
803. Finał Wielkiej Wojny. *Polska Myśl polityczna w XIX i XX wieku*. T. XII. Toruń, 2007. 257 s.
804. Frenkiel S. Ukraina w malarstwie polskim. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 199-205.
805. Front wschodni I wojny światowej. Studia z dziejów militarnych i polityczno-społecznych. Kraków, 2013. 240 s.

806. Garzdecki, Stanisław Codzienna prasa polska w Kijowie w latach 1906-1918 : wspomnienia Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego. 1969. [Електронний ресурс]. Режим доступу:
http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Rocznik_Historii_Czasopismnictwa_Polskiego/Rocznik_Historii_Czasopismnictwa_Polskiego-r1969-t8
807. Gocłowski A. Historyczno-geograficzna specyfika ziem południowej Ukrainy a polska mniejszość etniczna w XIX wieku (na przykładzie Odesy). *Поляки на Півдні України: історія і сьогодення*. У 2 т. Т. 1. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. S. 190-201.
808. Grabiec J. Dzieje Polski Niepodległej. Warszawa, 1916. 260 s.
809. Grabski S. Polska akcja polityczna na terenie państw koalicyjnych i neutralnych. Piotrograd, 1917. 13 s.
810. Grosfeld L. Polityka państw centralnych wobec sprawy polskiej w latach pierwszej wojny światowej. Warszawa, 1962. 390 s.
811. Groniowski K. Nurty polityczne w Polonii. // Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej. Praca zbiorowa. Wrocław, 1979. S. 217-219.
812. Gunther W. Polski teatr w Kijowie. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 194-206.
813. Historia polskiej myśli polskiej XIX i XX wieku. Antologia. Kraków, 2011. 391 s.
814. Historia. Polska-kresy-polacy. Studia historyczne. Wrocław, 1994. 356 s.
815. Hedemann O. Historia powiatu Brasławskiego. Wilno, 1930. 483 s.
816. Holzer J., Molenda J. Polska w pierwszej wojnie światowej. Warszawa, 1963. 380 s.
817. Hołówko T. O demokracji, polityce i moralności życia publicznego. Wstęp i opracowanie Andrzej Chojnowski. Warszawa, 1999. 299 s.
818. Hołówko T. Kwestia narodowościowa w Polsce. *Narod. Państwo. Władza*. Wybór tekstów z historii polskiej myśli politycznej dla studiujących prawo, nauki polityczne i historię. Kraków, 1996. S. 350-353.
819. Hud B. Ukraińcy i polacy na Naddnieprzu, Wołuniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku. Lwów-Warszawa, 2013. 400 s.

820. Inteligencja Polska pod zaborami: Studia. Warszawa, 1978. 327 s.
821. Jabłoński H. Polityka Polskiej Partii Socjalistycznej w czasie wojny 1914–1918. Warszawa, 1958. 663 s.
822. Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukrainie 1917–1918. Warszawa, 1948. 165 s.
823. Jabłoński H. Niepodległość i tradycje narodowe: w 60 rocznicę odbudowy państwowości polskiej. Warszawa, 1978. 219 s.
824. Jabłoński H. Rewolucja październikowa a sprawa niepodległości Polski. Warszawa, 1987. 111 s.
825. Jagello M. Partnerswo dla przyszłości: szkice o polityce wschodniej i mniejszościach narodowych. 2 wyd. Warszawa, 2000. 489 s.
826. Jak polacy przeżywali wojny światowe? Szczecin, 2016. 306 s.
827. Jankowski S. O harcerstwie na Rusi i w Rosji w latach 1914–1920. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 128-138.
828. Jaskólski M. 13 różnych esejów. O historii myśli politycznej i nie tylko. Warszawa, 2013. 555 s.
829. Juzwenko A. Rosja w polskiej myśli politycznej lat 1864-1918. *Polska myśl polityczna XIX i XX w.* T. 1. Polska i jej sąsiedzi. Warszawa, 1975. S. 27-65.
830. Juzwenko A. Leon Wasilewski – orientacyjnie kłopoty z określeniem kształtu terytorialnego państwa polskiego (1914–1918). *Polska myśl polityczna XIX i XX w.* T. 1. Polska i jej sąsiedzi. Warszawa, 1975. S. 109-113.
831. Jurkowski R. Polacy z gubernji wołyńskiej w wyborach do I Dumy państwowej (1906) i Rady państwa (1906, 1909, 1910). *Ukrainica-Polonia*. Київ-Житомир, 2007. T. I. С. 77-95.
832. Jurkowski R. Polacy w Radzie Państwa (1906–1917). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.polskaipetersburg.pl/hasla/polacy-w-radzie-panstwa>
833. Kaliniczenko P. Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej na Ukrainie 1917–1920, Warszawa, KIW, 1969. 291 s.
834. Kamiński S. Lata walk a zamętu na Ukrainie. 1917–1921. Warszawa, 1928. 167 s.

835. Kijas A. Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805–1917. Poznań, 2008. 284 s.
836. Kieniewicz S. Historia Polski 1795–1918. Warszawa, 1996. 597 s.
837. Kisielewski T. A. Wielka Wojna i niepodległość Polski. Poznań, 2014. 287 s.
838. Klimecki M. Uwagi o polskiej obecności wojskowej i politycznej w Odessie w 1918 i wiosną 1919. *Поляки на Півдні України: історія і сьогодення*. У 2 т. Т. 1. Жешов; Київ; Миколаїв, 2008. С. 273-280.
839. Klimiecki M. Legiony Polskie na Wołyniu 1915-1916. *Niepodległość i Pamięć. Z dziejów Wołynia*. Rocznik XV, Nr 1 (27). Warszawa, 2008. S. 107-124.
840. Kielecki W. (Jan Libkind). PPS w Rosji od roku 1917. Księżka pamiątkowa PPS – w trzydziestą rocznicę, Warszawa, 1923. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://lewicowo.pl/pps-w-rosji-od-roku-1917/>.
841. Koko E. PPS na Ukrainie wobec kwestii ukraińskiej od końca XIX w. do 1918 r. S. 50-63. *Polska i jej wschodni sąsiedzi*. T. 5. Rzeszów, 2004. 490 s.
842. Konopczyński W. Historia polityczna Polski 1914–1939. Warszawa, 1995. 235 s.
843. Korzeniowski M. Na wygnańskim szlaku. Lublin, 2001. 386 s.
844. Korzeniowski M. Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin, 2007. 238 s.
845. Korzeniowski M. Za Złotą Bramą: działalność społeczno-kulturalna Polaków w Kijowie w latach 1905–1920. Lublin, 2009. 621 s.
846. Korzeniowski M. Polacy w Odessie w latach I wojny światowej. *Polacy na Południowej Ukrainie XVII–XX w.* Olsztyn-Opole-Wrocław-Odessa, 2007. S. 81-107.
847. Korzeniowski M. Uchodźcy z ziem polskich w okresie I wojny światowej. *Jak polacy przeżywali wojny światowe?* Szczecin, 2016. S. 103-122.
848. Korzeniowski M., Mądzik M. Polskie organizacje społeczne i ratownicze w Gubernii Podolskiej w latach I wojny światowej. *Pamiętnik Kijowski*. T. 6. Polacy na Podolu. Kijów, 2004. S.133-153.
849. Kosicka-Pajewska A. Polska-Rosja. Poznań, 2005. 75 s.
850. Kowalski W. Rok 1918. Warszawa, 1978. 266 s.
851. Kozicki S. Historia Ligi Narodowej. Londyn: «Mysl Polska», 1964. 622 s.

852. Kozłowski C. Działalność polityczna koła międzypartyjnego w latach 1915–1918. Warszawa, 1967. 290 s.
853. Kresy i pogranicza. Historia, kultura, obyczaje. Olsztyn, 1995. 266 s.
854. Krzemiński S. Dwadzieścia pięć lat Rosji w Polsce. Zarys historyczny. Lwów, 1892. 285 s.
855. Kulas J. Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa a sprawa niepodległości Polski i rozwoju PRL. *U źródeł niepodległości Polski*. Warszawa, 1980. S. 282-301.
856. Kulik M. Polacy w armii rosyjskiej podczas I wojny światowej. *Jak polacy przeżywali wojny światowe?* Szczecin, 2016. S. 55-66.
857. Kulwiec K. Polska w granicach naturalnych i historycznych. Z mapami i rycinami. Warszawa, 1919. 199 s.
858. Kutrzeba S. Polska odrodzona 1914–1928. Wyd. 4 niezmi. Warszawa, 1935. 321 s.
859. Kutrzeba S. Przeciwności i źródła polskiej i rosyjskiej kultury. Lwów, 1916. 84 s.
860. Kwiatkowski W. Walka o wolność i potęgę Polski. Lwów, 1932. T. 1. 199 s.
861. Latawiec K., Korzeniowski M., Tarasiuk D. Polacy w gubernii Połtawskiej na przełomie XIX i XX wieku. Lublin, 2016. 285 s.
862. Lada W. Polscy teroryści. Kraków, 2014. 365 s.
863. Leczyk M. Polska w polityce mocarstw zachodnich w latach 1914–1918 i 1939–1945. *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I wojny światowej*. Materiały konferencji naukowej w Gdańsku-Sobieszowie, październik 1989 r. Warszawa, 1991. S. 49-71.
864. Legiony Polskie. 1914–1918. Warszawa, 2014. 314 s.
865. Lewandowski J. Budowa państwa polskiego przed listopadem 1918 r. *Niepodległość Polski w 1918 r. a procesy państwotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 1996. S. 17-23.
866. Liczebność Polaków na Rusi na przełomie wieku XIX-XX. *Pamiętnik Kijowski*. T. 1. Londyn, 1959. S. 84-96.
867. Limanowski B. Demokracja w Polsce. Kraków; Lwów. 1922. 13 s.

868. Lipiński W. Walka zbrojna o niepodległość Polski: 1905–1918. Wyd. 2 rozsz. Warszawa, 1935. 486 s.
869. Lityński M. Z dni grózy i walki o wolność, 1914–1915. Lwów, 1929. 229 s.
870. Lutosławski K. Hasła rewolucji: W świetle nauki katolickiej. Warszawa, 1919. 42 s.
871. Łazowski J. Okruchy wspomnień o Winnicy. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 218-227.
872. Łukawski Z. Ludność polska w Rosji (1863–1914). Wrocław, 1978. 229 s.
873. Łukawski Z. Robotnicy polscy w cesarstwie rosyjskim. *Polska klasa robotnicza*. Zarys dziejów. Warszawa, 1974. T. 1. Cz. 2. Lata 1870–1918. S. 923-981.
874. Łukawski Z. Kształtowanie się stanowiska W. I. Lenina w sprawie polskiej. *U źródeł niepodległości Polski*. Warszawa, 1980. S. 9-30.
875. Maliszewski E. Polacy i polskość na Litwie i Rusi, 1914. 30 s.
876. Mańkowski Z. Polska i Ukraina wobec niepodległości w 1918 r. *Niepodległość Polski w 1918 r. a procesy państwotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 1996. S. 45-53.
877. Manusiewicz A. Polacy w Rewolucji Październikowej (luty – październik 1917 r.) Warszawa, 1967. 422 s.
878. Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej. *Ucrainica Polonica*. Київ-Житомир, 2004. № 1. С. 112-120.
879. Mądzik M., Korzeniowski M., Latawiec K., Tarasiuk D. Polacy na Wschodniej Ukrainie w latach 1832–1921. Lublin, 2014. 291 s.
880. Migdał S. Pilsudczyzna w latach pierwszej wojny światowej. Zarys działalności i ideologii. Katowice, 1961. 291 s.
881. Miodowski A. Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918). Białystok, 2004. 203 s.
882. Moszyński J. Po czterdziestu latach. Szkic polskiej polityki w chwili obecnej. Kraków, 1902. 415 s.
883. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. Warszawa, 1967. 401 s.
884. Nałęcz-Dobrowolski M. Polski lud i kresy wschodnie. Kijów, 1917. 30 s.

885. Nałęcz-Dobrowolski Stanisław Marceli. Polityczny Zjazd Polaków w Moskwie : wspomnienia piórem i ołówkiem. *Niepodległość i Pamięć* 22/2 (50). [Електронний ресурс]. Режим доступу:
<file:///D:/Science/Дисертація/Поляки%20у%20I%20світовій%20війні%20-%20матеріали,%20література/Поляки%20в%201917-1918%20рр/С.М.%20Налєч-Добровольський.%20Зїзд%20поляків%20у%20Москві.pdf>
886. Nałęcz D. Kronika odradzającej się i wolnej Polski (1915–1939) Kielce, 1998. Nr 21. 190 s.
887. Nałęcz T. Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej. *Kobieta i świat polityki. Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*. Zbiór studiów. Warszawa, 1994. S. 73-82.
888. Niekraszowa S. Polscy myzycy z ziem ukraińskich. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 206-211.
889. Niepodległość Polski w 1918 r. a procesy państwowotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej / red. Z. Mańkowskiego. Lublin, 1996. 203 s.
890. Norman Davies. Heart of Europe: A short history of Poland. Oxford, New York, 1991. 511 s.
891. Olizar B. Liga Narodowa. *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 168-187.
892. Oblicze wschodu w kulturze polskiej. Poznań, 1999. 503 s.
893. Orłowski J. Postacie polaków w prozie rosyjskiej okresu I wojny światowej. *Polacy w życiu kulturalnym Rosji*. Wrocław, 1986. S. 127-143.
894. Orzechowski M. Rewolucja a socjalizm tradycje w myśli polit. Warszawa, 1978. 334 s.
895. Pająk J. O rząd i armię : Centralny Komitet Narodowy (1915–1917). Kielce, 2003. 427 s.
896. Pająk J. Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918. Kielce 2012. 414 s.

897. Pajewski J. Wokół sprawy Polskiej Parys-Lozanna-Londyn. 1914–1918. Poznań, 1970. 256 s.
898. Pajewski J. Odbudowa Państwa Polskiego 1914–1918. Poznań, 2005. 353 s.
899. Pajewski J. Pierwsza wojna światowa. 1914–1918. Wydanie III. Warszawa, 2004. 827 s.
900. Pałuszyński T. Rola Leona Wasilewskiego w nawiązaniu stosunków pomiędzy Polską i państwami bałtyckimi. Niepodległość Polski w 1918 r. A procesy państwotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej. Lublin, 1996. S. 163-184.
901. Patek A. Polacy w Rosji i ZSRR. Poznań, 1992. S. 303–313.
902. Pawlikowski M. O polską kulturę narodową. Styczeń 1948. S. 1-7.
903. Piłsudski J. O patriotyzmie. *Narod. Państwo. Władza*. Wybór tekstów z historii polskiej myśli politycznej dla studiujących prawo, nauki polityczne i historię. Kraków, 1996. S. 198-200.
904. Piltz E. Polityka rosyjska w Polsce. List otwarty do kierowników polityki rosyjskiej. Warszawa, 1909. 99 s.
905. Piskorski J. M. Wygnańcy. Przesiedlenia i uchodźcy w dwudziestowiecznej Europie. Warszawa, 2010. 338 s.
906. Piszczkowski T. Odbudowanie Polski 1914–1921. Historia i polityka. London, 1969. 342 s.
907. Płygawko D. Polska działalność pomocowa pod czas I wojny światowej. *Jak polacy przeżywali wojny światowe?* Szczecin, 2016. S. 89-102.
908. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. 1864-1945. Paryż, 1953. 398 s.
909. Polacy w żuciu kulturalnym Rosji. Praca zbiorowa. Wrocław, 1986. 152 s.
910. Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej. Praca zbiorowa. Wrocław, 1979. 278 s.
911. Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów. Warszawa, 1974. T. 1. Cz. 2. Lata 1870–1918. 993 s.
912. Polska myśl demokratyczna w ciągu wieków. Antologia. Warszawa, 1986. 402 s.

913. Polska na przestrzeni wieków. H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba. Warszawa, 2006. 802 s.
914. Ponarski Z. Wokół sprawy polskiej na Wschodzie. Toruń, 2003. 256 s.
915. Praus K. Drukarnia «Robotnika» w Kijowie. *Pamiętnik Kijowski*. T. 1. Londyn, 1959. S. 205-208.
916. Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku. Praca zbiorowa pod red. A. Czubińskiego, P. Okulewicza, T. Schramma. Poznań, 2002. 714 s.
917. Radziwonowicz T. Polacy w armii rosyjskiej (1914–1918) s. 259-275. *U źródeł niepodległości 1914–1918. Z dziejów polskiego czynu zbrojnego*. Warszawa, 1988. 333 s.
918. Rolle M. Kochajmy nasze wschodnie kresy. Lwów, 1919. 16 s.
919. Romer E. Polska ziemia i państwo. Lwów, 1917. 76 s.
920. Romanow-Głowacki W. Kamieniec-Podolski // *Pamiętnik Kijowski*. T. 3. Londyn, 1966. S. 96-127.
921. Rzepecki J. Sprawa Legionu Wschodniego 1914 r. Warszawa, 1966. 224 s.
922. Samsonowicz H., Tazbir J., Łepkowski T., Nałęcz T. Polska. Losy państwa i narodu. Warszawa, 1992. 464 s.
923. Schramm Tomasz. Wygrać Polskę: 1914–1918. Warszawa, 1989. 80 s.
924. Sieroszewski W. Józef Piłsudski. Lwów, 1933. 53 s.
925. Sierpowski S. Mocarstwa wobec idei samostanowienia i aspiracji niepodległościowych w Europie Środkowej i Wschodniej w latach I wojny światowej. *Niepodległość Polski w 1918 r. a procesy państwotwórcze w Europie Środkowo-Wschodniej*. Lublin, 1996. S. 89-103.
926. Slubisz M. Polska między wschodem i zachodem. Kraków, 1914. 20 s.
927. Słodkowski W. Statystyczna księga wygnańców polskich podczas wojny europejskiej w latach 1914–1916. T. 1. M. 1916. S. 138.
928. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. 15. Warszawa, 1900. 701 s.

929. Słownik biograficzny historii Polski / Pod red. Janiny Chodery i Feliksa Kiryka. Wrocław, 2005 T. 1: A-K. 2005. 816 s. T.2: L-Ż. 2005.
930. Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New-Haven; London, 2003. 367 s.
931. Snopko J. Nasza armia. Stosunek społeczeństwa Królestwa Polskiego do wojska rosyjskiego w 1914 roku. *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie*. Ciechanowiec, 2015. S. 31-40.
932. Sobczak J. Lenin i SDKPiL. *U źródeł niepodległości Polski*. Warszawa, 1980. S. 31-54.
933. Sokolnicki M. Polska między Niemcami a Rosją. Londyn, 1952. s. 375 s.
934. Sokolnicki M. Rok czternasty. Londyn, 1961. 387 s.
935. Sopicki S. Omówienie pracy J. Korneckiego «Oświata polska na Rusi w czasie wielkiej wojny światowej». *Pamiętnik Kijowski*. T. 1. Londyn, 1959. S. 198-204.
936. Spustek I. Polacy w Piotrogradzie 1914–1917. Warszawa, 1966. 466 s.
937. Starczewski E. Polska a państwa centralne. Kijów, 1918. 56 s.
938. Starczewski E. Nasze sprawy. Kijów, 1917. 170 s.
939. Starczewski E. Nasze rządy . Warszawa, 1922. 169 s.
940. Starczewski E. Życie Polskie na Ukrainie. Kijów, 1917. 48 s.
941. Stempin A. Próba «moralnego podboju» Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej. Warszawa, 2013. 637 s.
942. Stolarska M. Rosja a niepodległość Polski w publicystyce piłsudczyków w 1917–1922. *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I wojny światowej*. Warszawa, 1991. S. 238-242.
943. Stroński H. Życie religijne Polaków w Kijowie na początku XX wieku. *Pamiętnik Kijowski*. T. VI. Polacy w Kijowie. Kijów, 2002. S.167-176.
944. Studnicki W. Sprawa polska. Poznań, 1910. 576 s.
945. Studia z dziejów harcerstwa na obczyźnie (1912-1946). Gorzów Wielkopolski, 1912. 387 s. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://snpws.files.wordpress.com/2012/11/studia-z-dziejow-harcerstwa-na-obczyznie>.

946. Suleja W. Spór o kształt aktywizmu: Piłsudski a Sikorski w latach I wojny światowej. *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. T. V. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1983. S. 141-197.
947. Suleja W. Orientacja austro-polska w latach I wojny światowej (do aktu 5 listopada 1916 roku). Wrocław, 1992. 444 s.
948. Suleja W. Próba budowy zrębów polskiej państwowości w okresie istnienia Tymczasowej Rady Stanu. Wrocław, 1981. 378 s.
949. Suleja W. Kresy wschodnie w myśli politycznej polskiej irredenty w okresie powstaniowym (1864-1914). *Polska myśl polityczna XIX i XX w.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. S. 167-185.
950. Szelański A. Niemcy, Austria i kwestya polska. Warszawa, 1915. 97 s.
951. Ślisz A. Prasa polska w dobie wojny i rewolucji 1915–1919. Warszawa, 1968. 439 s.
952. Śliwa Miczał. Kobiety wśród twórców myśli społeczno-politycznej w Polsce pierwszej połowy XX wieku. *Kobieta i kultura. Kobiety wśród twórców kultury intelektualnej i artystycznej w dobie rozbiorów i w niepodległym państwie polskim*. Zbiór studiów. Warszawa, 1996. S. 225-240.
953. Szwarz A. Od wielopolskiego do stronnictwa polityki realnej – zwolennicy ugody z Rosją, ich poglądy i próby działalności politycznej (1864–1905). Warszawa, 1996. 331 s.
954. Tanty M. Rewolucja rosyjska a sprawa polska 1917–1918. Warszawa, 1987. 207 s.
955. Tanty M. Polska w polityce Rosji i ZSRR w latach 1914–1918 i 1939–1945 S. 72-92. *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I wojny światowej*. Materiały konferencji naukowej w Gdańsku-Sobieszowie, październik 1989 r. Warszawa, 1991. S. 72-92.
956. Tarasiuk D. Polski obóz narodowy w Rosji w latach 1917–1918. Lublin, 2014. 292 s.
957. Tarnowski J. Nasze przedstawicielstwo polityczne w Paryżu i Petersburg (1905–1919). Warszawa; Kraków, 1923. 127 s.

958. Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. *Polska myśl polityczna XIX i XX w.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. S. 97-116.
959. Topolski J. Historia Polski. Poznań, 2008. 343 s.
960. Toporowicz W. Sprawa polska w polityce rosyjskiej 1914-1917. Warszawa, 1973. 411 s.
961. Trzeciakowski Lech. Rola emigracji polskiej w walce o niepodległość. *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej.* Praca zbiorowa. Wrocław, 1979. S. 13-28.
962. Tych F. PPS-lewica w latach wojny. 1914–1918. Warszawa, 1960. 238 s.
963. Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej. Opracowanie M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, L. Żwanko. Lublin, 2016. 168 s.
964. Wakar W. Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Cz. III. Kielce, 1917. 149 s.
965. Wałek T. Państwowość i niepodległość. Kraków, 1917. 98 s.
966. Wandycz P. Pod zaborami. ziemie Rzeczypospolitej w latach 1795–1918. Warszawa, 1994. 551 s.
967. Wandycz P. Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności. Kraków, 2003. 497 s.
968. Wapiński R. Kresy: alternatywa czy zależność? *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku.* Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. S. 9-46.
969. Wapiński R. Spuczna Wielkiej Wojny. *Problemy narodowościowe Europy Środkowo-Wschodniej w XIX i XX wieku.* Praca zbiorowa. Poznań, 2002. S. 235-244.
970. Wapiński R. Miejsce ziem wschodnich Rzeczypospolitej przedrozbiorowej w polskiej świadomości politycznej lat 1864–1918. *Historia. Polska-kresy-polacy.* Studia historyczne. Wrocław, 1994. S.53-61.
971. Wapiński R. Miejsce Polski w świecie w polskiej myśli politycznej okresu I i II wojny światowej. *Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I wojny światowej.* Materiały konferencji naukowej w Gdańsku-Sobieszowie, październik 1989 r. Warszawa, 1991. S. 11-48.

972. Wapiński R. Historia polskiej myśli politycznej XIX-XX w. Gdańsk, 1997. 52 s.
973. Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Wrocław, 1980. 337 s.
974. Warski A. SDKPiL wobec II-go zjazdu SDPRR. *Z pola walki*. Pismo poświęcono historii polskiego ruchu rewolucyjnego. Nr. 5-6. Moskwa, 1929. S. 8-50.
975. Waryński L. Przemówienie na procesie (1885). *Polska myśl demokratyczna w ciągu wieków. Antologia*. Warszawa, 1986. S. 191-193.
976. Wasilewski L. Rosja wobec polaków w dobie «konstytucyjnej». Kraków, 1916. 62 s.
977. Wasilewski L. Sprawa Kresów i mniejszości narodowych w Polsce Warszawa, 1925. 24 s.
978. Wasilewski L. Kresy Wschodnie: Litwa i Białoruś, Podlasie i Chełmszczyzna. Galicja Wschodnia – Ukraina. Warszawa, 1917. 70 s.
979. Wasilewski Z. Na wschodnim posterunku: Księga piegrzymstwa, 1915–1918. Warszawa, 1919. 559 s.
980. Wasilewski Z. Oriëntacja wewnętrzna. Luźne kartki. Moskwa, 1916. 272 s.
981. Weryha-Darowski A. Kresy ruskie Rzeczypospolitej. (Wojewodstwa: Kijowskie, Wołyńskie, Braclawskie i Podolskie). Warszawa, 1919. 80 s.
982. Wielhorski W. Firma «Leon Idzikowski» w Kijowie. *Pamiętnik Kijowski*. T. 2. Londyn, 1963. S. 215-216.
983. Wielka historia Polski. T. IV. Cz. II.: Od niewoli do niepodległości (1864–1918). Józef Buszko. Kraków, 2000. 399 s.
984. Wielka wojna: 1914–1918. T. 1 / na podst. najnowszych źródeł oprac. Jan Dąbrowski. Warszawa, 1937. 503 s.
985. Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość. 1910–1915 pod red. Al. Piłsudskiej. Warszawa, 1927. 319 s.
986. Wielhorski W. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej. Zarys dziejów. *Pamiętnik Kijowski*. T. 1. Londyn, 1959. S. 84.
987. W kręgu twórców myśli politycznej. *Polska myśl polityczna w XIX i XX wieku*. T. V. Zbiór studiów. Wrocław, 1983. 312 s.

988. Witwicka-Dudek A. Przegląd wybranych polskich tytułów prasowych wydawanych w Kijowie na początku XX wieku. *Pamiętnik Kijowski*. T. 6. Kijów, 2002. S. 116-128.
989. Wizje przyszłej Polski w myśli politycznej lat I wojny światowej. Materiały konferencji naukowej w Gdańsku-Sobieszowie, październik 1989 r. Warszawa, 1991. 238 s.
990. Wojakowski D. Pogranicze polsko-ukraińskie. Współczesne spotkanie Zachodu ze Wschodem. *Oblicze wschodu w kulturze polskiej*. Poznań, 1999. S. 309-322.
991. Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie. Ciechanowiec, 2015. 355 s.
992. Wojslawski L. Polacy w Gubernii Charkowskiej w końcu XIX wieku (lata 1881-1900). Формування історичної пам'яті: Польща і Україна. Матеріали Міжнародної наук. прак. конф., Харків, 2008. С. 5-10.
993. Wspomnienia z Podola. 1898–1919. Helena Kutylowska. Warszawa, 2003. 123 s.
994. Wrzesiński W. 1918–1945. Finał dwóch wojen światowych. Polskie doswiadczenia. *Finał Wielkiej Wojny. Polska myśl polityczna w XIX i XX wieku*. T. XII Toruń, 2007. S. 5-24.
995. Wrzosek M. Polski czyn zbrojny podczas pierwszej wojny światowej 1914–1918. Warszawa, 1990. 550 s.
996. Wrzosek M. Zarys organizacyjny legionów polskich. *U źródeł niepodległości 1914–1918. Z dziejów polskiego czynu zbrojnego*. Warszawa, 1988. 333 s.
997. Wrzosek M. Z dziejów zmagañ politycznych i zbrojnych o niepodległość polski w latach 1908–1918. Białystok, 2013. 300 s.
998. Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe w Rosji w latach 1917–1920. *Niepodległość i Pamięć. Polacy na Wschodzie. XVIII–XX wiek*. Rocznik V. Nr 2 (11). Warszawa, 1998. S. 127-142.
999. Wrzosek M. Polskie formacje wojskowe w Rosji (1914-1920). *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej*. Praca zbiorowa. Wrocław, 1979. S. 195-216.

1000. Zamojski J. Polska. 966–2008. Opowieść o dziejach niezwykłego narodu. Kraków, 2011. 583 s.
1001. Zaremba Z. Sześćdziesiąt lat walki i pracy P.P.S. Szkic historyczny. London, 1959. 35 s.
1002. Zatorski A. Polska lewica wojskowa w Rosji w okresie rewolucji 1917–1918. Warszawa, 971. 347 s.
1003. Ziaja A. Wybrane przejawy aktywności społeczno-kulturalnej polaków na Ukrainie Nadnieprzńskiej w okresie rządów Ukraińskiej Rady Centralnej (marzec 1917–kwiecień 1918). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.irekw.internetdsl.pl/aktywucr.html>
1004. Zieliński H. O potrzebie i trudnościach badania dziejów polskiej myśli politycznej. *Polska myśl polityczna XIX i XX w.* T. 1 Polska i jej sąsiedzi. 1975. S. 7-26.
1005. Zieliński S. Przedmowa do pracy Jana Korneckiego «Oświata polska na Rusi». *Pamiętnik Kijowski.* T. 1. Londyn, 1959. S. 187-198.
1006. Zieliński Z. Generał broni Jozef Dowbor-Muśnicki 1867–1937. *Niepodległość i Pamięć. Polacy na Wschodzie. XVIII–XX wiek.* Rocznik V. Nr 2 (11). Warszawa, 1998. S. 143-158.
1007. Zgórniak M. 1914–1918: studia i szkice z dziejów I wojny światowej. Kraków, 1987. 301 s.
1008. Zgórniak M. Rola Polonii w walce zbrojnej o niepodległość Polski w latach 1914–1918. *Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej.* Praca zbiorowa. Wrocław, 1979. S. 29-48.
1009. Zgórniak M. Siły zbrojne i doktryny wojenne w obu wojnach światowych. *Final Wielkiej Wojny. Polska Myśl polityczna w XIX i XX wieku.* T. XII. Toruń, 2007. S. 5-24.
1010. Żegota-Januszajtis M. Strategiczne granice Polski na Wschodzie. Warszawa, 1919. 8 s.
1011. Z źródeł niepodległości 1914–1918: Z dziejów polskiego czynu zbrojowego / Red. P. Stawiecki. Warszawa, 1988. 333 s.

Дисертації та автореферати дисертацій

1012. Бернадський Б. В. Волинь у роки Першої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 1999. 197 с.
1013. Воробчук О. Я. Польське питання у політиці Росії в роки першої світової війни: автореф. Дис.. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2005. 19 с.
1014. Гаухман М.В. Репресивна діяльність адміністративно-поліційних органів влади Російської імперії в національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Луганськ, 2012. 20 с.
1015. Кліщинський П. В. Правобережна Україна в роки Першої світової війни: соціально-економічний та громадсько-політичний аспекти (1914–1917 рр.) автореф. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Кам'янець-Под. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2010. 19 с.
1016. Клейменова Н. Е. Польский вопрос во внешней политике России в годы Первой Мировой войны (август 1914 – октябрь 1917 гг.): автореферат диссертации на соискание ученой степени к.ист.н.: специальность 07.00.03 Москва, 1996. 21 с.
1017. Котюк В. О. Етнонаціональна політика Центральної Ради та Директорії Української Народної Республіки : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2011. 20 с.
1018. Лихачова Т. М. Польські біженці в Росії (серпень 1914 р. – листопад 1917 р.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Харків, 2010. 220 с.
1019. Макаренко Т. П. Політика Української Центральної Ради щодо національних меншин (березень 1917-квітень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луганськ, 2008. 20 с.
1020. Потапенко М. Громадсько-політичне життя поляків Наддніпрянської України у березні 1917 – квітні 1918 рр.: автореф. Дис... канд. іст. наук: 07.00.01; Чернігів, 2011. 22 с.

1021. Штан Г. Польський національний рух у Російській імперії (1905–1914 рр.): автореф. Дис... канд. іст. наук: 07.00.02; Харків, 2009. 27 с.
1022. Щетініна Т. О. Національні меншини України: створення та діяльність центральних органів виконавчої влади у добу Центральної Ради (1917–1918 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків, 2012. 24 с.
1023. Ядловська О. С. Партії та громадсько-політичні організації національних меншин на Півдні України в період Центральної Ради : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2012. 20 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні результати дисертаційного дослідження:

Монографії – 2:

1. Білобровець О. М. Поляки в Україні: суспільство, політика, культура. 1914–1918 рр. Житомир, 2018. 508 с.
Рецензія: Ярмошик І. І. Ольга Білобровець. Поляки в Україні: суспільство, політика, культура. 1914-1918 рр.: монографія. – Житомир: ПП «Рута», 2018. – 508 с. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету.* Серія: Історія. Вип. 2. Тернопіль, 2019. С. 200-201.
2. Нариси історії Житомирщини першої половини ХХ століття: [колективна монографія]. Житомир, 2017. 552 с. (Білобровець О. М. Польська спільнота регіону. С. 175-214)

Статті в наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз – 24:

Публікації у фахових виданнях України – 9:

3. Білобровець О. Польська преса в суспільно-політичному житті поляків України на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць.* Житомир, 2012. Т. 9. С. 161-167 .
4. Білобровець О. Діяльність польських громадських організацій «Полонія» і «Корпорація» на Правобережній Україні на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки: Збірник наукових праць.* Житомир, 2013. Т. 11. С. 19-25.
5. Білобровець О. Підтримка поляками Волинської губернії політики Росії в роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць.* Вип. 3(121) Серія: Історія. Київ, 2014. С. 5-8.

6. Білобровець О. Соціогуманітарний простір поляків Волині у роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія «Історія, економіка, філософія». Вип. 20. Київ, 2015. С. 99-105.
7. Білобровець О. Політичні настрої польського населення в Україні в 1914–1916 рр. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць*. Вип. 3 (126). Серія: Історія. Київ, 2015. С. 4-8.
8. Білобровець О. Польська суспільна думка і розвиток польської освіти в підросійській Україні у 1914–1916 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 21. Київ, 2016. С. 87-93.
9. Білобровець О. Ідейне та інституційне розмежування польського суспільства під впливом революційних подій 1917 р.: суспільний погляд. *Література та культура Полісся*. Випуск 87. Серія: Історичні науки. № 7. Ніжин, 2017. С. 45-55.
10. Білобровець О. Консерватизм у польському суспільному русі в Україні і територіальний патріотизм В. Липинського. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 22. Київ, 2017. С. 62-69.
11. Білобровець О. Розвиток польської освіти в Україні у 1917–1918 рр. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету*. Серія: Історія, економіка, філософія. Вип. 23. Київ, 2018. С. 105-110.

Статті у наукових фахових виданнях України,

які входять до міжнародних наукометричних баз даних – 12

12. Білобровець О. М. Польський студентський рух за відновлення незалежності Польщі на Правобережній Україні у 1913–1914 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Тернопіль, 2014. Вип. 1. Ч. 3 С. 71-75 (РІНЦ).
13. Білобровець О. М. Діяльність польських організацій націоналістичного спрямування на Правобережній Україні на початку ХХ ст. *Наукові записки*

- Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Ч. 1. Тернопіль, 2014. С. 66-71 (РІНЦ).
14. Білобровець О. Суспільно-політичні впливи на орієнтацію польської суспільної думки в Україні у вирішенні національного питання (1914–1917 рр.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 48. Запоріжжя, 2017. С. 84-87 (Index Copernicus).
15. Білобровець О. Перехід польської суспільної думки в Україні на позиції відновлення державної незалежності Польщі в роки Першої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Випуск XXV. Вінниця, 2017. С. 77-81 (Index Copernicus).
16. Білобровець О. Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXVIII. Суми, 2017. С. 80-87 (Index Copernicus, MIAR).
17. Білобровець О. Польська суспільно-політична думка в Україні щодо політики галицьких партій у вирішенні польського питання (1914–1916 рр.) *Східноєвропейський історичний вісник*. Вип. V. Дрогобич, 2017. С. 56-64 (Index Copernicus, Cite Factor, Google Scholar).
18. Білобровець О. Становище польських біженців-інтелігентів в Україні в роки Першої світової війни. *Інтелігенція і влада*. Серія: Історія. Збірник наукових праць. Випуск 37. Одеса, 2017. С. 21-30 (РІНЦ, Google Scholar).
19. Білобровець О. М. Відозва Тимчасового уряду до поляків 1917 р. у польській суспільній думці в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету*. Серія: Історія. Вип. 2. Част. 2. Тернопіль, 2017. С. 97-101 (РІНЦ).
20. Білобровець О. Життя поляків волинського прикордоння в роки Першої світової війни. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXIX. Суми, 2017. С. 48-54 (Index Copernicus, Cite Factor, MIAR).

21. Білобровець О. Організація опіки над дітьми польських біженців в Україні в роки Першої світової війни. *Записки історичного факультету Одеського національного університету*. Випуск 28. Одеса, 2017. С. 97-109 (Index Copernicus).
22. Білобровець О. Мігрантський шлях польського населення українськими землями. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 50. Запоріжжя, 2018. С. 336-340 (Index Copernicus).
23. Білобровець О. Позиція польських політичних сил в Україні щодо співпраці з українськими органами влади (кінець 1917 – 1918 рр.) *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 5. Житомир, 2018. С. 27-35 (Index Copernicus).

Публікації в закордонних виданнях – 3:

24. Білобровець О. Развитие польского театра в Украине в 1914–1917 гг. *Perspektywy kultury*. Nr 14. Krakow, 2016. С. 113-127.
25. Bilobrovets O. Transformation of stereotypical perception of "the image of Poles" in the Russian Empire society during the World War I. *The Person and the Challenges: The Journal of Theology, Education, Canon Law and Social Studies Inspired by Pope John Paul II*. Volume 7. Nr. 2. Kraków, 2017. С. 151-164 (Index Copernicus, CEJSH, CEEOL, ERIN PLUS, DOAJ).
26. Білобровець О. Польські збройні сили в Україні в умовах зміни політичної системи (1917–1918 рр.) *Evropský filozofický a historický diskurz*. Volum 4. Issue 4. Praha, 2018. S. 24-30.

Опубліковані праці апробаційного характеру – 10:

27. Білобровець О. М. Діяльність польських організацій постраждалим від воєнних дій в Наддніпрянській Україні на початку Першої світової війни. *Матеріали VII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 95-річчю заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 7-8 листопада 2014 р. Житомир, 2014. С. 34-37.
28. Білобровець О. М. Польська преса в громадсько-політичному житті поляків України в роки Першої світової війни. *Матеріали міжнародної наукової*

- конференції «В єдності сила. Польща-Україна: спільні шляхи до свободи». 20-21 червня 2014 р. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 1. Житомир, 2014. С. 173-182.
29. Білобровець О. М. Допомога польської громади Волині біженцям в роки Першої світової війни. *Матеріали конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ ст.»* 22 травня 2015 р. Житомир, 2015. С. 36-38.
30. Білобровець О. М. Участь польського населення Волинської губернії у формуванні органів влади в 1917 р. *Матеріали VIII Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції*. Збірник наукових праць. 20 листопада 2015 р. Житомир, 2015. С. 185-188.
31. Білобровець О. М. Суспільно-політичні орієнтації поляків України в роки Першої світової війни. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи»*. 21-22 квітня 2015 р. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 2. Житомир, 2015. С. 106-118.
32. Білобровець О. М. Польські мистецькі виставки в Києві в 1915 р.: суспільний погляд. *Матеріали Міжнародної наукової конференції «Польща–Україна: спільні шляхи до свободи»*. 4 листопада 2016 р. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Вип. 3. Житомир, 2016. С. 290-301.
33. Білобровець О. М. Суспільно-політичне життя поляків Житомира (березень-жовтень 2017 р.). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. Житомир, 2017. Вип. 4. С. 180-192.
34. Білобровець О. М. Польське питання у російській ліберальній і польській суспільній думці (1914 – березень 1917 р.) *Матеріали Міжнародної наукової конференції*. *Україна-Польща: історичне сусідство*. 20-21 травня 2017 р. Вінниця, 2017. С. 234-239.

35. Білобровець О. Східні креси в польській суспільно-політичній думці (1914–1925 рр.). *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Випуск 7. Житомир-Київ-Краків, 2017. С. 261-271. (іноземне видання апробаційного характеру).
36. Білобровець О. Ставлення польського суспільства до створення національної армії в роки Першої світової війни. *Матеріали Міжнародної наукової конференції: 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи. 27-29 вересня 2018 р.* Харків, 2019. С. 29-39.